

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

L (1-2)

2016 [2021]

Gipuzkoako Foru Aldundia
Diputación Foral de Gipuzkoa

Universidad del País Vasco
Euskal Herriko Unibertsitatea

© «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia
Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
«Julio Urkixo» Basque Philology Seminar Institute
© Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco
Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua

ISSN: 0582-6152
e-ISSN: 2444-2992
Depósito legal / Lege gordailua: BI - 794-07

Aurkezpen gisa

ASJUko zenbaki hau osorik hartzen du *Monumenta Linguae Vasconum*eko bi bilzarretarik ateratako dozena bat lanek. Zehatzago, batez ere 2016ko abendukoak dira, izan, nahiz aurreko urteko maiatzean egindako batean aurkeztuetarik ere bildu dugun testu pare. Saio horietan eta gainerako ikasturteetan izandakoetan ere ikerketa-taldekideek eta bertara gonbidatutako zenbait ikertzailek¹ beren aurkikuntzen eta eskuarteko lanen emaitza edo urrunagoko helburuen berri nahiz garapen ezberdinetako zirriborroak aurkeztu ohi dituzte, baita usu talde-lan zenbaiten egoera eta gorabeherak ere; horrekin batera saioetako hitzaldi osteko iruzkin eta eztabaidetan parte hartuaz egindako gogoeta-ekarpen aberatsak eskainiaz, noski.

Horrela gertatu zen 2015 eta 2016koetan ere; hemen biltzen direnez landa, bi dozena hitzaldi gehiagorentzat tokia izan zen lehendabizikoan, eta beste dozena eta erdirentzat bigarrenean. Bistan da, horien guztien azken bertsioak emateko ez ASJUren zenbaki hau baina honelako beste lauzpabost bederen beharko genituzkeen; horietako batzuek, gainera, enparauko argitalpenik izan dute, zenbait amaitzeke da oraindik edo bidean gelditu da arrazoiren batengatik edo besterengatik; azkenik, okasiorako prestatutako kutixiarik ere bazen tartean eta ez zirudien egoki horiek hemen sartzea.

Direnek bikaintasun, interes eta eraginkortasun langak —ikerketa-taldekide guztiek, atetiko ikertzaile ospetsu baina izengabeek zein ASJUko Erredakzioak jarritakoak, alegia— gainditu dituzte (baita goratu ere beren berridazketa luze eta artatsuen bidez) eta egun eskaintzen dizkizuegunen artean dialektologia diakronikoko eta testu zahar eta berriagoen filologiarekiko harribitxi preziatuak aurkitu ahal dira, duela ia 20 urteko eraketaz gozotiko MLVren bi helburu nagusiei dagozkien ekarpenak, alegia: Goi-nafarreraren periodizazioaz, Bizkaiko euskararen barne-egituraketaz eta Zaraitzuko nahiz Ipar Euskal Herriko berrikuntzen hedadurazko saio mardul bana eta, horiekin batean, Kapanagaren bibliografia materialaz edo RSren egiletasun eta hedaduraz, Lapurdiko Elizaren xvii. mendeko hizkuntza hautuez, nafarreraren ezaugarrien kronologiaz, esaldi erlatiboen diakronikoaz, aditz-laguntzaile (**edin*) batekiko ideien historiaz eta Larramendiren gramatikaren lekukotasunaren balioaz, soziationaren ekialdeko polimorfismoaz eta diakroniaz, eta are antroponimiaren historiaz, ba- duke irakurleak galdera, bilaketa eta analisi-lan ugari zein emaitza jakingarririk.

¹ Eskerrik beroenak eman nahi dizkiegu batean edo bestean parte hartu zuten gonbidatu guztiei: Ane Loidi, Josu Zulaika (honi orain argitaratu testua ere zor diogu), Endika Blanco, Pruden Gartzia, Borja Aginagalde, Juan Madariaga, Charles Bidegain, Aurelia Arkotxa eta Iván Igartua 2015ean, eta Juanjo Larrea eta Mikel Pozo, Iván Igartua, Patxi Salaberri Zaratiegi, Luis Mari Zaldua, Javi Ormazabal, Josemari Vallejo, Alazne Begiristain eta Aitor Odriozola 2016an.

Ezin uka ez ezkuta genezake testuon argitaratze prozesua poxi bat luzatu denik —komeni baino gehixeago, beharbada— baina ezta, ordea, «dabilen harriari oroldiorik ez» edota «lan lasterra lan alperra» ere atzendu, orok jakin beharko genukeenez. Bestalde, ez hemen bildutakoen egileak ez gainerako taldekide gehienak ere ez dira urteotan bertan goxo izan: 2015etik egungo egunera 8 doktorego tesi defendatu edo zuzendu dituzte (ia 20 —urteko bat!— 2002tik), enparauko MALez landa; gainera, 2018an agertu ziren *Euskararen Historia* mardularen euskarazko eta gaztelaniazko bertsioak, bertan *Monumentako* kideei zor zaizkielarik kapituluetarik erdiak baino gehiago eta orrialdeetarik hiru laurdentsu ere;² 2019an Urtzi Regueroren nafarrera arkaikoko eta zaharreko testuen bilduma eta azterketa argitaratu ziren Nafarroako Gobernuaren laguntzari eskerrak *ASJU*ren Gehigarrietan eta hurrengo 2020koan hor bertan atera zen Pomierren eskuizkribu artean ezezagun bezain garrantzitsuaren edizio eta azterketa bikaina, Ricardo Gómezek eta Josu Zulaikak paratua. Azkenik, baina ez gutxienik, urte berekoa dugu 2004az geroztik (cf. 2010eko zatikazko edizio elektronikoa) taldekide «senior» zenbaitek eta gazteago batzuek landutako Joan Perez Lazarragakoaren eskuizkribuaren paperezko edizio osoagoa (Gidor Bilbao, Ricardo Gómez, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole eta Blanca Urgell, UPV/EHUk argitaratua), Endika Blancok eta Dorota Krajewskak prestatutako lexikoa ere aldean zuelarik.³

2016 ez hain urrun hartatik zerbait egin da, beraz, eta bada aurrerapenik MLVkoen eta gainerako lankideen aldetik 2002ra (edo are 1987ra) atzera begiratzean, jakina! Handiena, beharbada, filologia eta diakroniaren alor premiatsuetara langile belaunaldi berriak hurbiltzea. Asko da, ordea, horietan egiteke dirauena —Lubieta, Ros-Etxart, Arrazola... bai behintzat hurbileneko argitaragabeetan, eta baita dozena erdi tesi filologian, morfo-sintaxi eta dialektologia diakronikoan, martxan direnak soilik gogoan hartuaz (baina aurki izango dira abian beste hainbat batetik eta bestetik)— eta itxaron ahalko dugu ikerketa-taldekideen eta lankide elkartu guztien laguntzaz euskal filologiako eta euskararen historiako ikerketetan, hitz honen adiera hertsian zein zabalean, urrats eta aurrerapen oparo eta sendorik.

Ez dugu dagoeneko eskerrik beroenak ematea baizik, dela artikuluon egileei, dela horien errebisioan parte hartu duten etxeko eta landako hainbat lankideri, baita 2015 eta 2016ko ikerketa-taldearen biltzarretako hizlari, entzule eta gainerako partaide guztiei eta aipatuki orduko eta oraingo antolamendu eta zereginetan gurekin izan ditugun orori, bereziki Gidor Bilbao, Ricardo Gómez, Julen Manterola eta Blanca Urgelli.

Joseba A. Lakarra

² «Aziti Bihia» taldeko lagunek aurkitu, aztertu eta prestatutako Materraren lehen bi emanaldien, 1617ko ezezagunaren eta 1623ko ustez ezagunagoaren edizio kritikoa lehendabizikoaren 400 urte bete-tzean atera zuten ASJUk eta Euskaltzaindiak lankidetzan.

³ Eta egunotan da inprimategiko bidea hartzekotan Koldo Ulibarrik eraberrituriko bere tesia (2015), Aiara aldeko XVIII. mende akabuko *Dotrinazko sermoitegiaren* edizio eta azterketarekin; Javier Etxagibelen urte bereko Pouvreauren hiztegiari buruzko tesiak ere hartuko ahal du aurki bide bera. Taldearen gainerako argitalpen nahiz Euskal Herriko, Europako edo AEBetako biltzarretako parte hartze ugarietz 2021eko MLV5aren azken errendapenean eta MLV6ren Egitasmoan lor liteke ikuspegi aski osatua.

Goi-nafarrera arkaiko eta zaharraren azterketan sakonduz: periodizazio saiiorako langaiak¹

*Delving into the analysis of archaic and old High-Navarrese:
Tools for periodization*

Urtzi Reguero Ugarte*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: The aim of this paper is to present a periodization of the High-Navarrese dialect based on Lakarra's (1997) and Gorrochategui and Lakarra's (2001) proposals. Therefore, some characteristics are presented in order to establish some differences between archaic High-Navarrese (1416-1600) and old High-Navarrese (1600-1745). To elaborate that periodization, I analyse the evolution and chronology of thirteen features.

KEYWORDS: High-Navarrese, Basque dialects, diachronical dialectology, periodization.

¹ Lan hau *Monumenta Linguae Vasconum* UPV/EHUko ikerketa taldeak 2015eko maiatzaren 13 eta 15 bitartean antolatutako 2. Jardunaldietako aurkezpenaren bertsio idatzi eta osatua da. Euskal Herriko Unibertsitateak (UPV/EHU) 2010/2011 ikasturtean lau urtetarako emandako Ikertzaileen prestakuntzarako laguntzari esker burutu ahal izan da (kodea: PIF10/2010/ PIF10017). Halaber, *Monumenta Linguae Vasconum* (V): periodizazioa eta kronologia (FFI: 2016-76032-P) proiektuaren eta *Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada* (IT1344-19) ikerketa taldearen baitan egin da.

Eskerrak eman behar dizkiet Iñaki Caminori, Ricardo Gómezi, Joseba A. Lakarrari eta Eneko Zuoloagari lan honen aurreko bertsioa irakurri eta egindako ohar eta zuzenketengatik. Horiezaz landara, aurkezpen egunean oharrak egin zizkidaten entzuleak ere eskertu behar ditut, testua ontzen ere lagundu dutelako. Halaber, biziki eskertu behar ditut *ASJU* aldizkariaren artikulua-ebalutzaileek egingandako iruzkinak, hasierako testua hobetzen lagundu baitute. Esan beharrik ez huts eta akatsak nireak direla guztiz.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Urtzi Reguero Ugarte. Hizkuntza eta Literaturaren Didaktika Saila. Hezkuntza eta Kirol Fakultatea. Euskal Herriko Unibertsitatea, UPV/EHU. Juan Ibañez de Sto. Domingo kalea, 1 (01006 Vitoria-Gasteiz) – urtzi.reguero@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0003-1549-0738>

Nola aipatu / How to cite: Reguero Ugarte, Urtzi (2016 [2021]). «Goi-nafarrera arkaiko eta zaharraren azterketan sakonduz: periodizazio saiiorako langaiak». *ASJU*, 50 (1-2), 1-17. (<https://doi.org/10.1387/asju.22856>).

Jasoa/Received: 2019-09-09; Onartua/Accepted: 2019-11-11.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA: *Artikulu honetan, Lakarrak (1997) eta ondoren Gorrochateguik eta Lakarrak (2001) euskararentzat egindako periodizazio saioak goi-nafarrerarentzat balio duen ikusten saiatu naiz eta dialekto horren periodizazio proposamen bat egiten dut. Batez ere, goi-nafarrera arkaikoa (1416-1600) eta zaharra (1600-1745) definitzeko balia litezkeen ezaugarri linguistikoez arituko naiz. Dialektoaren garaikatze hori egiteko hizkuntzaren barneko ezaugarriez baliatu naiz. Orotara 13 ezaugarri aztertu ditut horien bilakabidea eta kronologia kontuan izanda.*

HITZ GAKOAK: *goi-nafarrera, euskalkiak, dialektologia diakronikoa, periodizazioa.*

1. Sarrera

Dialekto batek dituen ezaugarriak ez dira garai berean sortuak, eta dena aldatuz bada ere, aldaketa guztiak ez dira erritmo eta abiadura berean gauzatzen. Hori dela eta, dialektologia historikoa egingo badugu, ezaugarrien kronologia egitea beharrezkoa da:

Dialektologiaz dihardugunean kronologiaz jardun behar dugu baitezpada, hizkuntzaren historia eta dialektoen azterketa uztarturik baitaude. Alderdi kronologikoari dagokionez hizkuntza-ezaugarriak bereizteko ohiko sistemari heldzea gauza beharra du dialektologiak: zuzen eta bidezko da ezaugarriak *berrikuntza / hautu / arkaismo* banaketaren arabera aztertzea. (Camino 2008: 209)

Dialekto baten bilakabidea aztertu nahi denean, garrantzitsua da jakitea dialekto horrek dituen ezaugarriak noiz agertzen diren eta noiztik aurrera ez diren agertzen; horrek lagunduko digu ezagutzen, besteak beste, noiz hasi zen dialekto hori itxura hartzen eta besteengandik bereizten. Garrantzitsua da, halaber, jakitea ezaugarriek dialektoaren eremu osoa hartzen duten, muga gaingitzen duten ala dialektoaren eremuko leku zehatz batean agertzen diren, horrek, besteak beste, ezaugarrien kronologia egiteko ere balio baitezake.² Espazioak eta denborak eskutik helduta joan behar dute zeinahi dialekto edo hizkuntzaren azterketa diakronikoa egin nahi bada. Gurean maiz uste izan denaren kontra, hizkuntza komunitate bat, edo dialekto jakin bat hitz egiten duen gizatalde bat, ez da beti berdin, aldaketarik gabe mantendu. Aitzitik, hizkuntza komunitateak nekez mantentzen dira egonkor denbora luzez, are gutxiago erdiguneko komunitate bat, goi-nafarreraz mintzo dena kasu. Isoglosak zabaldu eta murriztu egiten dira denboraren poderioz, eta isoglosa berriak ere sortzen dira (Pilch 1988: 419). Hori dela eta, dialekto baten lekukotasun zaharrak aztertu eta haren ezaugarriak denboran kokatu eta kronologia eginda, dialektoaren edo hizkuntzaren garai ezberdinak ikusteko aukera egon daiteke.

Honako lan honen helburua da Lakarrak (1997) eta ondoren Lakarrak eta Gorrochateguik (2001) egindako euskararen periodizaziotik abiatuta, goi-nafarrera ar-

² Ik., orain, honetaz Regueroren liburua (2019: 499 eta hh), zeinetan Iruñeak foku gisa izan zezakeen indarrak hitz egiten baita, goi-nafarrerak dituen zenbait ezaugarriren kronologia kontuan hartuta; bestalde, Hockek (1991: 440; ik., orain, Reguero 2018 eta 2019) berrikuntzaren indarraren arabera hirutan banatzen du eremua: foku gunea, non berrikuntza sortu den eta, hots aldaketa bada, erregulariki garatzen den; hondar gunea, non ez den berrikuntza hori iritsi; azkenik, bien artean trantsizio gunea dago, non berrikuntza iraungitzen den.

kaiko eta zaharreko zenbait ezaugarriren kronologia egitea. Horretarako, goi-nafarrera deritzon dialektoaren lekukotasun zaharretan aurki daitezkeen ezaugarriei begiratu diet. Jakina da Bonaparte hasi zela erabiltzen dialektoa izendatzeko modu hori XIX. mendeko errealitate bat erakusteko; beraz, aurrera baino lehen, ohar bat egin nahiko nuke: terminologia kontuengatik, goi-nafarrera deitu diodan arren, anakronikoa izateko arriskua daukat. Erdi Aroko lekukotasunei begiraturik, ez dirudi berariaz «goi-nafarrerari» buruz hitz egin dezakegunik. Horregatik «Erdi Aroko Nafarroako euskara» deitu diot; eta galde liteke, zer diferentzia egon zitekeen Erdi Aroan, adibidez, Nafarroan, Gipuzkoan eta Lapurdin hitz egiten zen hizkeren artean? Izan ote daiteke Erdi Aroko Nafarroako euskara hori Lakarrak (2011) Erdialdeko Euskara Batu Zaharra deitzen duenaren parte? Garai arkaikoan testu eta, beraz, ezaugarri gehiago agertzen dira, eta ezaugarri esklusibo batzuk ere badaude, baina nahikoak ote dira orduko Nafarroako mintzoa Gipuzkoatik edo Lapurdiketok bereizteko? Euskal dialektologia diakronikoan aitzinatu ahala bakarrik jakingo dugu benetako bereizketarik bazen ala ez.

Lan honetan saiatuko naiz erakusten dialekto horretakotzat hartu izan diren ezaugarri batzuk 1400. urtetik aurrera agertzen direla eta beste batzuk askoz ere berriagoak direla. Hori horrela, dialektoaren periodizaziorako langai batzuk aurkeztu eta garaikatze zirriborro bat eskainiko dut, testu idatzietan agertzen diren ezaugarriak kontuan hartuta.

Esan gabe doa dialektologia diakronikoa gurean ez dagoela nahi genukeen bezain aurreraturik eta euskalkien azterketa diakronikoa kasu askotan egiteko gauza garrantzitsuen itxaron-zerrendan dagoela (ik. Lakarra 2011). Gutxi izan dira orain arte goi-nafarrera ikuspuntu diakronikotik begiratuta aztertu duten lanak, baina bada dira batzuk. Pagolak (1995), esate baterako, Nafarroako euskararen historia moduko bat egiten du, zentzu zabalean; hau da, kanpoko eta barneko historiak aztertu ditu. Bestalde, Caminoren (2003) eta Aldairen (1999) ikerketek hegoaldeko goi-nafarreraren irudi osatua eskaintzen dute. Nafarroako euskararen historia ulertzeko, Salaberriren (1998, 2000, 2002, 2010 eta 2012) lanak ere ezin bazter daitezke.³ Regueroren (2019) liburuan goi-nafarreraren beste azterketa egiten da: garai zaharreko eta arkaikoko testuei ikuspuntu bateratuarekin begiratu eta horien azterketa sistematikoa egiten du, ezaugarrien kronologia ardatz duela.

Azken finean, euskararen dialektoen historia ezagutzea euskararen beraren historia ulertzea eta ezagutzea da, eta Euskara Batu Zaharraren ondoko dialektalizazioa nola gertatu zen ulertzeko, dialektoen lehen lekukotasunak ongi aztertu eta ezaugarriei ongi begiratu behar zaie.

2. Periodizazioa zergatik eta zertarako?

En todo proceso que se desarrolla en el tiempo, sea físico o social, una situación no es más que la continuación y el desarrollo de la situación anterior: también aquí *omnis cellula e cellula*, según decía Virchow o, en otras palabras, todo estado de lengua procede de otro anterior. Si tomamos una situación (un estado de lengua) como inicial, esto sólo ocurre por razones de conveniencia, de comodidad, si no *ab ovo*, sí al menos a partir de algún estado de cosas que se elige para que haga de punto fijo en el océano del devenir universal. (Mitxelena, 1981: 518)

³ Ik., orain, Iruñeko euskarari buruz Santaziliak eta Zuloagak (2018) egindako saioa.

Mitxelenak azaltzen duen moduan, hizkuntza egoera zehatz bat beti izango da aurreko baten ondorio eta hurrengoaren aurrekari. Diakronistak hizkuntzak denboran zehar izan duen bilakabidea aztertu nahi duen heinean, beharrezkoa zaio hasiera puntu bat eta amaierako beste bat finkatzea. Bada, hizkuntzen egoera berberarekin topatzen gara dialektoei ikuspuntu historikoarekin eta kronologikoarekin begiratu nahi diegunean. Hori dela eta, hizkuntzalariak, edo kasu honetan dialektologoak, berak finkatu behar ditu, ahal dela ohiko estandarrei edo aurretiaz finkaturiko irizpide zehatzei jarraituz, hasiera eta amaierako mugak. Arestiko aipuan ikusi bezala, iker-tzaileak berak erabaki dezake zeren arabera egiten duen banaketa hori. Pagola (1995), adibidez, goi-nafarreraren azterketa diakronikoa egiten duelarik, Antzin Aroko geografo greziarrek baskoiez idatzitakoetarik abiatzen da; Reguero (2019), aldiz, lehen lekukotasun idatziak agertzen hasten diren garaitik aurrera hasi da.

Hizkuntzaren garaiak bereizteko, Lakarrak (1997) erakusten duenez, hizkuntzari loturiko zeinahi datu izan liteke arrazoaia, hizkuntzaren barnekoa edo kanpokoia izan. Nolanahi ere den, kanpo eta barne eragileek ez dute pisu bera hizkuntzaren periodizazioa egiteko; eta beharrezkoagoa da hizkuntzaren barneko datuak erabiltzea kanpokoak baino; azken horietara jotzen da barnekoak aurkitzen ez direnean.

Hizkuntza eta dialektoak aldatuz doazela ukazina da; aldaketak, ordea, ez dira erritmo eta aldi berean gertatzen, eta horien pilaketek aldaketa kualitatiboa eragiten dute. Behin aldaketa kualitatiboa gertatu ondoren izango dugu beste hizkuntza egoera desberdina.

Nafarroako testu zaharrei begiratzen dien ikerlaria ohartuko da XVIII. mende akabuko Utergako dotrinako hizkerak eta XVII. mendearen lehen erdialdean Beriain utergarrak baliatu zuenak ez dutela dialektoaren egoera berbera erakusten. Bestek beste, lehenak *ua* > *ue* eta *ia* > *ie* bilakabideak ditu; Beriainek, aldiz, ez du halakorik. Lehenak *eu* > *au* egiten du, Beriainek, ordea, ez. Datibo pluralean *-egi* agertzen da dotrinan, baina Beriainek beti egiten du *-ei*. Halaber, Bonaparteren ondareko Berako dotrinak eta XVII. mende bukaeran Miguel Elizalde etxalartarrak eta bere izebak idatzitako gutunei begiratzen badiegu, ohartuko gara ez dutela hizkera bera islatzen, biak Bortzirietakoak izan arren.⁴ Bistan denez, garai batetik bestera dialektoaren ezaugarriak aldatu egin dira.

Ondorioz, hizkuntza ezaugarrien arabeko periodizazio bat finkatzea lagungarri izan daiteke hizkuntzaren edo dialektoaren bilakabidea sakonago ezagutzeko. Ez hori bakarrik; data ezagunik gabeko testuak edo oker datatu direnak noizkoak izan daitezkeen jakiteko parada ere ematen du periodizazioak. Hain zuzen ere, horri esker proposa daiteke Urritzolako olerkia XVIII. mendearen bigarren erdialdekoa dela eta ez, Satrustegik proposatu bezala, XVII. mende hasierakoa (ik. hemen 5.1 eta Reguero 2019: 573).

Lakarrak (1997) eta, ondoren, Gorrochateguik eta Lakarrak (2001) egin zuten euskararen lehenengo periodizazio saioa hizkuntzaren barneko ezaugarrietan oinarriturik (cf. orain Ulibarri 2013 eta, berrikiago, Gorrochategui, Igartua & Lakarra 2018). *A priori* banaketa hori baliatu dut goi-nafarrerarena egiteko eta ikusteko periodizazio hori bat etor daitezkeen goi-nafarrerak duenarekin, eta saiatuko naiz erakusten dialektoaren ezaugarrien eta horien bilakabideen arabeko periodizazioa bat etor

⁴ Mikelestorena lesakarraren liburuko euskararekin konparaketa egitea ere interesgarri izan liteke.

daitekeela Lakarrak (1997) proposatutakoarekin, nahiz eta batzuetan muga lauso samar dagoen eta data zehatzak mugitu daitezkeen. Gainera, hizkuntzaz landako gertaez ere antzeko garai banaketa berresten dute. Beraz, hauek genituzke Euskara Batu Zaharraren (EBZ) ondoko garaiak:

1. Erdi Aroko Nafarroako euskara: EBZ zatikatzen hasi eta lehen testu eta esaldiak agertzen hasi bitarteko garaia. Orduko hizkuntza ezagutzeko, batez ere, lekukotasun onomastikoak eta esaldi laburrak ditugu (cf. Reguero 2012 eta, orain, Salaberri 2018).
2. Goi-nafarrera arkaikoa: 1400-1600 bitartekoa.⁵ Mende horretan hasten dira goi-nafarreraz idatzitako lehen testuak azaltzen, esaterako 1416an idatzitako gutunak. Nolanahi ere, lekukotasun ugariak XVI. mendeko auzibideetan jasota dauden esaldi eta testu laburrak dira.
3. Goi-nafarrera zahar eta klasikoa: 1600-1745. XVII. mendetik aurrera testu luzeagoak ditugu; bestek beste, 1609ko olerki sarituak, Beriain eta Elizalde. Auzibideetako esaldi laburrak ere asko dira garai honetan.
4. Lehen goi-nafarrera modernoa: 1745-1890. Garai honetatik aurrera, goi-nafarrera aurreko garaian baino gehiago erabili zen idatzirako. Bereziki Nafarroan han eta hemen predikari lanetan aritu zirenen sermoi andana dugu: egile ezezaguneko Muruzabalgoak eta Goñerrikoak ditugu, eta ezaguneko Markotegik, Martinez de Morentinek eta Juan Martin Iberokoak idatzitakoak. Mikelestorenaren eta Mendibururen lanak garai horretakoak dira, baita, geroxeago, Joakin Lizarraga Elkanokoarenak ere. Testu gehiago izanik, ezaugarri gehiago agertzen dira garai honetan, eta hizkerak bereizteko aukera dago.

Saio honetan 2. eta 3. garaiak aztertuko ditut batez ere. Dena dela, horretarako kontuan izan behar dira bai lehenagoko lekukotasunak bai gerokoek erakusten dituzten ezaugarriak, batez ere garaiak ezaugarrien arabera definitu nahi badira.

3. Goi-nafarrera arkaikoa

Garai honetako lekukotasunak oso urri eta mugatuak dira. Hori dela eta, bertatik atera daitezkeen ondorioek oztupo ugari dituzte. Hala ere, goi-nafarrera arkaikoa Erdi Aroko bereizten duen ezaugarri badi.

3.1. Nafarroa Garaian agertutako Erdi Aroko euskarazko lekukotasunak (cf. Reguero 2011, 2012) erakusten dutenez, orduan baziren bokal luze edo bikoitzak: *Zaarra* (Leire, 1055, 1085), *Arteeta* (Iratxe, 1087), *Insauspeeco* (Iratxe, 1203), *Ceea* (Iratxe, 1210), *Laarça* (Iratxe, 1218), *Beengoa* (Galar, XIII. mendea). Aldiz, Erdi Aroan Nafarroako euskarak zituen bokal bikoitz horiek bakandu egin ziren, zenbait eremutan bederen, XVI. menderako. Nafarroatik kanpo, mendebaldeko hizkeretan, adibidez, bokal luzeek gehiago iraun zuten eta euskara zaharrean oraindik mantentzen ziren (ik., adibidez, Mounole & Gómez 2018: 495); beraz, erdialdeko hizkerak

⁵ Lakarrak (1997) euskara arkaikoaren abiatze urtea 1545ean finkatu bazuen ere, Etxepareren liburuaren argitaratze urtearekin, Mounole eta Lakarrak (2018) 1400. urtera aurreratu dute; euskara zahar eta klasikoarenak, ordea, bere horretan mantentzen dira; ik. Mounole & Gómez (2018).

bazterretakoak baino berritzaileagoak direlako erakusle izan daiteke ezaugarri hau. Garai arkaikoko Nafarroako lekukotasunetan, bokal bikoitzak izan zitzaizkiren hitz gutxiago aurkitu ditut, baina, nolana ere, beti bokal bakuna duten adibideak agertzen dira: *Çarrac çarr aynchu* (1597) eta mendearen akabukoak bide diren Aresoko otoitz zaharretan *len[...]*, *lenena* ditugu.⁶

3.2. Arestian ikusitako bilakaera lehen zegoen ezaugarri baten galera da, hau da, berrikuntza negatiboa da, eta erdialdeko mintzoen izaera berritzailea isla dezakeen arren, dialektalizazioa ulertzeko interesgarriagoak izan daitezke berrikuntza positiboak (Camino 2008). Goi-nafarreraren kasuan, lehen lekukotasunetarako badira berrikuntza dialektal zaharrak; esate baterako, sinkopak.

Gaur egungo goi-nafarreraren ezaugarritzat hartu ohi dira sinkopak (Zuazo 1998: 10 eta Camino 2009: 349). Dirudienez, ezaugarri hori aski zaharra da. Dagoeneko xv. mendekoa den Pater noster txikian *apostru* dugu,⁷ eta *burçagui* agertzen da 1420. urteko testamentu batean (Reguero 2012: 101). Hurrengo mendean *drauçut* (Zufia, 1552) eta *atra çuen* (Iruñea, 1596) ditugu sinkoparen adibide.

3.3. Ikusitakoaz gain, goi-nafarrerak duen beste ezaugarri nagusietarik da instrumentaleko apikaria (Reguero 2015a: 594-595); eta testu zaharretan begiratu gero, goi-nafarreraren ia eremu osoan agertzen da, salbu eta iparraldean, ipar-mendebaldean eta mendebaldean (Erronkaribarren eta Zaraitzun ere ez dago) —ik. Reguerok (2019: 425) aurkezten duen mapa—. Lekukotasunek erakusten dutenez, XIII. menderako bazen ezaugarri hori Nafarroan eta ordukoak dira Nafarroako Foru Orokorrean agertzen diren *ones* eta *gaiçes*. XVI. mende hasieran *dudanas* eta *duquedanas* ditugu Uitziko ezkontza fedean. Mende horren akabukoak diren Aresoko otoitz zaharretan ere kasu gehienetan bizkarkaria agertzen da, baina behin apikaria da: *gucis*.⁸

3.4. Horrezaz landara, hedadura zabalagoa du eta ekialde zabaleko berrikuntza da bizidunetan postposizioekin *-gan*-ekin batera *baita*-erabiltzea. Ez dirudi inon, beraz ezta Nafarroa Garaian ere, sistematikoki ordezkatu duenik batak bestea, baina berrikuntza zaharra da eta dagoeneko xv. menderako islatzen da dokumentuetan: *Done Johane Garacicoec dute gracia erregue baytaric* (1416ko goi-nafarrerazko gutunetan). Aipatu bezala, ez da sistematikoa ezaugarria, bi egiturak agertzen baitira testu zaha-

⁶ Badira beste adibide hauek ere: *vellaco çarra* (Idozin, 1541), *vellaqua çarra* (Idozin, 1558), *errumes çar* (Añorbe-Tirapu, 1546), *agot çarrori* (Iruñea, 1573), *cornudo çarra*, *adaburu çarra* (Iruñea, 1584). Edonola ere, ez dago garbi adibide horietako *zar* ‘zahr’ hitzarekin edo ‘txar’-ekin erlazionatu behar den. Lehenarekin bada, arestikoeekin batera sar daitezke zerrendan; bigarrenaren kasuan, ordea, tentu handiagoz ibili behar da. Etimologikoki lotuta egon badaitezke ere, hasperenaren galerak eta bokal bakuntzeak beste kronologia bat izan dute (ik. honetaz zer esaten duen *EHHE-200* hiztegi etimologikoak; s.v. *zahr*).

⁷ *Apostru* ez da testuetan gehiago lekukotzen, baina sinkoparen gainerako adibide zaharrekin batera aurkezten du Mitxelena *FHVn* (§20.14).

⁸ Aresko otoitzetan kasu bakarra izanik huts gisa har badaitezke ere, 1608ko Aresoko esaldietan (ik. Reguero 2019) instrumentalean beti agertzen da *-s*. Egia da bokal artean edo hitz hasieran, batzuetan, <s> agertzen dela bizkarkaria espero denean, edo txandaketa dagoela, *çiçiña* eta *siçquina*, baina hitz bukaeran eta herskari aurretik, ez dago txandaketarik, *gaysto* eta *-s* dago beti. Beraz, Hockek (1991; ik. hemen 2. oharra) proposatzen duen trantsizio gunea izan zitekeen; alegia, Nafarroaren erdigunean sortutako berrikuntza ozta-ozta irits zitekeen, ez zen erabat orokortu eta denborak aurrera egin ahala galdutako egin zen ezaugarri hori.

rretan, salbu adlatiboan: *baitara* berandu arte ez da agertzen, eta orduan gutxi. Mendiburuk eta Lizarraga Elkanokoak dute bakarren bat; ezaugarri hori lagungarri izan daiteke, beraz, testu bat goi- nafarrera zaharrekoa den edo modernoa den jakiteko.

3.5. Berrikuntzen artean, lehen testuetarik sistematikoki agertzen dira *joan* aditzaren *noaie*, *goaie* ‘hoa’ eta antzeko formak: *goaie* ‘hoa’ agertzen da dagoeneko 1593ko Barasoingo esaldi batean. Ondotik, beti agertzen da forma hau, 1745 aurreko testuetan behinik behin.

3.6. Zuazok (2008: 191-194) erdiguneko berrikuntzat dakar *-te* pluralgilearen erabilera. Merezi luke atzizki horrek adizkien arabera izan duen bilakabidea aztertzea eta, batetik, trinkoei begiratzea eta, bestetik, laguntzaileei. Horietan ere sailaren arabera ez bide da berbera izan hedadura.

Nafarroari dagokionez, NOR-NORK sailean ‘haiek’-i dagokio eta, **edun*-ekin zein **ezan*-ekin agertzen da. Aspaldikoa bide da atzizki honen erabilera, eta dagoeneko xv. menderako lekukotzen da: *dute* daukagu Matxin de Zalba eta Martin de San Martinen arteko 1416ko gutunetan; era berean, *bizate* dugu mende horren akabuan, 1494an, Nafarroako kondestableari kantatutako koplari. xvi. mendean egoera bertua da: 1551n *dute* dugu Gorritiko esaldi batean, *dute* eta *duten* agertzen dira Olatzagutian⁹ 1548an, baina baita *duen* pluralekoa ere. Horrek iradoki lezake Nafarroaren erdiguneko berrikuntza ez dela erabat iritsi mendebaleko ertzerara (Zaraitzun eta Erronkaribarren ere ez da berrikuntzarik; nahiz eta noizbehinka Zaraitzun *-te* ager daitekeen); areago, Gipuzkoa ondo-ondoan dagoen Intzan 1610ean *çaitue* dugu eta 1611n bi aldiz *due*.

NOR-NORI-NORK sailari dagokionez ere, ‘haiek’-i egiten dio erreferentzia eta honetan ere antzeko kronologia bide du: *didate* dugu Olatzagutiko 1548ko ezkontza hitz-ematean, eta Iruñeko 1596ko esaldi batean *diote*. Hedadura aldetik, bat dator **edun*-ekoarenarekin eta Gipuzkoa ondoko Areson xvi. mende bukaeran *-e* dugu: *dizquigueney*.

Esan dugunez, testu zaharretan pluraleko 3. pertsonari dagokio *-te* pluralgilea, eta *duzute* gisakoak berriagoak dira. Esaterako, Goizuetako 1753ko sermoian *duzutenac* agertzen da (Reguero 2015b), baina lehenago zaila da halakorik ediretea.¹⁰ Adibidez, 1569an Ezkurran lekukotutako esaldi batean *didaçue* dugu; xviii. mendean akabuan *zaizue* eta *duzue* ditu Utergako dotrinak.

3.7. Nafarroako euskaraz destinatiboan *-(r)entzat* (ipar-mendebaldean) eta *-(re)ndako* (gainerakoan) atzizkiak agertzen badira ere —ik. Apaluzaren lana egun duten banaketaz (2012: 316-317)—, goi- nafarreraz ekialde zabalekoa den *-(re)ndako* da testu zahar gehienetan agertzen dena (Reguero 2019: 426-427). Aurki daitekeen adibide zaharrena 1576koa da: *enetaco* dago Anozibarko esaldi baten (Santazi-

⁹ Olatzagutiko lekukotasun zahar horretan pluralean *duen/duten* txandaketa badago ere, gaur egun Burundan beste sistema bat erabiltzen da, itxuraz arkaikoagoa (ik. Zuazo 2010). Ez dut, oraino bederen, azalpenik horretarako.

¹⁰ Testu berriagoetan ere ez da erraza Nafarroan halakorik agertzea; beraz, Gipuzkoatik iritsi baina gutxi zabaldu den berrikuntza dela ematen du.

lia 2017). Ezaugarri hori mendebaldeko hizkera batzuetan ere agertzen da;¹¹ beraz, ikuspuntu sinkronikotik hautua bide den ezaugarri hori, ikuspuntu diakronikotik berrikuntza edo arkaismo den azaldu beharko da noizbait (cf. Camino 2009: 404; Ulibarri 2015: 40-41; Reguero 2019: 6 eta hh). Edonola ere, bata edo bestea izan, goi-nafarrera gehiena ekialdera lerrarazten du isoglosa horrek, Lapurdi eta Gipuzkoatik bereizita.

4. Goi-nafarrera zaharra

xvii. mendetik aurrera, lekukotasun kopuruak eta beren luzerak gora egiten du nabarmen, eta ordurako badira lehenago lekukotu ez diren zenbait berrikuntza. Mende horretan lehen aldiz lekukotzeak ez du esan nahi, hala ere, aurreko mendean ez zegoenik, idatziz agertzen ez dela baizik; eta askotan horretarako testuingururik ez dago aurreko mendean.

4.1. Hori gertatzen da partizipio pleonastikoekin, esate baterako. xvii. mendean ez da sistematikoa, baina maiz erabiltzen dira orduko idatzietan: *egondu*, *ibildu*, *izandu*, *jaquindu*, ditu, besteak beste, Beriainek, eta Zannettiren kredoan *ucandu* dator. Aurkitu ditudan adibide zaharrenak xvi. mende akabukoak dira: *yçandu* (Iruñea, 1596), *içandu* (Nagore, 1599) eta *izandu* (mende bukaerako Aresoko otoitzetan). Ezaugarri hori erdiguneko hizkerek egindako berrikuntza da, baina eremu osoan ez da berdín egin: *-ndu* amaiera dago Gipuzkoan (cf. Reguero & Gómez 2015) eta Nafarroan xvii. mendearen hasieratik; Lapurdiko kostaldean, aldiz, *izatu* eta *egotu* partizipio pleonastikoak agertzen dira. Lehen aldiz Materrak erabiltzen ditu forma horiek, baina ez 1617ko argitalpenean, baizik eta 1623ko berrargitalpenean datozen testu erantsietan. Etxeberri Ziburukoak ere usu erabiltzen ditu aldaera horiek.

4.2. Garai horretan goi-nafarreraz sistematikoki agertzen den ezaugarria da *eduki* aditzaren *-zki* pluralgilea, lehen lekukotasunetatik hasita agertzen baita: *dausquin* dugu Iruñeko 1612ko esaldi batean; Beriainek ere sistematikoki *dauzquitene*y, *dauzqui*, *dauzquigu* gisakoak erabiltzen ditu. Halaber, Urdozko 1687ko aferako lekukotasunetan *badauzqui* agertzen da. Tamalez, lehenagoko lekukotasunetan ez da agertzen *eduki* aditzaren pluraleko formarik, eta ezin jakin, beraz, zer zegoen; hortaz, ez du balio goi-nafarrera zaharra arkaikotik bereizteko. Edonola ere, ezaugarri hori xvii. mendearen hasierarako agertzeak badu bere garrantzia ikuspuntu dialektologikotik, goi-nafarreraren ezaugarri eksklusiboa izanik, ordurako dialektoa itxura hartuta edo hartzen ari zela erakuts baitezake.

4.3. Berrikuntzez mintzo garelá, aipatzea merezi luke hegoaldeko goi-nafarreraren ezaugarria den iraganeko *-n* galtzea (ik., honetaz, Camino 2003: 54-55). Hori ere xvii. menderako maiz agertzen da. 1598koa den Etxauriko lekukotasun batean aurki daitezke, dagoeneko, lehen adibideak: *joaninça*, *arttu cerauta*, *ninça*, *nio*, *çerauda*. 1609ko olerki sarituetan ere, beti dira *-n* gabeko formak, salbu eta Ezkurrak dakarren *eri çíran*. Beriainek gehienetan *-n* du iraganean, baina ez beti. Izatez, uter-

¹¹ Testu zaharretara joz gero, mendebaldean Juan Zumarraga durangarraren idatzietan *-endako* ageri da, *orrendaco*; eta Deba ibarrean *-endako* dugu (Zuazo 2006: 1012).

garra izanik, *-n* galtzea badagokio ere, Iruñeko euskaraz idazten duela aitortzen duenez, pentsa liteke Iruñean ez zela amaierako kontsonantea (beti?) galtzen; eta halaxe erakusten bide dute, esaterako, Iruñeko lekukotasun diren *eçinan* (1564), *atra çuen*, *yçandu çuen* (1596) adibideek. Bide batez, iparraldeko eta hegoaldeko goi-nafarrerak bereizten dituen ezaugarri hori XVI. menderako lekukotzeak esan lezake ordurako, bien arteko aldea bazela, geroago dutena baino txikiagoa izan arren.

Esan beharra dago, orain arte zenbait ezaugarri aurkeztu ditudan arren, ez dagoela garbi eta lausoa dela goi-nafarrera arkaikoaren eta zaharraren arteko etena; azken horren ezaugarritzat hartu dudana aldaketaren bat XVI. mende bukaeran, azken hamarkadan agertzen da; beste zenbait, aldiz, XVII. mendean ondo sartuta gaudela islatzen dira idatzian. Lekukotasunak urriak dira, eta dituzten ezaugarriak nahiko orokorrak dira ondorio zehatzak ateratzeko. Hori dela eta, zaila da garaiak ondo markatzea. Beraz, ez dirudi, momentuz behintzat, ezaugarri bat aski zaigunik garai bata bestetik bereizteko. Ezaugarrien konbinazioa eginda, ordea, garaiak nolabait defini litezkeela dirudi.

5. Lehen goi-nafarrera modernoa

Goi-nafarrera zahar eta klasikoaren eta lehen goi-nafarrera modernoaren etena lehenak arkaikoarekin duena baino askozaz garbiagoa da. Bi garaien arteko jauzia XVIII. mendearen erdialdean, 1745-1750 bitartean, jar dezakegu, eta horretarako lagungarri hizkuntzaren barneko zein kanpoko aldaketak eta eragileak har daitezke kontuan. Regueroren (2019) eta Santaziliaren (2015, 2017, 2019) lanei esker, goi-nafarrera arkaiko eta zaharra hobetoxeago ezagutzen baditugu ere, lehen goi-nafarrera modernoa deitu diodan garaiko testuak sistematikoki aztertu gabe daude oraindik; beraz, ez da erraza garai hori definitzen laguntzen duten ezaugarriak zehaztea. Edonola ere, ondoko lerroetan zenbait ezaugarri ikusiko ditugu, 1745etik aurrera agertzen direnak, baina lehenago ez. Areago, aurkeztuko ditudan ezaugarri batzuek goi-nafarreraren barruko hizkerak bereizteko ere balio dezakete.

5.1. 1745etik aurrerako testuek lehenagokoez ez dituzten ezaugarri ugari dituzte.¹² Horien artean nabarmenetarik $u_a > u_e$ eta $i_a > i_e$ bilakabideak dira. Nafarroaren barruan, ez da hizkera guztietan agertzen, baina agertzekotan XVIII. mendearen erdialdetik aurrera agertzen da.¹³ 1745 aurreko testuek ez dute halakorik, eta hori kontuan izatea lagungarri izan da Satrustegik (1987: 50-52) ezagutzera emandako Urritzolako olerkia gutxi gorabehera datatu ahal izateko. Satrustegik XVII. mendearen erdialdekotzat zeukan, eta 1609ko olerki sarituekin alderatu zuen. Hala ere, beste ezaugarri batzuekin,¹⁴ $u_a > u_e$ eta $i_a > i_e$ bilakabideak dituela kontuan izanda, XVIII. mendearen bigarren erdikoa dela pentsatzeko arrazoiak daude.

¹² Honetaz saio interesgarria dauka Salaberrik (1994), Elizalderen euskara eskualde bereko testu berragoekin konparatzen baitu.

¹³ Goi-nafarreratik kanpo ere agertzen da ezaugarri hori, baina ez bide dute kronologia bera; ik. gai honetaz Zuloaga (2017).

¹⁴ Besteak beste, grafian ez du inoiz <ç> erabiltzen, eta horren ordez <c> eta <z> ditu. Horrek testuaren berritasunaren alde egiten du.

5.2. Garai horretantxe hasten da datibo pluraleko *-eri* idazten. Lehena erabiltzen Frantzisko Elizalde da, 1735ean, baina hirutan besterik ez dakar: *ayeri* bi aldiz eta *bienaventuratueri*. Gainerako guztietan *-ei* erabiltzen du. Testu berriagoetan, oro har, ezaugarria ez da sistematikoa eta *-eri* atzizkiarekin batera *-ei* ere erabiltzen da, modu paretsuan. Bestalde, *-eri* aldaerarekin batera, Nafarroako hego-mendebaldean *-egi* agertzen da, beti ere 1745 ondoko testuetan, ordurako eremu horretan azpizizkera bat egon zitekeen erakusle.

5.3. Goi-nafarrerak duen ezaugarrien artean dago genitibo singularrean *-aren* > *-ain* eta geroaldian *-nen* > *-in* egitea.¹⁵ Bi ezaugarri horiek ere lehen goi-nafarrera modernoarekin agertzen dira, ez aurretik. Dena dela, orain ere Elizalde da *egoïn* 'egonen' dakarren lehena. Hala ere, adibide hori bakarra da; forma osoak, aldiz, usu erabiltzen ditu. Mikelestorena lesakarrak¹⁶ *esain*, *emain* eta gisa horretako formak erabiltzen ditu sistematikoki dagoeneko XVIII. mendearen erdialdean.

Aurreko puntu horietan saiatu naiz erakusten XVIII. mendearen erdialdetik aurrera agertzen diren ezaugarri batzuen bidez, dialektoaren barruan aurki daitezkeen hizkerak bereizten has gaitzkeela.¹⁷ Horren indargarri dirateke, beharbada, kanpoko eragileak ere, oro har, gainerako euskalkiekin gertatzen den bezala. XVIII. mendearen erdialdean nabarmen ugaritu ziren euskaraz predikatzen zuten apaizen euskarazko sermoi idatziak (ik. Bidador 2004: 48-51), eta garai honetakoak dira, besteak beste, Nafarroako hainbat lekutako sermoiak biltzen dituen Muruzabalgo bilduma (Satrustegi 1987), Goñerriko sermoiak, Goizuetako sermoia (Reguero 2015b), eta Markotegik, Juan Martin Iberokoak, Martinez Morentingoak eta Joakin Lizarraga Elkanokoak idatzitako sermoiak. Bestalde, sermoiez landara, Larramendiren eragina duten idazle jantzien liburuak ere baditugu, Mikelestorenak eta Mendiburuk goi-nafarreraz idatzirikoak kasu.

6. Zenbait ohar

Amaitu aurretik, zenbait ohar egin nahiko genituzke XVIII. mendetik aurrera hedatu baina berrikuntza zaharragoak diren ezaugarriez.

6.1. Horietatik lehena da *-it-* pluralgilea *-zki-*ren partez erabiltzea. Hainbat iker-tzailek (Zuazo 1998; Camino 2009) gaur egungo goi-nafarreraren ezaugarri eskusibotzat hartu izan dute. 1745 aurreko testu zaharretan begiratuta, lehen aldiz Berako olagizonaren gutunetan agertzen da; bertakoak dira *bidaldu ditidazunac* eta *emanen tidazu*. Dena dela, garaiko Nafarroako testuetan ez da beste inon ageri; XVIII. mendearen bigarren erdialdetik aurrera hasten da maiztasun handiagoz agertzen. Beraz, badirudi orduan sortu bazen ere, ez zela hedatu askozaz geroagora arte.

¹⁵ Goi-nafarreraz landa, Pirinioez bestaldeko hizkera batzuek ere badute ezaugarri hori.

¹⁶ Bortziritako lekukotasun berriagoetan ez da ezaugarri hori agertzen, eta gaur egun ere ez dago (Zelaieta 2008); beraz, beste nonbaitetik hartu zuen ezaugarria Mikelestorenak, itxuraz bederen.

¹⁷ Beharbada, ezaugarri horiek lehenago baziren ahozko euskaran, baina iritsi zaizkigun ezaugarriak idatzizkoak direnez, hizkuntzaren historia egiten dugunean, ezinbestean, hizkuntza *idatzia*ren historia egiten dugu (Lakarra 1997). Edonola ere, testu idatzietatik idoki daiteke ahozko hizkuntza erabiliaren aztarnarik, horren xerka ibiliz gero (Reguero prestatzen).

6.2. Antzeko egoera dute adizki aferesidunek. Zuazok (1998) Nafarroako egungo euskararen ezaugarri esklusibotzat dakar. Denboran atzera egin eta testu zaharrei begiratzen badiegu, horien lehen agerraldia, Nafarroan, XVI. mendean aurkituko dugu, Amenduxen olerkian: *Ycuste tut*. Hala ere, denbora luzean kasu bakarra da; pentsa liteke forma hori eta geroaldiko *baturen* forma Nafarroa Behereko hizkeraren eraginagatik izatea (ik., honetaz, Salaberri 1996). Jimeno Juriok (1996) azaltzen duenez, Amendux familiaren jatorria Donapaleu aldean dago eta Iruñean Pirinioez bestaldekoak ziren senitartekoak inguruan izaten zituzten. Gogoan izan dezagun mende berean Etxeparek ere bazituela adizki aferesidunak.

Ondorioz, goi-nafarrerazko lehen kasu ziurra XVII. mende bukaeran agertzen da, Bortzirietan hau ere: Berako olagizonak eta Etxalarko Miguel Elizalde izabari idatzitako gutunetan. Badirudi Bortzirietako euskarak, honetan bederen, bat egiten duela Lapurdiko euskararekin, Gazteluzarrek, *zertako tugu hedoiak* eta Etxeberri Ziburukoak *ekhartcen tic, eman tutçun* dituzte garai horretantxe. Nafarroari dagokionez, ezaugarri hori XVIII. mendearen erditik aurrera nagusitzen da; besteak beste, Lizarraga Elkanokoak gisa horretako adizkiak darabiltza eta Bonapartek aditz tauletan aferesidunak sartu zituen.

6.3. Azkenik, fosildurik eta galtzear dauden bi ezaugarri aipatuko ditut. Bateko, **iron* aditza dugu; besteko, aoristoa. Lehenari dagokionez, Padillak (2013) erakutsi berri du aditz hori ekialde zabalekoa izan dela eta, lekukotasunek iradoki lezaketenez, Nafarroan ere erabili izan den laguntzailea da. Halarik ere, lehen lekukotasunak agertzerako emankortasun urria duela dirudi eta ez da maiz erabiltzen den aditz laguntzailea. Urritasunak gorabehera, XVI, XVII eta XVIII. mendeetan eta Nafarroako eremu desberdinetan aurkitu ditut aditz laguntzaile horren lekukotasunak: *suc ezindiro erran* (Lesaka, 1549), *Luis Delcarte noble persona, edan diroque ardo ona* (1664), *eman diroque* eta *jan diro* (1609ko Aldazen olerki saritua), *eguin guindiro* eta *adi guindirola* (1729ko sermoia). Berriainek ere baditu zenbait adibide, eta batzuetan trinko gisa erabiltzen du: *nola bayta ambat diroquena Iaugoycoarequi, ecin ciroquetat, ambat diroquenic, gueyen diroquenari, ala ecin diroquenac*.

Aoristoari dagokionez, Lakarrak (1997) eta, orain, Mounolek eta Gómezek (2018) erakutsi dutenez, euskara arkaiko eta zaharraren arteko desberdintasuna markatzen du aoristoak. Garai arkaikoan agertzen den aditz mota hori ia desagertu egiten da 1600etik aurrera. Nafarroan, beharbada erdiguneko mintzoen izaera berritzailearen isla, iduriz lehenago galdu zen; fosildurik gelditu diren adibide batzuk besterik ez ditugu, trinkoak zein perifrastikoak.¹⁸ Guztiak Isastiren erretrauetan agertzen dira; eta bertatik atereak dira adibideok:

- 1) (30) *Eliza ceguienac aldarea, aldaria ceguienac abbadea* «El que hizo la yglesia el altar, el que hizo el altar el abad».

¹⁸ Aoristiko trinkoen zein perifrastikoen galeraren kronologia ez da berbera izan euskaraz. Goi-nafarreraren kasuan, ordea, 6 adibide besterik ez ditugunez ez da erraza ondorio sakonagorik ateratzen. Ditugun horietatik 4 dira trinkoak, *esan* eta *egin* aditz dinamiko adizkiak (ik. Mounole 2014), eta bi perifrastikoak (biak erretrau berean), **edin* laguntzailearekin. Interesgarri bide da ohartaraztea Isastiren obraren XVIII. mendeko kopia batzuetan aoristo perifrastiko bat desagertu egiten dela eta *arutz cietean* → *aserracean* bilakatzen dela. *Arutz* aditzari buruz, ik. Reguero (2019: 187-188).

- 2) (44) *Guezurra nenzan Guetarian ni ichean ta ura atarian* «Mentira dige en Guetaria, yo en casa y ella a la puerta».
- 3) (50) *Illac aguin zeguian, bicia bere naya* «El muerto mandó, y el vivo hizo lo que quiso».
- 4) (81) *Unaiac arutz citean, gastac aguer citean* «Los baqueros riñieron, los quesos parecieron».

Errefrauok 1625ean jaso baziren ere, lehenagoko hizkuntza egoera baten isla dira (cf. Lakarra 1996; Mounole 2014) eta ezin bide daitezke goi-nafarrera zaharraren lagintzat hartu. Gainerako testu guztiei begiratzen badiegu, ikusiko dugu xvii. mendeko galdurik dagoela aoristoa Nafarroan. xvi. mendean egoera zein zen jakiteko oztopo gehiago dago, ez baitugu iraganeko adizki ugari. Goi-nafarrera arkaikoko lekukotasunetan iraganeko adizki hauek aurkitu ditut: *jayo çan*, [*Jayo*] *çen*, *igaro çuen*, [*sac*] *rificatu çuen*, *il çuen*, *jautsi cen*, *resu[citat]u cen*, *igo çuen* (Aresoko otoitzetan), *atra çuen*, *içandu çuen* (Iruñea, 1596), *joaniñça*, *arttu cerauda*, *aguertu ninça*, *galdetunio*, *erran cerauda* (Etxauri, 1598). Horieta ez dago aoristorik; beraz, bi ondorio atara litezke: 1. aoristoa beste inon baino lehenago desagertu zen eta Isastiren errefrauetan horren aztarna baizik ez zaigu geratzen edo 2. xvi. mendean aoristoa erabili erabiltzen zen, baina ez zen idatzira igaro eta, beraz, ez da lekukotasunik geratu, Isastirenak salbu. Edozein dela ere arrazoa, xvi. mendeko lekukotasun gutxi horietan ez agertzeak, nolabait, isla lezake aoristo perifrastikoa beste perifrasi batek ordezkatu zuela, edo ordezkatzeko horrek indar handia zuela. Beraz, izan liteke erdiguneko minzuen izaera berritzailearen beste adibide bat.

7. Ondorioak

Sarreran azpimarratu dudanez, dialektologia diakronikoa egin eta ezaugarriak aztertzen ditugunean, beharrezkoa da horiek arkaismoak, hautuak edo berrikuntzak diren zehaztea; eta hori ikusi ondotik, begiratu behar da ezaugarria sistematikoa den ala txandaka ageri den beste ezaugarri batekin. Beraz, dialektologoaren helburua zein den, ezaugarri guztiek ez dute pisu berbera eta guztiek ez dute berdin balio hizkera baten bilakabidea aztertzerakoan.

Lan honetan ikusi ditugun ezaugarriak ez dira goi-nafarrera arkaikoak eta zaharrak dituzten guztiak, eta beharrezko deritzot ezaugarri gehiagoren azterketa sakonagoa egiteari (ik., orain, Reguero 2019) eta, batez ere garai zaharretan, inguruko dialektokoekiko konparaketa egiteari, ondorio sakonagorik aterako badugu. Azken finean, hemen aurkeztu dudana lagin bat besterik ez da, baina sarreran proposatu dudan goi-nafarreraren periodizazioaren lehen zirriborro bat egiteko eta gutxi gorabeherako garaiak bereizteko balio dezakeelakoan nago.

Ez da beti erraza lekukotasunetatik ondorio zehatzak ateratzea, kasu askotan horiek beroriek urriak direlako, eta gainera garai zaharretan laburrak direlako.¹⁹ Beraz, ezaugarriak maiz orokorrak izan ohi dira, eta dialektologia egiteko ez dira oso lagungarri. Nolanahi ere, erakusten saiatu naiz badela modurik goi-nafarreraren pe-

¹⁹ Schneiderek (2002), testu dialektalen fidagarritasunaz ari dela, ohartarazten du irizpideetako bat dela testuak zenbat eta luzeagoak izan, orduan eta erabilgarriagoak direla helburu dialektologikoetarako (ik. Reguero prestatzen).

riodizazio bat egiteko; eta, oro har, proposamen hori Lakarrak (1997) eta Gorrochateguik eta Lakarrak (2001) euskararentzat proposatutakoarekin bat badator ere, goi-nafarreraren kasuan ez da horren erraza arkaikoaren eta zaharraren arteko banaketa finkatzea. Batzuetan ematen du zailtasun horren atzean dagoen arrazoia erdialdeko mintzoen izaera berritzailea dela, kasu batzuetan, aoristoarekin ikusi bezala, beste dialektoek baino lehenago galdu baititu zenbait ezaugarri.

Ondoko taula honetan laburbildu ditut garaika lanean aipatutako ezaugarriak:

1. taula

Goi-nafarreraren periodizazioaren zirriborroa

Erdi Aroko Nafarroako euskara (1400 arte)	<p>Lekukotasun gehienak onomastikoak dira, nahiz eta testu laburren bat ere badagoen (ik. Reguero 2011 eta 2012).</p> <p>Garai horretan ez da dialektoa definitzeko ezaugarririk ageri.</p>
Goi-nafarrera arkaikoa (1400-1600)	<ul style="list-style-type: none"> — Bokal bikoitzak desagertu. — Sinkopak agertu — Instrumentaleko <i>-s</i>. — Ekialde osoko <i>baita</i> bizidunetan. — <i>Joan</i> aditzaren <i>goaye</i> gisako adizkiak. — <i>-te</i> pluralgilea: <i>dute, didate...</i> — Destinatiboan <i>-(re)ndako</i>. <p>Testu laburrak izanagatik ere, garai honetan agertzen dira goi-nafarreraren lehen ezaugarri eksklusiboak. Gainera, ezaugarri batzuen isoglosek ekialdeko eremuan kokatzen dute dialektoa.</p>
Goi-nafarrera zahar eta klasikoa (1600-1745)	<ul style="list-style-type: none"> — Partizipio pleonastikoak: <i>egondu, izandu...</i> — Pluraleko <i>eduki</i>-ren adizkiak: <i>dauzki...</i> — Iraganeko adizkietan <i>-n</i> galtzea hegoaldeko goi-nafarreraren. <p>Lekukotasun kopurua hazi ahala, aurreko garaian agertzen ez diren ezaugarri gehiago azaleratzen dira idatzietan, baina bien arteko muga lausoa da. Halere, goi-nafarreraren ezaugarri eksklusibo gehiago agertzen dira eta iparraldeko eta hegoaldeko goi-nafarreraren arteko banaketa ikusten da.</p>
Lehen goi-nafarrera modernoa (1745-1890)	<ul style="list-style-type: none"> — <i>u_a > u_e</i> eta <i>i_a > i_e</i> — Datibo pluralean <i>-eri</i> — <i>-nen > -ain</i> geroaldian. <p>Goi-nafarreraz idatzitako testuak nabarmen hazi dira aurreko aldiarekin erkatzen bada, eta hizkuntzari begira aldea ere nabarmenagoa da. Ezaugarri gehiago agertzeaz gain, goi-nafarreraren barruko hizkerak bereizteko aukera ematen dute ezaugarri batzuek.</p>

Ikusi dugunez, aztertu ditudan ezaugarriak kontuan izanda, ez da erraza goi-nafarrera arkaikoa eta zaharra desberdintzea edo etena markatzea, batez ere 1600 ar- teko lekukotasunak urriak direlako. Kasuren batean goi-nafarrera zaharreko ezauga- rritzat hartu duguna XVI. mende bukaeran lekukotzen da lehen aldiz, nahiz eta nik etena 1600. urtean jarri. Esan beharrik ez dago, beraz, urte hori orientagarria dela. Ezaugarriek beren bilakabidea dute, eta denek ez dute abiadura bera; batzuk lehe- nago aldatzen dira, besteak geroago. Hori dela eta, garaiak bereizteko orduan ga- rrantzi handiagoa eman diot ezaugarrien konbinazioari ezaugarri zehatz bat ager- tzeari baino.

Arkaiko eta zaharrarekin ez bezala, azken horren eta goi-nafarrera modernoaren arteko etena marrazteko oinarri eta lekukotasun gehiago dugu. Horrek, ezinbestean, aukera gehiago eskaintzen du lehen agertzen ez diren ezaugarriak azaltzeko. Hain zu- zen ere, honetan, labur bada ere, erakusten saiatu naiz (cf. §5) XVIII. mendearen er- dialdetik aurrera lehenago idatzian agertzen ez diren zenbait ezaugarri azaltzen direla.

Ematen du lekukotasunen kopuruaren hazkuntzak lotura zuzena duela hizkuntzak kanpoko eragileekin. Garai horretan bertan hasten da goi-nafarrera idatziz gehiago erabiltzen; besteak beste, sermoiak idazterakoan euskara maiz erabili zen ordutik au- rrera. Horren lekuko dira Martinez Morentingoa, Juan Martin Iberokoa, Markotegi, Muruzabalgo eta Goñerriko bildumak eta Goizuetako sermoia idatzi zuen apaiza, besteak beste. Larramendik ere mendearen erdialderako argitaratuak ditu euskara- ren historian mugari izan ziren hiztegia eta gramatika, eta horien berotasunean hiz- kuntza jasoagoa erabiltzeko asmoa duten idazle jantziak ditugu, besteak beste Mi- kelestorena, Mendiburu eta, geroxeago, Lizarraga Elkanokoa.²⁰ Mendiburuz gauza gehixeago esan bada ere, oraindik aztertze dago Mikelestorenarengan eta Lizarraga Elkanokoarengan Larramendik izandako eragina zenbaterainokoa izan zen. Etorkizu- neko ikerketek erakutsiko dute zein den gipuzkoarraren eragina Nafarroan eta zein den goi-nafarrerak 1750az geroztik jarraitutako bidea.

Bibliografia

- Aldai, Gontzal. 1999. Hegoaldeko goinafarrera zaharra: aditz laguntzaileekiko ezaugarri zenbait. *FLV* 81. 263-274.
- Apalauza, Amaia. 2012. *Nafarroako ipar-mendebaleko hizkeren egitura geolinguistikoa*. Bilbo: Nafarroako Gobernuak & Euskaltzaindia.
- Bidador, Joxemiel. 2004. *Materiales para una historia de la literatura vasca en Navarra*. Iru- ñea: Pamiela.
- Camino, Iñaki (arg.). 1998. *Nafarroako hizkerak*. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea.
- Camino, Iñaki. 1999. Goñerriko hizkera (I). *ASJU* 33(1). 1-74.
- Camino, Iñaki. 2000. Goñerriko hizkera (II). *ASJU* 34(1). 137-196.
- Camino, Iñaki. 2001. Goñerriko hizkera (III). *ASJU* 35(2). 445-509.
- Camino, Iñaki. 2003. *Hego-nafarrera*. Iruña: Nafarroako Gobernuak.
- Camino, Iñaki. 2008. Dialektologiaren alderdi kronologikoz. *FLV* 108. 209-247.

²⁰ Bada beste idazle bat, Leitza ingurukoa, XVIII. mendearen akabuan dotrina bat euskarara itzuli zuena; ez da sakon aztertu oraindik, baina Larramendiren eraginik gabeko testua dirudi.

- Camino, Iñaki. 2009. *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*. Donostia: Elkar.
- Camino, Iñaki. 2013. Euskalkien historiaz: Lapurdi eta Nafarroa Garaia. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 77-140. Bilbo: UPV/EHU.
- EHHE-200* = *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa* (Lakarra et alii 2019).
- FHV* = *Fonética histórica vasca* (Mitxelena 1961).
- Gorrochategui, Joaquín & Joseba A. Lakarra. 2001. Comparación lingüística, filología y reconstrucción del protovasco. In Francisco Villar & María Pilar Fernández Álvarez (arg.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania (Actas del VIII Coloquio Internacional sobre Lenguas y Culturas Prerromanas en la Península Ibérica. Salamanca, 1999)*, 407-438. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Gorrochategui, Joaquín, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.). 2018. *Euskararen historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Hock, Hans Henrich. 1991. *Principles of historical linguistics*. Second edition, revised and updated. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Lakarra, Joseba A. (arg.). 1996. *Refranes y Sentencias (1596). Azterketa eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lakarra, Joseba A. 1997. Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri. *ASJU* 31(2). 447-536.
- Lakarra, Joseba A. 2011. Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehen eta oraina*, 155-241. Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A., Julen Manterola & Iñaki Segurola. 2019. *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa (EHHE-200)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Mitxelena, Koldo. 1961 [1990²]. *Fonética histórica vasca* (Berrargit. OC 6).
- Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Berrargit. OC 7, 517-543).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Mounole, Céline. 2014. *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique* (= *ASJU* 48). Bilbo: UPV/EHU.
- Mounole, Céline & Ricardo Gómez. 2018. Euskara zahar eta klasikoa. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 474-541. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Mounole, Céline & Joseba A. Lakarra. 2018. Euskara arkaikoa. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 352-468. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Padilla, Manuel. 2013. Euskararen laguntzaile ahantziaz: *iron aditzaren historia. *FLV* 116. 131-170.
- Pagola, Rosa Miren. 1995. Nafarroako hizkerak. In Ricardo Gómez & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskal Dialektologiako Kongresua (Donostia, 1991ko irailak 2-6) (ASJUren Gehigarriak 28)*, 225-296. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Pilch, Herbert. 1988. Dialectology in historical grammar. In Jacek Fisiak (arg.), *Historical dialectology. Regional and social*, 417-442. Berlin, New York & Amsterdam: Mouton de Gruyter.

- Reguero, Urtzi. 2011. Erdi Aroko euskararen corpusa osatzeko ekarpena. *ASJU* 45(2). 153-233.
- Reguero, Urtzi. 2012. Erdi Aroko euskararen historia kanpotik eta barnetik. *ASJU* 46(2). 63-160.
- Reguero, Urtzi. 2014. Goi-nafarrera arkaiko eta zaharreko testuen edizio eta azterketa berri-rantz. In Itziar Aduriz & Ruben Urizar (arg.), *Euskal hizkuntzalaritzaren egungo zenbait ikerlerro*, 57-70. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea.
- Reguero, Urtzi. 2015a. Mendebaldearen eta ekialdearen erdian: goi-nafarrera zahararen azterketa diakronikorantz. In Beatriz Fernández & Pello Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, Gorazarre. Homenatge, Homenaje*, 587-598. Bilbo: UPV/EHU.
- Reguero, Urtzi. 2015b [2018]. Goizuetako 1753ko sermoia: edizioa eta azterketa. *ASJU* 49(1/2). 205-230.
- Reguero, Urtzi. 2018. NOR-NORI-NORK saileko perifrasieta aditz laguntzaileak goi-nafarrez: azterketa eta proposamen berria. In Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (arg.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*, 683-695. Gasteiz: UPV/EHU (= *ASJU* 52(1/2)).
- Reguero, Urtzi. 2019. *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan berrera (1416-1750) (ASJUren Gehigarriak 71)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Reguero, Urtzi. 2020. Euskara nafarrari diakroniatik begira. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena. Koldo Zuazori gorazarre*, 619-632. Bilbo: UPV/EHU.
- Reguero, Urtzi. prestatzen. Zergatik uztartu behar diren filologia eta dialektologia: goi-nafarrerazko testu zaharren ekarpena.
- Reguero, Urtzi & Ricardo Gómez. 2016. Joanes Erauskinen aditz taulak: azterketa gramatikografiko eta linguistikoa. In Gotzon Aurrekoetxea, Jesus Mari Makazaga & Patxi Salaberri (arg.), *Hire bordatxoan. Txipi Ormaetxea omenduz*, 237-248. Bilbo: UPV/EHU.
- Salaberri, Patxi. 1994. Elizalderen *Apezendaco doctrina christiana uscaraz*. *FLV* 65. 1-40.
- Salaberri, Patxi. 1996. Amenduxen olerkiaz: oharrak. *FLV* 71. 87-98.
- Salaberri, Patxi. 1998. Arabako mugako nafar hizkeren inguruan. In Iñaki Camino (arg.), *Nafarroako hizkerak*, 49-87. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea.
- Salaberri, Patxi. 2000. Iruñerriko eta ingurueta ibarren euskararen gainean. *Euskera* 45(2). 881-920.
- Salaberri, Patxi. 2002. Acerca del euskera de Pamplona y sus alrededores. In Ángel García-Sanz Marcotegui (arg.), *La comarca de Pamplona: territorio, economía, sociedad e historia*, 223-241. Iruñea: Iruñerriko Mankomunikatea.
- Salaberri, Patxi. 2010. Iruñerriko euskararen ezaugarriak. *Euskera* 55(3). 1441-1447.
- Salaberri, Patxi. 2012. Euskararen ekialdeko mugak, Hegoaldean. *FLV* 114. 145-158.
- Salaberri, Patxi. 2015. Nola erabili onomastikaren ekarpenak dialektologia ikerketetan. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal hizkera eta dialektok gaur egun, Lapurdum* (ale berezia). 237-237.
- Salaberri, Patxi. 2018. Euskara Erdi Aroan. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 295-344. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Santazilia, Ekaitz. 2015. Garai arkaikoko euskara nafarraren lekukotasun berriak: gehiketak eta zuzenketak F. Maioraren liburuari. *FLV* 119. 109-146.
- Santazilia, Ekaitz. 2017. *Orye, lagunac*. Euskara nafarraren aztarnak XVI. mendeko hiru sorginkeria auzibidetan. *RIEV* 62(2). 375-406.

- Santazilia, Ekaitz. 2018. *Gora, gora, jendeac!* Euskal testu berriak xvi. eta xvii. mendeetako justizia auzibide nafarretan. *Euskera* 63(2). 419-460.
- Santazilia, Ekaitz. 2019. *Ala ffede, bada!* Euskal testu berri gehiago Nafarroako xvi. mendeko justizia auzibideetan. *Uztaro* 108. 29-51.
- Santazilia, Ekaitz & Eneko Zuloaga. 2018. Zer (ez) dakigun Iruñean egiten zen euskarari buruz. In Iñaki Azkona & Roldán Jimeno (arg.), *Iruñeko historia. Hiriaren ibilbidea historian barna*, 475-505. Iruñea: Pamiela.
- Satrustegi, Jose Mari. 1987. *Euskal testu zaharrak I*. Iruñea: Euskaltzaindia.
- Schneider, Edgar W. 2003. Investigating variation and change in written documents. In Jack K. Chambers, Peter Trudgill & Natalie Schilling-Estes (arg.). *The Handbook of Language Variation and Change*, 67-96. Oxford: Blackwell.
- Ulibarri, Koldo. 2013. External history. Source for historical research. In Mikel Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque. Language-internal and typological approaches to linguistic reconstruction*, 90-117. Frankfurt: Peter Lang.
- Ulibarri, Koldo. 2015. Dotrinazko Sermoitegia: *galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktoretza tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/15971>.
- Zelaieta, Edu. 2008. *Baztan-Bidasoako hizkeren azterketa dialektologikoa*. Bilbo: Nafarroako Gobernu & Euskaltzaindia.
- Zuazo, Koldo. 1998. Nafarroako euskal hizkerak. In Iñaki Camino (arg.), *Nafarroako hizkerak*, 1-21. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea.
- Zuazo, Koldo. 2006. Deba ibarreko euskara zaharra. *ASJU* 40(1/2). 1005-1029.
- Zuazo, Koldo. 2008. *Euskalkiak. Euskararen dialektoak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2010. *Sakanako euskara: Burundako hizkera*. Bilbo: Nafarroako Gobernu & Euskaltzaindia.
- Zuloaga, Eneko. 2017. Beheko bokalaren asimilazioaren historiarako: mendebaldeko lekukotasunak. *FLV* 123. 167-199.

***Refranes y Sentencias* (1596): Girolamo da Sommaiaren Salamancako lekukotasunetik Darmstadteko faksimile(ta)ra¹**

Refranes y Sentencias (1596): *From Girolamo da Sommaia's
Salamanca witness to the Darmstadt facsimile(s)*

Koldo Ulibarri Orueta*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: At the *2nd MLV Conference* we presented a secondary witness of the book *Refranes y Sentencias*, a copy of the Spanish part made in Salamanca by the Italian humanist Girolamo da Sommaia. In the first part of this paper we present the manuscript and examine if this new copy shows us any more data than the known ones about the book. In the second part, we approach the photographs of the Darmstadt issue and review the lost issue from the point of view of the Material Bibliography, especially collecting and analyzing the handwritten notes that can be read in the exemplar. In this way, we try to show some features of the owner of the copy and the cultural context the book moved in.

KEYWORDS: *Refranes y Sentencias*, philology, textual criticism, 16th century literature.

¹ Lan honek «*Monumenta Linguae Vasconum* 5: periodización y cronología» (MINECO, FFI2016-76032-P), «Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada» (Eusko Jaurlaritz, GIC. IT698-13) eta «Lingüística teórica y diacrónica: gramática universal, lenguas indoeuropeas y lengua vasca» (LingTeDi, UPV/EHU, UFI11/14) ikerketa-proiektuen laguntza izan du.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Koldo Ulibarri Orueta. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila. Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitatearen ibilbidea, 5 (01006 Vitoria-Gasteiz) – koldo.ulibarri@ehu.eus

Nola aipatu / How to cite: Ulibarri Orueta, Koldo (2016 [2021]). «*Refranes y Sentencias* (1596): Girolamo da Sommaiaren Salamancako lekukotasunetik Darmstadteko faksimile(ta)ra». *ASJU*, 50 (1-2), 19-45. (<https://doi.org/10.1387/asju.22857>).

Jasoa/Received: 2019-10-06; Onartua/Accepted: 2020-01-13.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA: MLV II. Jardunaldietan Refranes y Sentencias *liburuaren bigarren mailako lekukotasun bat aurkeztu genuen, Girolamo da Sommaia humanista italiarrak Salamancan zela egin zuen erdal zatiaren kopia. Lan honen lehenengo zatian eskuizkribua aurkeztuko dugu, eta kopia berri honek orain arte liburuaz genekienaz gainerako datu berririk erakusten ote digun aztertuko. Lanaren bigarren zatian, Darmstadtten gordetzen zen alearen argazkietara hurbilduko gara eta galduriko ale hura berrikusiko dugu bibliografia materialaren ikerketa moldeaz baliaturik, bereziki alean genituen eskuzko oharrak bilduz eta aztertuz. Modu horretan, saiaturiko gara erakusten nolako jabea izan zuen ale hark eta zein giro kulturaletan mugitu zen liburua.*

HITZ GAKOAK: Refranes y Sentencias, *filologia, testu-kritika, XVI. mendeko literatura.*

Monumenta Linguae Vasconum II. jardunaldi hauetan, gure hitzaldiaren gutuzi bezala berri pozgarri bat ekarri genuen, artxiboetan oraindik egin beharreko lanaren erakusgarri; izan ere, ikerketa lan sakon bati esker, orain gutxi arte galdutzat jo izan den E. Materrak sinaturiko dotrinaren lehenengo edizioaren ale bat aurkitu zuen *Aziti Bibia* elkarteak Kopenhagen (cf. Krajewska *et al.* 2017). Honen harira, ikusi da Hego eta Ipar Euskal Herriko eta espainiar eta frantziar estatuen mailako artxiboez gainera (ezaguna da hauetan oraindik ere euskal hizkuntzaren historiako material asko dela, nork aurkituko zain) gure ikuspegia zabaldu behar dugula, eta Europa mailara begira jarri behar garela ikerlariok. Honen erakusgarri, Materraren aurkikuntzaren parekoa ez izanik ere, euskalaritzan hain garrantzitsua zaigun *Refranes y Sentencias* (Iruñea, 1596) liburuaren bigarren mailako lekukotasun bat aurkeztu genuen, kasu honetan Florentzian aurkitu genuena, *Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze* liburutegian.

Liburutegi honen funtsetan Girolamo da Sommaia (1573-1635) abokatu eta humanista florentziarrak bere bizitzan zehar bilduriko eskuizkribuen zati bat behintzat bada. Florentzian jaioa 1573. urtean, 1599an zuzenbide kanoniko eta zibila ikastera Salamancako unibertsitateara joan behar izan zuen, florentziar legeen arabera ikasle izateko nagusiegi baitzen: garai haietan bere osaba Francesco Guicciardini zen Florentziako enbaxadorea Espainiako gortean (Haley 1977: 13), beraz, ez zuen arazo handiegirik izan baimena lortzeko (*ibid.* 14).

Salamancan zortzi urtez izan zen: diru arazorik ez zuen eta bere familia gortean ondo kokaturik zegoen, beraz, garaiko pertsonaia nagusiekin batera giro kulturalean murgildurik pasa zituen urteak: komediak ikustera joan ohi zen eta orduan modan ziren idazleen lanak irakurri, kopiatu edo kopiarazi eta lagunekin partekatzen zituen, literatura eta historia lan bilduma oparoa lortuz. Eskuizkribu bilduma haietako batzuek, *Miscelanea spagnola* izenburudun liburuki ezberdinetan gordेरik (Haley 1977: 40; cf. De Santis 2006, Cacho 2001), Espainiako Urrezko Mendeko ikertzaileentzat material ugari biltzen dituzte, denetarik aurki baitaiteke *Miscelanea* horietan: poesia edo teatrotik hasi eta Salamancako unibertsitatearen historietaraino, bai eta bere *egunerokotzat* jo daitezkeen bi liburuki ere (Haley 1977). Eguneroko hauetan, Salamancan ikasle ibilitako pertsona baten lehen eskuko lekukotasunak biltzen dira; eta hauek, nola ez, famatu egin dute Da Sommaia Es-

painiako Urrezko Mendearen historia egiten duten ikertzaileen artean (cf. Martín Clavijo 2008).²

Bilduma hauetan ez dira falta hainbat leku ezberdinetatik baturiko errefrauak, noski: honek bat egingo luke idazlearen literatur zaletasunarekin (Haley 1977: 47), baina baita xv. eta xvii. mende bitartean Espainian eta oro har Europa mailan (cf. Lakarra 1996b: 133) esaldi txiki hauek biltzeko izan zen modarekin ere; eta Salamanca, bertan zen unibertsitateagatik, kulturaren puntako lekua genuen halako egitekoetan ere. Da Sommaiaren errefrau bildumetako bat *Magl. VIII, 25* signaturadun liburu eskuizkribuan dugu, 95 eta 113 folioen artean: errefrau bilduma hau eta liburu eskuizkribuaren gainontzeko pasarte ezberdinak bereizten ditu orri-ertzetan izenburutxo bat jarritz; gure bildumari dagokionez, lehenengo folioan *Adagios Españoles bizcainos* (fol. 95r) eta *Adagios bizcainos en Romance* (fol. 95r) esaldiekin markaturik ageri da; ondoko folioetan, *Refranes biz*³ leloaz bereizten ditu gure bildumari dagokion ifrentzuko orri-ertz guztiak. Liburuan zehar diren beste bildumetatik ez zen bereiziko, jatorrizko liburuaren izena eman izan ez baligu amaieran (fol. 113); hots, errefrau hauen iturria hauxe genuke bere hitzetan: «*Refranes y Sentencias comunes en Bascuense declaradas en Romance con numeros sobre cada palabra para que se entiendan las dos lenguas*. Impreso con licentia en Pamplona por Pedro Porrallis de Amberes 1596».

Honetatik atera daitekeenez, Da Sommaiak euskalaritzan hain garrantzitsu zai- gun *Refranes y Sentencias* liburuaren ale bat ezagutu zuen bere Salamancako egonaldian, nonbait. Hau ez da baina, RS liburuaren agerpen bakarra miszelanea hartan; izan ere, gure pasartearen ostean beste errefrau bilduma bat badugu, kasu honetan hainbat hizkuntzako errefrauak biltzen dituen bilduma. Artean euskarazko hamasei kopiatzen ditu bilduma haren hasieran, eskuizkribuaren 114r eta 114v orrialdeetan alegia, eta hauek ere *Refranes y Sentencias* liburutik hartuak dira, ezagutzen dugun atalaren lehenbiziko hamaseiak, hitzen gaineko zenbaki eta guzti. Euskarazko hamazazpigarren errefrau bat ere aurki daiteke gaztelaniazko errefrauaren artean (fol. 107), itzuri zaiolako, nonbait (369. *ezaun araguia*, *vere araguia*).

Da Sommaiaren lekukotasun honek bigarren mailako lekukotasunetatik ezagutzen ditugun beste bi aleekin (Oihenarten eta Larramendiren balizkoekin, alegia; cf. Urgell 2002: 76)³ bat egingo luke, eta lehenengo mailan legokeen Darmstadteko

² Kuriositate legez, Mitxelenaen *Obras completas* amaierako izen aurkibidea begiraturik (OC 15: 144), Girolamo da Sommaiaren izena aurkitzen da: *exemplo*-ren ahoskeraz hitz egiten duenean esaten du bere herrian oraindik ahoskera tradizionala gordetzen dela (*exemplo*) 'relato, historieta' adieran, eta adiera horren zergatia predikazioan aurkitzen du: «Así Girolamo da Sommaia, durante la cuaresma, anotaba los *e(n)xiemplos* que oía en los sermones, lo mismo que en otras temporadas detallaba los argumentos de las comedias que veía él mismo o de las que llegaba a enterarse por otros» (Mitxelena 1978, OC 11: 408).

³ Agian bigarren mailako beste lekukotasun bat gehitu ahalko genuke, *Plentziako alea* dei genezakeena, Zuloagak (2011) dakartzan berrien arabera: Plentziako *Torrebarri* etxeko armarrarian hiru errefrau ageri dira zizelkaturik, eta horietarik bi (*Muxica areriocaz agica* eta *Butroe celangoa da oroc daquie*) RSn ageri dira (270 eta 92.ak hurrenez hurren); beraz, zergatik ez pentsatu hirugarrenak ere (*Garaianago, er[r]ia gordeago*) jatorri bera duela, galduriko zatian, alegia (cf. Urgell 2002: 34)? Modu honetan, proposa genezake armarrarian egileak (edo eginarazi zuenak) RSren ale bat erabili zuela armarrarian errefrauak aukeratzeko; eta *aukeratzeko* diogu, honekin ez baitugu esan nahi Plentzia aldeko herri xeheak errefrau horiek ezagutuko ez zituenik, bakarrik RSren bidez aukeratu zituela armarrarian agertzeko.

alarekin batera (*D* legez aipatuko dugu), bere apaltasunean (osorik erdal partea baino ez zuen kopiatu, tamalez), zenbait baieztapen eta galdera berri eginarazten dizkigu.

Irrikagarri gertatu zitzaigun aurkikuntza, eta horrela aurkeztu genuen *Monumenta Linguae Vasconum* ikerketa proiektuaren jardunaldiotan; ordura arte egingdako lanen aurrerapen batekin: Girolamo da Sommaia nor zen, kopia nolakoa zen eta horren arabera berak erabilitako alea nolakoa izan zitekeen erakutsi genuen. Hitzalditik hona ikerketan aurreratu dugu, eta lana idazten ari ginela berri gazigoxo bat ere izan genuen: garai bertsuan P. Urkizuk ere Da Sommaiaren eskuizkribu horren ezagutza izan, eta honen edizioa eta azterketa bat argitaratu berri zuen (Urkizu 2015); alabaina, gazia den berri hau (halako aurkikuntza baten lehenengo aurkezlea izatea kendu digu) gozoa ere bada inondik inora ere, Europako artxibo eta bibliotekak arakatu behar direla pentsatzen duen ikertzaile gehiago ere badela erakusten baitu.

Urkizuren edizioa argitaratua eta eskuragarri izanik jada, ez dugu datu berdinak edo berdintsuak ematen jardungo. Alabaina, edizio horrek badu ahulgune zenbait: editoreak egin dituen akatsez gainera,⁴ ez ditu aztertzen Da Sommaiaren kopiaren eta *D*-ren artean diratekeen ezberdintasunak, ea dauden aldaketak kopia-akatsak ala aleen arteko ezberdintasunak izan ote daitezkeen ikusteko, kopiak Da Sommaiaren aleaz eman diezazkigukeen datuak lausotuz, gure ustez (§ 1).

Gure ikerketak, gainera, badu beste alderdi bat, orain artean inork heldu gabea: Darmstadteko *unicuma* («*unicumaren* faksimilea», hobeto esan) da eskura dugun *RS*ren ale inprimatu bakarra, mende hasierako argazki batzuei esker, eta Da Sommaiaren kopiarekiko konparaketarako bertara hurbildu behar izan garela aprobetxatu dugu begirada berri bat emateko ale horri (§ 2). Hogei urte dira azken edizio modernoa egin zenetik, eta edizioak bere balioa galdu ez duen arren, iturrira itzuli gara, alearen eskuzko oharra bilduz eta konparatuz. Soberan daki testura hurbildu den inork errefrauak eskuz zenbakiturik daudela (zenbakiok erabiliz adierazten ditugu errefrauak gaur egun ere; ik. Lakarra 1996b), baina gutxitan aipatu izan da bestelako eskuzko oharra ere badirela. Gure lana izan da hauek guztiak biltzea eta aztertzea, *unicumaren* balizko jabeari buruzko datu gehiago eskaintzeko asmoz.

Lanaren amaieran, lorturiko ondorioekin batera, gogoeta txiki bat egin nahiko genuke *RS*ren inguruan, Da Sommaiaren lekukotasunak ahalbideturik.⁵

⁴ Euskal pasarteetara mugatuz, arazorik larriena, 114r orrialdeko 3. lerroan dugu: *aberassoc jaya daude chiro gajoc veti neque* transkribatu gabe uzten du (orrialde horren argazkia ematen du artikuluan, gaitz erdi). Bestelako akatsak ere baditu transkribapenak, hala ere: eskuizkribuko *veri* > *vere* bihurtzen du (cf. beheago), *daben* > *deben*, *isquillauc* > *isquillauc*, *lequiquer* (pro *lequiquet*) > *lequiquez*. Gainera, ez du ikusten kasu batzuetan Da Sommaiak lehen momentuan idatzitakoa zuzentzen duela, akatsa azpimarratuz eta irakurketa zuzena gainean gehituaz: honela, euskal pasarte honetara mugatuz berriz ere, 114r orrialdean, *veri* dena (birritan ageri da, Urkizuk editatzen ez duen 3. lerroan eta 4.ean) *veti* irakurri behar da (Urkizuk *vere* ematen du bigarren horretan; 2015: 142), eta *ycaruac* (ala *ȳcaruac*) > *ucaruac* (ala *uȳaruac*).

⁵ Eta Urkizuk bere lanean esandakoa gorabehera. Datu berriak agertzen diren guztietan bezala, Urkizuk ere «hedatu ohi izan diren zenbait iritziren aurrean galdera berri batzuk ezarriko [ditu]» (2015: 66); alabaina, galdera berriak eta bere usteak agertzeko orduan gauza garrantzitsu bat ahazten du: «he-

1. Girolamo da Sommairen kopia

Esan dugunez, *Refranes y Sentencias* liburuaren kopia hau Florentziako *Biblioteca Nazionale Centralean* aurkitzen da, *Magl. VIII, 25* signatura duen liburukiko 95r eta 114v orrien bitartean. Orrialde horien erreproduzioen bidez kontsultatu ahal izan dugu testua, eta 95r eta 113v orrien bitartean RSren erdarazko zatiaren kopia osoa aurkitzen dugu (hala ere, 111. erretraua kopiatzea ahazten zaio eta 12. erretraua bera bakarrik aurkitzen da 113v orrialdean), inprimatuan dugun hurrenkera berean. 114r eta 114v orrialdeetan, bestalde, euskarazko hamasei erretrau ditugu kopiatuak, beren gaineko zenbakiak eta guzti.⁶

Ez dugu originala ikusterik izan, esan dugunez, eta honek zenbait datu ezagutzeko aukera galarazten digu: izan ere, biltzaile beraren beste miszelanea liburu baten azterketak erakusten duenez, Da Sommaiak ez zituen halako kopia-lanak liburuki batean zuzenean egiten; aitzitik, lan ezberdinen kopiak koaderno solteetan egiten edo egina-razten zituen, eta ondoren koaderno ezberdinak bilduz eta koadernatuz «sortzen» ziren gugana heldu diren miszelaneak (De Santis 2006: 16). Honela, RSren kopiarekin batera kaier berean leudekeen beste testuek garrantzitsuak izan zitezkeen datuak eskaini liezazkigukete, Da Sommaiak erabilitako alea zein beste liburuarekin batera lego-keen jakiteko.

Da Sommaiak erretrauak zenbatu ditu, baina banan-banan zenbakitu beharrean, lantzean behin zenbakia jartzen dio erretrauetako bati: honela, 548 erretrau ateratzen zaizkio Da Sommaiarri guztira, D-tik dakigunez diren 539 erretrauen orde. Zenbaketa ezberdintasuna erraz da azaltzen, zenbait erretrau bi balira legez zenbatu zirela pentsatuaz, baina honek ondoko gogoeta egitera garamatza: ez dirudi kopiagileak liburuari begi bistan izango zukeenik erretrauak zenbatzerakoan, inprimatuari nahiko garbi antzematen baitzaio non hasten eta non amaitzen den erretraua. Datu honi gehituko bagenio Da Sommaiak liburuari kopiatu egin zuela, pentsatzera garamatza liburuari ez zela Da Sommaia izango, Salamancan ikasle edo irakasle zen norbaitena baizik, eta kopia egin ostean zenbatu zituela erretrauak.

Kopiagileari buruz, Urkizuren lana irakurrik lehenengo orrian bertan aurkitzen dugu «[Girolamo da Sommaiak]⁷ RS 1596 kopiarazi zuen» (2015: 66), eta Florentziako kopian den zenbaketa aipatzeko orduan ere «Sommaiairen kopiagileak» (*ibid.* 78) egiten duela esaten du. Honekin batera, Da Sommaiak zenbait kopiagile erabiltzen dituela aipatzen du, tartean euskaldunak (*vizcainos*) ere bazirelarik (*ibid.*

datu ohi izan diren iritzi» hauetako batzuen oinarrian bestela azaldu ezin diren datuak badirela, eta datuak azaltzeko hipotesiak egin direla; beraz, datuok baloratu gabe (eta argudiaketan aipatu gabe) ezin dira besterik gabe albo batera utzi orain arteko hipotesiok (badirudi *iritzi* eta *hipotesien* arteko aldea ahazturik duela). Are larriago iruditzen zaigu, bere hitzetan «Gure lanaren irakurketaren ondoren irakurlearen iritziaren esku uzten dugu epaia [...] *ahaleginak* [...] indarririk eta oinarri sendorik baduen» (*ibid.* 77 [azpimarratua gurea, K.U.O]), baina ez du aipamenik egiten *ahaleginak* (ala *hipotesi berriak*?) zein oinarri dituen, ez eta non aurki daitezkeen oinarriok; beraz, nola utz dezake irakurlearen esku oinarrien sendotasuna epaitzea?

⁶ Hau ikusita, 12. erretrauaren kokagunearen zergatikoak argi dirudi: erdal zatia kopiatu zuenean ahaztuko zitzaion, nonbait, eta euskarazkoak kopiatzeko orduan akatsaz konturatu eta libre zuen orrialde batean gehituko zuen.

⁷ Urkizuk «Girolamo della Sommaia» izenez aipatzen du idazlea behin eta berriz, baina gure ikerketan erabili dugun bibliografian *Da Sommaia* abizena irakurtzen dugu, eta horrela erabiliko.

73); beraz, Urkizuren ustez kopiagile bat izan zen lan hau egiten. Alabaina, kopiak dituen akats eta aldaerak aipatzerakoan, inolako iruzkinik gabe gaisetarik aipatzen ditu horrek dituen «italianismoak: *il forno* (RS 355: ‘el horno’), *principale* (RS 507: ‘principal’)...» (Urkizu 2015: 74). Italianismook, noski, geure buruari galdera bat egitera behartzen gaituzte: benetan *kopiarazi* zuen liburua ala *kopiatu* egin zuen? Bigarrena izango litzateke aukera egokia: honela bakarrik azal baitaitezke italianismoak; gaisetarik, erretrau hauetan dugun letra Da Sommaiaarena da, Francesca de Santis egile horren ikertzailearen laguntzaz (*e-mail* bitartez) jakin dugunez.⁸

Kopian diren aldaketak Sommaiak berak egin ditu, beraz, eta italianismook dira frogarik nagusia: Urkizuren goiko aipuan direnez gainera, baditugu *necesidad* > *necessidad* (78, 244); *jouenos* > *giouenes* (125); *daño, año* > *danno* (209, 376), *anno* (411, 459); *el* > *il* (355, 467); *lluua* > *plluua* (358) eta *joyas* > *gyoyas* (504) aldaketak ere.⁹

D-tik eta Da Sommaiaaren kopiara diren aldaketen artean, bi sistematikotzat jo ditzakegu: batetik *que* partikula *q*⁷ antzeko laburduraren bidez ematen du, ziurrenik lana arintze aldera; bestetik, Darmstadtteko alean [*bokal* + *sudurkari*] segida¹⁰ laburtzeko erabiltzen den *^* zeinua osatzen du Da Sommaiak (*miràdo* > *mirando* 1, *espàtadiza* > *espantadiza* 5, *vêgarse* > *vengarse* 10...), are ikurra izan ez arren beharko luketen hitzetan ere (*tiempo* > *tiempo* 32, *rato* > *raton* 298).

Ortografiarekin loturiko aldaketak ere egiten ditu, gehienbat *v - b* txandakatzearekin erlazionatuak: *trabajo* > *trauajo* 104; *atreuido* > *atrebido* 383; *vazio* > *bazio* 412; *boluiose* > *voluiose* 486; *biuo* > *uiuo* 499; alabaina, ez dira falta *s - ss* (*tuuiesse* > *tuuiese* 197, *passado* > *pasado* 231, *necesidad* > *necesidad* 244, *dessabrida* > *desabrida* 518); eta *h - ø* (*arteme* > *harteme* 263; *echa* > *hecha* 313) aldaketak ere.

Bestelakoak dira kopia-akats arruntak diruditenak (Blecu 1983: 20 hh.); batzuetan hitz labur bat kentzen (a) edo gehitzen du (b), eta inoiz gaizki irakurtzen den letraren bat (c), ondoko adibideetan bezala:

- (a) o de uasura > o uasura (99); que no lastima > que lastima (112); tiêpo no es > tiempo es (123); toma la trucha > toma trucha (229); riñeronse > riñeron (386); hazle > haze (466);
- (b) de perdición > de la perdición (280, 254); az ayudar > az de ayudar (339); trigo > mucho trigo (459);
- (c) lequiquet > lequiquet (10); le > lo (220).

Ondoko taldeetan ditugunak ere akats dirudite (Blecu 1983: 25 hh.); lehenengoan (a) inguruan den hitz batek eragindakoak; bigarren taldean (b), ordea, Da Sommaiaaren hizkuntz gaitasunarekin erlazionatuko lirateke, *lectio facillior*-ak nonbait:

⁸ Francesca de Santis ikertzaileak *Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze* liburutegian gordetzen den Da Sommaiaaren beste *Miscelanea spagnola* liburu baten edizioa eta azterketa prestatu zuen bere doktorego tesian (De Santis 2006), eta Da Sommaia eta bere obrari artikulua zenbait eskaini dizkio (ik. bibliografia). Tesian erakusten du halako liburuetan hainbat esku egon ohi direla, Da Sommaiaarenaz gainera (De Santis 2006: 16); beraz, nahiko ohitua dago Da Sommaiaaren letra zein den erabaki ahal izateko. *Colgo l'occasione per ringraziare la dott.ssa Francesca de Santis, che ha gentilmente risposto alle mie domande e che mi è stata di aiuto, sia nel confermare che la calligrafia è di Da Sommaia, così come rispetto alla bibliografia che lo concerne.*

⁹ Lan honetan erretrauen testua aipatzeko orduan Darmstadtteko alearen erretrau zenbakiak erabiltzeko, orain artean euskalaritzan egin den bezala.

¹⁰ Eta ez *bokal sudurkaria*, Urkizuk deitzen duen bezala (cf. 2015: 81).

- (a) patria > tierra (9);¹¹ mal- > mala (71);¹² alçanse > allananse (211)¹³
 (b) paridera > parlera (111); trabar > trabajar (144); depriende > deprende (241);
 obero > obrero (335).

Aldaketekin amaitu aurretik, Da Sommaiak egiten dituen bi aldaketa berezitan jarri nahi genuke begirada: *madre* > *muger* (113) eta *perdidos* > *perder* (433); bigarren hau aurreko *lectio faciliior*-en parean jar dezakegu, baina ezin zaio arrazoi filologikorik aurkitu lehenengoari, Da Sommaiak nahita egindako aldaketa litzateke.

Hurrengo atal batean (§ 3) saiatuko gara Da Sommaiaren lekukotasunak RSren historiaz dakarzkigun ondorioak eta galdera berriak adierazten, baina ez dugu atal hau amaitu nahi ikerketa honetatik jalgi den ondorio nagusi bat ekarri gabe: konparaketa honetan aurkitu ditugun aldaketa hauek guztiak kopiatze ekintzari dagozkiokkeen akatsak lirateke; beraz, ezaguna izan arren edizio bateko ale guztiak ez direla berdinak, eta aldaketa gutxi zein asko aurki daitezkeela ale batetik bestera (Blecua 1983: 173), ditugun aldaketok ez dute balio Darmstadtoko eta Da Sommaiak erabiltako aleen artean testuan ezberdintasunik zela proposatzeko.

2. Darmstadtoko alea berrikusten

Hasieran esan dugunez, Florentziako lekukotasuna aprobeztatu dugu RSren ale «originalari» hurbiltzeko, nolabait deitzearren gaur egun Julio de Urkijoren funtsean diren ale originalaren argazkiei, alegia. Izan ere, sobera ezaguna denez, Darmstadtoko Hesseko Duke handiaren bibliotekan gordetzen zen ale originala, Van Eysek 1894an aurkitu eta berrargitaratua (van Eys 1896; ik. Vinson 1898: § 6-7b), betiko galdu zen Bigarren Mundu Gerran (Irigoien 1975: 616), baina *unicumaren* argazki bidezko kopiak aterarazi ziren. Horiei esker ezagutzen dugu testu inprimatua. Dakigularik, bi argazki sorta gordetzen dira: Koldo Mitxelena Kulturuneko bibliotekan gordetzen da bat (J.U. C2632 signaturapean), eta Julio de Urquijorena bide zen. Bigarren kopia, gutxitan aipatzen dena eta Doroteo Ziaurizena bide zena, Jesus de Oregui bergararrak gordetzen zuen 1975. urtean, eta horretaz baliatuz atera ziren, batetik Irigoienek argitaraturiko faksimilea (Irigoien 1975) eta bestetik Euskaltzaindiak liburuaren edizio kritikiko txukunari (Lakarra 1996a) gehitu zion faksimile ez hain txukuna.

Liburuaren alde fisikoaz ezin dugu datu berririk eskaini, aleren bat ezagutu arte behintzat, baina interesgarri gertatu zaigu neurriez Vinsonek dioena: liburu *in-8°* eginda dago eta neurriak bere hitzetan «Le papier du livre mesure 198^{mm} ½ de hauteur sur 142 de large» dira. *in-8°* tolesturiko liburu batek erabiltzen zuen pleguaren tamaina kalkulatzeko badugu (Gaskell 1999: 105, metodoa eza-gutzeko) 60,8 × 41,6 cm-ko plegua ateratzen zaigu, handiegia xvi. mendean erabiltzen zen *foolscap* (*ibid.* 86) paperarekin erkatuz (*foolscap* paperen artean handienak 44 × 34 cm-ko neurria luke; cf. Gaskell 1999: 93). Alabaina, *in-4°* tolesturiko orrietan pentsatzen badugu, *foolscap* tamainako paperetik hurbilago geratzen zaigu kon-

¹¹ cf. D. *en patria estraña la tierra es agrá.*

¹² cf. D. *mala bestia es la malquerencia.*

¹³ cf. D. *alçanse los llanos.*

tua, 41,6 × 30,4 cm-ko plegua lortzen baitugu. Honek pentsarazten digu *RSetan* ditugun kaierak egiatan *in-4°* tolesturiko bi plegurekin eginak direla; ohikoa izateaz gainera (*ibid.* 103) honek azalduko luke zergatik dauden markatuak kaier bakoitzaren *a* eta *a3* orrialdeak, hots, plegu bakoitzari dagozkion lehen orrialdeak.

«La numeración con que se suelen citar estos refranes, de 1 a 539, marcada a mano sobre el *unicum*, es obra de un erudito moderno» diosku Mitxelenak (*TAV* § 3.3.2); hala ere, *erudito moderno* hau ez litzateke XIX. edo XX. mendekoa, lehenagokoa baizik, alea begi-bistan izan zuen Vinsonek (1898: 530) dioenez:

Le volume comprend 32 feuillets non chiffrés, mais les pages ont été numérotées à la main, anciennement, et avant la reliure, car les chiffres des premières pages ont été entamés par le ciseau du relieur; quelques notes, écrites en marges, ont été tronquées en même temps. Ce numérotage et ces annotations ont été faits à l'encre noire. Quelques notes ont été soulignées par-ci par-là, assez légèrement, à l'encre noire. Tous les proverbes ont été numérotés à l'encre rouge, mais de 1 à 42 le rouge a été repassé en noir, et on a souligné en rouge le numéro ainsi noirci, mais dans la partie espagnole seulement; dans la partie basque, les numéros sont restés rouges partout.

Vinsonen hitzek ez ezik, zenbakien eta oharren kaligrafiak ere zahartasun erlatibo horren alde egiten du, gure ustez XVI. mende bukaera edo XVII. mende hasieran koka baikenitzake.¹⁴ Koadernaketa «est manifestement allemand» Vinsonen hitzetan (1898: 529), eta Darmstadt koadernatu zela pentsatzera garamatza honek; honi gehitzen badiogu koadernatzaileak zenbait ohar moztu zituela (*ibid.* 530), oharrei kronologia erlatibo hau eman bide geniezaieke: (1) inprimatzea > (2) zenbaki eta oharrak idaztea > (3) koadernaketa; hots, Darmstadtera heltzerakoan idatzirik zirela oharrak.

Zenbakiak behintzat bi idatzaldi lituzkete, bien arteko tartea luzea izan ez arren: Vinsoni jarraituz, lehenengo momentu batean gorri zenbakitu bide ziren errefracu guztiak, euskarazkoak eta erdarazkoak, eta bigarren batean beltzez errefracatu 1etik 42rako erdal zatiaren zenbakiak, azpimarratzeaz gainera. Jakina, eskura ditugun faksimileetan ezin dira bi idatzaldiak bereizi.

Baina zenbakioz gainera bestelako oharrak ere badira («quelques notes, écrites en marges»), antzinakoak hauek ere nonbait, zenbakiak jarri ziren garai bertukoak bederen, hauek ere koadernatzailearen gillotinak moztu baitzituen. Eskuzko ohar hauek Vinsonez gainerako beste ikerlariak ere jabetu ziren: Dodgson (honek originala ikusterik izan zuen), 1896ko berrargitalpena komentatzean dioenez «la s [sic, pro f] en *fuertes* está escrita con tinta» (Dodgson 1906) eta J. Urquijoren ikerketan zehar, sistematikoki ez bada ere, honelako oharrak irakur ditzakegu:

Por cierto, que el propietario ó alguno de los lectores del ejemplar de Darmstadt, cayó ya en la cuenta de esa semejanza, puesto que al margen del refrán 485 inscribió á mano: «51». (Urquijo 1911-1933)

¹⁴ Kaligrafia zaharrean aditu den Borja Aginagalderekin partekatu ditugu letrarekiko gure usteak, eta zalantza barik letrakera XVI. mendeko pertsona baten kaligrafia dela berretsi digu. Idazkiaren data XVII. mendera arte luzatzea ere bere aholkuz egin dugu, posible baita idazlea XVI. mendean alfabetatua izatea baina XVII. mendean bizitzea. Eskerrik beroenak eman nahi dizkiot Borja Aginagalde jaunari, nire galderak hain modu adeitsuan erantzuteagatik batetik, eta baita gai honen inguruko bestelako iradokizun interesgarri batzuk emateagatik ere.

Atal honetan, beraz, eskuzko ohar hauek bilduko ditugu, ez bakarrik berez ere interesgarriak izan daitezkeelako, baizik eta jabeari buruzko datuak eman diezazkiguketelako ere. Vinsonek jada adierazi bezala, han-hemen ageri dira, dirudienez tinta beltzez eta askotan oso modu lausoan bakarrik atzeman ditzakegu argazkietan. Saiatu gara arretaz bilatzen eta tinta beltzez eskuidatzitako elementu guztiei irizten, oro har eskuzabal jokatu dugu eta aukerarik txikiena bazegoen elementu hori tintaz idatzita zegoela pentsatzeko, horrela hartu dugu. Azpimarraturiko hitz eta letren kasuan bereziki arazoak izan ditugu oharrak eta inprimatzeak berak eragindako mantxak ezberdintzen.¹⁵

Oharrak ugariena Urquijok aipatu zuenaren antzekoak dira; hots, errefrau berdintsuak elkarrekin lotzeko erabiltzen ditu eskuz idatziriko zenbakiak, beraz, errefrauak zenbakitzeak erabilera praktiko bat izan zuen liburuaren jabearentzat. Ohar hauek erdal pasartearen ondoren ageri dira, beste mota batzuetako ohar eta gehiketa gehienak legez; beraz, hipotesi bezala proposa genezake oharron egileak edo ez zekiela euskara, edo behintzat euskal pasartea ez zitzaiola erdarazkoa beste interesatzen (nahiz eta, ikusiko dugunez, euskal pasarteek ere badituzten zenbait gehiketa).

Gehitu diren zenbakiak, askotan aipatu errefrau errepikatuak (254-280, 256-491 eta 277-357; ik. Kaltzakorta 1996: 613) elkarri deitzeko erabiliak dira, baten alboan bestearen zenbakia agertuz; baina, errefrau errepikatuz gainera, oharron egileak aldaeraren bat dituztenak ere lotzen ditu, ondoko adibideetan ikusten denez:

De rabo de puerco, no buen birote (51) - De rabo de cochino, no buen birote (485)

Los pastores riñieron, los quesos parecieron (52) - riñeronse los pastores de ovejas y parecieron los quesos (386)

quien es para si, lo es para otro (106) - lo que quieres para ti, para otro (139)

lo que tenemos hemos comido, y nos hemos buelto pobres (314) - comer lo que tenemos y ser pobres (314).

Beste batzuetan errefrau analogoak hartzen ditu kontuan: ez dirudi interesatzen zaionik hitzez-hitzezko erlazioa, azpiko esanahia baizik, ondoko adibideetan bezala:

La verdad aspera y rabricorta (14) - La verdad es aspera y agra y desabrida (518)

Los pastores riñieron, los quesos parecieron (52) - La verdad causa riña (291)

Mas quiero, toma uno que doze te dare (40) - Mejor un paxaro en mano que no cinco en el arbol (432)

Mas cerca los dientes que los parientes (138) - El cuero mas cerca que la camisa (281)

Quando te dieren la sortija, pondrás el dedo meñique (192) - A quien se lo dan, tómelo como se lo dieren (454)

La buena comida la trae mala (213) - Demasiado comer y beuer me ha traydo a poco (438)

En los ojos del amante no ay cosa fea (242) - El aficionado de lexos vee (327).

¹⁵ Halakoetan, testu inprimatu zaharretan dugun eskarmentua eta gure intuizioa izan da irizpide nagusia.

Gure hipotesia denez oharron egileak erdal pasarte duela gogoan, euskal erre-frauen itzulpenak baino ez ditugu hona ekarri; 1. eranskinean biltzen dira aurkitu ditugun dei guztiak eta nahi duenak bertan ikus ditzake euskal erre-frauek ere. Aipatzeko da, halaber, dei guztiak 1 eta 539 artean kokatzen direla; hots, jabeak erre-frauen arteko erlazioak finkatu zituenean (bederen) jada lau kaier baino ez zituela aleak.¹⁶

Beste batzuetan hitz eta are erre-frau osoak aurkitzen dira azpimarratuak, ondo ulertu ezin ditugun arrazoiengatik. Azpimarraturiko erre-frauek erdal itzulpenak dira beti, eta zerrenda labur honetan bildu ditzakegu:

El ques medroso es cruel (12)
 Los amenazados comedores de pâ (23)
 Refranes de tiêpo pasado verdades (32)
 Todos tartamudos quieren hablar (170)
 No des baldon a nayde (189)
 Albia, nido de todos los males (387)
 Ciego es quien no ve por çedaço (426).

Erre-frau osoez gainera, badira hitz edo hitz multzo azpimarratuak erre-frauetan zehar. Kasu honetan, interesgarriago gertatzen zaizkigu, ez baitira erdal pasarteetan aurkitzen halakoak, aitzitik, oraingo honetan euskal hitz zenbait ere aurki ditzakegu azpimarraturik:

Euskal hitzak: *urdeen* (51); *emaztea* (65); *trisean* (79); *azaga* (302); *samarien* (363)

Erdal hitzak: *moho* (5); *arrapiezos* (168); *alçanse* (211); *Muxica* (270); *Aramayona* (284); *alejas* (459); *de la del ageno* (473); *joven regozijado* (482); *De jativo* (506).

Euskal hitzetan, zergatikoa lehenengo hitzari bakarrik (*urdeen*) aurki diezaiokegu, izan ere, hau agertzen den 51. erre-frautik (*urdeen buztanez matraçu onic ez*) eta 485.era (*charri buztanez matraçu onic ez*) dagoen ezberdintasun bakarra da. Hala ere, ezin dugu ahaztu erantzun *ad hoc* bat baino ez dela, beste hitzetarako ez baitigu baliio. Erdal hitzekiko, tentagarria da pentsatzea *Muxica* eta *Aramayona* kasu, jabeak ez jakitea zer esan nahi zuten, euskal geografiarekin ohitua ez zelako; alabaina, azaltzeke geratuko litzateke zergatik ez duen gauza bera egin *Butrón*, *Goliz* (sic) edo *Ybarguen* izen propioekin. *alejas* eta *de jativo* hitzek edizio-akatsak dirudite eta agian horrexegatik azpimarratzen ditu, akatsa markatzeko nonbait: lehenengoan *aeuejas* hitzaren erre-pikapena (akastuna) genuke (inprentan bertan egin, Da Sommaiak ere baitakar), dela goiko *aeuejas* > *abejas* grafia aldatu nahi zuelako edo tipografoaren bestelako gaizki-ulertu bat medio;¹⁷ bigarrean *dejativo* litzateke, baina inprentan tarte bat utzi izanak ekarriko zukeen balizko jabeak ****jativo** iratxoa ez ulertzea.

Hauetaz gainera, testuan zehar eskuzko bestelako ohar eta gehiketak aurkitzen dira: batzuk erdal erre-frauek glosatzen dituzte, hauek dakartzaten hitzetako bat azal-

¹⁶ Honek Florentziako lekukotasunak erakusten digunarekin bat egiten du, hots, ez dugu zertan pentsatu Darmstadtoko aleak kaier bat galdu zuenik inoiz, aitzitik, lau kaiereko aleak ibili ziren xvi.-xvii. mendeko erre-frauzale zein liburuzaleen artean (cf. § 3).

¹⁷ «*Miel* aurretik (zenbakirik gabe) *abejas* edo *alejas* (horrela Urquijok) irakurtzen den hitz bat agertzen da; Urquijok ez dio ezer horretaz, eta litekeena da beranduago norbaitek *aeuejas*-en grafia berriztaturik gehitzea». (Lakarra 1996b: 357).

duz: era honetan, 6. errefracuan dugun *perversa* hitzaren alboan *mala* gehitzen du esku anonimoak, 16.ean *orada*-rekin batera *ablanda* ere aurkitzen dugu eta *H abaxan* hitza izkiriaturik dugu 211.eko *caense*-ren baliokidetzat. Modu berean, *gran tocado y menguado comer* (17) eta *la buena comida la trae mala* (213) errefracuen alboan *y poco [rec]ado*¹⁸ eta *H El mucho comer trae poco comer* irakur ditzakegu, hurrenez hurren, eskuz gehitua. Ikusten denez, errefracu bi hauen kasuan *RStik* kanpoko erdal errefracuekin erlazionatzen ditu, osorik edo zatika jabeak eskuz horren baliokide izan zitekeena gehitzen baitu: lehenengoan *gran tocado y poco recado* geratuko litzateke errefracua (cf. Hernan Nuñez *Gran tocado y chico recaudo*; Urquijo 1911-1933),¹⁹ eta bigarren errefracua, oraingo honetan osorik kopiatua, ezaguna da gaztelaniatzko bildumetan ere (Hernan Nuñezen bilduman bada; cf. Urquijo 1911-1933).

Bestelakoak dira 229. (*En lo seco no se toma la trucha*) eta 530. (*Lo que has de hazer no dexes para mañana*) errefracuetan ditugun gehiketak, azalgaitzak gertatu baitzaizkigu: lehenengoan *H No se jartzen du trucha* ostean, eta bigarrean *hazer* ondoan *nuder* edo *μηδεν* bezalako zerbait irakur dezakegu. Honekin batera, gehiketa hauetako zenbaitetan (211, 213 eta 229 errefracuetan) gehituriko hitzen aurretik *H* antzeko ikur bat dago, azalgaitza hau ere.

Gehiketekin jarraituz, talde berezi bat osatzen dute <h> letraren gehiketek; hainbat errefracutako erdal zatian inprentatik *h* gabe ateratako hitzei jabeak *h* gehitzen die:

errerria > herreria, aze > haze (15); orada > horada (16); Ablā > habla (216); Alagar > Halagar (372)

Grafiaren «estandarizatze» edo «modernizatze» honekin bat egingo luke baita 15. errefracuan ageri den *fierro* > *hierro* aldaketak, kasu honetan ere *h* bat aurkitzen dugu *f* horren azpian. Antzeko gehitzea dugu 12. errefracuko *ques* hitz bilkuran, honetan *e* gainean bigarren *e* txikiago bat legoke, *que es* beharko litzatekeela markatuz edo (hala ere, bestelako bilkurak badira, bere horretan utziak: *ques* 310, *quel* 414, *questa* 434).

Kasu batzuetan inprimaturik egon beharko liratekeen letra batzuek eskuz eginak dirudite (cf. «la s en fuertes está escrita con tinta»; Dodgson 1906). Tentagarria da pentsatzea inprentan bertan eginak izan zitezkeela halako zuzenketak: ikusi dugunaren arabera, beste oharren idazleak erdal pasarteetan jartzen du arreta, euskal zatiari kasu berezirik egin gabe, baina halako zuzenketak hala euskal nola erdal zatian aurkitzen dira, ikusiko ez ziratekeen letrak ordezkaturik (ik. 1. eranskina: 149 *beara*ç, 216 *Hular*zen, 455 *bizar*[uric]). Erdal zatietako balizko tintazko letra horiek Da Sommaiaren kopian agertzeak inprentakoen ardura izatea posible egiten du: *jouen*os (125) eta *pan*es (129) hitzetan amaierako bi letrak gehiturik daudela dirudi,²⁰ eta hala ageri dira biak Da Sommaiaren kopian ere; kontrara, azken bi letrak eskuz eginak dirudite *mas*tines (349) hitzean ere, baina Da Sommaiak *mas*tin baino ez dakar. 68. erre-

¹⁸ Gehitu dugun *rec* ez dago irakurtzerik argazkietan; ziurrenik ohar honi buruz da Vinsonek aipatzen duen «quelques notes, écrites en marges, ont été tronquées en même temps» (1898: 530).

¹⁹ Beste aldaera bat aurkitzen da Onophrio Povio [Onofre Pou] idazlearen *Thesaurus puerilis* (1615) eta Geronimo Martin Caro y Cejudo idazlearen *Refranes y modos de hablar castellanos con latinos* (1675) liburuetan, guretik oso hurbil geratzen dena: *Mucho tocado y poco recado*.

²⁰ Euskal pasarteetan dugunarekin bat eginez: *gazteac* eta *oguiac*, hurrenez hurren.

frauan ere (*Laztan ez ta apaca? Sin ser querido y con besos?*) dauden galdera markak eskuz gehituak badira, Da Sommaiak ez du halakorik bere kopian.

Nola ez, inprentakoak tartean sarturik egotea tentagarria da, baina jakitun gara, batetik, ez garelako liburu original bat aztertzen ari, inork inoiz egindako argazki batzuk baizik, eta bestetik, letra baten gainean iritzia ematea oso labainkorra dela. *RS*ren edizio *princeps*aren beste ale bat agertu arte itxaron beharko dugu hemen esandakoa berretsi edo ezeztatzeko, ditugun datuek ez baitigute oraingoz ondorio ziurrik ateratzeko aukerarik ematen.

Guztiarekin, Darmstadtoko aleak ez izan arren inolako marka, zenbaki, *ex-libris* edo signaturarik (Vinson 1898: 529), zenbakiak eta oharrak idatzi zituen antzinako jabeari buruzko ondorio orokor batzuk atera ditzakegulakoan gaude:

1. Ez zen xvii. mendeko bibliofilo hutsa; aitzitik, erretrauak aztertzeko beta hartu zuen; errepikaturiko erretrauak, horien aldaera eta esanahi-kideak elkarrekin lotzeko ardura izan zuen.
2. Aurrekoari lotuta, eskuzko oharretatik isurtzen da erretrau zalea dugula jabea, eta moda horren barruan legokeen pertsona batengan pentsatu behar dela. Agian erretrau bildumaren bat prestatzen ari zela ere proposa genezake, eta horregatik erretrau batzuk azpimarratu zituela.
3. Ez dirudi euskalduna zenik, edo erdarazko zatia gehiago interesatzen zitzaion behintzat, ohar gehienak zati horri buruz eginak baitira. Gainera, arretatsu zegoen gaztelaniazko ortografiari, *h*-ei dagokienez behintzat.
4. Liburuaren inguruan, barne deiek iradokitzen dute gure erretrauzaleak lau koadernotxo osaturiko alea ezagutu zuela, ez zuela kaierik galdu bere oharrak idatzi ostean.

3. Ondorioak

Lan honetan Florentzian gordetzen den *RS* liburuaren lekukotasuna aurkeztu dugu, eta Bigarren Mundu Gerran suntsitua izan zen arte Darmstadtan gordetzen zen *unicum*arekin erkatu. Berez *codex descriptus* bat dugu lekukotasuna: edizio *princeps*aren eta Girolamo da Sommaia florentziarraren kopiaren artean diren aldeek ez digute argudio nahikorik ematen Darmstadtoko alearen eta Da Sommaiarenen artean edizio ezberdintasunik (cf. Bleucia 1983: 173) dela proposatzeko; aitzitik, Da Sommaiak egindako kopia-akats arruntak dirudite aurkitu ditugun aldaera guztiek.

Testuaren gainean datu berezirik eskaini ez arren, florentziarrarena lekukotasun garrantzitsua da, kontuan hartzen badugu Italiatik kanpo 1599 eta 1607. urteen bitartean baino ez zela egon, eta kopia Salamancan bizi izandako urteetan egin behar izan zuela. Honela, lehendik genituen frogak gorabehera, honek erakusten digu liburuaren ez zela inprimatze lanak amaitu gabe, plegu on batzuekin, taxuturiko liburuaren (Vinson 1898: 530), eta bai zabalkundea izan zuen lana: Salamancan, orduko kultur gune garrantzitsuenetakoan, aurkitzerik bazuen horretarako interesa zuenak.

Era berean, Girolamo da Sommaiak utzi digun lekukotasuna aitzakiatzat harturik, ezagutzen dugun ale bakarraren faksimileak aztertu ditugu bibliografia materialaren ikuspegitik, eskuzko oharrek antzinako jabearen gainean eman ziezazkiguketen datuak bilduz. Horretatik atera dugun ondorioa da liburuaren jabea (jabeetako bat behintzat) ez zela bibliofilo hutsa, erretrauek garai hartan pizten zuten jakin-minaren

moda barruan legokeen pertsona bat baizik, eta horrek Da Sommaiaren lekukotasunarekin bat egingo luke, hots, liburuak gaztelaniazko erretrauez interesaturik zegoen giro kulturalen zabalkundea izan zuela.

Da Sommaiaren lekukotasunak eta Darmstadtteko aleak batera duten beste ezau-garri bat tamaina da: Darmstadtteko alearen barruko deiek iradoki dute balizko jabe erretrau zale hark liburua izan zuenean lau kaieretako alea izan zuela esku artean, eta oharrok idatzi ostean behintzat ez zuela kaierik galdu. Da Sommaiak egindako kopia, bere aldetik, ezagutzen dugun alearen momentu berean hasi eta amaitzen da; hots, badirudi lau kaieretako aleek nolabaiteko zabalkundea izan zutela.

Da Sommaiak erabili zuen alea eta Darmstadttekoa lau kaieretakoak izateak ez digu adierazi nahi hau zenik liburu osoa, froga pisuzkoak baititugu gutxienez bosgarren koadernotxo baten ezagutzan pentsatzeko (cf. Mitxelena 1961; Lakarra 1996a; Urgell 2002: 34; azken honek aurreko ikertzaileen argudioak ere biltzen ditu): Oihenarten koadernoan, *biscaye* izenburuaren azpian, D-tik ezagutzen ditugun 18 erretrauekin batera beste 20 ezezagun ditugu, grafiak eta hizkuntzak erakusten digutenez jatorri bera izango zutenak (Mitxelena 1967, *OC XI*: 315). Gainera, Larramendiren *Eranskina*-k (Vinsonen lanetatik badakigu *RS* zela Larramendik aipatzen duen erretraudun *cuaderno viejo* hori) *R*Setatik ateratako hitz askoren artean Oihenarten erretrau horietan diren bi dakartza (ik. Mitxelena 1961, *OC XI*: 515; cf. Urgell 2002: 34), eta Larramendik kopiatzen duen *Seyacaz echun dina, ucuzca jaigui d[lo]a* erretraua ere zati galdu horretakoa izan zitekeen. Datuok ikusita, ezin esan 5. kaier hori izan ez denik, baina argia baino iluntasun gehiago dakarkigu Da Sommaiaren lekukotasunak kaier misterioitsu horren historian: Euskal Herritik kanpo ezagutzen ditugun lekukotasunak (Da Sommaia, Darmstadt) lau kaier dituzten bitartean, Euskal Herrian ezagutzen ditugunek (Larramendirenak eta Oihenartenak)²¹ bost izango lituzkete.

Gauzak ulertzeko, garaiko liburuaren argitalpen munduan kokatu beharra dugu, eta honek erakutsiko digu zergatik ezin den besterik gabe esan lau kaieretako liburua dela liburu osoa, goiko datuak ikusita. Liburuak ez ziren inprentatik koadernaturik ateratzen, aitzitik, inprimatzaileak bere horretan ematen zizkion liburu saltzaileari eta hau arduratzen zen koadernatzeaz (Gaskell 1999: 178); gehienetan, liburua *en rama* garraiatzen zen; hots, edizioaren ale bat osatzen zuten pleru guztiak bata bestearen gainean jartzen ziren eta erditik tolestuta bidaltzen liburu saltzaileengana (*ibid.* 175; cf. Pedraza García 2012: 54); hots, ez ziren kaierka jartzen koadernatzaileak bere tailerlean izan arte.

Bigarren datu bat buruan izatea ere interesgarri izan daiteke, liburuaren hedatzea nola izan zitekeen hobeto ulertzeko: Pedro Porralis de Amberes, *RS*ren inprimatzailea, 1591n hasi zen lanean, bere aita (Tomas Porralis, Iruñeko inprimatzaile hainbat urtetan) hil zenean, eta inprentaz gainera aitak zeuzkan zenbait zor eta betebeharrak oinordetzan hartu zituen (tartean Iruñeko inprimatzaile ofiziala izatea); beraz, bere lana lehenago harturiko enkarguak betetzera mugatu zen nonbait (Ostolaza 2004: 46). 1596koa da bere azken lan inprimatua (*RS*); eta inprentaren negozioa uzten du zergatikoa argi ez dagoen arren; agian aitaren zorrak ezin izan zituen garbitu, edo Antonio de San Pedro, inprentako nagusia, hil zitzaion (*ibid.* 46). Horren parean, 1592an heldu ei zen Mathias Mares inprimatzailea Iruñera (*ibid.* 42), eta 1596an sinatuko

²¹ Eta Plentziako aleak ere; cf. Zuloaga (2011: 63).

zuen bere lehenengo lana hiri horretan (Rodríguez Pelaz 1995/97: 170). Hurrengo urteetan M. Maresek Pedro Porralsen tailerra eta betebeharrak erosi zituela ematen du, tartean Iruñeko inprimatzaile ofiziala izatearen ardura eta Tomas de Porralsiek testamentuan utzitako zorrak (Ostolaza 2004: 55).

Alabaina, gauzak ez daude hain argi Porralsen eta RS liburuaren historian. 1601. urtean Matias Maresek izan zuen auzi bateko dokumentazioan irakur daitekeenez, 1596. urterako Pedro Porrals (*impresor de libros*) hilik zegoen: auziaren paperean artean 1596ko ekainaren 5ean sinaturiko inbentario bat dago.²² Graciosa de Oroz-ek, Porralsen alargunak, dokumentu hau egitea eskatzen dio Martin de Riezu idazkariari bere senar ohiaren ondasunak deskribatzeko (tartean inprenta-tailerrean ziren tipoak eta harrimintak deskribatzen dizkigu). Hau gutxi balitz, ordurako Matias Maresekin ezkondata dagoela esaten da, senar berriak baimena ematen baitio inbentario hori egin ahal izateko. Datu berriok liburuaren datarekin ez dute bat egiten, baina oraindik historia korapilotsu hau askatzeko gai izango den giltzarria aurkitzea falta zaigu (cf. Ulibarri prestatzen).

Ikusten denez, zenbat eta datu gehiago izan *Refranes y Sentencias* liburuaren inguruan, orduan eta galdera gehiago agertzen zaizkigu begien aurrean. Nonbait agertuko ahal da beste ale bat, nahi genituzkeen erantzunekin!

Bibliografia

- Arana Martija, José Antonio. 1994. Euskal Herriko inprentaren historia. *Uztaro* 12. 37-53.
- Blecua, Alberto. 1983. *Manual de crítica textual*. Madril: Editorial Castalia.
- Cacho, María Teresa. 2001. *Manuscritos hispánicos en las bibliotecas de Florencia (I. Biblioteca Nazionale Centrale)*. Florentzia: Alinea Editrice.
- Calzacorta: ik. Kaltzakorta.
- De Santis, Fancesca. 2003. El ms. magliabechiano VII, 353: un importante testimonio de la poesía de fray Melchor de la Serna. *Canente* 5-6. 227-244.
- De Santis, Fancesca. 2004. Verso un'edizione del ms. magliabechiano VII-353. *Il confronto letterario* 42. 365-373.
- De Santis, Fancesca. 2006. *Il manoscritto magliabechiano VII-353. Edizione dei testi e studio*. Pisa: Università degli Studi di Pisako doktorego tesia. https://etd.adm.unipi.it/theses/available/etd-04102006-133233/unrestricted/TESI_VOLUME_2.pdf (2015/07/02).
- De Santis, Fancesca. 2008. Estancia en Salamanca y viajes en las cercanías de un estudiante italiano del s. XVII. *Dicenda. Cuadernos de filología hispánica* 26. 325-333.
- Dodgson, Edward S. 1896. *Dana danean eta dana danegino*. Baiona: E. Lesgourgues.
- Dodgson, Edward S. 1906. El incunable heuskérico de Darmstadt. *El noticiero bilbaíno* 1906/01/08. s.p.
- Gaskell, Philip. 1999. *Nueva introducción a la bibliografía material*. Madril: Trea. (1. argit. 1972).
- Haley, George (arg.). 1977. *Diario de un estudiante de Salamanca. La crónica inédita de Girolamo de Sommaia*. Salamanca: Ediciones Universidad Salamanca.

²² AGN, sig. 309651, fol. 62v eta hurrengoak (ik. Ulibarri prestatzen).

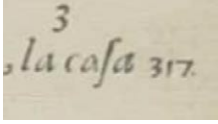
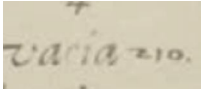
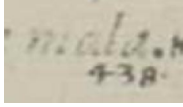
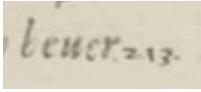
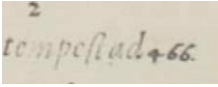
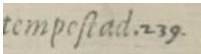
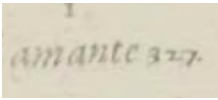
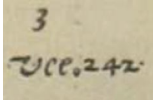
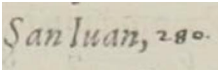
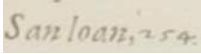
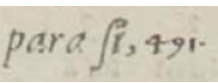
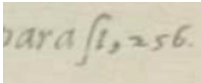
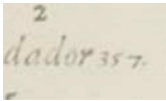
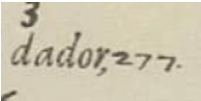
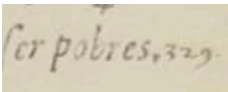
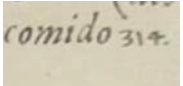
- Herrera Vázquez, Manuel. 2011. De copias y copistas (I): la formación del manuscrito magliabechiano VII, 353 de la Biblioteca Nazionale Centrale de Florencia. In Antonio Azaustre & Santiago Fernández (arg.), *Compostella aurea. Actas del VIII Congreso de la AISO*, 597-608. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Irigoién, Alfonso. 1975. Refranes y Sentencias. In *La Gran Enciclopedia Vasca*, 10. lib., 616-682. Bilbo [Darmstadtoko alearen erreproduktzio faksimilea].
- Itúrbide Díaz, Javier. 2015. *Los libros de un reino. Historia de la edición en Navarra (1490-1841)*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Kaltzakorta, Xabier. 1996. Euskal atsoitz-bildumak. *Euskera* 41. 611-640.
- Kaltzakorta, Xabier. 1997. Historia del refranero vasco. *Paremia* 6. 141-146.
- Krajewska, Dorota, Eneko Zuloaga, Ekaitz Santazilia, Borja Ariztimuño, Oxel Uribe-Etxebarria & Urtzi Reguero. 2017. *Esteve Materraren Do(c)trina christiana (1617 & 1623). Edizioa eta azterketa (Monumenta linguae Vasconum: Studia et Instrumenta 7)*. Bilbo: Euskaltzaindia & UPV/EHU (= ASJU 51).
- Lakarra, Joseba A. 1996a. Iturrien erabilera eta tamainak egitura(z) zehaztuaz. *Refranes y Sentencias eta Hiztegi hirukoitza. Uztaro* 16. 21-55.
- Lakarra, Joseba A. 1996b. *Refranes y Sentencias (1596). Ikerketak eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Martín Clavijo, Milagro. 2008. La Salamanca estudiantil del siglo xvii. El *Diario* de Girolamo Da Sommaia. *Salamanca. Revista de estudios* 56. 37-44.
- Mitxelena, Koldo. 1961. Euskal hiztegiak xvii-xviii. mendeetan (Berrargit. *OC* 11, 505-522).
- Mitxelena, Koldo. 1964. *Textos arcaicos vascos* (Berrargit. *OC* 12, 1-197).
- Mitxelena, Koldo. 1967. Los refranes del cuaderno de Oihenart (Berrargit. *OC* 11, 299-326).
- Mitxelena, Koldo. 1970. *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue* (Berrargit. *OC* 8, 29-191).
- Mitxelena, Koldo. 1978. Para la historia de la ortografía vasca (Berrargit. *OC* 11, 403-409).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- OC*: ik. Mitxelena 2011.
- Ostolaza Elizondo, María Isabel. 2004. *Impresores y libreros en Navarra durante los siglos xv-xvi*. Iruñea: Nafarroako Unibertsitate Publikoa.
- Pedraza García, Manuel José. 2012. El arte de imprimir en el siglo xv y xvi: nuevas técnicas para hacer libros en una época de cambios. In Luis Prensa & Pedro Calahorra (koord.), *Jornadas de canto gregoriano. xv. El libro litúrgico: del scriptorium a la imprenta. xvi. La implantación en Aragón, en el siglo xii, del rito romano y del canto gregoriano*, 35-63. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
- Rodríguez Pelaz, Celia. s.d. El grabado barroco en los impresos vasco-navarros. *Hiru* [online]. <https://www.hiru.com/arte/el-grabado-barroco-en-los-impresos-vasco-navarros> (2015/07/21).
- Rodríguez Pelaz, Celia. 1995-1997. La ilustración en los libros de Mathias Mares, primer impresor de Bizkaia. *Kobie* 11. 167-190.
- Ronco, Milagros. 1997. El primer siglo de la imprenta en Vizcaya. *Revista general de información y documentación* 7(2). 359-364.

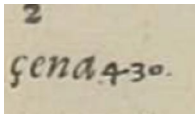
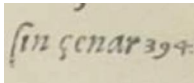
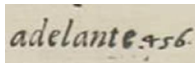
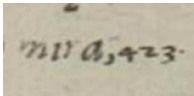
- Santoyo Mediavilla, Julio C. 2005. La imprenta en el País Vasco: breve panorama histórico. In *I Seminario sobre patrimonio bibliográfico vasco*, 109-123. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza. TAV: ik. Mitxelena 1964
- Teza, Emilio. 1887. Il sacco di Roma (versi spagnuoli). *Archivio de la società romana di storia patria* 10. 203-240.
- Ulibarri, Koldo. prestatzen. Pedro Porrallis, *Refranes y Sentencias*-en inprimatzaile? UPV/EHUko eskuizkribu argitaragabea.
- Urgell, Blanca. 2002. *Larramendiren Hiztegi hirukoitza-ren eranskina. Saio bat hiztegegintzaren testukritikaz (ASJUren Gehigarriak 47)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Urkizu, Patri. 2015. *Refranes y Sentencias...* Girolamo della Sommaia. *Egan* 68(1/2). 65-146.
- Urquijo, Julio. 1911-1933. Los Refranes y Sentencias de 1596. Estudio comparativo. *RIEV* 5. 375-401, 581-589; 6. 230-234; 7. 60-66, 439-460; 8. 17-50, 230-266; 19. 548-563; 20. 45-56, 212-217; 21. 166-177; 22. 74-81, 531-541; 23. 30-45, 264-288, 522-545; 24. 39-59.
- van Eys, Willem J. 1896. *Proverbes basques-espagnols. Refranes y Sentencias comunes en bascuence, declaradas en romance*. Geneva & Basilea: Georg & Co.
- Vinson, Julien. 1898. *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Additions et corrections* (Berrargit. faksim. [Julio Urquijoren oharrekin] Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 1984).
- Zuloaga, Eneko. 2011. Bizkaiko jauntxoeren inguruko herri-literaturaz. Plentziako 1603ko hiru esaera zahar eta *Refranes y Sentencias*en jatorria, eta proposamen bat Arrasateko erreketaren kantuez. *ASJU* 45(2). 53-69.

1. Eranskina: Darmstadteko alearen eskuzko oharrak

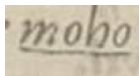
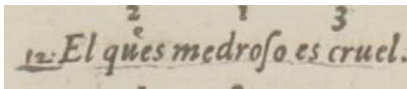
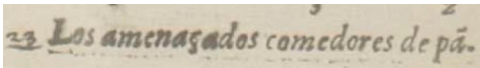
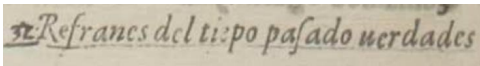
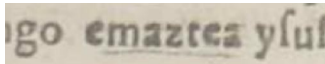
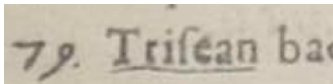
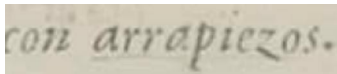
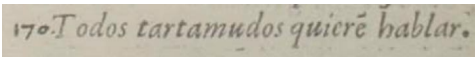
1.1. Testu barruko deiak

errefraua	argazkia	errefraua	argazkia
14 Eguia laz ta labio. <i>La verdad aspera y rabricorta.</i>		518 Eguia da laz ta garrraz, ta mergaz. <i>La verdad es aspera y agra y desabrida.</i>	
40 Nayago dot to bat, çe amaui emon deyat. <i>Más quiero toma uno, que doze te dare</i>		432 Oba chori bat escuan çe ez bost ezcurrean. <i>Mejor un paxaro en la mano que no cinco en el arbol</i>	
51 Vrdeen buztanez matraçu onic ez. <i>De rabo de puerco no buen birote.</i>		485 Charri buztanez matraçu onic ez. <i>De rabo de cochino no buen birote.</i>	
52 Vnayoc arri citean gastaoc aguir citean. <i>Los Pastores riñieron, los quesos parecieron.</i>		386 Arzaioc arricitea gaztaoc aguricitea. <i>Riñerose los pastores de ovejas y parecieron los quesos.</i>	
291 Eguia ergarria. <i>La verdad causa riña.</i>		52; 386 cf. 52 eta 386	
106 Bereçat dana beste-rençat. <i>Quien es para si, lo es para otro</i>		139 Nay doana curezat, besteçat. <i>Lo que quieres para ti, para otro.</i>	
138 Aguinac vrrago, aydeac baño. Mas cerca los diètes q. los pariètes		281 Atoren baxen vrago narrua. <i>El cuero mas cerca que la camisa.</i>	
192 Dienean erezguna yfinc chircandea. Quando te dieren la sortija, pondrás el dedo meñique		454 Emayten deusenari demaen leguez arbez. <i>A quien se lo dan, tomelo como se lo dieren.</i>	

errefraua	argazkia	errefraua	argazkia
210 Andra vrenac esea lauçatuguino daroa betatu. <i>La muger de buen recado, la casa suele hinchar hasta el tejado.</i>		317 Andra hurenac ese husa betatu. <i>La muger principal la casa vacía hinche.</i>	
213 Iate onac dacar guex-toa <i>La buena comida la trae mala.</i>		438 Lar janac eta edanac guichitara nencarre. <i>Demasiado comer y beuer me ha traydo a poco.</i>	
239 Quibel ecachari bular aldionari. <i>Espaldas a la tempestad pecho a la buena sazón.</i>		466 Quibel eguioc eca-chari. <i>Hazle espaldas a la tempestad.</i>	
242 Onerechien beguie-tan gauça ezayric ez-tan. <i>En los ojos del amante no ay cosa fea.</i>		327 On erechiac vrrutireá dacus. <i>El aficionado de le-xos vee.</i>	
254 Doneaneco euria gar-rien galçaygarria. <i>Lluvia de San Juan, causa de perdición del trigo.</i>		280 Doneaneco euria gar-rien galçaygarria. <i>Lluvia de San Joan, causa de perdición del trigo.</i>	
256 Edoceyn bereçat ta Iaungoycoa oroençat. <i>Cada cual para si, y Dios para todos.</i>		491 Edozeyn berezat ta Iaungoycoa oroenzat. <i>Cada cual para si Dios para todos.</i>	
277 Adicazenda emuyllea ta ez arçayllea. <i>Cansase el dador y no el tomador.</i>		357 Adicaçenda emallea, ta ez arçallea. <i>Cansase el dador y no el recibidor.</i>	
314 Doguna jan ta chiro yçan. <i>Comer lo que tenemos y ser pobres.</i>		329 Doguna jandogu ta arlot gara biortu. <i>Lo que tenemos hemos comido, y nos hemos buelto pobres.</i>	

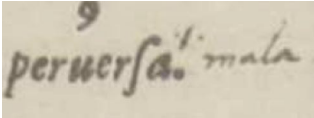
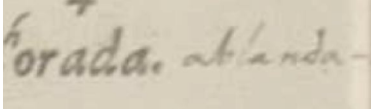
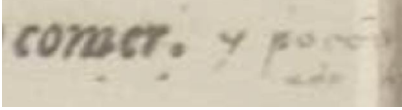
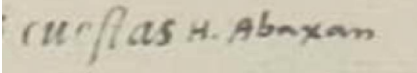
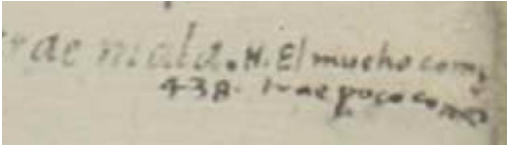
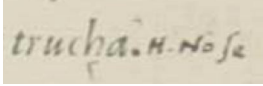
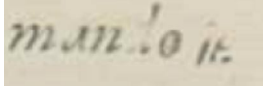
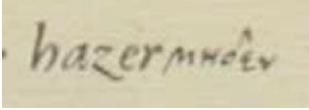
errefraua	argazkia	errefraua	argazkia
394 Echun ayte afalzaga, ta jaguiaite zorbaga. <i>Acuestate sin çena y levantar te has sin deuda.</i>		430 Ongo dot hoera afalçaga jaguiterren zorbaga. <i>Bien me sera a la cama sin çenar por le- vantarme sin deuda.</i>	
423 Aurrera adize ez tana azera dago. <i>Qui no mira adelante atras esta.</i>		456 Aurrera adizen ez tana azeranz jaux- tenda. <i>Quien adelante no mira, azia atras se cae.</i>	

1.2. Testu azpimarratuak

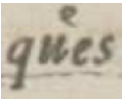
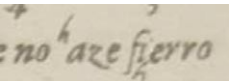
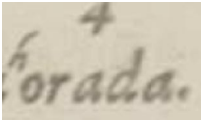
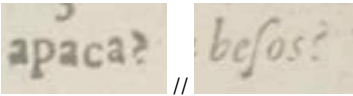
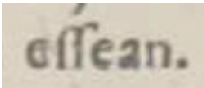
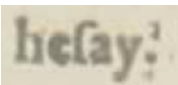
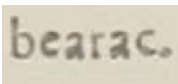
hitza(k)	argazkia
5 moho	
12 El ques medroso es cruel	
23 Los amenaçados comedores de pâ	
32 Refranes de tiepo pasado verdades	
65 emaztea	
79 Trisean	
168 arrapiezos	
170 Todos tartamudos quieren hablar	

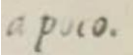
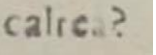
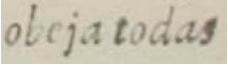
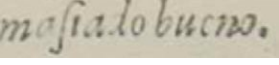
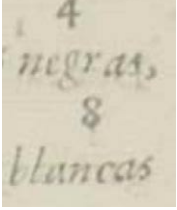
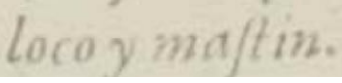
189	No des baldon a nayde	189 No des baldon a nayde.
211	alçanse	alçanse los llam
270	Muxica	270 Muxica aden
284	Aramayona	A Aramayona qui
302	Azaga	302 Azaga on
363	Samarien	Samarien oftic
387	Albia, nido de todos los males	387 Albia, nido de todos los malos.
426	Ciego es quien no ve por çedaço	426 Ciego es quien no ve por çedaço.
459	alejas	alejas miel.
473	de la del ageno	de la del ageno.
482	joven regozijado	y esse joven regozijado.
506	De jativo	De jativo me o b.

1.3. Gehiketak

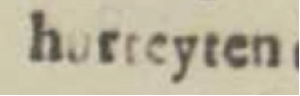
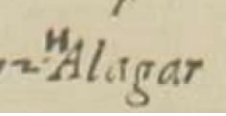
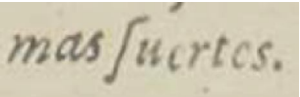
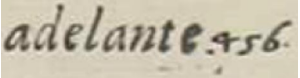
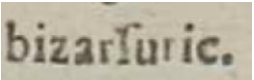
Gehiturikoa	Argazkia
6 mala	
16 ablanda	
17 y poco [rec]ado	
211 H. Abaxan	
213 H. El mucho comer trae poco comer	
229 H. No se	
232 it.	
530 nuder? μηδεν?	

1.4. «Zuzenketak»

«Zuzenketa»	argazkia
12 ques > quees	
15 La [h]erreria de si fuese no [h]aze	
15 fierro > hierro	
16 [h]orada	
66 [v]ere	
68 apaca[?] / besos[?]	
88 r[u]	
98 cssean > essean	
125 joun[os]	
129 pan[es]	
130 hesay [?]	
149 beara[c]	

	«Zuzenketa»	argazkia
155	[t]a	
186	po[co]	
205	apea[?] caltea [?] // abraso[?] daño[?]	
216	[H]abla	
216	Huler[z]en	
223	toda[s]	
224	buen[o]	
245	negr[as] blanc[as]	
246	masti[n]	
320	pedi[r]	
349	mastin[es] ²³	

²³ Da Sommaiaren kopian *mastin*.

	«Zuzenketa»	argazkia
368	h[u]r[te]yten	
372	[h]alagar	
403	[f]uertes ²⁴	
423	adelant[e]	
455	bizar[s]uric	

2. Eranskina: Darmstadteko alea eta Da Sommaiaren kopiaren arteko erkaketa

	Darmstadt	Da Sommaia
3	Trabajo	Trabajos
4	Solano	solan
9	Patria	tierra
11	Enriquecer	enriqueçer
16	Gotera // orada	Gottera // ðorada
37	Torçuelo	Torcuelo
39	Tocino	Toçino
43	Iunio	Junio
51	Birote	Virote
71	Mal	Mala
78	Necesidad	Necessitad
84	Vaporea	Vaporrea

²⁴ Cf. Dodgson 1906.

	Darmstadt	Da Sommaia
89	Pluuias	Pluvia
96	Uituroso	uirtuoso
99	O de uasura	O uasura
101	Conoce	conoçe
104	Trabajo	trauajo
110	Eñl	en el
111	Paridera	parlera
112	Que no lastima	Que lastima
118	Madre	Muger
123	Tiêpo no es	Tiempo es
125	Jouenos	Giouenes
129	Mojado	Moiado
144	Trabar	Trabajar
166	Comêçado // nayde	En començado // na[y]dye
180	Dañoso	Dañosa
194	Postrero	Postero
199	Podrece // crece	Podreçe // creçe
207	Calça	Calza
197	Tuuiesse	Tuuiese
209	Daño	Danno
211	Alçanse	Allananse
220	Le	Lo
228	Aljaba	Aljaua
229	Toma la trucha	Toma trucha
231	Passado	Pasado
241	Depriende	deprende
244	Necessidad	Necesitad
253	Eñl	En el
254	De perdición	De la perdición
263	Arteme	Harteme
272	Hierele, dale, matale	Hiere, dales, matales

	Darmstadt	Da Sommaia
276	O	y
280	De perdición	De la perdición
298	Arana	Araña [<i>ondoren virgula kentzen du</i>]
298	Rato	raton
310	Ques	q ² es
313	Echa	Hecha
318	Reluziente	Reluciente [<i>ondoren zuzendua</i>]
319	Ganolo	ganollo
326	Lança	Lanca
335	Obero	Obrero
339	Az ayudar	Az de ayudar
349	Mastines	Mastin
350	Yr	Ir
355	El horno	Il forno
358	Lluuia	Plluuia
359	Vele	Bele
360	Nasçer	nascer
363	Rocin	Roçin
369	Conoçen	Conocen
376	Daño	Danno
379	Limacos	limaços
383	Atreuido	Atrebido
384	Roja	Roxa
386	Riñeronse // ouejas	Riñeron // obejas
389	a el	a el
411	Años	Annos
412	Vazio	Bazio
414	Quel	q ² el
416	Abeja	abeia
418	Passada	pasada
419	El viento	Il viento

	Darmstadt	Da Sommaia
423	Qui	quien
422	Esse	este [esse]
426	Çedaço	cedaço
433	Perdidos	perder
434	Questa	q ³ esta
459	Año // trigo // alejas	anno // mucho trigo // alojás
466	Hazle	haze
486	Boluiose	voluiose
488	Horno	forno
467	El	Il
482	Desabrido	dessabrido
483	Pareçe	parece
490	Aueys	abeys
498	Oueja	obeja
499	Biuo	uiuo
504	Joyas	gyoyas [<i>ondoren zuzentzen du</i>]
507	Principal	principale
511		Errefraua kopiatzea ahaztu zaio
518	Dessabrida	Desabrida
527	Recado	Recaudo

Hizkuntz irizpideak XVII. mendeko Lapurdiko eliz agirietan, eta haietan bildutako zenbait zertzelada garaiko autoreen gainean¹

*Linguistic criteria in the ecclesiastical documents of Labourd in
the 17th century, and what they reveal about the authors of the time*

Javier Etxagibel Fernandez de Arroiabe*

Monumenta Linguae Vasconum 5 ikerketa-proiektua

ABSTRACT: In this article we have analysed the languages used in the ecclesiastic records of baptism, marriage and death in the Basque province of Labourd during the 17th century, considering the special linguistic state that existed at the time. In effect together with French, which was the official language of France, and Latin as the official language of the Catholic Church, Basque was the main language spoken in Labourd. In addition, we present some data that appears in the aforementioned records on Basque writers of the time, as well as several other details concerning the paratexts of their texts.

Our conclusions are the following: French appears to be almost the exclusive language of the records. Only a few signers used Latin and surprisingly some records are written in Spanish. Basque, it should be noted, was completely marginalized, although for many of those who wrote the records Basque was their mother tongue.

KEYWORDS: Labourd, 17th century, ecclesiastic records, Axular, exclusion of Basque language.

¹ Lan honek «*Monumenta Linguae Vasconum* 5: periodización y cronología» (MINECO, FFI2016-76032-P) ikerketa-proiektuaren laguntza izan du. Nire eskerrak Blanca Urgelli lan honen lehen bertsioa irakurri eta zuzentzeagatik.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Javier Etxagibel Fernandez de Arroiabe. Micaela Portilla ikergunea. Justo Vélez de Elorriaga Kalea, 1 (01006 Vitoria-Gasteiz) – jexagibel@outlook.es

Nola aipatu / How to cite: Etxagibel Fernandez de Arroiabe, Javier (2016 [2021]). «Hizkuntz irizpideak XVII. mendeko Lapurdiko eliz agirietan, eta haietan bildutako zenbait zertzelada garaiko autoreen gainean». *ASJU*, 50 (1-2), 47-76. (<https://doi.org/10.1387/asju.22858>).

Jasoa/Received: 2019-09-18; Onartua/Accepted: 2020-12-02.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA: *Ikerlan honetan XVII. mendeko Lapurdiko eliz agirietan erabilitako hizkuntzak aztertu ditugu, haren hizkuntza-egoera berezia kontuan hartuta. Izan ere, frantsesa zen administrazio hizkuntza bakarra, latina eliz hizkuntza ofiziala eta euskara herritarrek erabilitako ia hizkuntza bakarra. Bestalde, agirietan diren garai hartako euskal idazle batzuei eta haien testuei buruzko zenbait zertzelada aurkezten ditugu.*

Ateratako ondorioen artean honako hauek nabarmendu behar dira: frantsesa da erabilitako hizkuntza nagusia, eta latina kasu bakanetan baino ez da agertzen. Ustekabez, zenbait agiri gaztelaniaz idatzita daude. Euskara agiri ofizialetatik erabat baztertua izan zen, nahiz eta agiriak idatzi zituztenetako askok euskara ama hizkuntzatzat bide zuten.

HITZ GAKOAK: *Lapurdi, XVII. mendea, eliz agiriak, Axular, euskararen bazterketa.*

1. Sarrera

Frantzisko I.ak 1539ko Villers-Cotterêts-eko dekretuaren bidez aurrerantzean frantsesa izango zela Frantziako erresumako hizkuntza ofizial bakarra agindu zuen:

L'ordonance de Villers-Cotterêts est un texte législatif édicté par le roi de France François Ier, entre le 10 et le 25 août 1539 [...] Forte de cent quatre-vingt-doux articles, elle réforme la juridiction ecclésiastique et réduit certaines prérogatives des villes et rend obligatoire la tenue des registres des baptêmes. Elle est surtout connue pour être l'acte fondateur de la primauté et de l'exclusivité du français dans les documents relatifs à la vie publique du royaume de France [...] Le français devient ainsi la langue officielle et du droit de l'administration, en lieu et place du latin. (Wikipédia, *Ordonance de Villers-Cotterêts*)

Dekretuan, besteak beste, bataioei zegokien bat biltzen zen:

art. 51, Aussi sera faict registre en forme de preuve des baptesmes, qui contiendront le temps de l'heure de la nativite, et par l'extraict dud. registre se pourra prouver le temps de majorité ou minorité et fera plaine foy a ceste fin. (*ibid.*)

Intxaustik (1995) ondorioztatu du Villers-Cotterêts-eko dekretuak frantsesa ezarraz zuela berezko hizkuntzat ez zuten eskualdeetan. Izan ere, Joana Albretekoa erregina protestanteak 1556ko dekretuaren bidez biarnesa bere erresumako administrazio-hizkuntza izaten jarrai zezala agindu bazuen ere, azkenean frantsesak biarnesaren lekua hartuko zuen:

Frantsesa baino lehen, bere menpeko herritarrenak zituen okzitaniara (biarnesa, kaskoia) eta euskara, eta biak hartu zituen aintzakotzat, hura harreman ofizialetarako eta biak egitarau kulturaleran ere. [...] Errege-Erreginek, betidanik bezala, administrazio ebazpenak biarnesaz ematen jarraitzea agindu zuten (1556) [...] Frantziako Frantzisko I.aren Villers-Cotterêts-ekoaren (1539) pare-pareko arazoa ukitzen zuen Aginduak, baina preseski beste honen kontrako norabidean zihoan erabakia. Joanak, bere jatorrizko hizkuntza frantsesari, nahiz latinari, biarnesak aurre egin ahal izateko eman zuen Agindua; Frantziskok, berriz, lehenik Administrazioetik latina baztertzeko. Gero, historiak ekarriko zuenaren arabera, azkenean herrialde ez-frantses hiztunetako Administrazioan frantsesa ezartzea ekarri zuen 1539ko ebazpenak, gainerako hizkuntzen kaltetan. (Intxausti 1995: 149)

Bestalde, Hartweg eta Kremnitz-entzat (2013) xvi. mendean Erreforma protestanteak frantsesaren hedapenean ez zuen eragin bera izan lurralde osoan. Alde bate-tik, Erreformak —Eliza katolikoaren latinaren kontra— bere egin zuen frantsesa, ez bakarrik hitz egiten zen eskualdeetan, baita okzitaniera hitz egiten zen eskualde ba-tzuetan ere. Baina, bestetik, Nafarroan eta Biarnon Joana Albretekoa erregina pro-
testanteak interes politikoagatik okzitaniera eta euskara hartu zituen Erreforma-
ren hizkuntzatzat, Frantziaren zein Gaztelaren aldetik bere subiranotasun politikoa
mehatxatuta ikusten baitzuen:

La Réforme, on le sait, abandonne le latin. Si Luther emploie essentiellement l'al-
lemand à partir du moment où il est en opposition ouverte avec le pape, Calvin, après
avoir publié son ouvrage principal (1536) tout d'abord en latin, le traduit ensuite en
français, paraissant en 1541 sous le titre *Institution de la religion chrestienne*, et c'est en
cette langue qu'il connaît une diffusion particulière et acquiert toute son importance.
En 1535 déjà, Olivetan avait publié une (première) traduction de la Bible entière en
français. Le protestantisme en France choisit ainsi la langue du roi. Mais il faut bien
se rendre compte qu'au xvie siècle cette langue ne dispose pas encore de forme réfé-
rentielle fixe: la distance est alors considérable entre la langue de ces écrits et la pra-
tique quotidienne des fidèles. D'autre part, la propagation du français n'est ni géné-
rale ni absolue, tant s'en faut: ainsi la reine de Navarre, Jeanne d'Albret (1528-1572),
protestante convaincue, tente-t-elle d'utiliser l'occitane béarnais et le basque pour
renforcer sa souveraineté politique, alors que la plupart des pasteurs qu'elle fait ve-
nir, surtout de Genève, sont de langue française [...] elle cherche à stabiliser son pou-
voir —menacé par la Castille impérialiste, qui venait d'annexer le sud de son petit
royaume, et la France, qui convoitait ses terres— en insistant précisément sur la diffé-
rence linguistique [...] Au début de la Réforme, l'Eglise catholique hésité quant à son
comportement langagier et elle combat les protestants en utilisant elle-même parfois
les langues parlées: après le concile de Trente (1545-1563), elle revient à la primauté
du latin comme langue liturgique et elle l'impose par la suite de tous ces forces.

Sur les terres de France, par contre, la Réforme adopte rigoureusement le français
contre ce latin redevenue marque du catholicisme. Et cela même dans les régions de
langue occitane, où elle connaît alors un développement et un succès considérables,
principalement dans le Sud-Ouest et dans les Cévennes. Cette évidence s'impose après
l'édit de Nantes de 1598. (Hartweg & Kremnitz 2013: 161)

Courouau-ren arabera (2012) xvii. mendean frantsesa erresuma osora zabaldu
zen. Hasteko, 1620an Luis XIII.ak Biarno eta Nafarroa Beherea indarrez Frantziako
erresumari lotu zizkion, eta bi erresumetako kontseilu subiranoen ordez Pauen egoi-
tza zuen Nafarroako parlamentu berria jarri zuen, frantsesa ezarri parlamentu horre-
tako hizkuntza ofizial gisa:

Lassé par les prétentions des protestants à tendance monarchomane de la princi-
pauté de Béarn, Louis XIII décide d'agir. Quitant Paris en juillet 1620 à la tête d'un
escadron militaire de taille moyenne, le roi se dirige vers le Béarn. Il y parvient le 14
octobre. Le 19, au château de Pau, il promulgue l'édit qui unit le Béarn à la France.
Par la même occasion, il fonde, à partir des conseils souverains de Béarn et de Navarre
un nouveau parlement, celui de Navarre dont le siège est établi à Pau. [...] Une clause
est spécifiquement consacrée à la question de la langue: «Voulons en outre et ordon-
nons, que les Ordonnances, Arrests et Procédures de nostre dite Cour de Parlement
soient faits et expédiés en langage François» (Delmas 1898, 453) [...]. L'application,

cependant, n'est pas immédiate. Il faut attendre le 5 septembre 1625 pour entendre la première plaidoirie en français. (Courouau 2012: 66)

Frantsesaren inposizioaren aurkako erreakzioa Nafarroa Beheretik etorri zen. Nafarrekin biarnesaren eta gaztelaniaren erabilerrari eustea eskatu zuten, horiek baitziren Nafarroa Behereko kontseiluan erabilitako hizkuntzak, kontuan hartuta Pauko parlamentu berrian kontseilari nafarrak gutxiengoa izango zirela:

De façon inattendue, la réaction à cette imposition du français vient non pas du Béarn où, on le voit, les élites adhèrent au project royal, mais de Basse-Navarre. Dès le 28 octobre 1620, les syndics des Etats de Navarre s'opposent à la fusion des deux conseils souverains de Navarre et de Béarn (Urrutibéhéty 1999, 268). Leur argumentation développée en cinq points, aborde, pour l'un d'entre eux, la question de la langue. Les Navarrais demandent à ce que l'usage du béarnais et du castillan leur soit maintenu. Les motivations de cette requête tiennent très certainement aux inconvénients pratiques engendrés par le changement de langue. Il s'agit aussi surtout de s'opposer à la perte de prérogatives locales qu'entraînerait pour les conseillers navarrais la fusion dans la chambre, à majorité béarnaise, de Pau. (Courouau 2012: 68)

Nafarren eskaerari Frantziako Estatu Kontseiluak emandako erantzunak hizkuntza-aztiari buruzko Estatuaren jarrera garbi utzi zuen, hots, frantsesa erabiliko zela Pauko parlamentuaren jardueretan:

On se plaint [...] de ce que les bas Navarrois sont obligez par l'Edict, de plaider au Parlement en langue François: Comme si le Roy leur faisoit tort de n'avoir ordonné que les procédures dudit Parlement se feroient en langue Basque [...] quant à ceux de la basse Navarre, ce n'est pas de la langue Basque qu'ils usent en leur escritures, ains tous leurs contracts, procédures, plaidoyers, & mesmes les Arrests de la Justice se font en langue Bearnoize [...] Or l'Edict ne leur oste pas, ains leur laisse l'usage de la mesme langue Bearnoize dans leur pays, & 'es Cours & juridictions inferieures & partant nul changement & nul sujet de plainte de ce costé là. Que si le Roy a voulu que les Navarrois plaiddassent en François audit Parlement, aussi les Bearnois qui auparavant plaidoient en leur langue sont obligez par le mesme Edict d'user de la Françoisise et si ne s'en plaignent pas puis c'est la langue du Roy [...] marque d'une souveraine Majesté (*Mercure françois*, 1620 VI, 360-362, cité in *Cohen* 2001. 192 n° 561). (Courouau 2012: 69)

Courouau-k erantzun horretatik ondorioztatzen du Frantziako Estatuak Nafarroa Behereko hizkuntza egoera ondo ezagutzen zuela, baita Iparraldearena ere, oro har. Izan ere, 1620ko *Mercure françois* urtekariak adierazitakoak agerian uzten du, alde batetik, Frantziako Estatuarentzat euskara ez zela gai administrazio-hizkuntza gisa eta, bestetik, frantsesa zela Lapurdi nahiz Zuberoako hizkuntza administrati-boa:

Il faut remarquer que la langue Basque ne se peut écrire qu'avec tres-grande difficulté : et de fait il n'y a point de langue dont on voye moins de livres que de celle-là. Mesmes la difficulté de l'écrire est telle; que tous les pays de ceste langue qui sont trois : A sçavoir, celuy de Soulle, celuy de Labourt et celuy de la basse-Navarre, ont esté contraints d'emprunter une langue estrangère pour écrire leurs contracts et leurs actes de justice : Ceux du pays de Soulle et de Labourt se servent de la Langue Françoisise: Et quant à ceux de la basse Navarre, ce n'est pas de la langue basque qu'ils usent en leurs escritures ains tous leurs contracts, procédures, plaidoyers, et mesmes les arrests de la

Justice se font en langue Bearnoise, sauf qu'en quelques Parroisses et Juridictions subalternes plus proches de la frontiere, on escrit en langue Espagnole, mais jamais en langue Basque (*Mercurie françois*, 1620, VI, 361-362). (Courouau 2012: 69, 31. oh.)

Behin frantsesa Frantziako erresuma osoan Administrazioaren hizkuntza gisa gailendu zenean, hurrengo urratsa Elizaren jurisprudentziara zabaltzea izan zen. Izan ere, 1629ko errege-ediktu batek frantsesa eliz jurisprudentzian erabiltzera behartzen zuen:

La progression du français, tout au long du xviie siècle, au detriment du latin et des langues périphériques, est constante. Elle continue, comme au siècle précédent, mais de façon encore plus marquée, à s'appuyer sur un ensemble de dispositions législatives et réglementaires édictées par l'Etat. Une étape importante dans ce processus, souvent méconnue, intervient en 1629 lorsqu'une ordonnance royal faisant suite aux doléances exprimées par les Etats Généraux de 1614 impose le français dans les juridictions ecclésiastiques, le latin étant réservé à la communication avec le Saint-Siège: «Tous actes, sentences, conclusions et autres procedures des officialitez et autres juridictions ecclesiastiques seront conçus en langage françois fors pour ceux qui doivent estre renvoyez à Rome, lesquels seront expediez en latin comme de coutume» (Peyre 1933, 100; Boulard 1999, 69). On reconnaît l'esprit qui préside ici à la démarche du législateur. Il s'agit d'étendre à la justice de l'Eglise les dispositions prévalant depuis 1539 dans la juridiction civile. (Courouau 2012: 70)

Oyharçabalek «Statut et évolution des lettres basques durant les xviième et xviiième siècles» ikerlanean, besteak beste, Lapurdiko hizkuntza egoera xvii. mendean aztertu du. Bere ustez, xvii. mendearen hasieran frantsesa zen Administrazioaren hizkuntza, latina oraindik kultur hizkuntza zen eta euskara herri gehienetan erabiltzen zen hizkuntza:

Au début du 17ème siècle, en dehors de la périphérie bayonnaise et de quelque bourgade occitanophones dans la proximité de l'Adour le basque est la langue de communication ordinaire de trois provinces basques du nord, et le latin la principale langue du savoir et d'accès à la connaissance. Le gascon, langue romane de prestige dans cette région durant les époques précédentes (avec le castillan pour la Basse-Navarre) avait cédé sa place de principal langue du droit au profit du français. [...] Le français, langue de pouvoir et du droit, était connu des cercles directement intéressés en ces matières, mais certainement ignoré ou mal maîtrisé en dehors de ceux-ci, y compris parmi les personnes ayant une formation scolaire, lorsque du moins, celle-ci était reçue localement. Le témoignage de de Lancre concernant les difficultés liées à la langue qu'il rencontre lors de son séjour en Labourd, et l'importance de l'interprétariat dans les procédures durant l'instruction des procès de sorcellerie de 1609 montrent en effet que la connaissance de français était limitée, par exemple chez les membres du clergé. (Oyharçabal 2001: 14)

Bestalde, Kontrarreformaren helburuak bete ahal izateko, Frantziako Elizak herri-tarrei erlijio dogmak helarazteko euskara behar zuen, baina aldi berean frantsesa kontrol-hizkuntzatzat ezarri zuen, euskal apaizgoak dogma horiek fideltasunez transmititzen zituela ziurtatzeko:

[E]ntre 1585 et 1607 le corps épiscopal français fut entièrement renouvelé (Suire 2000), et le Contre-Réforme s'accompagna d'un important mouvement de reprise en main, et d'un renforcement des structures d'encadrement, entrepris pour le pouvoir

royal en collaboration avec l'Église. En Pays Basque les nécessités de la Contre-Réforme plaidaient en faveur d'une mise en pratique en faveur de l'orientation tridentine, mais cette politique comportait deux objectifs qui pouvaient paraître contradictoires sur le plan linguistique: d'une part, la généralisation de l'éducation religieuse, et d'autre part l'assurance de la correction et de la conformité au dogme dans cet enseignement. Le premier objectif impliquait un large usage de la langue basque dans les zones bascophones des diocèses, notamment dans l'instruction; le second objectif, par contre, plaidait plutôt pour l'emploi d'une autre langue, susceptible de contrôle en dehors du clergé autochtone, et par conséquent non suspecte, bref, en pratique, du français. (Oyharçabal 2001: 34)

Beraz, orain arte adierazitakoaren arabera, garbi dago xvii. mendean Lapurdin frantsesa zela Administrazioaren hizkuntza bakarra, baina badirudi aztertzeke edo gutxi azertua dela zer hizkuntza-irizpide erabili ziren eliz administrazioan, eta hutsune hori lan honetan betetzen saiatu gara, hain zuzen ere.

2. Ikerlanaren helburuak

Ikerketa honen helburuak izan dira aztertzea, alde batetik, Lapurdiko eliz administrazioan zenbateraino bete ziren Frantzisko I.aren eta Luis XIII.aren dekretuak eta, bestetik, euskarak —fededun gehiengoak hitz egiten zuen hizkuntza— administrazio horretan bete zuen zeregina.

3. Ikerketaren lanabesak eta parametroak

- Azterketaren lanabesa: Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques-ek on line jarritako *e-archives le64*-ko *Registres paroissiaux*-ak² erabili ditugu, horietan bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak biltzen baitira.
- Azterketaren denbora tarte: 1600-1700. Denbora tarte hori aukeratu dugu artxiboetan Lapurdiko xvi. mendeko eliz agiri gutxi agertzen baitira.
- Azterketaren lurraldea: gaur egungo Lapurdiri dagozkion herriak.³

4. Azterketaren antolaketa

Ikerlana bi azpiataletan banatu dugu: lehenbizikoan Lapurdiko eliz agirietan erabili ohi zituzten hizkuntzak aztertu ditugu. Bigarrean, agirietan garai hartako euskal autoreen gainean edota euren idazlanen paratestuei legezkiekeen zenbait zertzelada bildu eta iruzkindu ditugu, euskal literaturaren historiarako interesgarriak izan daitezkeelakoan.

² *e-Archives le64* izeneko webgunean (Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques s.a.) gaur egungo Pyrénées-Atlantiques departamenduko 1792 baino lehenagoko eliz agiriak eta 1793 baino geroagoko erregistro zibilak biltzen dira.

³ Horretarako, *Euskal Herriko Geografia*-n (Rebollo & Andueza 1999: 49-50) (L)-z markatutako izenak aintzakotzat hartu ditugu.

4.1. Eliz agirietako hizkuntzen azterketa

Burututako azterketa zatikazkoa gertatu zaigu, artxiboen egoeratik. Izan ere:

— Artxiboetan hutsarteak dira:

- Denboran: askotan agiririk gabeko tarteak dira.
- Espazioan: artxiboetan ondoko herrietan ez da biltzen eliz agiririk: Ainhoa, Arbona, Arrangoitze, Basusarri, Bokale, Biriatu, Getaria, Haltsu, Hendaia, Lekuine, Luhuso, Miarritze eta Zuraiden.

— Orrien egoera txarra: ondorioz, hainbatetan egindako irakurketak zalantza-koak izan litezke.

— Agiri anonimoak: kasu askotan agiriak izen edota sinadura gabekoak dira. Horregatik, zerrendak egiteko izen edota sinadura duten agiriak baino ez ditugu baliatu, eta horien artean, arrazoi praktikoengatik —bestela zerrendak amaigabeak izango bailirateke—, agiriak modu erregularrean sinatu zituztenen izenak sartu ditugu. Irizpide honen salbuespenak dira erabilitako hizkuntzagatik garrantzitsuak diren kasuak. Adibidez, Baionako *Notredame* elizako 1586-1642 tarteko bataio agiriak anonimoak dira, baina baliaagarriak zaizkigu erakusteko dagoeneko XVI. mendeko amaieran agiriak frantsesez bakarrik idazten zirela.

Eliz agiriak biltzean ondoko irizpideak erabili ditugu:

— Agirietan erabilitako hizkuntzen arabera, bost azpitalde bereizi ditugu:

1. Frantsesa da erabilitako hizkuntza bakarra.
2. Latina da erabilitako hizkuntza bakarra.
3. Frantsesa eta latina.
4. Frantsesa, latina eta gaztelania.
5. Euskara.

— Azpitalde bakoitzean herriak agirien antzinakotasunaren arabera zerrendatu ditugu.

— Erreferentzietan apaizaren izena,⁴ eliz kargua,⁵ haren lehen eta azken agirietako urteak eta, parentesi artean, agiri horiek artxiboan dituzten orrialde-zenbakiak jasotzen dira; adibidez: De Lissardy *vicaire*: 1643 (137)-1670 (539).

4.1.1. Frantsesez

Baiona

Tables. Notredame

1586 (461)-1608; 1611-1642 (1796)⁶ (bataio-agiriak)

Saint-Étienne-Arrive-Labourd

⁴ Kasu batzuetan sinatzailearen kaligrafia korapilatsuagatik gure irakurketak akastunak izatea gerta liteke.

⁵ Eliz karguak agirietan agertzen diren bezala bildu ditugu, karguak laburdura bidez adieratzen direnean, eta, ondoan, parentesi artean, izen osoa erantsi dugu. Batzuetan, sinatzailearen baten agirietan eliz kargu aldaketak ere jaso dira: *prestre* > *vicaire* > *curé*.

⁶ 1586-1642 tarte horretako guztiak sinadura gabe dira.

1622-1683 (bataio-agiriak).

- Dugassane: 1626 (346)-(376).
- Dubosquet: 1631 (369)-1640.
- Dutech *vicair*: 1632 (378)-1632 (383).
- De Behit: 1633 (384); *vicair*: 1635 (400).
- De Labordette: 1633 (387).
- De Donat: 1633 (387).
- De Monho *cure*: 1639 (430)-1642 (446).
- Dugassane: 1644 (451).
- Laffite *vicair*: 1644 (452)-1646 (466).
- Cadilhon *cure*:⁷ 1647 (466)-1683 (650).
- Ponteil *vicair*: 1649 (474).
- Catalan *vicair*: 1651 (483)-1657 (523).
- De Molere *vicair*: 1657 (520)-1671 (605).
- Bagieu *vicair*: 1671 (605)-1671 (612).
- Riviere *vicair*: 1671 (612)-1672 (615).
- Duber *vicair*: 1672 (616)-1683 (650).

Donibane Lohizune

1590-1669 (bataio-agiriak), 1669-1687 (bataio, heriotza eta ezkontza-agiriak).

- De Orhiban: 1590 (1)-1598 (87).
- De Garrondo: 1598 (78)-1598 (86).
- Durcos *vicair*: 1643 (137)-1646 (207).
- De Lissardy *vicair*: 1643 (137)-1670 (539).
- De Hayet *cure*: 1646 (207)-1689 (1440).
- D'Urthubie *curé*: 1649 (250)-1652 (286).
- Pouillot *vicair*: 1679 (967)-1689 (1440).

Uztaritze

1600-1692 (bataio-agiriak).

- De Haitze: 1600 (2)-1665 (688).
- Hiriard: 1609 (165)-1640 (509).
- De Luro: 1627 (299)-1664 (687).
- De Chanchino: 1664 (685).
- De Landalde: 1653 (625)-1668 (706).
- De Harosteguy *vicair*: 1670 (719)-1694 (944).
- Dibarboure *vicair*: 1670 (720)-694 (944).

Angelu

1613-1622 (bataio-agiriak).

- De Hausseguy *vicair*: 1613 (2)-1622 (28)
- Durcos *pbre (presbtre)*:⁸ 1614 (5)

⁷ Sinatzaile batek baino gehiagok *curé* azenturik gabe idatzi zuen.

⁸ xvii. mendean egungo *prêtre* idazteko grafietako bat. Cf. Nicot (1606, s.v. *Presbtre*): «Presbtre, Sacerdos, Presbyter».

- 1623-1632 (bataio-agiriak).
 De Hausseguy: 1623 (1)-1632 (44)
- 1633-1637 (bataio-agiriak).
 De Hausseguy: 1633 (1)-1637 (24)
 Dufon: 1635 (15)-1636 (22).
- 1659-1662 (bataio-agiriak).
 Andoure: 1659 (1)-1661 (7).
 De Lachau: 1660 (5)-1662 (11).
 De Hitze: 1661 (7); *vicair*: 1661 (8).
 Detcheuerry *pbre* (*presbtre*): 1662 (11).
- 1663-1672 (bataio eta heriotza-agiriak).
 De Hitze *vicair*: 1673 (23).
 Detcheuerry *vicair*: 1673 (23)-1676 (60).
- 1683-1692 (bataio-agiriak).
 D'Esorhande *cure*: 1683 (22)-1685 (35).
 De Hitze *vicair*: 1683 (23).
 Detcheuerry *vicair*: 1683 (23)-1687 (44).
 De Baraciar *curé*: 1687 (44)-1693 (79).

Milafranga

- 1619-1781 (bataio-agiriak).
 1619 (1)-1632 (46)
 De Larralde *cure*: 1632 (47)-1641 (69).
 De Sorhaitz *vicair*: 1641 (69).
 De Salenaue *pbre* (*presbtre*): 1644 (85)-1647 (117); «*cure*»: 1647 (117)-1671 (218).
 De Mendiboure *prestre*:⁹ 1684 (261).

Beskoitze

- 1640-1692 (ezkontza-agiriak).
 De Behic *cure*: 1640 (1)-1688 (47).
 Salagoity *vicair*: 1666 (17)-1685 (45).
 Larralde *vicair*: 1686 (47); *cure*: 1688 (48)-1692 (51).

Lehuntze

- 1642-1792 (bataio-agiriak).
 De Hirigoien *vicair*: 1642 (1)-1647 (17); *prieur*: 1661 (50).
 Lamourous *vicair*: 1643 (2)-1656 (41).
 Lavielle *vicair*: 1643 (1)-1657 (42).
 Darancette: 1661 (50).
 De Suhigaray *vicair*: 1664 (55)-1672 (84); *cure*: 1672 (93)-1674 (131).
 D'Ithurbide *vicair*: 1664 (55)-1684 (142).
 Camon *prestre*: 1685 (150); *cure*: 1685 (153)-1689 (176).

⁹ xvii. mendean egungo *prêtre* idazteko grafietako bat. Cf. Nicot (1606, s.v. *Prestre*): «*Prestre*, Sacerdos, voyez *Presbtre*».

*Bidarte*¹⁰

1644-1774 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

D'Hirigoitz *pbre* (*presbtre*): 1645 (9); *cure*: 1645 (10)-1688 (180).

D'Aguerre *vicair*: 1646 (16)-1657 (76).

Pouvreau *ptre* (*prestre*): 1654 (59)-1654 (61).

D'Ozafraïn *presbyter*, *loco rectoris*: 1655 (63).

Ste Marie: 1656 (72); *vicair*: 1657 (77)-1660 (126).

Bordegaray *vicair*: 1662 (128)-1688 (180).

Ahurt

1647-1695 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

De Behic *cure*: 1647 (4).

Delembeye *vicair*: 1647 (5); *cure*: 1654 (48)-1685 (272).

Verges *vicair*: 1654 (49)-1668 (148).

De Lat *ptre* (*prestre*): 1669 (149); *vicair*: 1669 (150).

De Heguy: 1687 (309).

D'Argain *vicair*: 1689 (318).

Urketa

1659-1677; 1682-1791 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

Lamourouse *cure*: 1657 (1)-1659 (14).

De Hirigoyen *pbre* (*presbtre*): 1656 (2); *vicair*: 1671 (77)-1681 (129).

DElissalde 1656 (2); *cure*: 1681 (129).

D'Oyhenard *cure*: 1682 (133)-1697 (316).

Hiriburu

1664-1791 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

D'Eguy *vicair*: 1664 (1)-1667 (6).

Depascau *cure*: 1666 (2)-1682 (253).

D'Arosteguy *vicair*: 1668 (8)-1670 (15).

D'Abbot *vicair*: 1671 (21)-1697 (594).

Mugerre

1665-1791 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

De St. Martin *ptre* (*prestre*): 1668 (1091)-1683.

De Pinaguy *pbre* (*presbtre*): 1677 (1103); *vicair*: 1699 (1124).

D'Hirigaray *cure*: 1688 (1114).

Larresoro

1689-1717 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

De Harriet *prt* (*prestre*): 1689 (5)-1696 (52).

Detcheuerry *prt* (*prestre*): 1689 (5)-1697 (57).

¹⁰ Egia esatera, Bidarteko agirien artean latinez idatzitako salbuespen bat ageri zaigu. Izan ere, 1655eko martxoaren 15ean Dozafraïn apaizak latinez idatzitako agiri bat «loco rectoris» gisa izenpetu zuen.

Delissalde *vicaire*: 1689 (5)-1697 (68).
 Deteillerie *prt (prestre)*: 1689 (6)-1695 (38).

Kanbo

1692-1716 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).
 D'Urbere *cure*: 1692 (6).

Ezpeleta

1694-1706 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).
 D'Iriberry *cure*: 1694 (5)-1669 (57).
 Darranteguy *vicaire*: 1696 (37)-1699 (55).

Itsasu

1694-1792 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).
 Larrateguy *vicaire*: 1694 (6)-1695 (11).
 D'ApesteGuy *cure*: 1694 (7)-1699 (48).
 Harambouru *vicaire*: 1695 (12)-1696 (19).
 Saint Martin *ptr (prestre)*: 1697 (21); *vicaire*: 1697 (24)-1699 (48).

Ahetze

1695-1697 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).
 De Colombotz *cure*: 1695 (4)-1697 (30).

4.1.2. *Latinez*

Azkaine

1671-1673 (bataio-agiriak).
 D'Harretche *rector*: 1671(1)-1673 (7).
 Berhoet *loco rectoris*: 1672 (5).
 D'Etcheverry *loco rectoris*: 1672 (5)-1673 (6).

4.1.3. *Frantsesez eta latinez*

Senpere

1615-1718 (bataio-agiriak).

a) *Frantsesez*

Dezteholla: 1615 (2).

b) *Latinez*

De Harostegui: 1615 (3)-1622 (115).

De Hiriard: 1615 (5)-1628 (114).

Harismendi: 1615 (4)-1615 (5).

De Moleris: 1615 (5)-1622 (115).

Harambillague: 1622 (11)-1628 (114).

1671-1692 (bataio-agiriak).

a) *Latinez*

Ciburu: 1675 (149)-1682 (222).

b) *Frantsesez*

Dest *pe* (*prestre* edo *presbtre*): 1671 (117)-1675 (148).

Casaubon: 1675 (150)-1690 (249).

Ciboure: 1685 (225)-1689 (245).

Bardoze

1637-1666 (bataio-agiriak).

a) *Frantsesez*

De Maillarre *cure*: 1638 (15)-1691 (363).

Dolheguy *vicq*¹¹ (*vicaire*): 1649 (96)-1658 (165).

Desaborotz *vicaire*: 1658 (166)-1659 (169).

Dayerdoy *ptre* (*prestre*): 1658 (167)-1658 (168); *vicaire*: 1659 (169)-1659 (172).

De Laco *vicaire*: 1659 (173)-1662 (198).

Diharce *ptre* (*prestre*): 1662 (199)-1663 (201); *vicq* (*vicaire*): 1663 (201)-1664 (223).

1682-1695 (bataio-agiriak).

De Hitze *vicaire*: 1680 (233)-1687 (323).

De Ste. Esteben *vicaire*: 1687 (323)-1690 (355).

J. Harismendy *pbre* (*presbtre*): 1682 (249); *prestre et docteur en theologie*: 1690 (353)-1698 (407).

D'Iriart *vicaire*: 1690 (353)-1692 (376).

Decheto *cure*: 1692 (376)-1699 (422).

b) *Latinez*

D'Urruty *vicarius*: 1654 (131)-1659 (165).

*Ziburu*a) *Latinez*

1637-1656 (bataio-agiriak)

Haristegui *vicarius*: 1637 (5)-1639 (6); *rector*: 1639 (6)-1656 (94);

1675-1683 (ezkontza-agiriak)

1675 (97)-1683 (108).

b) *Frantsesez*

1673-1792 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

Haraneder *cure*: 1691 (114)-1691 (137).

D'Arreche *ptre* (*prestre*): 1691 (127)-1692 (138).

De Monsegur *ptre* (*prestre*): 1691 (131); *cure*: 1698 (139)-1699 (172).

D'Argaiñaratz *ptre* (*prestre*): 1691 (136); *vicaire*: 1691 (139)-1699 (172).

Jatsu

1649-1686 (heriotza-agiriak).¹²

a) *Frantsesez*

1649 (1)-1669 (49)

De Hiriart: 1670 (50)-1671 (55).

¹¹ *vicq*: ematen du *vicquaire*-ren laburdura dela, baina *vicaire* idazteko grafia hori ezin izan dugu aurkitu.

¹² Eliz agiriak ez dira ordenatuak.

Dararcete *pres* (*prestre*): 1670 (52).

D'Eperreguy: 1680 (58)-1683 (71); *cure*: 1683 (71)-1699 (87).

b) *Latinez*

D'Eperreguy: 1674 (60)-1680 (58).

4.1.4. *Frantsesez, latinez eta gaztelaniaz*

Sara

1609-1624 (bataio-agiriak).

a) *Latinez*

Axular 1609 (3)-1624 (134)

b) *Gaztelaniaz*:

1609 (7)-1610 (22).

c) *Frantsesez*

1653-1782 (heriotza-agiriak)

1653 (414)-1672 (438).

Petrus de Hiribeity *rector* eta Hiribarren *vicarius*: 1672 (438)-1677(445).

Ioanne de Larralde *rector* eta Hiribarren *vicair*: 1678 (446)-1678 (447).

1697 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

Jean Dissasgarat *vicair*: 1697 (139)-1697 (151).

Jean de Barreneche *prestre*: 1697 (139)-1697 (151).

Jean de Larralde *cure*: 1697 (141)-1697 (151).

Lekorne

1634-1792 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak)

a) *Frantsesez*

1634 (1)-1654 (15)

D'Iron: 1655 (18)-1659 (27)

De Baraciart: 1660 (27)-1676 (177)

b) *Latinez*

Salaberry: 1648 (10)-1648 (11)

D'Iron *cure*: 1654 (17)-1655 (18)

c) *Gaztelaniaz*¹³

1639 (5)-1646 (9)

Urruña

1642-1753 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

a) *Frantsesez*

De Mendiboure *curé*: 1642 (4)

Dupuy *vicair*: 1642 (4)-1652 (79).

De Labis: 1642 (4).

De Gorhait 1644 (23)-1650 (57).

De Bergara *cure*: 1647 (47)-1668 (155).

De Barazart: 1648 (55)-1651 (67).

¹³ Tarte honetan biltzen diren gaztelaniazko eta latinezko bataio agiriak sinadurarik gabe dira.

- D'Arbe *vicair*: 1668 (155)-1686 (382).
 Duverger *cure*: 1668 (156)-1669 (168).
 Dacarette *cure*: 1677 (268)-1678 (347).
 Holax *vicair*: 1684 (362)-1692 (508).
 Derratzou *cure*: 1688 (407).
 Conie *curé*: 1689 (425)-1692 (509).
 D'Etchesahar: 1692 (535)-1694 (579).
 Bortuste *ptre (prestre)*: 1684 (362); *vicair*:(1695).
- b) *Latinez*
 De Barazart 1642 (6)-1651 (66).
- c) *Gaztelaniaz*
 Rabal *vicario*: 1670 (169); *sacerdote*: 1686 (386).
 Urrutia *vicario*: 1674 (236)-1681 (308).
 Holax *vicario*: 1683 (356)-1684 (362).
- 1658-1792 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak, Zubernoan)
- a) *Frantsesez*
 Duverger *prieur*: 1662 (464).
 D'Aragorry: 1664 (471)-1665 (475).
 D'Etcheberry: 1687 (507).
 Camon *prieur*: 1689 (508)-1699 (567).
 De Harriet *vicair*: 1691 (511)-1699 (571).
- b) *Latinez*
 D'Etcheberry *vic (vicarius)*: 1665 (475)-1687 (507).

4.1.5. Euskara

Gure azterketan ez dugu euskaraz idatzitako agiri bakar bat ere aurkitu. Kasu bakar batzuetan, agirian aipatzen den (diren) pertsonaren (pertsonek) jatorria euskaraz idatzita agertzen da agiriko marjinetan (§ 4.2.1.4).

4.2. Agiriek in egindako azterketak

Agiriek in bi azterketa-mota egin ditugu: bata, agirietan erabilitako hizkuntzei buruzkoa, eta bestea, garaiko euskal idazleei buruz agertutako zertzeladen gainekoa.

4.2.1. Hizkuntza desberdinen erabilerari buruzko azterketa

Agiri zerrendetan denbora hutsarte handiak agertzen direnez, azterketatik ateratako ondorioak estrapolaziotzat hartu behar dira:

4.2.1.1. Frantsesa izan bide zen eliz agirietan gehien erabilitako hizkuntza

Baionan 1586, Donibane Lohizunen 1590, Uztaritzen 1600, Angelun 1613 eta Milafrangan 1619az geroztik bataio-agiriak frantsesez idatzita egoteak adieraziko luke Lapurdiko elizbarrutian Elizak Villers-Cotterêts-eko dekretuari azkar men egin ziola.

Berriz, ezkontza eta heriotza-agiriak frantsesez idaztea agintzen zuen 1629ko dekretua betetzen duten lehenbiziko agiriak Beskoitzeko 1640az geroztiko ezkontzakoak eta Sarako 1653z geroztiko heriotzakoak dira.

Oyharçabalek de Lancre-ren lekukotasuna aintzat hartuta (§ 1) xvii. mendearen hasieran euskal apaizen artean frantsesaren ezagutza mugatua zela ondorioztatzen du. Baina, orain arte ikusita aintzakotzat hartuta, ematen du hasiera-hasieratik euskal apaizek, behartuta edo ez, euren administrazio-eginkizunetan frantsesa bere egin zutela.

4.2.1.2. *Latinaren erabilera murriztua*

1539 eta 1629ko dekretuetan ezarritakoaren kontra, latina erabiltzen jarraitu zen, baina modu mugatuan. Kasu batzuetan sinatzaile berak agiriak latinez eta frantsesez idatzi zituen, ondoko taulan adierazten denez:

1. taula

Latinaren ordezkari frantsesa erabiltzea eliz agirietan

Lekua	Sinatzaileak	Latinezko agirien denbora tarteak	Frantsesezko agirien denbora tarteak
Sara	Axular	1609-1624	
Senpere	De Harostegui De Hiriard Harismendi De Molerés, Harambillague Ciburu	1615-1628 1675-1682	1685-1689
Ziburu	Haristegui (anonimoak)	1637-1656 1671-1673	
Urruña	De Barazart D'Etcheberry	1642-1651 1665-1687	1648-1651 1687
Lekorne	Salaberry D'Iron	1648 1654-1655	1655-1659
Bardoze	D'Urruty	1654-1659	
Azkaine	D'Harretche Berhoet D'Etcheverry	1671-1673	
Jatsu	D'Eperreguy	1674-1680	1680-1699

Frantzisko I.aren eta Luis XIII.aren dekretuen kontrakarrean zihoazen salbuespen horien arrazoiak azaltzea zaila da. Senpereko kasuan agiriak xvii. mendearen hasierakoak izanik, pentsa liteke sinatzaileek ez zutela Villers-Cotterêts-eko dekretuaren berri zehatza. Beste batzuetan, adibidez Ziburuko Haristegui eta Bardozeke D'Urruty-ren kasuetan badirudi latina erabiltzea hautapen pertsonala izan zela Erromako Elizare-

kiko fideltasunagatik. Horren harira, adierazgarria da talde horretan ere sartuko lira-tekeen Ciburu, De Barazart, D'Etcheberry, D'Iron eta D'Eperreguy apaizek —agian behartuak— agiriak latinez idaztetik frantsesez egitera pasatu zirela, taulan agertzen den bezala. Alabaina, Axularrena da harrigarriena. Hasiera batean pentsa zitekeen frantsesa ez erabiltzeko arrazoia frantsesa ez ezagutzean zetzakeela, eta hori da Altunak iradoki zuena (1996: 191). Baina hori onartzen zaila da. Izan ere, Sarako elizako erretoretza lortzeko Axularrek Frantzia eta Nafarroako erregea Henri IV.aren eta B. de Echauz Baionako apezpikuaren babesa izan zuen; hala ere, erretoretza hartu eta berehala Juan de Harostegui¹⁴ apaizak espainiarra zelako aitzakian haren izendapena salatu zuen (Altuna 1996: 190-191). Horren arabera ematen du frantsesa ez ezagutzea salaketa saihesteko oztopo gaindiezina suertatuko zitzaiokeela. Horregatik, Senpereko apaizen kasuan bezala pentsa liteke Axularrek ez zuela Villers-Cotterêts-eko dekretuaren berri.¹⁵

4.2.1.3. *Gaztelaniaren ustekabeko erabilera*

Saran 1609-1610 tartean, Lekornen 1639-1646 tartean eta Urruñan 1670-1684 tartean gaztelaniazko agiri batzuk daude. Gaztelania ere Frantziako Elizaren administrazio hizkuntza izateak lehen begiradan ustekabea lirudike. Gure ustez, azalpena XVII. mendean Baionako elizbarrutiaren muga nahasietan letzake.¹⁶ Izan ere, 1566. urtean Pio V.a Aita Santuaren buldak Auch-ko artzapezpikuari eta haren menpe zen Baionako apezpikuari agintzen zien Espainian egoitza izan behar zuten bi bikario nagusi espainiar izendatzea, mugaz haraindiko Baionako elizbarrutiari zegozkion Hegoaldeko eliztarrak Baionara joan beharra saihesteko. Dirudenez, Auch-ko artzapezpikuak eta Baionako apezpikuak agindutakoa ez zuten bete eta, ondorioz, Baionako elizbarrutiari zegozkion Hegoaldeko eskualdeak Iruñeko elizbarrutiaren eskumenera pasatu ziren (Esparza 1946: 127). Ez dago garbi praktikan hori guztiz gauzatu zen: izan ere, Jaurgainen arabera 1697ko abuztuan Baionako apezpikua zen Lalanne-k Frantziako erregeari bidali zion txostenean bere barrutiaren mugak honela azaldu zizkion:

Le diocese de Bayonne est composé des vallées de Labourt en Guienne, d'Arberous, Cise, Baygorry et Ossés en Bassenavarre, celles de Baztan, Lairin, Bertis et les Sacquers dans la Navarre espagnole, et celle d'Oyharçun en Guyposcoua que est l'archipretré de Fontarabie, qui va jusques aux partes de San Sebastian. (Esparza 1946: 128)

Hori guztia aintzakotzat hartuta, arrazoizkoa da pentsatzea mugatik hurbil diren Saran nahiz Lekornen edo Urruñan gaztelaniaz zekiten apaizak, hala nola Urruñako Rabal, Urrutia eta Holax, Hegoaldeko eliztarren zerbitzura izatea. Bide batez, esanguratsua da 1682ra arte gaztelaniaz bataio agiriak idatzi zituen aipatutako Holax-ek aurrerantzean soilik frantsesez egitea.

¹⁴ Senperen 1615-1622 tartean De Harostegui izeneko baten bataio-agiriak biltzen dira.

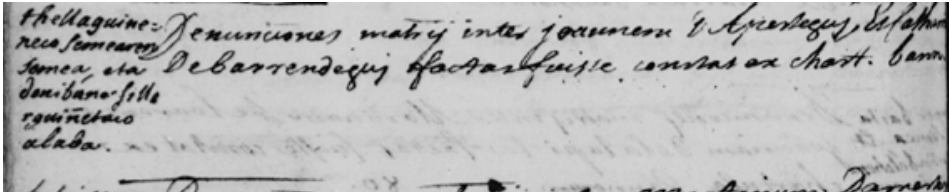
¹⁵ Axular oso berandu joan zen bizitzera Iparraldera; izan ere, 1596an Tarbes-ko apezpikuak apaiztu zuen arren, oraindik 1592-1595 tartean Teologia ikasle gisa matrikulatua izan zen Salamancako unibertsitatean (Altuna 1996: 186-187).

¹⁶ Adibidez, Hegoaldeko Urdaxen jaioetako Axular 1596eko ekainean Lleida-n emandako diakono izendapenaren agirian «Pampilonensis diocesis»-ekoa bezala agertzen da; berriz, urte bereko irailean Baionako bikario nagusiak apaiztu ahal izateko baimen-agirian «dicti diocesis Baionensis oriundo» aipatu zuen (Altuna 1996: 187).

4.2.1.4. *Euskararen baztertzea*

Euskal apaizgoak Elizaren gida-lerroei men egin zien eta soilik kasu batzuetan idatzitako agirien alboan bere euskalduntasunaren lorratzak utzi zituen; adibidez, Ziburuko ondoko ezkontza-agirian:¹⁷

- (1) *thellaguineneco semearen semea, eta Donibane fille arguinetaco alaba.*

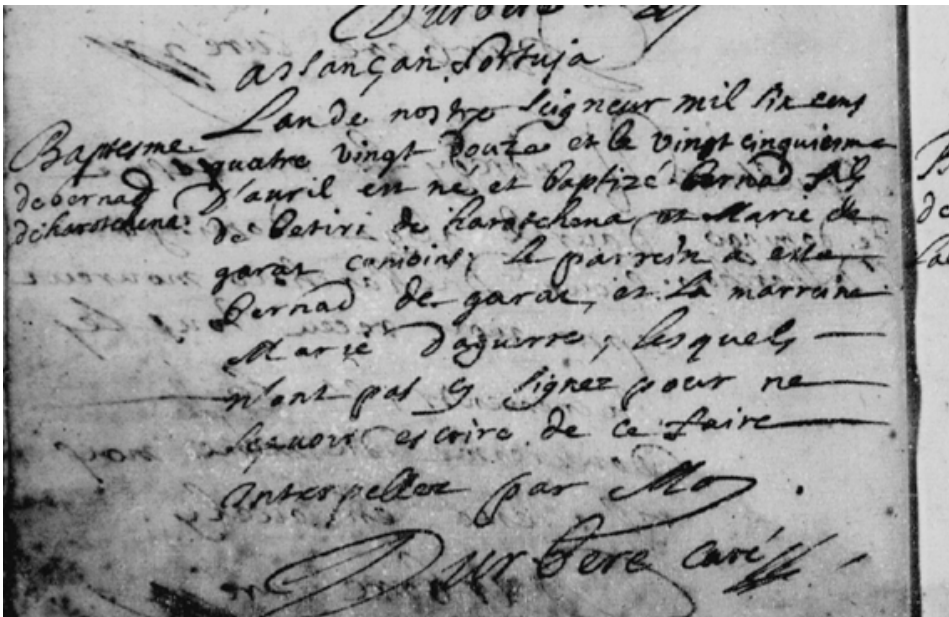

1. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (105)

Orobat, 1697an Kanboko heriotza-agiri baten azpian D'Urbere erretoreak idatzia:

- (2) *Assançan sortuja*

2. irudia

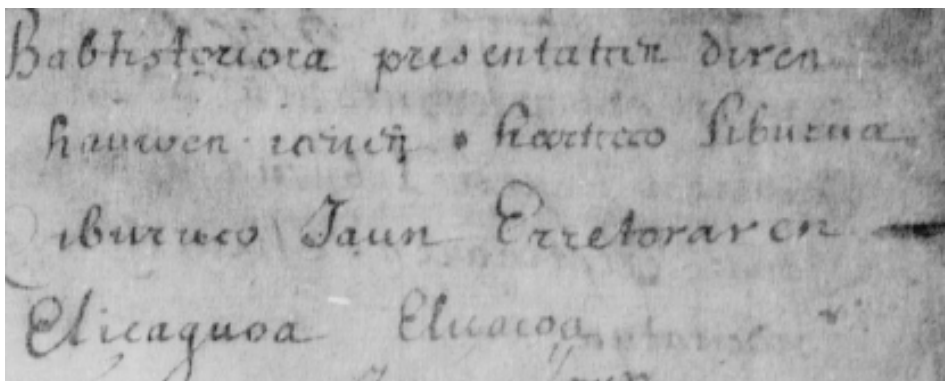
Iturria: e-Archives AD 64: Kanbo 1692-1787 (17)

¹⁷ Lekukotasunen erreferentzietan dagozkien herria, agirien denbora-tartea eta orria aipatzen dira; esaterako, Ziburu 1637-1792 (4).

Horietaz gain, apaizen artean euskaraz idazten zekitenak bazirela erakusten duten ondoko testigantzak baino ez ditugu aurkitu:

Ziburuko bataio-agirien liburuaren izenburua euskaraz idatzita dago, ondoan adierazten denez:

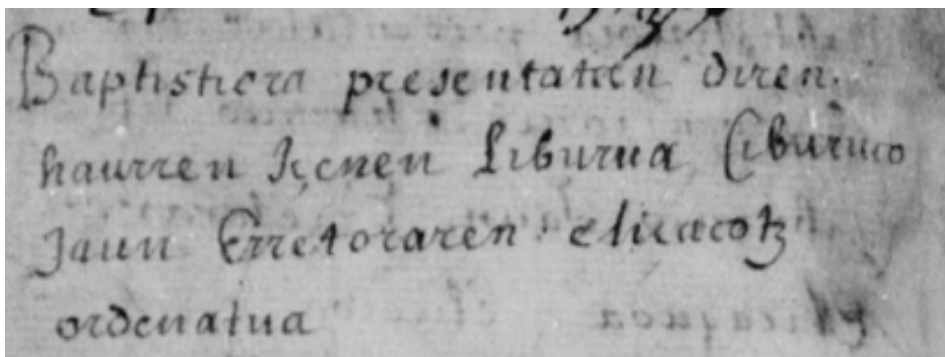
- (3) *Babtistoriora presentatzen diren haurren icenen hartceco liburua. Ciburuco Jaun Erretoraren Eliçaguoa, Eliçacoa*

3. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (4)

- (4) *Baptistora presentatzen diren haurren icenen liburua. Ciburuco Jaun Erretoraren eliçacotz ordenatua*

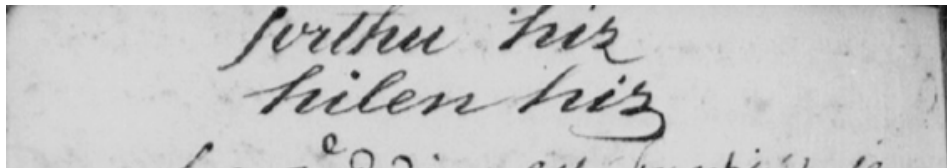
4. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (5)

Kontuan harturik Ziburuko lehen bataio agiria 1637an Haristegui bikarioak izenpetzen duela, ematen du bataio-agirien liburuaren izenburua orduko erretoreak idaztea agindu zuela: Etcheberri idazleak, agian?

Bardozeko apaizen baten heriotzari buruzko pentsamenduak-edo euskaraz agertzen dira letra txukunez idatziak:

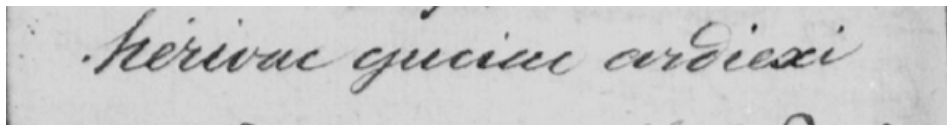
- (5) *Sorthu hiz, hilen hiz*

5. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Bardoze 1637-1732 (36)

- (6) *Herioac guciac ardiexi*

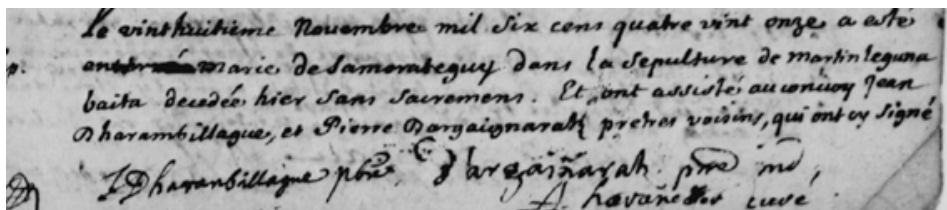

6. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Bardoze 1637-1731(43)

Bestalde, ondoko agiria idatzi zuenaren euskalduntasuna *qui est-en ordez baita* euskal baliokidea erabiltzeak agerian uzten du:

- (7) Le vint huitieme Novembre mil six cens quatre vingt onze a esté enterrée maria de Samorateguy dans la sepulture de martin Leguna *baita* decedée hier sans sacremens. Et ont assisté au convoy Jean D haranbillague et Pierre Dargaiñaratz pretres voisins, qui ont cy signé

7. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1791 (135)

Arcocha-Scarciak eta Oyharçabalek euskal literaturan euskararen egoera diglosiakoaren lehen agerpena Tartasengan jarri dute:

Tartasek beste mundu batetik idazten du, mundu diglosiko batetik non [...] euskarak frantsesaren aurrean atzera egin behar izan duen. Liburuko testuan antzematen da kulturarako eta gizarte-prestigiorako hizkuntza frantsesa dela, eta ez euskara. Liburuan agertzen diren hainbat eta hainbat frantsesezko hitz ere hizkuntza hori imitatzeko modua dira. (2009: V.2.c)

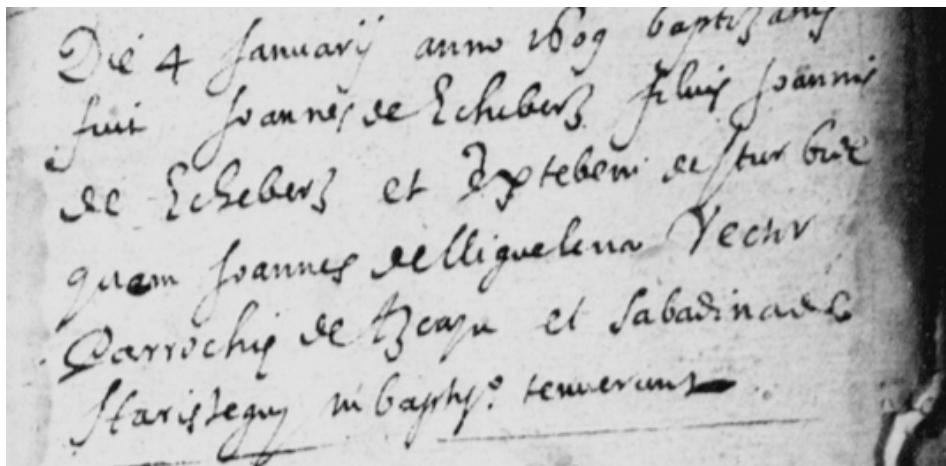
Baina, badirudi euskara-frantsesa diglosia lehenago eman zela. Izan ere, dagoneko lehenbiziko hamarkadan abizenek euskalduntzat har daitezkeen apaiz zenbaitek frantsesez idatzi zituzten agiriak, hala nola Uztaritzeko De Haitzek (1600-1665) eta De Hiriardek (1609-1640), Donibane Lohizuneko De Garrondok (1598) edo Angeluko De Hausseguyk (1613-1637). Horrek adieraziko luke euskal apaizen artean XVII. mendearen hasiera-hasieratik nolabaiteko egoera diglosikoa sortu zela. Batzuentzat, agian Elizarekiko obediencia behartutako diglosia; berriz, beste batzuentzat onartutakoa, frantsesak kultura hizkuntza gisa zuen nagusitasunaz konbentziturata zeudelako, Tartasen adibide berantiarrak erakusten duen bezala.

4.2.2. Garaiko autoreen eta euren idazlanen gaineko zertzeladei buruzko azterketa

4.2.2.1. Miguelena

Materraren *Doctrina Christianaren Examinaçalea* (Mattera 1617: 20) izan zen I. de Miguelena eta Sarako 1609ko bataio-agiri batean agertzen den Ioannes de Miguelena «Azkaineko erretorea» persona bera izan litezke:

- (8) Die 4 January anno 1609 baptizatus fuit Joannes de Echeberz filius Joannis de Etcheberz et Extebeni de Iturbur quem Joannes de Miguelena rector parrochij de Azcayn et Sabadine de Haristeguy in baptij tenuerunt

8. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Sara 1609-1792 (3)

4.2.2.2. *Axular*

1609-1624 tarteko Sarako agiriak latinez eta gaztelaniaz idatzita daude, eta ez dute sinadurarik. Dena den, urte bakoitzeko banakako agirien amaieran, urteko bataio-kopuruaren ondoren Axularren ziurtatzea agertzen da, bi sinadura desberdinekin: batetik, P. de Axular *Rector* sinadura daramatenak: 1609 (10), 1610 (23); bestetik, Petrus de Axular *Rector praedicta ecclesiae* sinadura dutenak: 1614 (62), 1615 (71), 1616 (80), 1617 (87), 1618 (92), 1619 (99), 1620 (108), 1621 (117), 1622 (123), 1623 (128), 1624 (134). Adibide gisa, 1624koa erakusten da:

- (9) In hoc anno 1624 baptizati sunt in ecclesia S^ti Martino de Sara tam viri quam foemina — 70 quos quidem omnes et etiam alios ab anno 1625 inclusivii usque hunc annum 1624 et inclusivii certifica esse baptizatos a vicarijs meis vel a me. Datum in dicta ecclesia die 30 Decembris anno 1624.
Petrus de Axular. Rector praedictae ecclesiae

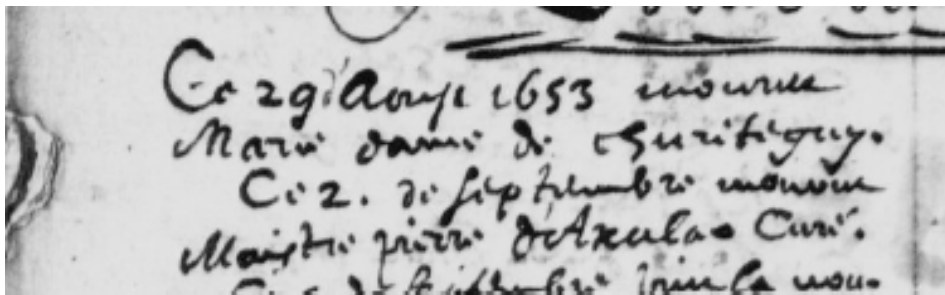
In hoc anno 1624 baptizati sunt
in ecclesia S^ti Martini de Sara
tam viri quam foemina — 70, quos
quidem omnes et etiam alios ab anno
1625 inclusivii usque hunc annum
1624 et inclusivii certifica esse
baptizatos a vicarijs meis vel a me.
Datum in dicta ecclesia die 30
Decembris anno 1624
Petrus de Axular Rector
Praedictae ecclesiae

9. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Sara 1609-1792 (134)

Bestalde, 1653ko heriotza-agirietako bat Axularren ilobarena da:

- (10) Ce 2 de Septiembre mourut Maistre pierre d'Axular. Curé.

10. irudia

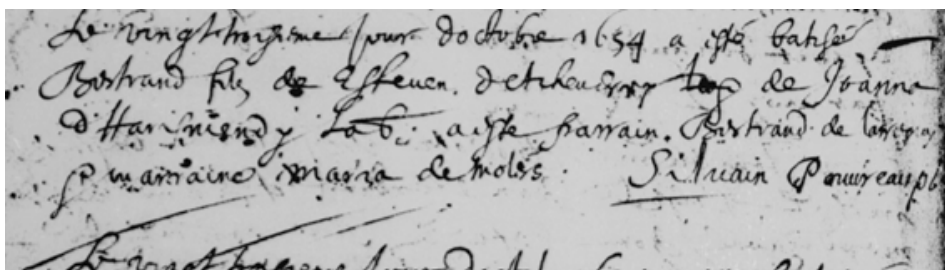
Iturria: e-Archives AD 64: Sara 1609-1792 (414)

Axularren *Gueroren* (eta Etcheberriren *Noelac-en*) aprobatzailea izan zen P. D'Urthubie, «Doctor Theologus», eta 1646an Donibane Lohizuneko eliz agirietan erretore gisa agertzen den D'Urthubie ematen du pertsona bera direla.

4.2.2.3. *Pouvreau*

Daranatzi esker (1912: 200) badakigu *Pouvreau*k 1654an lau bataio-agiri idatzi zituela Bidarten. Haien artean ondokoa jaso dugu:

- (11) Le vingt troisieme d'Octobre 1654 a esté batisé Bertrand fils de Esteuen Detcheuerry & Ioanna de Harismendy a este parrain Bertand de Larregy & marraine Maria de Molers. Siluain Pouureau pb.

11. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Bidart 1632-1792 (61)

Horrezaz gain, Bidarteko bi agirietan *Pouvreau*ren itzulpenen eliz onesleak izan ziren Hirigoitz eta Sainte Marie-ri legokiekeen informazioa agertzen da:

1645az geroztik Bidarteko erretorea izan zen Hirigoitzen ordezkari, 1655eko martxoaren 15eko agiri batean D'Ozafrairen izenpetzaile agertzen da (cf. § 4.1.1). Ordezkapen horren arrazoiak martxoan Hirigoitzek *Pouvreau*ren *Guiristinoaren Dotrina*

itzulpenaren eliz onesle jardun izana izan liteke, haren onespenak 1655-03-25eko data baitarama:

Ego infra scripus Rector B. Mariae de Bidart certum facio me ex mandato Illustrissimi ac Reuerendissimi D.D. mei Bayonensis Episcopi vidisse librum qui inscribitur *Guiristinoaren Dotrina Eminentissimo Iaun Cardinal Duque de Richelieuc eguina*, é Gallico per M. Siluanum Poureau Presbyterum Dioecesis Bituricensis nostro idiomate Cantabrico donatum, nihilque reperisse quod non inhaereat mensis & literae sui authoris: Datum Bidart die Annunciationis B. Mariae Virginis, anno ab eiusdem partu 1655. Petrus de Hirigoitz R. D. B. (Pouvreau 1656: [308])

Bestalde, Ste Marie izeneko Bidarteko bikarioa 1657-1660 tarteko zenbait agiri-zenpetzaile da. Ez dago egiaztatzerik, baina ematen du Ste Marie delako hori eta Silvain Pouvreauren *Philotea*-n eta Argaiñaratzzen *Deuten Breuiarioa*-n eliz onesle izan zen P. De Sainte Marie «secrétaire de L'Eveque de Bayonne» (Vinson 1891-1898: 107-108) pertsona bera izan daitezkeela.¹⁸

4.2.2.4. Harizmendi

Sarako agirietan ez da Harizmendiren aztarnarik aurkitzen. Egia da Senpereko 1615eko agiri batzuk Harizmendi izeneko batek sinatu zituela, baina sinadura frikari apikariz idatzi zuenez, ez du ematen Harizmendi hori *Officioac* idatzi zuen Harizmendi denik. Izan ere, *Officioac* liburuaren izenburuan (1660: 1) «Saran C. Harizmendi Apeçac gucia moldatua» agertzen bada ere, D'Olceren eliz onespean «Christophoro de Harizmendi» (1660: 5) eta De Moleresean «Christobal de Harizmendi Saraco iaun Vicarioa eta predicariac»¹⁹ bezala aipatzen da (1660: 6). Horrezaz gain, 1635eko *Debocino eskuarra*-n (Haranburu 1635: è 5) Haranbururi eskainitako laudorioan Harizmendik bere burua «C. Harizmendi apeça» agertu zuen. Bukatzeko, Etxeberri Sarakoak «Christobal de Harizmendi Jaun apeça Sarako Mendiondocoa» gisa aipatu zuen (Urquijo 1909: 509).

Berriz, baliteke goraxeago aipatu dugun *Officioac* liburuaren eliz onesle jardun zuen De Molerese eta Baionan 1657an agertzen den De Molerese bikarioa pertsona bera izatea.

¹⁸ Jakingarria da *Guiristinoaren Dotrina*-ri onespina eman zion eta Bidarten gutxienez 1688ra arte erretore egon zen Hirigoitz D'Olce apezpikuak *Philotea*-n lan bera egiteko baztertu eta haren ordeze Ste Marie bere idazkaria aukeratu izana.

¹⁹ Tamalez, hori ezin izan dugu Sarako eliz agirietan egiaztatu, urte hartako agiriak sinadura gabe baitira. Azterketa honetatik kanpo bada ere, interesgarri deritzogu aipatzeari Barandiaranek Sarako Plaza auzoko Plazida etxean jasotako idazkun batean agian idazleari legokiokeen ondokoa agertzen zela:

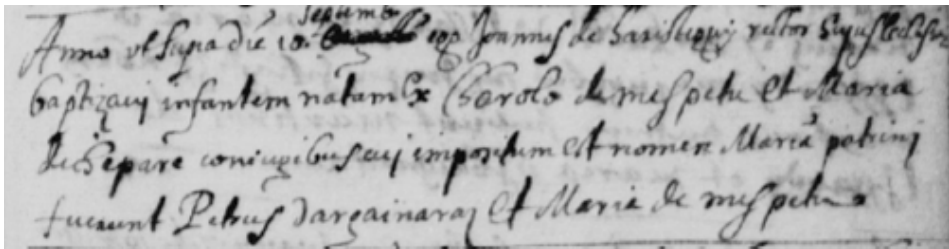
Plazida: Sobre la puerta de la casa hay esta inscripción: Maria 1660. Y en una lápida esta otra: IHS. Mendiondoco Seme C-Harizmendi Apezac (1962 [1974: 409]).

Ematen du Mendiondo hori Sarako Elbarrun auzoko etxea dela (1962 [1974: 416]).

4.2.2.5. Argaiñaratz²⁰

Ziburuko agirien artean Argaiñaratz izena —modu batera edo bestera— aipatzen da zenbaitetan:

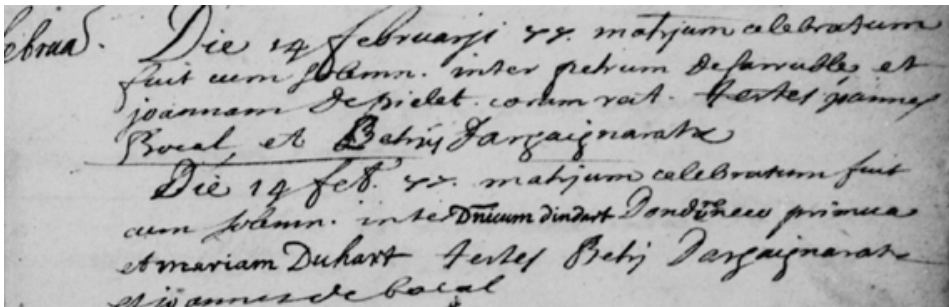
«Petrus Dargainaraz» izeneko bat aita-ponteko gisa agertzen da 1645eko agiri batean:

12. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1791 (36)

Eta «Petris Dargaignaratz» 1677ko bi ezkontza-agiritan lekuko izan zen:

13. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (98)

Baina ez dago bermerik eliz kargurik gabe agertzen diren «Petrus Dargainaraz» aita-pontekoa edo «Petris Dargaignaratz» ezkontza-lekukoa Argaiñaratz euskal idazlea bat eta bera direnik.²¹

²⁰ *d'Argaiñaratz* idazmoldea *Devoten breviariora*-ren eliz onesle jardun zuten Ste Mariek eta D'Haritzeguirik erabili zuten (Vinson 1910b: 3).

²¹ Izan ere, garai hartan baziren izen eta abizen berak zituzten pertsonak; esaterako, Sarako 1697ko heriotza-agiri batean [1609-1792 (144)], Christobal de Harismendy agertzen da, baina ez zen ezaguna dugun apaiz idazlea, baizik eta irakurtzen eta idazten ez zekien lekuko bat.

D'Argaiñartz izeneko apaiz baten lehen testigantza 1691ko ezkontza-agiri bat da, Pierre D'Argaiñartzz apaiz delako batek sinatua:

Mariage Le huitieme may l'an que dessus a este celebre mariage dans l'Eglise de Coans apres la publication d'un ben et la dispense de deux autres avec benediction nuptiale entre Jean de Baristaguy marinier age de vingt trois ans et Marie de hirigoiti agee aussi de vingt deux ans mes. parroissiens et presens de Martha de gela marinier onde a l'epouse, et Jean de hirigoiti marinier frere a l'epouse et on ^{peu} Pierre d'Argaiñartz qui ont tous signe lors l'epouse laquelle ont a contrepelle ont declare l'epouse avoir mal a la main et l'epouse ne savoir

Mariage de Jean de Baristaguy et de Marie de hirigoiti
 d'Argaiñartz

14. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (123)

1698-1707 tartean D'Argaiñartz izeneko bikario batek hainbat agiri sinatu zituen, besteak beste 140, 172, 173, 267, 294 eta 302. orrialdeetako zenbait; adibidez honako bi hauek:

1698.
 Le venteruiesme Janvier 1698. a este baptisee garacina de fumet Alle de iaquet de fumet labanus et de niana de kemet sa femme nee hier a trois heures apres midi. Son parrem a este guillen d'arguian et sa marrene garacina de kemet interpellée de signer ont declare ne savoir d'Argaiñartz vicair

Le venteruiesme Janvier 1698. a este baptisee betij - d'amestoj filz de betij d'amestoj Charpentier et de agnes d'oyhanet sa femme nee hier a quatre heures apres midi. Son parrem a este betij d'amestoj qui a cy signe et sa marrene magdalen d'arcorbe interpellée de signer a declare ne savoir d'amestoj d'Argaiñartz vicair

15. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (140)

1707.
 Sepulture de *Joanny le dix-neufiesme aoust 1707. a este enterré dans la sepulture de *marthe compet iocanny de la fontaine de roch hier ayant receu les sacrements en face de quoy il y a signé. D'Argainaratz vicair.*
 Sepulture de *l'ingt-unieme aoust 1707. a este enterré Monsieur *Joseph maître michel de monseigneur fils de iocanny elica parvenea et care de cette eglise a este enterré dans la chappelle de sainte Catherine et sous de son Confessional qui est dans la dite chappelle. Decede hier ayant receu les sacrements en face de quoy il y a signé. D'Argainaratz vicair.*
 Sepulture de *le vingt-unieme aoust 1707. a este enterré dans la***

16. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (307)

Azkenik, 1707-1712 tartean D'Argainaratz bera apaiz bezala agertzen da,²² adibidez ondoko agirietan:

*Baptême de *soaleco allabaren allaba**
 Le dix huitiesme octobre mil sept cent onze a este baptisé par moy *Sauvignat* prestre maria de miguelena fille de *marry de miguelena* marries et de *francesca de sarnoble* sarnoble sa femme née a neuf heures de la nuit son parrain a este *francesca de sarnoble* et sa marraine a este *marie maria de sarnoble* sa femme sa femme a déclaré ne sçavoir.
 D'Argainaratz prestre
*Baptême de *soaleco allabaren allaba**
 Le dix-neufiesme octobre mil sept cent onze a este baptisé par moy *Sauvignat* prestre maria de miguelena fille de *marry de miguelena* marries et de *francesca de sarnoble* sarnoble sa femme née a deux heures de la nuit son parrain a este *francesca de sarnoble* et sa marraine a este *marie maria de sarnoble* sa femme sa femme a déclaré ne sçavoir.
 D'Argainaratz prestre

17. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (358)

²² *Vicaire* izatetik berriro *prestre* izatera adinagatik ahalmenak galtzarekin lotuta bide zegoen. Adibidez, *Dubaratek* (1908: 108) aipatu zuen *Hirigoitz* 1645-1695 tartean *Bidarteko* erretorea izan zenak 1695eko irailaren batean bere karguari uko egin ziola.

Ematen du 1691-1711 arteko agirietako sinadura guztiak pertsona berarenak direla, nahiz eta hori baieztatzeko analisi grafologiko bat beharko litzatekeen.

Zaila da aipatutako datu horiek Argaiñaratz idazleari buruz ezagutzen ditugunekin lotzea. Hasteko, zaila da P. Argaiñarats Etcheberriren omenez akrostikoa idatzi zuena eta D'Argaiñaratz agiri-sinatzailea pertsona bera izatea. Izan ere, akrostikoa 1630 edo 1645ean idatzi zuenak²³ gutxienez 25 urte izan beharko litzuzke²⁴ eta, ondorioz, 1712an 107 edo 92 urte inguru.

Era berean, ez dago garbi 1665eko *Devoten Breviarioa*-ren D'Argaiñaratz eta eliz agiri-sinatzailea pertsona bera direnik. *Devoten Breviarioa*-ren egilearen izen eta eliz kargua liburuaren eliz onesleei esker dakizkigu (Vinson 1891-1898: 554-555): egilea Sainte Marie-ren eliz onespean «D'Argaiñaratz apez eta Ciburuco Iaun vicarioa» eta D'Hirigoityrenean «D'Argaiñaratz apez, Ciburuco vicarioa» agertzen baita, baina goraxeago aipatu dugunez, eliz agirietako D'Argaiñaratz 1691 arte apaiza zen eta bikario gisa soilik 1698tik aurrera agertzen da.

4.2.2.6. Aranbillaga

1684an D'Arambillaga edo D'Arambillague,²⁵ «Jaun Apeça Ciburucoak»-en *Jesu Christoren Imitacionea* liburua argitaratu zen. Ziburuko 1691ko eliz agiri batean *h-z* idatzitako Haranbillague bat agertzen da D'Argaiñaratzekin batera (§ 4.1.5, 7. irudia), *Jesu Christoren Imitacionea* liburuaren autorea izan litekeena.

5. Ondorioak

Ikerlan honetan 1539an bataio-agiriak frantsesez idazteko behartzen zuen Frantziako I. aren dekretua eta eliz administrazioaren jurisprudentzian frantsesa erabiltzea behartzen zuen 1629ko errege-dekretua XVII. mendean Lapurdiko elizbarrutian noraino bete ziren aztertu dugu, e-archives AD 64an gordetzen diren eliz agiriak baliatuta. Kontuan hartuta artxibo horietan espazio zein denboran hutsarte handiak direla, gure ikerketan ezin izan dugu behin betiko ondoriorik atera. Horregatik, ateratako konklusioak estrapolaziotzat hartu behar dira:

²³ P. Argaiñaratsen akrostikoa *British Museum*-ean dagoen 1645. urteko edizioko alean agertzen da. Vinsonek *Noelac*-en lehenbiziko edizioa 1630 edo 1631koa izan behar zela ondorioztatu zuen, *Noelac* argitaratzeko eliz baimena 1630. urtean eman zutelako, baina egia da ez dela ustezko edizio horren ale bakar bat ezagutzen (Atutxa: 1999: §§ 3.1.1.1, 3.1.1.2).

²⁴ Vinsonek (1910a: 139) Pouvreaux euskara ikasi zuenean izan zezakeen gutxi gorabeherako adina kalkulatu zuen: «Comme il dit lui-même dans cette adresse qu'il fut amené à apprendre le basque aussitôt après avoir reçu les ordres sacrés, il avait donc 26 ans en 1639». Ildo berean, Altunak adierazi zuen (1996: 184) XVI. mendean Iruñeko eliz barrutian azpidiakono maila lortu ahal izateko gutxienez 22 urte izan behar zela.

²⁵ Nahiz eta *Jesu Christoren Imitacionea*-ren izenburuan D'Arambillaga agertzen den, autoreak berak de Priel apezpikuari frantsesez eta euskaraz egindako eskaintzan D'Arambillague aurkezten du bere burua.

— Frantsesaren erabilera goiztiarra, latinarenaren kaltetan

Frantsesa izan zen, alde handiz, agiritan gehien erabilitako hizkuntza. Baiona, Donibane Lohizune, Uztaritze eta Angeluko lekukotasun goiztiarrek iradokitzen dute xvii. mendeko lehen hamarkadetarako euskal apaizen artean frantsesaren ezagutza orain arte pentsatu izan dena baino askoz hedatuago zegoela (§ 4.2.1.1).

1539 eta 1629ko errege-dekretuak betetzeko beharrak eraginda, latinaren erabilera oso murriztua geratu bide zen. Kasu batzuetan, latinaren erabilera erabaki pertsonalen ondorio izan zela pentsa daiteke, Erromako elizarekiko leialtasuna errege-agintearen aurretik jarritz. Horren harira, esanguratsua da apaiz batzuk, beharbada behartuak, agiriak latinez idazteari utzi ziotela frantsesez egiteko. Berriz, beste kasu batzuetan latina erabiltzeko arrazoiak Villers-Cotterêts-eko dekretua ez ezagutzea bide zen, hala nola Axularren kasuan (§ 4.2.1.2).

— Gaztelania, Lapurdiko eliz administrazioaren hizkuntza

Noizean behin, gaztelaniazko bataio-agiri batzuk ere agertzen dira. Zehazki, Saran (1609-1610), Lekornen (1639-1646) eta Urruñan (1670-1684). Ustekabeko gertaera horren azalpena izan liteke Espainiaren erresumako mugatik hurbil dauden aipatutako herri horietan Hegoaldeko herritarrei zerbitzua eman behar izana, kontuan hartuta xvii. mendean Hegoaldeko lurralde batzuk, hala nola Hondarribi, Oiartzun, Baztan, etab., Baiona eta Iruñeko eliz barrutien artean eztabaidan bide zeudela (§ 4.2.1.3).

— Euskara-frantses diglosia goiztiarra apaiz euskaldunen artean

Ez dugu euskarazko agiri bat bera ere aurkitu. Euskarazko lekukotasun bakarrak agiritako marjinetan idatzitako oharra dira, agiritan aipatzen diren pertsonen jatorriari buruzkoak, eta esaldi solteak. Horrek esan nahi du apaiz euskaldunek men egin ziotela Elizaren gida-lerroei. Izan ere, mendearen lehenbiziko hamarkadan abizenek euskalduntzat har daitezkeen apaiz zenbaitek frantseseko agiriak idatzi izana adierazgarria da. Badirudi eliz administrazio-jardunek nolabaiteko egoera diglosikoa sortarazi zuela apaiz euskaldunen artean. (§ 4.2.1.4)

— xvii. mendeko Iparraldeko euskal idazleei buruzko datu gutxi

Axular eta Pouvreauri buruzkoak dira datu fidagarri bakarrak. Sarako agiriak (1609-1624) Axularrek latinez idatzitako testuak ezagutzeko aukera eman digute. Era berean, Pouvreauk idatzitako agiritako bat bistaratu dugu. Nahiz eta agiri sinatzaileen artean Harismendi, D'Argaiñaratz eta Harambillague izenak ere agertzen diren, ezin izan dugu baieztatu euskal idazleei dagozkienik.

Horieta gain, Materraren *Doctrina Christiana*-ren aprobatazailea izan zen Miguelena Sarako agiri batean agertzen da, eta Pouvreuren *Guiristinoaren Doctrina* onetsi zuen D'Hirigoitz hainbat agiriren sinatzailea da. Bestalde, badira eliz aprobatazaileak izan litezkeen beste sinatzaile batzuk ere; adibidez: D'Urthubie delako bat Axularren *Gueroren* aprobatazailea litekeena, De Moleres Harizmendiren *Officioac*-en aprobatazailea litekeena eta Sainte Marie Pouvreuren *Philotea* eta Argaiñaratzaren *Deuoten Breuiarioaren* aprobatazailea litekeena. (§ 4.2.2).

Bibliografia

- Altuna, Patxi. 1996. Pedro de Axular (1572?-1644). In Gorka Aulestia (arg.), *Los escritores. Hitos de la literatura clásica euskérica*, 179-208. Gasteiz: Sancho el Sabio Fundazioa.
- Arambillaga. 1684. *Jesu Christoren imitacionea*. Baiona: Fauvet.
- Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques. s.a. *e-Archives le 64* [online]. <http://earchives.le64.fr/> (2020/11/30).
- Arcocha-Scarcia, Aurélie, & Beñat Oyharçabal. 2009. Siglo xvii: Desarrollo y edición de las letras vascas septentrionales. In Mari Jose Olaziregi (arg.), *Historia de la literatura vasca* [online]. <http://www.basqueliterature.com/basque/historia/klasikoa/XVII.%20mendea> (2020/11/24).
- Argaiñaratz, Pierre. 1665. *Devoten Breviarioa*. Baiona: Bosc (Vinsonen argit. Chalon-sur-Saone: Imp. Française et Orientale E. Bertrand, 1910. Berrargit. faksim. Donostia: Hordago, 1978).
- Atutxa, Isaak. 1999. Joannes Etcheberri Ziburukoa: *Noelac* eta testu kritika. *Lapurdum* 1 (Numéro Spécial). 233-312. <https://journals.openedition.org/lapurdum/1626> (2020/11/24).
- Axular, Pedro. 1643. *Gvero. Bi partetan partitua eta berecia*. Bordele: G. Milanges (Berrargit. faksim. Bilbo: Euskaltzaindia, 1988).
- Barandiaran, Jose Miguel. 1962. Bosquejo etnográfico de Sara III. Los establecimientos humanos y la casa rural. *Anuario de Eusko-Folklore* 17. 47-123 (Berrargit. *Obras Completas de Jose Miguel Barandiaran* IV, 393-471. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca, 1974).
- Courouau, Jean-François. 2012. *Et non autrement : Marginalisation et résistance des langues de France (xviie-xviiie siècles)*. Geneva: Librairie Droz.
- Daranatz, Jean-Baptiste. 1912. Sylvain Pouvreau en villégiature à Bidart (août-octobre 1654). *RIEV* 6(2). 200.
- Dubarat, Victor. 1908. Sylvain Pouvreau, curé de Bidart, en 1642. *RIEV* 2(1). 104-110.
- Esparza, Eladio. 1946. El Concilio de Trento y los arciprestazgos navarros de la Diócesis de Bayona. *Príncipe de Viana* 22. 127-138.
- Etcheberri, Ioannes. 1627. *Manual Devotionezcoa edo ezperen oren oro escuetan erabilltceco liburutchoa*. Bordele: Millanges (Berrargit. Bordele: Mongiron, 1669).
- Etcheberri, Ioannes. 1630. *Noelac eta bertce canta espiritual berriac*. Bordele: Milanges (Berrargit. Baiona: Maffre, 1697).
- Haranburu, Ioanes. 1635. *Debocono escuarra*, Bordele: De La Court.
- Harizmendi, Christobal. 1660. *Ama Virginaren officioa*. Bordele: De La Court (Vinsonen argit. Chalon-sur-Saone: Imp. Française et Orientale E. Bertrand, 1901. Berrargit. faksim. Donostia: Hordago, 1978).
- Intxausti, Joseba. 1995. Leizarraga eta Leizarragatarrak (1563-1571) erreforma-kontrarreformetako ilun-argitan. *RIEV* 40(1). 119-160.
- Hartweg, Frédéric & Georg Kremnitz. 2013. Le rôle des Églises et des croyances religieuses dans le comportement langagier. In Georg Kremnitz (arg.), *Histoire social des langues de France*, 159-168. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Mattera, Esteban. 1617. *Doctrina Christiana*. Bordele: De La Court (Dorota Krajewska, Eneko Zuloaga, Ekaitz Santazilia, Borja Ariztimuño, Oxel Uribe-Etxebarria & Urtzi Regueroren argit. *Esteve Materraren Do(c)trina christiana (1617 & 1623) (Euskararen Lekukoak Bilduma* 28 (= ASJU 51:1/2). Bilbo: Euskaltzaindia & UPV/EHU, 2017).

- Nicot, Jean. 1606. *Thresor de la langue françoise, tant ancienne que moderne*. Paris: David Douceur.
- Oyharçabal, Bernard. 2001. Statut et évolution des lettres basques durant les xviième et xviiième siècles. *Lapurdum* 6. 219-287.
- Pouvreau, Silvain. 1656. *Guiristinoaren Dotrina*. Paris: Roger.
- Rebollo, David & Begoña Andueza. 1999. Lurralde eredu eta antolaketa. In *Lurraldearen banaketa, eremua eta antolaketa. Europako testuingurua (Euskal Herriko Geografia 8)*, 65-115. Donostia: Etor.
- Urquijo, Julio de. 1909. Las citas del Diccionario de Pouvreau. *RIEV* 3. 504-519.
- Vinson, Julien. 1891-1898. *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Paris: J. Maisonneuve (Berrargit. faksim. J. Urquijoren oharrekin, *ASJUren Gehigarriak* 9. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 1984).
- Vinson, Julien. 1910a. Le vocabulaire de Pouvreau. *RIEV* 4. 139-141.
- Vinson, Julien. 1910b. Ik. Argaiñaratz (1665).
- Wikipedia. Ordonnance de Villers-Cotterêts. *Wikipédia, l'encyclopédie libre*. https://fr.wikipedia.org/wiki/Ordonnance_de_Villers-Cotter%C3%AAts (2020/11/24).

Inprimatuak editatzen: deskribapen bibliografikoa eta testu-kritika Kapanagaren dotrinaren argitan¹ *Editing prints: Bibliographical description and text criticism in the light of the Kapanaga doctrine*

Koldo Ulibarri Orueta*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: In this paper we are going to work on the textual bibliography and the ways that this methodology shows us when editing printed texts in the period of manual press. To this end, we will explain what the Bibliographical Description is and show the importance that these descriptions can have when making a critical edition. An example of this will be Kapanaga's *Doctrina Christiana* (1656) bibliographical description: we will make a commented description, explaining what information might appear, and how this data on the creation and the history of the book may affect the critical edition. In this way, we want to claim that Bibliographic Description is essential for a proper critical edition of the printed texts, because the conclusions that can be drawn from this are necessary.

KEYWORDS: Descriptive Bibliography, Textual Criticism, Otxoa de Kapanaga, *Doctrina Christiana*.

¹ Lan hau «*Monumenta Linguae Vasconum 5: periodización y cronología*» (MINECO, FFI2016-76032-P), «*Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada*» (Eusko Jaurlaritz, GIC.IT698-13) eta «*Lingüística Teórica y Diacrónica: Gramática Universal, lenguas indoeuropeas y lengua vasca*» (LingTeDi, UPV/EHU, UFI11/14) ikerketa-proiektuen barruan egin da. Zorretan nago Blanca Urgellekin, lan honen lehenengo bertsioa irakurtzeagatik eta egindako ohar interesgarriengatik. Eskerrak eman behar dizkiet baita testua iruzkindu duten ebaluatzaile anonimoei eta Gidor Bilbaori ere, egin dizkidaten zuzenketek lana hobetu baino ez dutelako egin. Esan gabe doa, legokeen akats oro idazleari baino ezin dakioke egotzi.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Koldo Ulibarri Orueta. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila (HIES), Letren Fakultatea, Unibertsitateko Ibilbidea, 5 (01006 Vitoria-Gasteiz) – koldo.ulibarri@ehu.eus

Nola aipatu / How to cite: Ulibarri Orueta, Koldo (2016 [2021]). «Inprimatuak editatzen: deskribapen bibliografikoa eta testu-kritika Kapanagaren dotrinaren argitan». *ASJU*, 50 (1-2), 77-97. (<https://doi.org/10.1387/asju.22859>).

Jasoa/Received: 2020-12-08; Onartua/Accepted: 2021-02-23.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA: *Lan honetan testu-bibliografia (textual bibliography) jorratuko dugu eta inprimatuak editatzeko orduan ikerketa moldeak erakusten dizkigun bidez arituko. Horretarako, deskribapen bibliografikoa zer den azalduko dugu eta testuaren edizio kritikoa egiteko orduan deskribapenok izan dezaketen berebiziko garrantzia erakutsiko. Honen erakusgarri Kapanagaren Doctrina Christiana (1656) liburuaren deskribapen bibliografikoa izango da: deskribapen iruzkindu bat egingo dugu, ager daitekeen informazioak zer adierazten duen azalduz, bai eta liburuaren sorrerari buruzko datu horiek edizio kritikoa nolako eragina izan dezaketen ere. Modu honetan, aldarrikatu nahi dugu inprimatuaren edizio kritiko egoki bat egiteko ezinbestekoa dela deskribapen bibliografiakoa, honetatik atera daitezkeen ondorioak beharrezkoak baitira.*

HITZ GAKOAK: *Deskribapen bibliografikoa, testu-kritika, Otxoa de Kapanaga, Doctrina Christiana.*

Atarikoak

Testu-kritikaren helburuetan nagusia testu baten bertsio garbia erakustea da, egileak transmititu nahi zigun testua, alegia. Honela, testuak bere idazketa-prozesuan eta idatzi osteko historian zehar jasandako bilakabide oro aztertzea eta egiaztatzea da testu-kritikaren helburua, idazleari dagozkion ezaugarriak eta ondoko tradizioari dagozkiona bereizteko. Egiaztatze horretarako, ikertzaileek metodo bat baino gehiago landu dituzte testu-kritikaren tradizioan (Lachmann, Bedier... cf. Orduna 2000, testu kritikaren historia baterako); bereziki filologia klasikoak urratu zuen bidea eta jarraitzaile izan zituen hizkuntza erromantzeetako filologiak; guztiek baina, ezaugarri bat zuten amankomunean: gaiari buruzko edozein eskuiliburu hartuz gero, berehala ikus dezakegu transmisio-eskuizkribuen gainean eraikitako metodoa ditugula edizio kritikoa egiteko metodologia hauek.

Inprentak sorturiko iraultzak testuak ulertzeko eta liburuak egiteko prozesua guztiz aldatu zuen: testuak ez ziren banan-banan idazten, prozesu mekanikoen bitartez kopia asko egiteko aukera baitzegoen, eta prozesu mekaniko horiek testuaren beraren formatuan eta ikuspuntu materialean eragina izan zuten. Ezberdintasun hau argi ikusten da eskuizkribuen kopiatze prozesua eta inprentarena erkatuz gero: bietan kopista bat dugu, bigarrenaren kasuan *kaxista* deituko duguna,² eta kopista honek, kopia egiteko luma eta papera erabili beharrean, *tipoak* eta *konponedorea* erabiltzen zituen. Testua kopiatzeko emango dituen pausoak eskuzko kopista tradizional baten egingo zituenen antzekoak izango ziren: biek (*a*) originalaren testu zati bat irakurriko zuten (*pericopa*), (*b*) denbora labur batez memorizatu, (*c*) beren buruari diktatuko zioten, (*d*) transkribatu (batak lumaz eta besteak tipo solteez) eta (*e*) iturrira itzuliko ziren (cf. Bledua 1983: 17). Era honetan, bi kasuetan akats mota berak egingo dituzte, baina kaxistari beste era bateko akatsak gehituko zaizkio, idazteko da-

² Inprentaren hastapenean langile honen izena *konponedorea* (ing. «compositor») zen, erabiltzen zuten tresnagatik, hain zuzen; honela, homonimia agertzen zaigu langilearen eta darabilen lanabesaren artean. Hau dela eta, bada, Martín Abad-i jarraituz (2004: 29, 14. oh.), ondoren erabiliko zen *kaxista* izena hautatu dugu gure lanean.

rabilen tresnak berak sorturikoak: irakurketa txarrekin, hitzen edo lerroen arteko jauziekin edota hitzen arteko lekualdaketeekin batera,³ tipoak maneiatzeko orduan gertaturiko akatsak gehitu beharko dira, dela nahigabe tipoa okerreko kutxatxo batera itzultzean edo hartzean gertaturikoa, dela besterik gabe tipoa konponedorean aldeantiz jartzeagatik eginikoa (Moll 2011 [1979]: 14; Martín Abad 2004: 31); guztia-ekin, ezin dugu ahaztu kaxista alderantziz irakurtzen ari dela kopiaturiko testua, eta honek beste testuinguruetan gertatzen ez diren akatsak ekarriko lituzkeela, nolabait. Honen ispilu lirateke inprentan bertan egiten diren zuzenketak; batzuetan konponedorean akatsak zuzentzen dira (cf. de Páiz 2017: 288), baina bestelako zuzenketa eta moldaketak ere egiten dituzte zuzentzaileek: arlo grafiko, morfologiko eta estilistikoetan, baina baita formatuaren eta mantxa osatzeko orduan egindako okerrak zuzentzeko ere (cf. Moll 2011 [1979]; Ruiz Astiz 2018; Clavería 2019).

Honi gehitu behar zaio kaxistak egiten duen kopia ez dela zuzenean alean agertuko; langileak forma konposatuko du, eta, ordutik eta aleetan agertuko den testua «sortu» artean, denbora luzea pasa liteke. Kapanagaren obra hartuko bagenu adibidez, atarikoan baimenean esaten zaigu 1.500 ale inprimatu zirela, eta kaxistak forma bat konposatu ostean honen aleak argitaratu arteko denbora kalkulu azkar batekin egin genezake: pentsatzen badugu pleguaren aurpegi bat inprimatzeak gutxienez 5 segundo hartuko ziela (cf. Martín Abad 2004: 34), plegu-erdi guztiak inprimatzeko 7.500 segundo behar izan zituen inprentak; ondorioz, testu «beraren» lehenengo kopiaren eta azkenaren artean bi ordu baino gehiago pasatuko zen, inprentetako erritmoaren arabera. Denbora tarte horretan gauza asko gerta zitezkeen, edizio beraren ale ezberdinetan islaturik agertuko direnak.

Hortaz, inprenta tradizionalak erabiltzen zituzten prozedura mekanikoen artisau-lanetik hurbilago kokatzen dituzte garaiko liburuak, eta artisau-lan guztiakin gertatzen den bezala, obra *berdina* egiteak ez du obra *bera* adierazi nahi edo, hitz teknikoak erabiliz, liburu baten edizio bereko aleak izateak ez du esan nahi ale guztiak berdinak izango direnik. Bitxitasun hauek guztiok testuan eragina duten heinean, testuaren edizio kritikoa ere eragina izan beharko lukete; inprentaren bitartez bakarrik heldu diren testuen lekukotasunak aztertu behar duen ikertzaileak, beraz, testuinguruan kokatu behar du bere lana. Gehienbat mundu ingelesean sentitu zuten behar hau, euren literaturaren gorenean den Shakespearearen obrak inprentaren bidez bakarrik heldu baitzaizkie. Hori dela eta, testu-bibliografia edo *textual bibliography* deituriko metodologia sortu zuten lan horiek aztertzeko, ondoren gainerako filologietara zabaldu zena (Fahy 1999).

Euskal testugintza zaharrean inprentak duen garrantzia ikusita (gogoan har gure literatura liburu inprimatu batekin hasten dela), esan genezake badela garaia lan horri sendo ekiteko,⁴ eta horretara dator lan hau: ez du testu-bibliografiak eskatuko lukeen sakontasuna izango, metodologia osorik azalduz gero lan honen espazioa luzaz gaudituko lukeelako. Horren ordez, metodologiaren puntu bat hartuko dugu gidari: *deskribapen bibliografikoa*; deskribapen hori nola egiten den eta zergatik den interesgarri azaltzen saiatuko gara, Kapanagak itzuliriko dotrinaren 1656ko edizioa oinarri

³ Honelako akatsen tipologia testu-kritikari buruzko edozein eskuliburutan aurki daiteke (ikus, adibidez, Blecua 1983: 20 hh. edo Pérez Priego 2011: 58 hh).

⁴ Salbuespen gogoangarriak daude, jakina (ikus 7. oin-oharra).

hartuz. Honela, lehenengo atalean, *aleen* garrantziaz jabetuko gara: orain artean edizioez ari izan bagara ere, edizioaren informazioa zatika agertzen ohi da ale bakoitzean sakabanatua. Ondoren, *bibliografiaz* arituko gara (§ 2): hitz honek dituen adiera ezberdinak argitzeko zenbait ohar egingo ditugu, liburu inprimatuaren azterketarako bibliografia mota ezberdinek duten lekua erakutsiz, eta bereziki *deskribapen bibliografikoak* duena (§ 3). Honela, ediziozintzan aritu nahi duenak (*kritiko* epitetoa nahi badu, behintzat) deskribapen bibliografikoak irakurtzen eta egiten ikasi behar duela aldarrikatu nahi dugu, bertako informazioak berebizikoak izan baitaitezke testuaren edizio kritiko egokia paratzeko.

Ondoko kapituluan (§ 4), Kapanagaren liburuaren deskribapen bibliografiko iruzkindu bat egingo dugu: deskribapenek eskaintzen duten informazioa ekarriko dugu hona, eta azalduko dugu horrelako lanak nola irakurri behar diren eta liburuaren sorrerari buruzko zer-nolako datuak eman ditzaketen, bai eta sorrera-datuon eza-gutzak nolako eragina izan dezakeen azkenean sortuko dugun edizioan. Amaitzeko, lan honetatik atera daitezkeen zenbait ondorio izango ditugu hizpide (§ 5).

1. Liburu inprimatuak: hainbat produkturen bilgune

Bestelako gauzetan bezala, euskal testu zahar askoren edizioa egin zela dakigun arren, ez zaigu horren alerik heldu —Etxeberri Ziburukoaren Manualaren eta Noelen lehenengo edizioa (Atutxa 1999, 2001, 2002), Elsokoaren dotrina (Urrizola 2006)—; beste kasu batzuetan, edizioaren ale bakarra edo askoz jota bi izan ditza-kegu lan egiteko (Etxepare, Betolaza, *Refranes y Sentencias*), ez beti egoera onean gainera. Nolanahi ere, oraindik ere lan egin behar dugu euskal liburu zaharren aleak bilatzen: deitoratzekoa da xx. mendean irudiak eta informazioa barreiatzeko teknologiek egindako aurrerapenen ostean, oraindik ere euskal liburu zaharren bibliografiarako Vinsonen *Essai* ezaguna (1891) eta 1898ko bigarren liburua (aurrekoaren emendakina) izatea erreferentzia;⁵ lan eskerga eta garrantzitsua bada ere, oraingo baliabideekin aise gaindi daiteke, inor horretan lan egitera ausartzen bada (ik. Urgell 2013: 548).⁶ Bilaketa horren beharra ez sentitzeak eragin du euskal argitaratzaile (kritiko)ek begirada lehenengo edizioan bakarrik jartzea, batetik, hura harribitxi bezala tratatuaz; eta horretatik eratortzen den ideia izango genuke bigarren hau: edizio horren ale guztiak perfektuak izango direla. Horrela, testuaren ale bat izatea nahikoa zen edizioa egin ahal izateko, batzuetan halabeharrez, ale bakarra gordetzen zelako, baina beste batzuetan utzikieriaz, askotan are erabilitako alea zein zen aipatu gabe.⁷

⁵ Aipatzeko dira baita ere *Revue de linguistique et de philologie comparée* aldizkariaren tomoetan Vinsonen berak egindako deskribapen bibliografikoak: batzuk *Essai*-aren aurrekari izango dira, eta beste batzuk emendakinaren oinarri izan ziren. Bigarren tomoaren ostean ere jarraitu zuen deskribapen bibliografiko berriak egiten eta aurrekoetan zeuden akatsak zuzentzen, baina bigarren emendakin hori argitaragabe geratu zen (ik. Mitxelena 1984).

⁶ Lan horren beharra erakusten digu Estebe Materrak itzuli bide zuen 1617ko edizioaren ale kasi birjinala agertzeak, non eta Euskal Herritik ez hain urrun den Danimarkan (Krajewska *et al.* 2017). Lehenago ere Isaak Atutxak (1999, 2001, 2002) lan eskerga egin du Etxeberri Ziburukoaren ale eta edizio ezberdinak sailkatuz eta erlazioztatuz.

⁷ Salbuespenak badaude nola ez, eta edizio zaharreneen kasuan Linchmann eta Schuchardtek egin zuten Leizarragaren lan osoen berrargitalpena izan daiteke salbuespenik gogoangarriena, garaiko baliabi-

Testu-bibliografiak lehenengo edizioarekiko lilura eta bere perfektzio-uste hori aparte uztea eskatzen digu, eta *edizioaren* definizioa birplanteatzera eramaten gaitu. Gaskellen hitzetan (1999: 391) «...se llama *edición* al **conjunto de ejemplares** de un libro impreso en la misma época, o en épocas distintas, con una misma composición básica [belztua geurea].» Era horretan, ezin dugu *edizioaz* hitz egin *aleez* hitz egin gabe: aleek *testu-produktu* bat aurkezten dute, irakur dezakegun testua eta editore kritikoaren helburua izango dena biltzen dute, baina garai hartako edizioek eta aleek elkari eragiten diote kasuistika nabarragoa batean. Ondoko lerroetan kasuistika hori ulertzeko zenbait ohar emango ditugu, Martin Abad-ek (2004) erabiltzen duen sailkapena gure eginez.

Lehen aipaturiko testu-produktuaz gainera, liburu bakoitza *produktu tipografiko* bat da; hots, era berezi batean ekoiztu den objektu bat da, eta produktu horren testua «idazteko» erabili den modu berezia kontuan harturik lan egin behar du editore kritikoak, ekoizpena baita liburuaren historia egiteko orduan erabili beharreko irizpide nagusia (cf. de los Reyes 2005: 40). Gainera, edizioak eta aleak *produktu editorial* ere badira, salerosketa-merkatu baten barruan sortu dira, eta editoreak hainbat pauso eman behar ditu legediaren barruan argitaratu ahal izateko, eta, bestalde, hainbat marka utzi behar ditu aletan, legedi eta merkatu horren araberrako ohiturak jarraituz (cf. Moll 2011 [1979]: 22 e. hh.; González-Sarasa 2013); eta ez dugu ahaztu behar editoreek ere bere moldaketak egingo dituztela interes ezberdinen arabera (Carnet 2009: 60). Behin inprimatu eta pauso editorialak bete ostean, uler dezakegu zernolako *testu-produktua* den liburua, orduan ezagut baitezakegu testua behar den bezala eta, ondorioz, testuaren azterketari beste begi batzuek ekin (ik. §2).

Lan honek guztionek *edizioaren* esparruan kokatzen gaitu, baina, inprenta zaharren garai hartako inprimatzea *eskulana* den heinean, ezin dugu ebatzi ale guztiak berdinak direla (cf. Lucía Megías 2002), ez eta guztiak historia bera izan dutela. Inprentatik atera ostean, ale bakoitza bere aldetik «munduratzen» da eta ale bakoitzak bere bidea egingo du historian zehar, Kapanagaren kasuan 1656. urtearen bukaeratik⁸ XXI. mendera arte; eta historiak ale bakoitza produktu berezitu eta bakarra bihurtuko du. Denboraren joanak *produktu historiko* bihurtzen du ale bakoitza, irakurleek testua nola jaso (eta batzuetan moldatu) zuten erakusten baitzaigu haren ezaugarrien bidez. Amaitzeko, gaur egun alea *produktu bibliografiko* bat ere badugu, katalogo edo erreperitorio bibliografikoetan aipaturik duguna, eta horren bidez izan ohi dugu iker-tzaileok ale gehienek berri.

deekin eskuratu ahal izan zituzten aleak (ez guztiak baina) erkatu baitzituzten euren edizioa egiteko, eta ondoko guztiak edizio hau izan zezaketelako eredu. Garai bertsoakoa dugu Vinsonen lana (1891), deskribapenera mugatzen bada ere, ediziorako aurrean handiak egiten baititu aleak konpatuaz. Berrikiago, jadanik aipatu dugun Isaak Atutxa izan dugu antzindari gure zereginetan (1999, 2001, 2002), Etxeberri Ziburukoaren lanen azterketan; azkenik, Salaberri Muñoak (2007, 2011) eta Urgellek (2015) erakutsi digute Axularren obrarekin ere aleen gainean lan egin behar dugula. Deskribapen bibliografikoari datxe-kiogula, Casadevante (2015) Gipuzkoan inprimaturiko liburuaren katalogoa egin du, aleen arteko ezberdintasunak markatuz.

⁸ Sarrerako baimena abenduaren 9an sinatzen dute Andres de Vitoria eta Pedro de Ocio lizentziatuek, esanez baimentzen zutela saltzen «los mil y quinientos cuerpos, que dize estan Impressos, y los demas que fueren nesarios». Ale kopuruaz gainera, jakin dezakegu zein izango zen liburuaren merkatu prezioa, hots, plegu bakoitza bost marabeditan salduko zela; honela, liburuak hamaika plegu dituelarik, ale oso batek 55 marabedi balioko luke, koadernaketa aparte.

Bereziki *edizioaren* esparruko produktuak interesatzen zaizkio editore kritikoari (*tipografia-produktua*, *editore-produktua* eta *testu-produktua*), horien arteko elkarreraginek aleen ezberdintasuna sortzen baitute: aleetako bakoitzak pairatu dituen gertakarien bilduma ezberdina izango da, eta ondorioz ale bat osatzetik beste bat osatzera dagoen denbora-tarteetatik *aldaerak* sortuko dira, eta aldaera horiek deskribatu eta aztertu behar dira testuaren edizio egokia egin ahal izateko. Aldaera horiek testu-bibliografian aipatzen diren *egoera* (ing. «state») edo *jaulkipen* (ing. «issue») ezberdinen jatorria (ik. beheago) lirakeke: *egoera* ezberdinak tipografiarekin loturik dauden aldaerak dira eta *jaulkipena* editorearen beharrekin loturik dugu (Lucía Megías 2002). Aldaera horiek kudeatzeko, testu-bibliografiak bere prozedura propioa sortu du: deskribapen bibliografikoa, ondoko lerroetan azalduko duguna.

2. Bibliografia: deskribapen bibliografikotik testu-bibliografiara

Bibliografiari buruzkoak xehetzen hasi baino lehen, aipatu behar dugu *bibliografia* terminoa bera hitz anbigua dela (cf. de los Reyes 2010). Liburuekin erlazionaturiko edozein ikerketa-gai deitu liteke bibliografia, eta bibliografia deritzogu liburuaren informazioa biltzen duen obra orori. Lan honen bukaeran dagoen liburu- eta artikuluzerrenda ere, liburuak aurkitzeko informazio oinarrikoa biltzen duena, bibliografia da, baina baita Vinsonek (1891-1898) XIX. mende amaieran egindako deskripzio-lan sakona ere (Gaskell 1999: 402). Azken bi horiek *bibliografia deskriptiboaren* adibideak izan daitezke, datu asko edo gutxiarekin liburuaren deskribapena egiten duten heinean. Bibliografia deritzogu baita liburu inprimatuaren edizio kritikoa egiteko metodologiari ere; bereziki tradizio anglosaxoian garatu da, eta bertan *textual bibliography* izena eman zaio, gurean *testu-bibliografia* moduan itzuliko duguna.

Bibliografia deskriptiboa biblioteka bateko funtsen katalogoen garapenetik lehortorke (ikusiko dugun lehenengo bibliografia mota), eta erudizio «purua» izanik, arau oso hertsia ezarri behar litzazkioke (Bowers 2001: 29). Hala ere, ez da XX. mendera arte behar bezala erabaki zein diren horren arauak, deskribapenak bateragarri izan daitezten eta egiten diren deskribatze-lanak koherenteak izan daitezten. Lan honetan Bowersen (2001: 33) definizioa hartuko dugu eredu (ikus baita Gaskell 1999: 402 ere):

El objetivo del bibliógrafo descriptivo es examinar todos los ejemplares disponibles de una edición determinada, para describir, en términos bibliográficos, las características del *ejemplar ideal* de esa edición. [Belztua gurea, K.U.O.]

Obraren edizioa definitu nahi du bibliografia deskriptiboa, ez *alea* (ik. §1); eta horretarako, beharrezkotzat jotzen da ahalik eta ale gehien aztertzea, bakoitzaren berezitasunak gaingiduz edizioaren *ale idealak* deskribatzeko. Biblioteka batek egindako katalogoa gaingidutiko luke halako lanak: katalogoa bibliotekan dagoen objektura mugatzen da eta alea deskribatzen du; lan bibliografikoak, edizioa.

Besterik da testu-bibliografiaren xedea eta helburua: honetan lan egin dutenek deskribatu ohi dutenez, «nella filologia contemporanea di lingua inglese indica una metodologia per la preparazione di edizioni critiche di opere trasmesse esclusivamente a stampa» (Fahy 1999: 24). Ikusten denez, beraz, testu-bibliografia testu-kriti-

karen metodologiaren moldaketa bat dela esan genezake: inprentaren bidez bakarrik transmititu diren obren kasuistika azterturik testuaren edizio kritikoa egiteko xedea duen zientzia.

Modu honetan, bi ikerketa-gai hauek (bibliografia deskriptiboa eta testu-bibliografia) ezberdintzen badira ere, gure ustez ezin dira guztiz banandu: batetik, esan bezala, liburu zahar bat hainbat produkturen bilgune da eta bibliografia deskriptiboak produktu horietako bakoitza deskribatzen du modu zehatzean (tartean testu-bibliografiaren oinarria litzatekeen testu-produktua ere), edizioa behar bezala deskribatu ahal izateko; bestetik, edizio kritikoa egoki egiteko, ale ezberdinetan gorderiko informazioa erabili behar dela uste dugu; beraz, deskribapenak informazio baliotsua ekar dezake. Honekin batera, edizio kritikoa helburuetako bat testuaren historia beregitea da (Orduna 2000), baita inprentaren barruan izandako historia ere, eta *ale idealaren* xerka ibiltzeak erakutsiko liguke historia hori. Bi ikerketa-gaien lotura litzatekeen deskribapenak bilatzen duen *ale ideal* horren pareko litzateke edizio kritikoa, *testu ideal*a den heinean, eta ezin dugu aipatu gabe utzi deskribapena testu-kritika klasikoaren pauso baten ordeztzeko dela, *recensio* pausoarena, alegia. Horrela antzematzen da aspaldiko filologoen eta bibliografoen lanetan, Vinsonen orrialde askotan ikus dezakezun bezala (ikus adibidez Vinson 1891-1898: § 26, Oihenarten liburuaz egiten duen deskribapena).

Hortaz, lan honetan defendatzen dugu deskribapena dela testu-bibliografiaren lehenengo pausoa eta oinarria (ik. Bowers 2001: 36) eta, horregatik, alde batetik, ikertzaileek egindako deskribapenak ezagutu behar direla eta, bestetik, deskribapena nola egin jakin behar dela, egoki irakurri ahal izateko bertan biltzen den informazioa. Deskribapenean ezaugarritzatzen den ale ideal horrezaz gainera, horretatik aldentzen diren bestelako aleak (*egoera* zein *jaulkipen* ezberdinak) era batera edo bestera agertu beharko liriateke edizio kritikoa, testuaren aparatua kritikoa horren erakusgarri izango baita. Bestelako informazioa ere ager daiteke halako deskribapen batean, eta edizioa amaitu ostean lortuko genituzkeen ondorioek ere hobetuko lukete deskribapena bera.

Bi alorren arteko elkarlanaren erakusgarri izan daitezke Donostian 1713. urtean agertu zen Otxoa Arin abadeak egindako dotrina kristauaren itzulpena eta Fernández de Casadevante andereak egindako Gipuzkoan argitaraturiko liburuen deskribapen bibliografikoa (2015ekoa). Ikerlan horretan, deskribapen bibliografikoaren ondoan, ikertzaileak ikusiriko ale ezberdinen berezitasunak dakarzkigu, eta horietako batean (Bonaparteren ondareko alean) hauxe agertzen da:

Manuscrito del autor: «todas las erratas castellanas y vascongadas y muchas asin de las latinas contiene este catecismo. Son las principales. Van corregidas por su Autor en V^afranca a 21 de Marzo de 1737. Arin»

Beraz, Casadevante anderearen lan deskribatzaile horri esker, Otxoa Arinen liburuen edizioa egin gura duenak jakingo du zenbat ale dituen lan egiteko, eta ezbairik gabe guztien artean Bonaparteren alea izan behar duela gidari edizio kritikoa atontzeko, egileak berak zuzendurik baitago. Hala ere, ezingo ditu beste aleak alde batera utzi, agian egoera eta jaulkipen ezberdinak aurki baititzake edizigileak, oraindik aipatu gabeak (cf. Ulibarri 2016a).

3. Deskribapena egiten: Kapanagaren dotrina

Gure lan honetan, Kapanagaren dotrinaren deskribapen bibliografikoa egin nahi dugu, aurreko lerroetan esan bezala edizio kritikoaren aurrelantz hartzen dugulako. Alabaina, ez dugu nahi deskribapen soila izan dadin; aitzitik, deskribapen iruzkindu bat izatea nahi dugu, deskribapenetan agertu ohi diren edo agertu behar diren elementuetako bakoitza nola aipatu behar den eta horren zergatia azalduz, ondoko lanetarako gida izan dadin. Ezin dugu pentsatu honelako lanak isolatuak direnik eta tradizio baten barruan kokatu behar ditugu, nahi badugu benetan baliagarri izan daitezzen (Bowers 2001: 51). Horretarako, Bowers (2001) eta Gaskell (1999) ikertzaileen lanak izango ditugu gidari eta horietan oinarrituz egingo dugu gure deskribapena. Kontuan izan ditugu baita Montaner (1999) eta de los Reyes (2010) lanak ere: deskribapen bibliografiko baten atzean dagoen lan guztiaren informazio zehatzagoa eta osatuagoa nahi duen irakurleak liburu hauetan aurkituko du. Guztiarekin, lan honetan Bowersek eta Gaskellek azaltzen dizkiguten pausoak ekarriko ditugu, deskribapena bera (eta bereziki horren garrantzia) ulertzeko nahikoa direla uste baitugu, lana luzeegi gera ez dadin.

Kapanagak egindako Ripaldaren dotrinaren itzulpena lehenik ere deskribaturik dago, Vinsonen katalogoan ageri zaigularik 24. zenbakian. Horretarako, berak zeukan ale bat erabili zuen, *Viva Jesús* kateximarekin koadernaturik zegoena (cf. Vinson 1891-1898: § 24bis). Edizioa 1656an argitaratu zuen Juan de Azpiroz inprimatzaileak Bilbon, eta testua «bizirik»⁹ zegoen bitartean argitaraturiko edizio zahar bakarra izan zen hura. Horren ostean beste bi edizio egin ziren, jada helburu filologikoekin: lehenengoa edizio «paleografikoa» deienezake eta Dodgsonek prestatu eta argitaratu zuen Vizeun, 1893. urtean (Capanaga 1893). Bigarrena faksimilea izan nahi duen edizioa da, Labayru fundazioak 2008an argitaratu zuena (Capanaga 2008).

Deskribapenarekin hasi aurretik, lehenengo pausoa aleak biltzea da, gaur egun liburutegi ezberdinetako katalogoetan bilaketak egiteko hainbat bide ditugula aprobetxaturik. Honela, zortzi ale aurkitu ditugu. Deskribapenaren bukaeran agertu beharko lirakeke datu hauek (§ 3.4), baina aurrelana izanik, hemen agertzea azalgarriago iruditu zaigu, ondoren dagokion lekuan agertuko baditugu ere:

† *Biblioteca Nacional de España: M1* (R/ 2884) *M2* (R/ 25443)

† *Biblioteca Monasterio de Silos: S* (C1-g11) [ez osoa]

† *Koldo Mitxelena Kulturunea: D* (J.U. 4740) [ez osoa]

* *Euskaltzaindiaren Azkue Biblioteka: B* (OD-740, CD-0559) [*Van Eysen alea*]

† *Bonaparteren funtsa: Ch* (888)

† *Bibliothèque Nationale de France: P* (Z BASQUE- 403) [*Dodgsonen alea; ez osoa*]

Labayruren liburutegia: L (RELIGIÓN / N. 541) [ez osoa]

⁹ «Bizirik» terminoarekin adierazi nahi dugu testuak sortu zen beharretarako erantzuna ematen duenean egiten diren edizioak, testuak berez zuen funtzioa betetzen zuen garaiko edizioak alegia. Gure testua izan daiteke adibide egokia: egin diren kateximaren berrargitalpenak ez dira sortu kristauak dotrina ikas zezaten, aitzitik, liburuaren «balio sinbolikoagatik» argitaratu direla esan genezake, eta beraz, ez dira saiatzten testua egokitzen kristau behar berrietara, liburuaren testua bere horretan transmititzera baizik.

Ale bakoitzari letra bat eman diogu, eskuizkribuetan egin ohi den bezala alea gordetzen den hiriarri dagokiona (cf. Blecua 1983: 45, 4. oh.), gehienetan. Zortzi ale hauei bederatzigarren bat gehituko genioke, ditugunen artean ezin izan baitugu aurkitu Vinsonek bere deskribapena egitean erabili zuen alea, berarekin batera koadernaturik *VJ* dotrinaren ale bat atzean zeukana. Aleen aurretik gurutzeta (†) jartzeak adierazi nahi du deskribapena egiteko alearen erreproduktzio bat erabili dugula —hots, (oraindik) ez dugula alea fisikoki ikusi—; eta izartxoak (*) aurrean jartzeak esaten digu deskribatzaileak ale hori eskuartearen izan duela azterketa egiteko. Gure kasuan, orain arte fisikoki aztertu dugun ale bakarra *B* alea da, eta horregatik artikulu honetan aipatuko ditugun neurri guztiak ale horri dagozkio.

Katalogoetan ageri ohi zaizkigun lehenengo datuetan, liburuaren inguruko guxieneko informazioa ematen da (lan honen amaierako bibliografian aurkituko dugunaren parekoa), eta honela agertuko litzateke:

Ripalda, Geronimo, 1656, *Exposición breve de la doctrina Christiana*, Bilbao: Juan de Azpiroz.

Honen ostean, xeheki aztertuko ditugu deskribapen bibliografikoaren gainerako atalak banan-banan, bakoitzari gure ustez interesgarri izan ditezkeen oharrek erantsiz.

3.1. Azala

Izenburuaren ostean, portadaren transkripzioa dator: transkribapen *quasi faksimile* izango da, eta bertan lehen orrialde horretako testu guztia agertuko da, bere osotasunean, puntuazio marka eta daudekeen bestelako ikurrekin. Beharrezkoa bada, portadaren disosizio bera errepikatu daiteke, baina normalena da testua jarraian ematea, lerro-aldaketa < | > ikurrekin markaturik.¹⁰ Honelakoetan, askotan grafia gaurkoturik edota laburdurak luzaturik agertu ohi dira katalogoetan; baina, Gaskell-ek dioskuzenez (1999: 405), hobe da osorik bere horretan mantentzea (are *s* luzeak ere), bestela beste edizio baten ilusioa sor baitiezaioke ondoren letorkeen ikertzaileari. Letra larriak eta maiuskula txikiak (gazt. *versalita*) bereizi behar dira, eta portada kolore bitan ageri bada, markatu behar da zein lerro diren koloredun (lerroa azpimarratuz) eta zein beltz. Hau jakinda, Kapanagaren portada oso sinplea izanik, erraz transkriba dezakegu:

Pa. 1 | EXPOSICION BRE- | ue de la doctrina christiana compuef- | ta por el P. M. Geronimo de Ripalda | de la compañía de Iefus. | [*Ama birjinaren xilografia, zerruko erregina gisa; 90 × 71*] | N. S. de Vribarri de la Villa de Durango | *Con licècia en Vilbao, por Iuà de Azpiroz Año de 1656.* | A

Portadarekin batera, kolofoia eta *explicit*-aren transkribapena ere ager litezke deskribapenean, horiek ere informazio garrantzitsua eman dezaketelako liburuaren datuen edota idazlearen eta editorearen inguruan; Kapanagak, ordea, *explicit* sinplea du, horrelako ezer zehazten ez duena:

LAVS DEO

¹⁰ < / > zeinua ere ager daiteke portada baten transkribapenean lerro-aldaketa markatzeko, teklatuetan agertzen den zeinua delako; baina gomendagarria da zeinu hau ez erabiltzea (cf. Gaskell 1999: 407; Bowers 2001: 194), inprentaren hastapenetan puntuazio-ikur bezala erabiltzen zelako.

3.2. Kolazioa eta bestelako aipatze-sistemak (fol. / pag.)

Behin portada erakutsita, liburua definitzen duen beste elementua kolazioa da: liburuaren hezurdura erakutsiko duen formula. Inprentetan, liburuaren unitatea ez da orria edo orrialdea, *plegua* baizik, eta pleguen kokapena erakutsiko digu kolazioak. Kapanagaren kasuan, hauxe litzateke kolazioa:

in 8°: $A^{12} (A1 + \pi^4) B-K^8$ (— K7-8) [$\$4$ (A B eta C kaieretan akatsak: A-2A-A4-Aj3; B-B2-B4-B4; C-C2-C4-C3)].¹¹

Formula honetan dugun lehenengo datua liburuaren tamaina da: *in 8°* izateak esan nahi du plegua hiru aldiz tolestu zela eta, ondorioz, neurria 17 x 11 cmkoa dela gutxi gorabehera.¹² Kaiereen orrialde-kopurua letorke ondoren: A^{12} eta $B-K^8$ formulek dioskute lehenengo kaierak 12 orri dituela eta B eta K bitartekoek (10 kaierak, beraz) 8 orri. Formularen atzetik, kaierak izan ditzaketan azalpen bereziak datoz: A^{12} horren atzean dagoen $(A1 + \pi^4)$ -k adieraziko du A^8 kaier arruntean kaier erdi bat *konjugatu*¹³ dela (A1 orriaren atzetik alegia), eta signatu gabe dagoenez eta atarietarako izanik π letra grekoarekin aipatzen da (signatu gabeko gainontzeko gehitzeak χ letrarekin aipatuko lirateke). Amaieran datorren (— K7-8) horrek esan nahi du azken kaierari amaierako orriak (K7 eta K8) falta zaizkiola, inprimatzerakoan zuriz geratu zirelako, nonbait. Alde honetatik, ale ezberdinak xehekiago aztertu beharra ikusten dugu, argitu gabe geratzen baitzaigu ale idealean (ik. §2) bi orri horiek bazeuden (B aleak hori iradokitzen digu), ala K8-a behintzat ez zegoen ($M1$ alea ikusirik): hala ere, argi dago ez dugula K^6 idatzi behar gure formularen, ez baita ternioi bat (hau da, ez dira konjugaturiko hiru orri bikoitz), baizik eta bikoterik gabeko bi orri soltedun kaiera (ik. Bowers 2001 [1949]: 281). Esan denez, interesatzen zaiguna *ale ideal*a da, eta galera hauek eskura ditugun *ale guztietan* gertatzeagatik dakargu formulara; ale batzuetan bakarrik gertatuko balira, ale zehatzaren deskribapenean (ikus § 3.4) adieraziko genituzke. Formularen bukaeran, parentesi karratuen barruan aipatzen dugu kaier bakoitzeko zenbat orrialdek duen signatura, \$ ikurraz markaturik (Kapanagaren kasuan lehenengo lau orrialdeek dute: horregatik \$4); horrezaz gainera, signaturan akatsik balego, hemen adierazko litzateke. Liburuen formularen inguruko arazo gehiagoz, ikus Gaskell (1999: 410 hh.) eta Bowers (2001: § 5).

Kolazioaren ostean, liburuak bestelako aipatze-sistematik baduenetz aztertu behar litzateke. Inprentaren lehenengo garaian ez zen kolazioaz besterik erabiltzen, baina Kapanagaren garairako foliatzea (orriak zenbatzea) eta zenbakitzea (orrialdeak zenbatzea) aski hedaturik zeuden, eta Kapanagak jada badu zenbakitzea. Honela agertu behar da deskribapenean:

82 orri; pp. 1-2 *i-viij* 3-155 [1] portada [= 164] («01» *pro* 10, «6» *pro* 61, «68» *pro* 86, «011» *pro* 110) [134, 139, 142 *zenbakiak beste aldera justifikaturik daude*].

Ikus dezakegu egokiro 1-155 bitartean zenbakiturik ditugula orrialdeak, baina zenbatu gabeko zortzi orrialde ditugu 2. eta 3. orrialdeen artean; hauek zenbaki erro-

¹¹ C kaierak erakusten dituen berezitasunetarako, ik. § 3.4.

¹² Honek ez du adierazi nahi kaier bakoitzak duen orrialde kopurua; hori ondoren agertuko da, kaiera bi plegu elkarturekin osa baitaiteke.

¹³ Hots, kaier horren barruan beste kaier bat sartu dela.

matarren bidez agertzen ditugu atarrietako orrialdeei dagozkielako, eta letra etzanean guk eman diegulako zenbakia; beraz, guztira 164 orrialde ditugu, zenbatu gabe den 155.aren ifrentzua kontuan hartzen badugu. Formula honen ostean, zenbakitzean diratekeen akatsak agertuko dira: gurean ikus daiteke zenbait akats daudela, bai zenbakietan eta baita zenbakien kokapenean ere.

Kolazioari esker eta beste aipatze-sistemen azterketaren bidez ikus dezakegu nola egin zen liburua, eta inolako aldaketarik gertatu ote zen hasieratik eta azken produkturaino. Kapanagaren kasuan, bai kolazioak eta baita zenbakitzeak ere erakutsi digute hasieran pentsaturik ez zeuden zortzi orrialde (guk π deitu dugun plegu erdia) gehitu zituztela. Plegu erdi horretan Kapanagaren eskaintza, Elizbarrutiaren baimena, hitzaurrea eta aurkibideak ditugu, eta badirudi liburua inprimatu ostean idatzi zituela zati horiek, baimenak esaten duenez liburu-aleak jada inprimaturik baitzeuden, baimena eskatu zuenean («dieron licencia [...] para que pueda vender los mil y quinientos cuerpos, que dize estan Impressos»). Portada atarikoekin batera inprimatzea zen ohikoena, garai hartako legediak baldintzatzan baitzuen portada testuaren ostean inprimatzea, ikuskariek inprimatuari baimena eman ostean (cf. Moll 2011 [1973]: 23); Kapanagak, ordea, portada testuarekin batera inprimatzen du, eta agian horrek erakutsi lezake baimenik gabe ere ateratzeko asmoa zuela, portada jada argitaraturik dagoenez liburua π plegurik gabe ateratzeko aukera baitago, hori egitea legez kanpokoa bazen ere (ik. Moll 2011 [1973]: 22 hh.; de los Reyes 2016).¹⁴

Horrela, alde batetik jakin dezakegu zein ordenatan idatzi ziren zati ezberdin horiek; guretzat ezin interesgarriago izan daitekeen datua da, hizkuntzaren aldetik ezberdintasunik ikusiz gero (beste metodo bat erabiliz egin bazuen ere, ikus Etxepareren liburuan Lafonek antzeman zituen idatzaldi ezbedinak (Lafon 1999 [1951]: 730). Beste aldetik, plegu erdia izanik, baliteke birritan konposatu izana testua: plegu batetik kopia berdin bi ateratzeko moduetako bat zen (ez arruntena, ordea) forman testua bikoiztea, horrela plegu berean bi ale inprimatuko baitziren (Gaskell 1999: 104).

3.3. Ohar teknikoak

Orain artean daturik garrantzitsuenak bildu ditugu: portada eta kolofioa alde batetik, eta kolazio-formula ondoren. Orain bestelako datu teknikoak izango ditugu hizpide. Datu horiek era askotakoak izan daitezke, eta hemen nagusienak baino ez ditugu agertuko: neurriak, orriaren egitura, deiak (ing. *catchwords*), prentsa zenbakiak,¹⁵ tipoen azterketa, irudien azterketa eta liburuaren edukia.

¹⁴ Agian horrek azaldu lezake zergatik liburu honen portadan egilearen izena (Ripalda) eta dotrina bera bakarrik aipatzen diren, eta itzultzailearen izena eta liburuak dituen beste atalak aipaturik aurkitzeko portadaren atzealdean begiratu behar dugun («Con el examen de conciencia, y acto de contrición. Ejercicios quotidianos. Significaciones de los ornamentos sagrados. Y misterios de la Missa. [...] traducido del language castellano al bascongado por el licenciado Martin Ochoa de Capanaga...»). Beharbada, Ripaldaren dotrinak jada baimena zuenez (1591n izan zen lehenbizi argitaratua, Burgosen), legedia gainditu nahi zuen horrela jokatu.

¹⁵ Prentsa zenbakiak Ingalaterrako prentsetan agertu ziren 1680 urte inguruan, baina ez da izan praktika orokorra. Eskozia eta Irlandan ere erabili izan dira, eta ohitura Iparramerikara hedatu zen arren, ez da ezaguna hortik kanpoko tradizioetan (Gaskell 1999: 161).

Neurriei dagokienez, orriarena eta liburuaren *mantxarena* bil ditzakegu:

Orria 149 × 95

Mantxa π^b : 26 lerro, 108,5 × 85,5
 π^{2b} : 28 lerro, 118 × 87
 E4: 29 lerro; 123 × 85,5
 K: 28 lerro; 118,5 × 85,5

Ikusten denez, neurri guztiak milimetrotan jarrita daude. Gomendagarria da neurri guztiak unitate berean ematea, konparagarriak izan daitezten eta errepikapena saihesteko. Mantxari dagokionez, lehenengo datua da zein orrialde neurtzen ari garen, pleguen aipatze-sistema erabiliz: honela, π^{2^b} plegua esaten dugunean adierazi nahi dugu π pleguaren 2. orria ari garela neurtzen; *b*-k, bere aldetik, orrialdea ifrentzua dela esaten digu. Ondoren, orrialde horren lerro-kopurua dugu; ikusten denez, orrialde guztiek ez dute lerro-kopuru bera. Honen arrazoia izan ohi da pleguak planifikatzeko orduan egin beharreko kontaktak (ik. Garza 2000: 74) ez direla oso zehatz egin eta, beraz, behin pleguaren lehenengo aurpegia konposatu eta *zuria* (ing. *pull*) inprimatzen zegoela, kaxistak eginahalak egin behar zituela geratzen zitzaion testua nola edo hala sartzeko pleguaren bigarren aurpegian, *reiterazioan* (ing. *reiteration*) alegia (Moll 2011 [1973]: 19). Gure kasuan, badirudi lerroekin jokaturik konpondu zituela arazoak,¹⁶ baina ezaguna da edizio gehiagoko tradizioetan kaxistek testua molda zezaketela lekua behar bezala bete ahal izateko (Rico 2005: 231). Gurean, honen adibidea badugu Axularren lanean: puntu eta aparteak ugari erabiliz konpontzen du kaxistak 300. orrialdean duen leku soberakoa, eta testu osoa paragrafo bakarrean emanez 301.ean duen leku falta (ik. Urgell 2015: XII).

Hemen aipagarria litzateke baita testuaren antolaketa ere; hots, orrialdeak nola dauden egituraturik. Kapanagaren kasuan, orokorrean testua zutabe bitan aurkitzen da, atarikoak biltzen dituen π plegua izan ezik, zeina lerro jarraian antolaturik baitago. Hau ikusirik, honela aipa genezake deskribapenean:

Egitura: bi zutabetan, ezkerrean gaztelaniazko testua, italikoan, eta eskoan euskarazko testua, letra biribilean [π : linea jarraia]

Ohar teknikoetan, deien azterketa ere izan behar dugu mintzagai. Ezer baino lehen, ezaugarri erregularren bat izanez gero, horiek aipatu behar dira: Kapanagaren kasuan aipagarria da, oro har, euskal testuak bakarrik daramatzala deiak. Datu hau interesgarria izan daiteke erdal testuari eman zaion garrantzia neurtzeko: testu zaharretan, deiak jartzen ziren kaxistari orrialdeak ordenatzen laguntzeko, forma egoki ordenatzeko (Gaskell 1999: 67); hori jakinda, Kapanagaren edizioaren kasuan, proposa genezake inprimatzaileek euskal testua erabili zutela oinarriztat testua ordenatzeko orduan eta, beraz, erdal testuak ez zuela hainbesteko baliorik liburuan; ondorioz, aurreikus dezakegu erdal zatian akats gehiago egon daitezkeela. Horrekin batera, deie-

¹⁶ Honelako arazoak konpontzeko baliabideak askotarikoak izan zitezkeen: beste aukera baten berrri emateko, badugu Etxeberri Sarakoaren *Gomendiozko gutunean* erabiltzen den baliabidea, G. Bilbaok bere doktorego tesian azaltzen duen moduan: «Ziurrenik paper-kopuruaren muga aurretik ezarria zuten Etxeberri eta moldiztegiak, 40 orrialde baino gehiago ez egiteko, hain zuzen. Horregatik da 37-38-39 orrialdeetako letra-tipoa aurrekoetako baino txikiagoa, eta 40. orrialdean are txikiagoa, orri-multzo bat gehiago sartu beharrik ez izateko» (Bilbao 2006: cxcvi).

tan akatsik bada, hori berariaz aipatu beharko da, egoera ezberdinen erakusgarri izan daitekeelako, normalean deietan ez baita testuan bezainbesteko arreta jartzen inprentaren lanean. Hona hemen gurean agertuko liratekeen oharrak:

A2: ø] li (erromantzeko zatian); B2^b: Do] So (*erromantzezko zatiari legokioke dei hau*) C1^b: P. zegati] zegati C3: R. Gui] R. Gi C3^b: duan?] duan, D6^b: ezta] eza G8^b: taciñoa] ticiñoa I1: O Vir] O Vri.

Lehenengo, aipatzen dugu non ageri den, zein plegutan, eta pleguaren zein orritan eta zein orrialdetan (mantxaren azterketan ikusi dugu hori nola zehazten den). Ondoren ageri zaigu zein izan beharko litzatekeen deia: B2^b orrialdea erabiliz *Do* litzateke agertu beharrekoa, ondoko orrialdean *Dotrina* baita lehenengo hitza. Azkenik, liburuan zer agertzen den dakargu (gure adibidean *So*), eta parentesi artean jarriko dugu inolako oharririk bagenu akatsaren inguruan: harturiko adibidean aipatzekoa da erdarazko testuko *Sobre* hitzaren eragina izan dela.

Tipoen azterketa ere gomendatzen dute liburu baten deskribapena egiteko, eta tipoen azterketaren zehaztasuna deskribapenaren helburuen arabera izango da; zehaztenak liburuan zehar erabilitako tipografia bakoitzaren izena emango luke (Gaskell 1999: 418; ik. Corbetto & Garone 2015), baina gurean ez gara horren zehatzak izango, aski baitugu oraingoz tipoen neurria zehaztearekin. Datu hauek baliagarriak izan daitezke inprenta berean egindako berrargitalpenen eta *edizio piraten* artean bereizteko: izan ere, inprenta berean urteetan zehar *punzoi* eta *matriz* (ing. *punch* eta *matrix*) berdinak erabiltzen ziren tipoak egiteko, edo tipo-fabrika berari erosten zitzaizkion (ik. Corbetto & Garone 2015: 63), eta, gainera, inprentaz inprenta salerosi eta oinordetzan har zitezkeen. Honela, tipoen *begiak* (ing. *face*) berdinak izango dira; alabaina, tipoen gorputza (tamaina osoa, alegia) ezberdina izan daiteke, galdaketa (ing. *fount*) bakoitzean ezberdin justifikatuko baitziren. Honela, forma bat berriz konposatu bazen, agian neurrian bereiz daitezke lehenengo konposatzea eta bigarrena. Tipoen neurria adierazteko bi eredu ditugu, Gaskellen eta Bowersen azaltzen dizkigutenak. Lehenengo erudian (Bowers 2001: 332), honela formulatuko litzateke tipoen tamaina:

85R eta c.85C

Tipo bakar bat neurtzeak dakartzan buruhaustea direla eta (pentsa *in 8* argitaraturiko liburuetan tipoek duten tamaina txikia), bibliografoek sistema bat garatu dute hauek egoki katalogatzeko, Proctor-Haebler sistema hain zuzen: 20 lerroren arteko neurketa azalduz egin ohi da eta, beharago ikusten denez, 85 milimetro luke 20 lerroz osaturiko letramolde biribilak (horiek aipatzeko *R* laburdura erabili da). Liburuan ez badugu 20 lerro jarraian neurtzeko aukerarik, eta deskribatzaileak kalkulatu behar badu, orduan *circa*-ren laburpena jarriko lioke neurriari, kasu honetan letramolde etzanekin (*c* laburduraren bidez markaturik) egin behar izan dugun moduan. Hori izango litzateke tipoak deskribatzeko modurik sinpleena, baina bada beste bat, Gaskellen (1999: 18-9) azalduko:

Gorputza 85; begia $80 \times 1,5 : 3$ (*biribilak*)
Gorputza c.85; begia $80 \times 1,5 : 2,5$ (*etzanak*)

Honetan, gorputzaz gainera (aurreko erudian bezala), letraren begia ere neurtu behar da, hau da, tipoak uzten duen arrastoa. Horretarako elkarrengandik hurbil di-

ren goranzko makila batetik beherazko makila batera dagoen distantzia neurtzen da eta hogeirekin biderkatzen (kontu horren emaitza litzateke, goiko formulari, 80 milimetro), ondoren x tipoaren altuera neurtzen da, batez besteko begi baten neurri moduan (1,5 gure kasuan), eta azkenik letra larrien neurria.

Ohar tekniko horien artean ager dakigukeen beste informazio mota bat irudien ingurukoa da (Bowers 2001: 316). Garrantzitsuenak formatatik kanpo gehitu diren irudiak lirateke. Halakoetan zenbaki arabiarren bidez zenbatzen dira, inpresoreak ez badio zenbaketa berezirik eman. Kapanagaren lanean ez dugu halakorik, baina bai pleguen barnekoak. Horrela izanik, irudiak non agertzen diren markatuko dugu, pleguen aipatze sistema erabiliz: adibidez, B2^b orrialdean (hots, orrialdeen aipatze sistemaren arabera 20. or.) tipoen bidez eginiko irudi bat dugu. Horrekin batera, irudien neurriak ere emango ditugu. Nola ez, egungo kopia-sistemek eskaintzen diguten aukera erabiliz, baliagarri da irudien erreproduktzioa eskaintzea, aukera egonez gero. Horrela, hau litzateke Kapanagaren dotrinako irudiak aipatzeko modua (aukeran, irudiak gehiturik hobeto):

Portada [ikus portadaren azalpena],
 B2b (11,5 × 42)
 F3 (17,5 × 84 & 42 × 84)
 I4b (62,5 × 77)

3.3. Liburuaren edukia

Ohar teknikoen ostean, liburuaren edukien laburpena agertuko litzateke, era laburrean. Honetarako, bai Bowersek (2001: 317 e. hh.), bai Gaskellek (1999: 419) zenbait gomendio ematen dituzte, baina jakitun dira ezin dela arau zehatzik eman; izan ere, «el método de notación difiere en cada bibliografía según el propósito de ésta, el tipo de libros tratados, la cantidad de espacio de que disponga el autor, etc.» (Bowers 2001: 318). Guztiarekin, aholkatzen digute liburuaren zati guztiak testuan agertzen diren moduan ekarri behar direla deskribapenera, lehenengo orrialdetik azkenera, eta testu nagusitik kanpo diren atalak ere aipatu behar direla: atarikoak, testua, atalak, gehigarriak, aurkibideak eta taulak, bai eta orrialde zuriak ere. Erreferentziak pleguen aipatze sistemarekin emango dira, baina liburu modernoetan edota paginazio erregularra dutenetan, orrialde-zenbakia erabil daiteke. Ale idealaren edukiak bakarrik jaso behar dira; oster, ale bakoitzak izan ditzakeen bestelako osagaiak amaieran aipatuko dira, edo bestela oharretan. Gu bestelako elementuak ale ezberdinen deskribapenean agertzearen alde gaude (ik. § 3.4). Atalak aipatzeko orduan, izenbururik izanez gero, horixe ekarri dugu; bestela, atalaren lehenengo hitzak eta azkenengoak aipatu ditugu, transkribapen *quasi faksimilea* erabiliz, komatxo artean. Hauen aurretik argibideren bat eman behar bagenu, zuzenenean letrakera biribilaz emango genuke, eta amaieran zerbait gehitu behar balitz, parentesi zuzenez markatuko genuke. Hortaz, hauxe litzateke Kapanagaren edukien laburpena:

A: Portada; A^b: «Con el examen de conciencia, y ac- / to de contrición ... Calahorra y la Calçada, del conjejo / de Ju Mageftad, &c.»; π-π2: «AL ILLUS- / TRISIMO SEÑOR / DON IVAN IOANIZ Y ECHALAZ, OBISPO / de Calahorra y la

Caçada, y del Confejo / de Ju mageſtad, &c, en Ju idioma / natural ... C. M. D. V. S. Illuſtriſſima / El Licenciado Martin ochoa / de Capanaga»; $\pi 2^b$ - $\pi 3$: Baimena «En la Ciudad de Santo Domingo de la Caçada à nuebe de Diziembre de mil y seiscientos y cinquenta y seis años... El licenciado Vitoria. // Licenciado don Francico / de Ocio. // Antemi Antonio Martinez. / de Ianguas.»; $\pi 3^b$: «PROLOGO AL LECTOR»; $\pi 4$ - $\pi 4^b$: «Tabla de lo que contiene esta dotrina / christiana.»; **A2-F3**: Ripaldaren doctrina cristianaren itzulpena «Todo fiel christiano ... FIN» [orletarako, ik. B2b eta F3 irudiak]; **F3^b**: orrialde zuria; **F4-H4^b**: «CONFESIONARIO generala, eta modua, examine-taco cõciencia pecatu guztietaric»; **H4^b-I4^b**: «ORDÊA, ETA MO-/ dua çelan, edo ceimber / christiãuca traçaadu, eta / gastaduco daben dempo- / rea, eta eguna laun goi- / coen seruicioan, eta / bere arimen pro/ uechuan» [amaieran I3b irudia]; **I5-K3**: «DECLARACINOA, / cer efan guradaben, da e- / racuſi gura descuen or- / nimenta Sagraduac Sacer / doteac Meça eſateco ian / citê dituçanac eta meça- / co miſterioac.»; **K4-K6**: «ERRAZOAREN BA- / çuc eſateco guexoaric e- / rioçaco orduan da- / goanean»; **K6^b-(K8)**: orrialde zuria(k).

3.4. Aleak

Behin ale ideala deskribatu ostean, horretara heltzeko erabili diren lekukotasunak agertuko ditu deskribapenak, bakoitzaren berezitasunak zertan diren adieraziz. Deskribapena egiteko erabili ditugun eskuliburuek oso era nasaian ematen dute pauso honen berri; izan ere, deskribapenak berez ale idealari bakarrik egin behar lioke erreferentzia, gainerako informazioa ohar bezala biltzen baita. Ondorioz, egile bakoitzak bere lanaren helburuen araberako irizpideak har ditzake.

Deskribapenerako informazio beharrezko guztiak modu zehatz batean emateko helburuarekin, ale bakoitzari buruzko informazio behin-behinekoa biltzeko sistema bat proposatuko dugu ondoko lerroetan. Sistema hau garatzeko Fernández de Casadevante (2015) erabiltzen duenean oinarritu gara, gure beharretara egokituz:

Emango diogun sigla: HIRIA, liburutegiaren izena (kokapen-kodea), Antzinako kokapen-kodeak. EGOERA OROKORRA: EXLIBRISA: ESKUZKO IDATZIAK: «parentesi artean, molde paleografikoan» (idatziaren kokapena). KOADERNAKETA: Pergaminozkoa, larruzkoa, holandar erakoa... BESTELAKORIK: Gehitu beharrekotzat jotzen den informazioa: beste zerbaitekin batera koadernaturik ote dagoen, zuzendurik ote dagoen... ESTEKA: Alearen argazkiak interneten eskuratzetik balego, hemen jarriko dugu esteka.

Ordurako jada aleen arteko konparaketa behin-behineko bat bederen izan beharko genuke, esan dugun bezala deskribapen bibliografikoetan erakusten dugun *ale ideal* hori aztertu ditugun aleetatik bilduriko informazioaren bidez egiten baita; beraz, uste dugu garrantzitsua dela aleak, zerrenda hutsean eman beharrean, ahal denean egoera eta jaulkipen ezberdinen arabera banatzea, aurretik egoera bakoitza proposatzeko erabiltzen ditugun irizpideak adieraziz. Egoerak izendatzeko letra grekoak erabiltzea proposatzen dugu, testu-kritika klasikoak eskuizkribuen arketipoak izendatzeko darabilen sistema hona ekarriz; izan ere, «*arquetipo y subarquetipo* son términos que aluden a [...] y a la vez a *funciones abstractas de relación*» (Blecuá 1983: 66, azpimarratua geurea, K.U.O.). Modu honetan, edizio kritikoa lantzeko orduan garrantzitsuak izan daitezkeen egoera ezberdinak azkarrago bilatuko ditu ikertzai-leak.

Lanean zehar erabili dugun Kapanagaren adibideari berriro helduta, hona hemen aztertu ditugun aleen deskribapena:

Bost *egoera* ezberdin aurkitu ditugu:

- α) C kaieran C-C2-C4-C4 signatura;
 - α') C kaieran C-C2-C4-C4 signatura + G4 azpian inprimatu gabe
 - β) C kaieran C-C2-C4-C3 signatura
 - γ) C kaieran C-C2-C4-C3 signatura + tipo eroriak, C3, 21. lerroa
 - δ) C kaieran C-C2-C4-C3 signatura + «ganica», A2, 10^b lerroa
- α) †*P*: PARIS, Bibliothèque Nationale de France (Z BASQUE- 403). EGOERA OROKORRA: Ez osoa, orri zenbait hautsirik eta K kaiera guztiz galdua; galduriko testuak eskuz berrezarriak.¹⁷ EXLIBRISA: bibliotekaren zigiluak (3. babesorria, A1, π, π4^b, A2, G, «K6»). ESKUZKO IDATZIAK: «This copy of this excessively rare book was most / generously presented to me at Durango on / Michaelmas day, 1891, by Don Balbino Garita-Onandia, / vicar at that town. The binder, H. Lapersonne, of / 154 Boulevard St. Germain, charging seven francs for binding and mending it. Edward S. Dodgson.», «Having supplied the portions of the text which were missing [partly] by / means of the copy borrowed by Professor Julien Vinson from the / publisher Eusebio Lopez of Tolosa, I gave this book to / Mr. Antoine d'Abbadie, on Saint Lucys day 1893, by / post from Vizeu, where my new edition of 500 copies had / been printed on the previous night – E. S. Dodgson.», «Part of the restoration of the text was carried out by / the aid of Mr. W. J. Van Eys, who has an exemplar.», «It is numbered 24 in the Bibliographie de Langue Basque, 1891.» (3. babesorrian); «Basque Z 403» (8 babesorrian); «n°. 24. P. 94. dans la Bibliographie de J. Vinson 1891» (A1); «Manue de Villama[...]» (G6); «[...] X yeusteen ou eusten» («K6»); «Ce en vez de ez p. 38» [arkatzez], «según D. Balbino unas partes, especialmente las últimas, de este tomo son del dialecto de Orozco, sacadas tal vez de Ostolaza», Perhaps he referred to the little catechism in the copy belonging to Eusebio Lopez at Tolosa» [tintaz, aurreko arkatzezkoen gainean] (atzeko 7. babesorria). KOADERNAKETA: Larru gorriz egindako XIX. mendeko koadernaketa, lehen eta azken babesorriak tintaturik; BESTELAKORIK: Aurrealdeko 8. babesorrian inprimaturiko orri puska bi ditugu, aurrealde eta atzealdean: «Hi» eta «it.». ESTEKA: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9764159c>.
- α') †*D*: DONOSTIA, Koldo Mitxelena Kulturunea (J.U. 4740). EGOERA OROKORRA: Ez osoa, A1-A2, π, C6-C7, D, F3, K3-K6 orriak falta ditu. EXLIBRISA: «JVLIO DE VRQVIJO'REN LIBVRVETATIK BAT». KOADERNAKETA: Pergaminozkoa, bizkarreko izenburua «16[56] Doctrina Cristiana». ESTEKA: <https://w390w.gipuzkoa.net/WAS/CORP/DBKVisorBibliotecaWEB/visor.do?ver&amicus=18949>.

¹⁷ 3. babesorriko eskuzko oharrean ageri denez, van Eys-en alea erabili zen galduriko testua berregiteko. Egun gordetzen den alea da (*B* deitu dugu); beraz, eskuz gehituriko testua *codex descriptusa* dugu, jatorrizko testua bai baitugu.

- β) †**M2**: MADRID, Biblioteca Nacional de España (R/ 25443); EGOERA OROKORRA: Osoa. ESKUZKO IDATZIAK: «Fray Franco Xavier de / Chavarria, Alias Orozco» (babesorria), «Manuel de Eguia / Dizipulo del Señor / Mio Pedro Diaz Baños que Dios» (babesorria), «Agueno olb. / de Manuel [Dura / ngo] Zenzo de Iose matias de erdoiza Guarde / muchos añosco- / modeseo» (K6^b). KOADERNAKETA: Pergaminozkoa. †**S**: STO. DOMINGO DE SILOS, Biblioteca de la Abadía de Silos (C1-g11), olim. 22.101. EGOERA OROKORRA: Ez osoa, H6-K6 faltan. EXLIBRISA: bibliotekaren zigiluak (babesorria, A1); ESKUZKO IDATZIAK: «Fray Fidel de Pamplona [tatxaturik]» (babesorria), «Faltan las últimas páginas; ??? / desde la 125 a la 155. // En 1893 se reprodujo fielmente esta edición / «Catecismo del P. ...» // en 8º, 155 págs. y sigue CLXIX / a CLXXX. // Viceu.- J. Alfonso de Contaren» (babesorria^b), «Doctor Dⁿ Juan Blan^{co}; / bezino de la Villa de» (π3^b). KOADERNAKETA: Pergaminozkoa, aurean gurutze bat margoztua eta atzean inizialen antza duen marrazkia. Bizkarreko izenburua «Doctrina y Bocabular^o B[asco?]». BESTELAKORIK: XVIII. mendeko (post. 1745, cf. 17. or.) gazt-eusk. hiztegi bat du batera koadernaturik, eskuz zenbaturik (175 orrialde). Eskuzko azken orrialdean errubrika dirudien marrazkia dugu. †**Ch**: CHICAGO, Newberry (888), EGOERA OROKORRA: Osoa, portadaren goiko eskuineko izkina hautsia. EXLIBRISA: «Josef Joaquin Echezarreta» (azalaren atzean); ESKUZKO IDATZIAK: «Este libro es de mi señora Doña ...lenia / Gunzales de Vicuyña», «Soi de Echezarreta», «Durango / 20 sept 1856 / Echezarreta» (babesorria); KOADERNAKETA: Pergaminozkoa (?).
- γ) †**M1**: MADRID, Biblioteca Nacional de España (R/ 2884) olim. 197_7 [tintaz], 1387_7 [tintaz], 261-1 [tintaz], 275-9 [arkatz marroiz], 137-14 [arkatzez] (azalaren atzean), 28-2 [tintaz], 275-D [arkatzez] (babesorrian), H.284 (babesorria^b); EGOERA OROKORRA: Osoa. EXLIBRISA: «BN» (azalaren atzean), «BR» (A1, A2), bibliotekaren zigiluak (A1, A1^b, π, π4, A2). ESKUZKO IDATZIAK: «Est. H. Ord. ultima / en 8º pergamino» (babesorria^b), «Este catila le es oraciones / aquiesto echado lo es Marianuebos(?). Este catil / a es Domingo de Gortazar» (K7?) «Don Juan Fran^{co} de Guesala deygaozi» [hainbat aldiz] (K7^b?) KOADERNAKETA: Pergaminozkoa, bizkarreko izenburua «Doctrina Xti...». BESTELAKORIK: Tipoak eroriak C3ko (39. orrialdea) ezkerreko zutabea, 21. lerroan. ESTEKA: <https://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000187878&page=1>.
- δ) * **B**: BILBO, Euskaltzaindiaren Azkue Biblioteka (OD-740, CD-0559), olim. G 2 des. 48 EGOERA OROKORRA: Osoa. EXLIBRISA: «Ex bibliotheca: Wilhelmi: van: Eys: Amstelodam (sic)» (birritan azal bakoitzaren atzean). ESKUZKO IDATZIAK: «Hommenger. M^e / Lacombe; en souvenir / de sa visite a S. Remo / M Eys / (8 août 1913)» (babesorria); KOADERNAKETA: Abarraskatutako larru-azaleztapena burdinaz urreztatua; bizkarreko txaplata: «EXIC / SICIO / BREVE».

Aztertu gabe geratzen zaigu Derioko Labayruren liburutegian gordetzen den alea, RELIGIÓN / N. 541 kokapen-kodearekin. Hau erabiliz egin zen 2008ko argitalpen faksimilea, baina edizioaren aurkezpenean esaten denez, ale hura osatugabea izanik, falta ziren orrialdeak betetzeko Espainiako Biblioteka Nazionaleko ale batez baliatu

ziren (Capanaga 2008). Tamalez, ez dute esaten zein orrialde diren batekoak eta zein bestekoak; ondorioz, gure helburuetarako «kutsaturik» dagoen alea dugu faksimile hori, eta erabilezina. Beraz, liburutegira joatea beste biderik ez dago original horren egoera ezagutzeko.

Honekin batera, bederatzigarren ale baten berri dugu, esan bezala, «Vinsonen alea» izenaz aipatuko duguna, hura eskuratu eta erabili baitzuen Vinsonek bere bibliografiaren deskribapena egiteko. Dena dela, «Vinsonen alea» baino, hobeto legoke «Lopezzen alea» deitzea, Dodgsonen Aranari idatzi zionaren arabera: «C'est Vinson qui a pratiquement volé le Capanaga de E. Lopez» (Dodgsonen Aranari 1897-10-14, in Altuna 2000). Ale hau berezia da, jakin baitakigu honekin batera koadernaturik *Viva Jesus* dotrinaren ale bat zegoela, Vinsonek baliatu zuena *VJ*ren deskribapena egiteko ere (Vinson 1891: § 24bis). Dodgsonen ere ezagutzen zuen Lopezzen alearen berezitasuna, 1893ko bere edizioaren amaieran honako hau idatzi baitzuen:

al fin del exemplar de este libro preciosísimo [*hau da, Kapanagaren dotrina*], que pertenece á D. Eusebio Lopez, editor, de Tolosa, se halla otro catecismo, anonymo, de 16 paginas, sin fecha, ni señal de procedencia, y nunca reeditado, como bien merece serlo. Este librito en la opinion de un sabio Bascofilo Azcoitiano, es más antiguo que la traduccion de Capanaga, y escrito en el dialecto de Arratia, Orozco y Llodio (Dodgson 1893: CLXV).¹⁸

Honi loturik, ezin dugu ahaztu Dodgsonen bere alearen amaieran (*P* alea) eskuz idatzi zuena; hau da, Balbino Garita-Onandiaren arabera, «unas partes, especialmente las últimas, de este tomo son del dialecto de Orozco, sacadas tal vez de Ostolaza» (*pro* Betolaza; izan ere egilearen izenarekin nahastea egon zen XIX. mendean eta XX. mende hasieran, ik. Mitxelena 1955). Hala ere, aipu horren gainean Dodgsonen berak ikusten du Garitaonandiak nahastu zituela Kapanagaren testua eta Lopezzen alearen ostean agertzen zen katexima (hots, *VJ*).¹⁹

¹⁸ Dodgsonen dakarren ohar hau interesgarria da, ez hainbeste Kapanagaren dotrinaren gairako, baina bai gure beste ikerlan batean (Ulibarri 2015) defendatu dugun Orozko eta Laudioko hizkeren arteko erlazioa defendatzeko (erlazio hori berresten duen beste aipu zahar bat litzateke, oraindik ere Laudioko hizkera bizirik zegoenean egina). Besterik da «Bascofilo Azcoitiano» hori nor den jakitea: dudarik gabe Jose Ignacio Aranaz ari da, Vinsonek ere (1891-1898: § 24b) aipatuko duen iritzia baita, azken honen Aranaren izen eta guztiz aipatu ere, eta ez dirudi iritziaren aitatasuna kentzeko inolako arrazoirik dagoenik (cf. Mitxelena 1954: 371).

¹⁹ Bere alearen aurrealdean Dodgsonen idatzi zuenez, «Balbino Garita-Onandia» Durangoko abadea zen, eta haren bitartez lortu zuen alea. Beraz, Dodgsonen hipotesia zuzena bada, Garitaonandiak Lopezzen alea ere ikusi zuen; bestela proposatu beharko genuke Kapanagaren beste aleren batek ere atzean *VJ* koadernaturik izan zuela. Lehenengo hipotesiaren alde jokatu beharko dugu, bi arrazoirengatik; batetik, bigarren hipotesiaren kontra egiten duelako Okhamen labanak: ale batekin azaldu daitekeena, zertarako azaldu beharko genuke bi alerekin? Bestetik, Garitaonandia XIX. mende bukaerako eta XX.aren hasierako euskal idazle oparoa izanik (tartean Arzadunen dotrinaren berrargitalpen bat egin zuen, 1900. urtean), baliteke Eusebio Lopez inprimatzaile entzutetsua ezagutu izana (hala ere, ez dut aurkitu inprenta horretan argitaraturiko bere lanik).

5. Ondorioak

Lan honetan deskribapen bibliografikoa egiteko eta irakurtzeko baliagarri izan daitezkeen zenbait ohar eskaini dizkiogu irakurleari, Martin Otxoa Kapanagak argitaratu zuen Ripaldaren *Exposición breve de la doctrina christiana* edizio elebidunaren deskribapen bibliografikoa egitea aitzakitza harturik. Saiatu gara erakusten egungo bibliografiak, hein handi batean, Vinsonen lana gainditu duela, ez hainbeste metodologikoki, xehetasunak xehetasun, oraindik ere haren lana baliagarria baita gaur egun; alabaina, 120 urte pasatu dira lan hura egin zuenetik, eta teknologia berriek eskura jartzen dizkiguten baliabideak ikusita (aleak erreproduzitzeko eta nonahi kontsultatzeko behintzat), uste dugu horregatik bakarrik merezi duela liburu inprimatuekin lan egiteko orduan Vinsonen lana ahal den heinean gaurkotzea: batetik, berak ezagutu ez zituen aleak edota aleen arteko erlazioak ezagutzera emateko (cf. Atutxa 1999, 2001, 2002); bigarrenik, berak eman datuak egiaztatzeko (cf. Ulibarri 2016b); eta azkenik, munduan barrena zenbat ale gelditzen diren, zein eta non, hori dena gaurko ikertzailearen eskura jartzeko.

Proposatu dugu edizio kritikoa egiteko deskribapen bibliografiko modernoa irakurtzen eta egiten ikasi behar duela filologoak, deskribapen modu hau hainbat datu garrantziko modu erraz batean biltzeko modua baita. Edizioaren ale ideala deskribatzea denez honen helburua, ez dugu kontzeptu hau testu-kritika klasikoak bilatzen duen *testu ideal*-etik (cf. Blecua 1983: 61) urrunegi ikusten; beraz, testu kritikoa aurrera egiteko erremintak erakusten dituela iritzi dugu. Testuaren beraren historia berregiteko giltzak ematen dizkigu, eta aleen arteko aldeak ezagutzeko eta ordenan aurkezteko modua dugu, testuaren edizio kritikorako *liber optimus*-a²⁰ zein den erabakitzen lagunduz. Deskribapenetan biltzen den informazioak edizio piratak eta berregitalpenak aurkitzeko bidea zabaltzen digu, eta bereziki *orrialdez eta lerroz* (ing. *to flat and line*) egiten diren kopiak proposatzeko datuak dira garrantzitsuak gure ustez. Noski, lan honetan ez dugu deskribapen bibliografikoetan egin daitezkeen guztia erakutsi, gu deskribapena edizio kritikora begira egiten ari baikara, eta testuaren edizio kritikoa aurreikusteko baliagarri izan dakigukeen informazioan zentratu baikara, ondorioz.

Izan ere, lan honen bidez proposatu nahi izan dugu obra inprimatu baten edizio kritikoa egiteko orduan eskura diren (edo ditugun) ale guztiak kontuan hartu behar direla, aurreko lanetan (Ulibarri 2016a) ireki genuen ildoaren bidetik uste baitugu eskuzko inprenten garaian, aukera dagoenean, ez garelako edizioan oinarritu behar, aletalde batean baino, pentsaturik ale-talde hori zenbat eta hobeto menderatu, orduan eta zehatzago izango direla gure hipotesi eta proposamenak.

Bibliografia

- Altuna, Patxi. 2000. J. I. Arana eta E. S. Dodgson. *Euskera* 45(1). 211-239.
 Atutxa, Isaak. 1999. Joannes Etcheberri Ziburukoak: *Noelac* eta testu kritika. *Lapurdum* 4 (Numéro Spécial 1. *Les lettres basques au temps d'Axular (1600-1650)*). 233-312.

²⁰ Testu-kritika klasikoan erabiltzen den *codex optimus* (cf. Blecua 1983: 43) kontzeptuaren gainean sortu dugun terminoa da: azterketarako eta konparaketarako erabiliko den oinarritzko testua, alegia.

- Atutxa, Isaak. 2001. Joannes Etxeberriren *Eliçara erabiltceco liburua*-z. *Lapurdum* 6. 21-62.
- Atutxa, Isaak. 2002. Joannes Etxeberriren *Manual devotioñezcoa*-z. *Lapurdum* 7. 57-92.
- Bilbao, Gidor. 2006. *Joanes Etxeberri Sarakoaren saiakera-lanak eta latina ikasteko gramatika: edizioa eta azterketa*. Bilbo: UEU. https://www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Gidor_Bilbao_TESIA.pdf (2017/12/04).
- Blecuá, Alberto. 1983. *Manual de crítica textual*. Madrid: Editorial Castalia.
- Bowers, Fredson. 2001 [1949]. *Principios de descripción bibliográfica*. Madrid: Arco Libros.
- Canet, José Luis. 2009. Algunas reflexiones sobre el proceso de edición en el siglo XVI y la Bibliografía Textual. *Edad de Oro* 28. 59-72.
- Capanaga, Martín Ochoa de. 1893 [1656]. *Exposición breve de la doctrina Christiana*. Vizeu: J. A. da Costa (Edward S. Dodgson arg.).
- Capanaga, Martín Ochoa de. 2008 [1656]. *Exposición breve de la doctrina Christiana*. Bilbo: Labayru ikastegia.
- Clavería Laguarda, Carlos. 2019. *Los correctores. Tipos duros en imprentas antiguas*. Zaragoza: Zaragozako Unibertsitatea.
- Corbeto, Alberto & Marina Garone. 2015. *Historia de la tipografía. La evolución de la letra desde Gutenberg hasta las fundiciones digitales*. Lleida: Ed. Milenio.
- de los Reyes Gómez, Fermín. 2005. El libro moderno desde la bibliografía material y la biblioteconomía. *Ayer* 58(2). 35-56.
- de los Reyes Gómez, Fermín. 2010. *Manual de bibliografía*. Madrid: Castalia.
- de los Reyes Gómez, Fermín. 2016. La utilidad del análisis e identificación de los preliminares legales. In Helena Carvajal (arg.), *Los paratextos y la edición en el libro medieval y moderno*, 131-143. Zaragoza: Zaragozako Unibertsitatea.
- de Páiz, Mª Isabel. 2017. La corrección editorial en la imprenta incunable castellana. In Manuel José Pedraza Gracia (zuz.), *Doce siglos de materialidad del libro. Estudios sobre manuscritos e impresos entre los siglos VIII y XIX*, 281-307. Zaragoza: Zaragozako Unibertsitatea.
- Fahy, Conor. 1988. *Saggi di bibliografia testuale*. Padua: Antenore.
- Fahy, Conor. 1999. Storia della bibliografia testuale. In Neil Harris (arg.), *Bibliografia testuale o filologia dei testi a stampa?: definizioni metodologiche e prospettive future*, 23-34. Udine: Forum.
- Fernández de Casadevante, M.ª Dolores. 2015. *La imprenta en Guipúzcoa (1585-1850)*. Madrid: Adi Servicios Editoriales.
- Garza, Sonia. 2000. La cuenta del original. In Pablo Andrés & Sonia Garza (arg.), *Imprenta y crítica textual en el Siglo de Oro*, 65-95. Valladolid: Valladolideko Unibertsitatea & CECE.
- Gaskell, Philip. 1999 [1972]. *Nueva introducción a la bibliografía material*. Madrid: Trea.
- González-Sarasa, Silvia. 2013. *Tipología editorial del impreso antiguo español*. Madrid: Complutense Unibertsitateko doktorego tesia. <https://eprints.ucm.es/id/eprint/24020/1/T35038.pdf> (2021/02/16).
- Krajewska, Dorota, Eneko Zuloaga, Ekaitz Santazilia, Borja Ariztimuño, Oxel Uribe-Etxebarria & Urtzi Reguero. 2017. *Esteve Materraren Do(c)trina christiana (1617 & 1623). Edizioa eta azterketa (Monumenta linguae Vasconum: Studia et Instrumenta 7)*. Bilbo: Euskaltzaindia & UPV/EHU (= ASJU 51).
- Lafon, René. 1999 [1951]. La langue de Bernard Dechepare. In René Lafon, *Vasconiana*, 729-758. Bilbo: Euskaltzaindia.

- Lucía Megías, José Manuel. 2002. ¿Cómo editar textos impresos?: Notas y comentarios para un manual. *La corónica* 30(2). 279-316.
- Lucía Megías, José Manuel. 2009. El autor ante la imprenta: textos para un manual. *Edad de Oro* 28. 177-196.
- Martín Abad, Julián. 2004. *Los libros impresos antiguos*. Valladolid: Valladolideko Unibertsitatea.
- Mitxelena, Koldo. 1954. Textos vascos antiguos. Un catecismo vizcaíno del siglo XVII. (Berrargit. in *OC* 9, 85-95).
- Mitxelena, Koldo. 1984. «Prólogo [al *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*]. (Berrargit. in *OC* 10, 191-197).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Moll, Jaime. 2011 [1979]. Problemas bibliográficos del libro del Siglo de Oro. In Jaime Moll, *Problemas bibliográficos del libro del Siglo de Oro*, 11-78. Madril: Arco Libros.
- Montaner, Alberto. 1999. *Prontuario de bibliografía. Pautas para la realización de descripciones, citas y repertorios*. Gijón: Trea.
- Orduna, Germán. 2000. *Ecdótica. Problemática de la edición de textos*. Kassel: Edition Reichenberger.
- Orduna, Germán. 2005. *Fundamentos de crítica textual*. Madril: Arco Libros.
- Pérez Priego, Miguel Ángel. 2011. *La edición de textos*. Madril: Síntesis.
- Rico, Francisco. 2005. *El texto del «Quijote». Preliminares a una ecdótica del Siglo de Oro*. Valladolid: Valladolideko Unibertsitatea & CECE.
- Ruiz Astiz, Javier. 2018. Tiene poca ciencia de lo que es latín: la prueba de imprenta como testigo del proceso editorial en el Siglo de Oro. *Bulletin Hispanique* 120(1). 27-50.
- Salaberri Muñoa, Patxi. 2007. Axularren *Gero* libururen ale kasi birjinalen «M» pleguaz. *FLV* 105. 303-324.
- Salaberri Muñoa, Patxi. 2011. Axularren *Gero* libururaren lehen edizioa. Aleak, aldeak eta zuzenketak. In Joseba A. Lakarra, Joaquín Gorrochategui & Blanca Urgell (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra*, 201-216. Bilbo: UPV/EHU.
- Sánchez-Prieto Borja, Pedro. 1998. *Cómo editar los textos medievales. Criterios para su presentación gráfica*. Madril: Arco/Libros.
- Ulibarri, Koldo. 2016a. Inprimaturiko liburutan barna: historiagaz filologia. (Hitzaldi argitaragabea).
- Ulibarri, Koldo. 2016b. *Refranes y Sentencias (1596)*. Girolamo da Sommaiaren Salamanca lekuotasunetik Darmstadt-eko faksimile(ta)ra. *ASJU* 50(1/2). 19-45.
- Urgell, Blanca. 2013. Euskal filologia. Zer (ez) dakigu 25 urte beranduago? In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 533-570. Gasteiz: UPV/EHU.
- Urgell, Blanca. 2015a. *Gero (edizio kritikoa)*. Bilbo & Iruñea: Euskaltzaindia & Nafarroako Gobernua.
- Urrizola Hualde, Ricardo. 2006. Sancho de Elso y su *Doctrina Cristiana* «en castellano y vascuence». *FLV* 101. 109-145.
- Vinson, Julien. 1891-1898. *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, 2 lib. (Berrargit. faksim. Bilbo: Caja de Ahorros Vizcaína, 1986).

Primera aproximación al estudio de un manuscrito del siglo XVIII: el *Vocabulario Pomier*¹

First approach to the study of a XVIII century manuscript: The Vocabulario Pomier

Josu M. Zulaika Hernández*
Eusko Ikaskuntza-Sociedad de Estudios Vascos

ABSTRACT: In this work we present the *Vocabulario Pomier*, an anonymous manuscript from the XVIII century which, despite being located in the Biblioteca Foral de Bizkaia —a very important public library placed in the center of Bilbao—, didn't seem to have drawn the attention of bascologists yet. As far as we are concerned, Justo Mocoroa was the only person that used it to rescue some locutions that were included in his work *Ortik eta emendik* (1990). The *Vocabulario Pomier* includes about 3,500 Basque words that belong to the Gipuzkoan dialect, being Spanish —at least formally— the final language. Although the date of its elaboration is not included in the manuscript, we believe that it might have been elaborated between 1729 and 1745. If this hypothesis is confirmed, this manuscript would increase the poor number of Basque vocabularies written before the *Diccionario Trilingüe* (1745) of Larramendi. While waiting the soon critical edition of the Vocabulary with professor Ricardo Gómez, in this research we will talk about the history of the manuscript (§ 2), its physical characteristics (§ 3), its disposition and structure (§ 4), its sources (§ 5), its possible dating (§ 6) and the linguistic variety of euskera in it (§ 7).

KEYWORDS: Basque lexicography, unpublished manuscript, XVIII century, Gipuzkoan dialect, Larramendi.

¹ Trabajo presentado en las Segundas Jornadas del grupo de investigación *Monumenta Linguae Vasconum*, celebradas en Vitoria-Gasteiz del 13 al 15 de mayo de 2015. Es importante hacer notar que el contenido de este trabajo responde al estado de las investigaciones del autor en aquellas fechas.

* **Correspondencia / Corresponding author:** Josu M. Zulaika Hernández. C/ Médico Pascual Pérez, 40-1-D (03001 Alacant) – joszulaika@hotmail.com – <https://orcid.org/0000-0003-4692-8296>

Cómo citar / How to cite: Zulaika Hernández, Josu M. (2016 [2021]). «Primera aproximación al estudio de un manuscrito del siglo XVIII: el *Vocabulario Pomier*». ASJU, 50 (1-2), 99-120. (<https://doi.org/10.1387/asju.22860>).

Recibido/Received: 2019-09-06; Aceptado/Accepted: 2019-11-11.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

Esta obra está bajo una Licencia

Creative Commons Atribución-NoComercial-SinDerivadas 4.0 Internacional

RESUMEN: Presentamos en este trabajo el Vocabulario Pomier, manuscrito anónimo del siglo XVIII que, pese a hallarse en la Biblioteca Foral de Bizkaia —importantísima biblioteca pública sita en pleno centro de Bilbao—, no parecía haber llamado hasta el momento la atención de los vascólogos. Hasta donde alcanzan nuestras noticias, tan solo Justo Moco-roa se sirvió escuetamente del mismo para rescatar algunas locuciones que incluyó en su obra *Ortik eta emendik* (1990). El Vocabulario Pomier comprende cerca de 3.500 lemas vascos pertenecientes al dialecto central o guipuzcoano, siendo el español —al menos formalmente— la lengua de destino. Aunque en el manuscrito no aparece la fecha de su elaboración, nosotros creemos que pudo ser elaborado entre 1729 y 1745, con lo que, de confirmarse esta hipótesis, vendría a engrosar la magra nómina de los repertorios lexicográficos anteriores al *Diccionario Trilingüe* (1745) de Larramendi. A la espera de la pronta edición crítica del vocabulario junto al profesor Ricardo Gómez, en el presente estudio hablaremos de la historia del manuscrito (§ 2); de sus características físicas (§ 3); de la disposición y estructura del vocabulario (§ 4); de sus fuentes (§ 5); de su posible datación (§ 6); y de la variedad lingüística del euskera del vocabulario (§ 7).

PALABRAS CLAVE: *Lexicografía vasca, manuscrito inédito, siglo XVIII, dialecto guipuzcoano, Larramendi.*

1. Introducción

Por su escasez, la búsqueda de manuscritos y de libros vascos antiguos ha conducido y conduce a los investigadores a bucear en los fondos de los más remotos y exóticos archivos. Pero, paradójicamente, es en las propias bibliotecas vascas donde todavía hoy siguen apareciendo pequeñas joyas del euskera que hasta ahora habían permanecido ocultas a los ojos de los vascólogos. Tal puede predicarse del *Diccionario en castellano y bazquence*, manuscrito compuesto por Joseph D. Lubieta en 1728 y que se conserva en los fondos de la Biblioteca de la Sociedad Bilbaína. Gidor Bilbao se está encargando del estudio de este interesante manual de lenguas, que esperamos vea en breve la luz (cf. Bilbao 2012).

Y fue Ricardo Gómez, precisamente por sugerencia del propio Bilbao (ambos profesores de la UPV/EHU y miembros del grupo de investigación *Monumenta Linguae Vasconum*), quien tuvo la deferencia de comunicarnos la existencia, nuevamente en Bilbao, en este caso en la Biblioteca Foral de Bizkaia/Bizkaiko Foru Liburutegia (BFB en adelante), de un vocabulario vasco manuscrito inédito. El autor, anónimo, no tuvo a bien ponerle título alguno a su obra. Nosotros hemos decidido denominarlo *Vocabulario Pomier* en atención al nombre de quien fuera su poseedor antes de que fuera adquirido por la BFB: Henry Pomier.²

El objetivo de este trabajo no es otro que el de —permítasenos la expresión— *presentar en sociedad* el *Vocabulario Pomier*, limitándonos así a señalar en este momento

² *Dictionnaire Basque Espagnol* es el nombre que alguien —probablemente Pomier— anotó en el manuscrito, y es también el que sigue utilizando la BFB en su catálogo en línea. Por su parte, tanto el librero Conde López como Darío de Areitio lo denominaron *Diccionario Basco-Castellano*. Finalmente, Moco-roa (1990) lo llamó «Vocabulario manuscrito del siglo XVIII (Diputación de Vizcaya)».

simplemente algunas de sus principales características a la espera de su pronta edición, tarea que llevaremos a cabo conjuntamente con el ya citado profesor y amigo Ricardo Gómez.

De tal modo, y apelando siempre a la provisionalidad que un estudio introductorio como el presente ha de tener, hablaremos en este trabajo de cómo llegó el manuscrito a la BFB (§ 2); de las características físicas del mismo (§ 3); de su disposición y estructura (§ 4); de sus posibles fuentes (§ 5); de su presumible datación (§ 6); y, finalmente, de la variedad lingüística del euskera del vocabulario (§ 7).

2. Historia del vocabulario

En el manuscrito que, a falta de título expreso, hemos denominado *Vocabulario Pomier*, no aparecen ni el nombre del autor, ni su datación, ni el lugar en el que fue elaborado. Todos estos enigmas pueden hacer que la tarea de investigación sea más apasionante de lo habitual, aunque no es menos cierto que también pueden generar alguna pequeña frustración si las incógnitas en cuestión no pueden ser adecuadamente despejadas.

Son muchos los silencios del manuscrito que aún no hemos podido resolver. El primer dato incontestable del que disponemos es el exlibris, al parecer del siglo XIX, con la leyenda «Bibliothèque de Henry Pomier» que aparece en el manuscrito. Por lo común del nombre, aún no sabemos con certeza quién pudo ser este Pomier. Quizás alguien vivamente interesado en el estudio de las lenguas en general o del euskera en particular. O tal vez un mero coleccionista de manuscritos. En este sentido, en el *Catalogue de la Bibliothèque de Feu M. Ernest Labadie* aparece nombrado un manuscrito titulado *Pièces de féodalité* que, como el nuestro, también tiene un «ex-libris de Henry de Pomier sur la garde» (Duguit 1918: 5).³

Desconocemos las circunstancias en las que el manuscrito llegó a las manos de Pomier. Sí sabemos que con posterioridad sería adquirido por Manuel Conde López, de la Librería Internacional de Donostia, quien acabaría vendiéndoselo a la BFB en los términos que a renglón seguido señalamos.

Tras la muerte en 1891 del eminente vascólogo Louis-Lucien Bonaparte, Victor Collins se encargó de la catalogación de su rica biblioteca (cf. Collins 1894). Los libros impresos fueron vendidos en bloque en 1896 por la viuda del príncipe Bonaparte al librero londinense H. S. Nichols, quien solo cinco años después los revendió a la Newberry Library de Chicago. Perdida la ocasión por parte de la instituciones vascas de que esta importante colección recalase en Vasconia, al menos el buen hacer de Resurrección M.ª de Azkue —sin olvidar la importante labor mediadora de Collins ante la viuda del príncipe— propició que los manuscritos eusquéricos de la citada biblioteca bonapartiana fueran adquiridos en 1904 por las diputaciones de Bizkaia, Gipuzkoa y Navarra.⁴

Pese a estas ventas que se suponía habían sido completas y exhaustivas, lo cierto es que, años después, Collins aún tenía en su poder bastantes «papiers et libres» que de-

³ Ignoramos el paradero de este manuscrito que fue de Labadie, por lo que no hemos podido comprobar si, como parece probable, se trata del mismo exlibris —y, por tanto, del mismo Henry Pomier— que aparece en el vocabulario.

⁴ Puede verse el catálogo de los mismos en González Echegaray 1984.

cía que le había donado «la feu Princess L. L. Bonaparte» antes de fallecer. Por ello, el 24 octubre de 1920 le remite a Azkue la siguiente misiva:⁵

Mon cher Père, [...] je voudrais savoir si vous voudriez avoir la bonté de m'envoyer les noms de quelques libraires avec qui pourrait entrer en rapport pour la vente de livres basques. Entre les papiers et livres que la feu Princess L. L. Bonaparte m'a donnée, je trouve la correspondance d'Abbadie et de Duvoisin avec le prince [...]. Si un libraire voulez prendre une quantité considerable des publications basques du Prince, je serais très disposé à lui faire un prix raisonnable.

En misiva probablemente desaparecida —o que, en todo caso, no hemos podido localizar—, Azkue hubo de señalarle a Collins el nombre del ya citado Manuel Conde López, de la donostiarra Librería Internacional, a quien ambos mencionan ya expresa y repetidamente en varias cartas que se cruzaron en los meses de noviembre y diciembre de 1920.⁶

Euskaltzaindia se quedó con varias de las obras de Bonaparte ofertadas por Collins, entre ellas la correspondencia de Abbadie y Duvoisin a la que se hacía referencia en la ya reseñada carta de 24 de octubre. En cuanto a las otras, hemos conseguido localizar su destino en un expediente del Archivo Histórico Foral de Bizkaia que lleva el siguiente encabezamiento: «D. Manuel Conde López ofrece un lote de obras del Príncipe Bonaparte».⁷

El expediente en cuestión se inicia con una carta dirigida el 10 de febrero de 1921 por el librero Conde López a Darío de Areitio, archivero-bibliotecario de la Diputación de Bizkaia:

Habiendo observado que en el *Catálogo de la Sección Vascongada* de la Diputación de Vizcaya⁸ no figura más que una obra del Príncipe de Bonaparte, y creyendo les podría a VV. interesar su adquisición, tengo el gusto de incluirle una lista de las obras del Príncipe que poseo con sus precios respectivos.

Si llegamos [a] hacer algo con estas obras y VV. compran libros antiguos, yo les podría completar bastante la biblioteca porque poseo en la actualidad una gran cantidad de obras vascas que no figuran en el catálogo de la Diputación, así como también mapas del País Vasco Navarro.

A la vista de la oferta, Crescencio de Gardezabal, secretario de la Junta de Cultura Vasca de la Diputación, decreta con fecha 21 de febrero «que respecto de este ofrecimiento se solicite informe del R. P. Elizondo y de la Academia de la Lengua Vasca». El informe del fraile capuchino José María de Elizondo, emitido el 4 de marzo desde Londres, fue muy escueto, limitándose a señalar que «vale la pena de adquirir esa colección [...]. Los precios, en general, no me parecen elevados». No consta en el expediente informe alguno de Euskaltzaindia.

⁵ ABA-RMA-108-0298 (Azkue Biblioteka).

⁶ ABA-EUS-1920-47 y ABA-EUS-1921-34 (Azkue Biblioteka).

⁷ Sekzioa: Administración; Subsekzioa: Educación y Cultura; Data: 1921; Signatura: Archivos y Bibliotecas C-1018-EXP-2. Laburpena: «D. Manuel Conde López ofrece un lote de obras del Príncipe Bonaparte» (Archivo Histórico Foral de Bizkaia). Es de justicia señalar que fue Josune Olabarria, de Azkue Biblioteka, quien descubrió el expediente del que ahora hablamos.

⁸ Se refiere, sin duda, al *Ensayo de un catálogo de la Sección Vascongada* que Areitio había publicado solo dos años antes.

La Diputación había solicitado a Conde López que les remitiese la «relación de obras ofrecidas», cosa que este hizo el 25 de febrero. Pero, como ya adelantó en su primera carta a Areitio, además de enviarles la relación «de los libros del Príncipe de Bonaparte», el librero aprovecha «esta ocasión para ofrecerles [...] los libros vascos que [...] no están incluidos en el catálogo de la Biblioteca de la Diputación de Vizcaya, según he podido ver en un rápido examen». Y es en este segundo listado en el que aparece un «manuscrito del siglo XVIII°. *Diccionario Basco-Castellano*. 196 páginas. Cartoné. Pesetas 250,00». Junto a dicha descripción del vocabulario, hay una anotación posterior escrita a lápiz —tal vez obra de Gardeazabal— que dice: «¿es original?».⁹

Pocos días después, el 3 de marzo, Darío de Areitio remite un informe a la Junta de Cultura Vasca en el que habla del vocabulario y de su posible importancia:

También ofrece el Sr. Conde López un manuscrito del siglo XVIII titulado *Diccionario Basco-Castellano* que, si es el original y está inédito, aun cuando solo contenga 196 páginas podría ser una adquisición valiosa, máxime si después de investigaciones lograra darse con el nombre del autor.

Precisamente a la cuestión de si era o no inédito el vocabulario parece responder la anotación manuscrita que Georges Lacombe¹⁰, recientemente nombrado vicebibliotecario de Euskaltzaindia y amigo de Collins, estampó con lápiz rojo en la portada del mismo: «Manuscrit inédit». Tal vez en algo tan simple radica el contenido del informe —si así se le puede considerar— que ya dijimos que la Diputación había solicitado a Euskaltzaindia, pues, en definitiva, la originalidad del vocabulario parecía ser lo que más importaba en ese momento al ente foral.

Finalmente, la Junta de Cultura Vasca adoptará dos distintos acuerdos de compra: uno para las obras de Bonaparte, y otro, con fecha 22 de abril, para el resto de libros vascos, entre los que se encontraba el *Vocabulario Pomier*.

3. Descripción del manuscrito

El manuscrito del *Vocabulario Pomier* está integrado por 94 hojas en octavo y en un óptimo estado de conservación. Las hojas, sin numerar, están escritas a dos caras, salvo la última, escrita sólo en el recto, lo que supone un total de 187 páginas. La disposición de los folios ofrece una columna para el euskera y otra para el español.

Además de las 94 hojas dedicadas al trabajo lexicográfico, hay en el manuscrito dos hojas preliminares. En la primera de ellas, que hace las veces de guarda, aparece en la parte superior, escrita con tinta oscura, la leyenda «Dictionnaire Basque Espagnol / Manuscrit de 91 feuillets XVIIIe siècle».¹¹ No hemos identificado al autor de esta inscripción, aunque parece probable que fuese obra de Pomier, antiguo poseedor del vo-

⁹ El precio es caro, lo cual podía ser una pista de su presumible valía, pues la *Gramatica Escuaraz eta Francesez* de Harriet del año 1741, por ejemplo, la vendía Conde López por 150 pesetas.

¹⁰ Como nos apunta Josune Olabarria (Azkué Biblioteka), la letra de Lacombe, especialmente en los años inmediatamente posteriores a la Gran Guerra, es fácilmente identificable por el hecho de que perdió el brazo derecho en el conflicto bélico y tuvo que aprender a escribir con la mano izquierda.

¹¹ Eso creemos leer en el manuscrito, aunque ya hemos señalado que en realidad consta de 94 hojas.

cabulario. A renglón seguido, y siempre en la parte superior, hay otra leyenda, en este caso escrita con lápiz rojo y de mano, como ya hemos adelantado, de Lacombe, que reza «Manuscrit inédit». Aparecen después dos ex-libris. El primero de ellos, del que ya hemos hablado, dice «Bibliothèque de Henry Pomier», mientras que el segundo, habitual antiguamente en la BFB, presenta la leyenda «Soy del Señorío de Vizcaya».

La segunda hoja preliminar, escrita solo en el recto, presenta en la parte superior, tachada y manuscrita, la antigua signatura «V-1-1-68», apareciendo un poco más abajo, también manuscrita, la vigente: «V-Mss-24».¹² Aunque borrado, todavía se aprecia en la parte superior derecha el precio de 250 pesetas en el que el vocabulario fue tasado por la Librería Internacional.

También hay al final del manuscrito una hoja en blanco y, nuevamente, el ex-libris «Soy del Señorío de Vizcaya» en la guarda trasera.

La BFB ha restaurado recientemente en tela azul la anterior, y ya bastante deteriorada, encuadernación en cartoné. En el lomo hay ahora un tejuelo en color rojo con letras doradas que dicen «Dictionnaire Basque», además de una pegatina con la ya citada signatura «VMss-24». Junto a la restauración de la encuadernación, la BFB procedió a sacar a la luz el ex-libris de Pomier, que hasta ese momento aparecía oculto por el del Señorío de Vizcaya, ya que estaba pegado sobre el primero.

En el momento de redactar este trabajo introductorio (mayo de 2015), este era el registro catalográfico que aparecía en el catálogo de la BFB:¹³

Título	Dictionnaire basque espagnol [Manuscrito]
Fecha	1701-1750 ?
Publicación	[ca. 1701-1750]
Descripción física	[94] h.; 8°
Notas	Ms. Ex-libris: «Soy del Señorío de Vizcaya» Enc. cart. deteriorada, restaurada en tela
Materia	Lengua vasca -- Diccionarios -- Español Euskara -- Hiztegiak -- Espainiera

¹² Como en la anterior signatura, la <V> nos remite a la «Sección Vascongada» de la BFB.

¹³ Actualmente, la ficha catalográfica del vocabulario manuscrito presenta importantes modificaciones con respecto a la anterior, fruto de los avances en la ya citada investigación junto a Ricardo Gómez, los cuales fueron oportunamente comunicados a los técnicos de la BFB:

Título	Dictionnaire basque espagnol [Manuscrito]
Fecha	1808 ?
Publicación	[ca. 1808]
Descripción física	[94] h.; 8° Ms. (copia del original del siglo XVIII) Filigrana con año 1808
Notas	Dos Ex-libris: «Bibliothèque de Henry Pomier» y «Soy del Señorío de Vizcaya». Fue adquirido en abril de 1921 por la Diputación de Bizkaia a Manuel Conde López, propietario de la Librería Internacional sita en San Sebastián Enc. cartoné deteriorada, reencuadernada en tela
Materia	Lengua vasca -- Diccionarios -- Español Euskara -- Hiztegiak -- Espainiera

El manuscrito está digitalizado y disponible al público, dentro del repositorio digital de la BFB, en la siguiente dirección: <<https://hdl.handle.net/20.500.11938/72290>>. ¹⁴

4. Las características lexicográficas del *Vocabulario Pomier*

Nos hallamos en presencia de un vocabulario monodireccional euskera-castellano (§ 4.1 y § 4.2), con ordenación semialfabética (§ 4.3) e inacabado (§ 4.4). El texto está dispuesto en dos columnas, si bien en algún caso, y cuando el espacio en el folio lo permite, el autor dispone en una misma línea una entrada y una subentrada en euskera con su pertinentes equivalencias castellanas.

En la mayoría de los casos, las equivalencias son directas, limitándose en estos supuestos el autor a asignar a cada vocablo vasco su correspondencia en español sin añadido alguno. Pero no faltan las excepciones a esta regla, pues hay bastantes ocasiones en las que se utilizan perífrasis en euskera en lugar de equivalencias directas —principalmente, aunque no solo, en el caso de palabras castellanas derivadas—. Hay, asimismo, algún supuesto ocasional en el que se sustituye una voz cuya equivalencia exacta parece desconocerse por una frase que la explica. Así, en el f. 10v se asigna al castellano 'legumbres' la siguiente descripción en euskera: «*baberronai, illarrai eta beste onelacoai deritzate*». También hay casos en los que se aportan algunos sinónimos, tanto en español como en vasco; por ejemplo, en el f. 1r encontramos «*as-toari*: burro, asno, borrico», y en f. 1v «*amonari edo amamari*: abuela».

Cuando lo que se aborda no es la equivalencia de vocablos sino la de locuciones, las traducciones no siempre son literales. En el caso de los refranes, el autor aporta en ocasiones la forma tradicional vasca de los mismos. A modo de muestra, en el f. 39r encontramos la expresión «*iriñetan zoro eta zayetan zur*» como correspondencia vasca del proverbio «derramador de la harina y atropador de la ceniza». En este caso, como en otros, el modelo vasco que aporta el autor parece ser castizo pues coincide en esencia con el que podemos encontrar en otros autores, como Martínez de Isasti ([1625] 1850: 172): «*çayetan zur eta iriñetan ero*: en los salvados cuerdo y en las harinas loco». También en el *Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuence y Latín* (DT en adelante) de Larramendi de 1745 (s.v. *desperdiciador*) hallamos una versión muy parecida: «allegadores de la ceniza y derramadores de la harina: *zayetan zur ta iriñetan ero*». Justo Mocoeroa recogió algunas de las locuciones de este que él llamó «Vocabulario manuscrito del siglo XVIII (Diputación de Vizcaya)», en su obra *Ortik eta emendik* (1990).

En cuanto al orden de las lenguas, hemos adelantado que el *Vocabulario Pomier* es un repertorio euskera-español —o, siguiendo la terminología del autor, *eusquera-erdera*—. Y, en efecto, formalmente así es, pues en la columna de la izquierda aparecen los cerca de 3.500 lemas vascos y en la de la derecha sus equivalencias castellanas. ¹⁵ Sin

¹⁴ Fecha de consulta: 4 de noviembre de 2019. En la digitalización no se aprecian los cambios que ha operado recientemente la BFB en el manuscrito, y que afectan, como ya hemos dicho, a la nueva encuadernación y al ex-libris de Henry Pomier.

¹⁵ Las notas que incluye el vocabulario —que cumplen la función de remitir a otras partes del mismo— están escritas en euskera, lo que abunda en la idea de que, al menos en su gestación u origen, estaríamos en presencia de una persona cuya concreta intención era la de confeccionar un diccionario vasco-español. Cabe pensar, por otro lado, que si se valió de un repertorio español para completar su trabajo es porque no halló ninguno vasco que pudiese servir a sus fines.

embargo, y probablemente porque tras comenzar su trabajo el autor advirtió que formar un diccionario alfabético era tarea hartamente compleja sin contar con un modelo o guía a seguir, aproximadamente dos terceras partes de los lemas vascos son, en realidad, traducción al euskera de los lemas españoles que nuestro anónimo lexicógrafo extrajo de algún diccionario español.¹⁶ De tal manera, y pese a su apariencia formal, el *Vocabulario Pomier* es también, al menos en parte, un repertorio español-euskera invertido.

Examinamos a continuación la diferente labor lexicográfica del autor en función de ambas clases de entradas, si bien hemos incluido a modo de apéndice dos folios del vocabulario (los números 1 y 10) que pueden ayudar a entender de manera más gráfica esta cuestión.¹⁷ Conviene hacer notar que, en cada una de las letras, el autor suele colocar en primer lugar los lemas vascos que vamos a denominar originales; y es solo tras acabar con esta fase de su trabajo, cuando utiliza un diccionario español para completar su labor.

4.1. Las entradas vascas originales del autor

En su peculiar tarea lexicográfica, por lo general el autor dispone en primer lugar —en los folios destinados a las distintas letras— los lemas vascos acompañados de sus oportunas equivalencias, sin que, al menos en apariencia, siga para ello ningún tipo de esquema preconcebido ni se sirva de fuente vasca alguna. Podría decirse que escribe las entradas simplemente en función de cómo le van acudiendo a la mente, operando en alguna ocasión el mecanismo de la asociación automática.¹⁸ Ciertamente suele tratarse de las voces más usuales en cualquier lengua (parentesco, animales, vegetales, partes del cuerpo, días de la semana, meses, etc.), si bien hemos de insistir en que el autor no sigue ningún tipo de guion lógico. Esto provoca que haya lemas repetidos. Pero también, y en sentido contrario, que sean muchas las voces elementales que quedan sin aparecer en el vocabulario. A modo de simple ejemplo, en la letra el autor escribe en el f. 7r el número *bi* ‘dos’ y en la línea siguiente *bederatzi* ‘nueve’. Poco después, en el f. 8r, escribe *bat* ‘uno’ y seguidamente, de nuevo, *bi*. Así, por un lado hay un lema que se repite, *bi*. Y, por otro, en ninguno de los dos casos continúa con esa asociación que a priori parecería lógica y sencilla de proseguir con todos los numerales vascos que comienzan por la letra , quedando por ello fuera del vocabulario la voz *bost* ‘cinco’. Tampoco es completa la relación de los meses del año o la de los días de la semana.

Hay que señalar, por otro lado, que los primeros lemas vascos del vocabulario aparecen presentados con el caso dativo singular de la declinación vasca; así: «*aitari*: [al] padre». Solo lo hace en el primer folio, concretamente en las primeras 31 entradas (aunque en las números 29 y 30 ya parece vacilar, pues separa con un guion el ele-

¹⁶ Más adelante (cf. § 5) hablaremos de cuál pudo ser esta obra lexicográfica.

¹⁷ Hablamos de la que es la disposición habitual del vocabulario, si bien conviene hacer notar que puntualmente hay ocasiones en las que inserta entre las entradas originales del autor alguna tomada del diccionario que le sirve de guía y que, en sentido contrario, alguna otra vez incluye entradas originales entre las extraídas de su fuente española.

¹⁸ Un ejemplo de presunta asociación automática lo podemos encontrar en el f. 3v donde, suponemos que pensando en el famoso relato de Esopo, el autor escribe *azaria* ‘zorra’ y en la siguiente línea *atso contua* ‘fábula’.

mento del dativo <-ri>).¹⁹ Es esta una práctica inusual pero no del todo desconocida. En el ámbito de la lexicografía vasca antigua tenemos el caso de los primeros 40 lemas del vocabulario llamado «Nonbres de romançe y bascuençe» (ca. 1600) inserto en la *Crónica Ibarguen-Cachopín*: «a Dios: *Jaungoicoa* / al hombre: *guiçona* / a la mujer: *andrea* / a la iglesia: *eliça...*» (Arriolabengoa 2008: 134-137).

4.2. Las entradas vascas que son producto de la traducción de un diccionario español

El examen del contenido del *Vocabulario Pomier* muestra que, en cada letra del repertorio —y siempre tras la ya citada primera fase de disposición de lemas vascos originales—, las equivalencias en castellano aparecen ordenadas alfabéticamente. Esto solo puede obedecer al hecho de que tales presuntas correspondencias en puridad no sean tales, sino lemas extraídos de algún diccionario español.

Analizando las voces vascas que en el *Vocabulario Pomier* comienzan por la letra <c>, observamos que, en primer lugar, el autor dispone alrededor de 70 lemas vascos para los que, como ya hemos dicho, no parece haber utilizado otra fuente que la de su competencia lingüística.²⁰ Pero, inmediatamente después, las que formalmente parecen ser equivalencias castellanas aparecen dispuestas alfabéticamente. Así, encontramos de forma consecutiva voces españolas que comienzan con la letra <a> (*aliarse, alianza, amigable, apóstata, armachismes, arromadizarse*, etc.); acto seguido con la (*barros, baúl, bosque*); con la <c> (*cabaña, caducar, cal, calambre, canilla*, etc.); con la <d> (*demudar, desacreditar, descuidar, desenlazar*, etc.); y así con el resto de letras hasta llegar a la <x> de *xergón*. Es decir, que presuntamente el autor fue entresacando de un diccionario español —y siguiendo el orden alfabético del mismo— todas las voces castellanas cuya equivalencia en euskera comenzaba por la letra <c>. Huelga decir que este es un ejemplo tomado al azar y que idéntica operación podría efectuarse con cualquier otra letra.

Por otro lado, hay algunos deslices del autor que solo encuentran cumplida explicación atendiendo a la hipótesis de que se hubiese servido para su trabajo de alguna guía. En el f. 79v podemos leer «*piscaca eguiten da gauza andia*: hila la vieja el copo». Aquí la correspondencia euskera-castellano solo parece ser cabalmente entendible si pensamos que, por descuido, el autor del vocabulario olvidó transcribir la primera parte de un refrán que hubo de tomar de alguna fuente española y que, completo, reza así: *poco a poco hila la vieja el copo*.

4.3. Ordenación semialfabética de los lemas

La ordenación de los lemas vascos del vocabulario es semialfabética, en el sentido de que las entradas están ordenadas o clasificadas únicamente en función de la

¹⁹ También *aranzari* ‘espina’ en el f. 1v, e *ia-ri* ‘junco’ al principio del f. 37r.

²⁰ Entre estos lemas originales encontramos nombres de animales (*catua, choria, chacurra, chepecha, chanchangorria, cherria, chingurria, chita, changurrua, currilloa*), partes del cuerpo (*chorgatilla, copeta, churinga, chilvorra, corputza*), etc. Pero todas estas voces no aparecen agrupadas temáticamente entre sí.

letra con la que comienzan. Pero también porque ni siquiera este rudimentario sistema de ordenación se sigue de forma sistemática. El autor, cabe suponer que porque se le agotaba el espacio en los folios que en primera instancia tenía destinados para cada una de las letras, dispone a veces de forma fraccionada los lemas vascos pertenecientes a una misma letra inicial. En el concreto caso de las vocales, utiliza para este fin el recurso de de anteponerlas una <h>, por lo que conviene hacer notar que, en realidad, esta letra no tiene para el autor del vocabulario valor fónico alguno, como es de esperar para la época (cf. § 6) y variedad dialectal de la obra (cf. § 7).²¹

Esta que sigue es la secuencia alfabética que encontramos en el *Vocabulario Pomier*: A, B, C, D, C, E, F, H, G, I, H, I, J, G, L, M, N, O, P, Q, H, R, S, T y U/V.

4.4. Vocabulario inacabado

Como otros repertorios lexicográficos vascos antiguos,²² también el *Vocabulario Pomier* es una obra inacabada. Solo alcanza hasta la <u/v>, letra/s que, por otro lado, solo aborda de manera parcial. Así, siguiendo su habitual *modus operandi*, el autor comienza apuntando en esta última letra los vocablos vascos que se le ocurren. Pero cuando continúa su labor haciendo uso del diccionario español que hubo de servirle de guía, solo llega hasta la letra del mismo, siendo ‘brazo’ —que traduce al euskera como *vesoa*— la última voz que toma del repertorio en cuestión. Ahí se acaba, de forma un tanto abrupta, su labor.

En cualquier caso, y aunque hubiese continuado su trabajo, no parece probable que en el *Vocabulario Pomier* se hubiesen incluido lemas vascos que comenzasen por <x> o por <y>, pues son dos letras de las que el autor no se sirvió al escribir ninguna voz vasca. Caso distinto es el de la <z>, pues en algunas de las locuciones o expresiones pluriverbales del vocabulario encontramos un buen número de palabras que comienzan con esta letra.²³

El hecho de que el autor presente los primeros lemas vascos con el dativo para después abandonar esa idea, así como la circunstancia de completar el trabajo que primeramente parecía pretender ser original con la ayuda de un diccionario español, parecen denotar cierta improvisación en la concepción del vocabulario. También cabe, moviéndonos en el terreno de las hipótesis, que el trabajo que conocemos no fuese sino un simple borrador a reelaborar. Por otro lado, el que sea una obra inacabada no viene sino a aumentar el número de incógnitas que —al menos en este momento de la investigación— envuelven al *Vocabulario Pomier*.

²¹ Por citar un testimonio de la época, decía Larramendi (1745: I, xxxviii) al respecto: «la *hache* o aspiración está muy en uso en Labort, Baxa Navarra y Zuberoa, así en lo hablado como en lo escrito, pero no en los dialectos de España».

²² Así el de Landuchio (1562) o el de Pouvreau (ca. 1666).

²³ Tal es el caso de voces tales como *zabaldu*, *zai*, *zaldi*, *zapi*, *zar*, *zatar*, *zelatari*, *ziar*, *zillar*, *ziquiñ*, *zor*, *zorrotz*, *zulatu*, *zulo*, *zuri*, *zuringo*, *zuritu* y *zuvi*.

5. La posible fuente española del *Vocabulario Pomier*: el *Thesaurus hispanolatinus* (1729) de Requejo

5.1. Los diccionarios hispano-latinos de Bravo, Salas y Requejo

Venimos de decir que el autor se sirvió de algún vocabulario español para completar su trabajo. Pero, ¿cuál fue este? Por la ordenación alfabética de las voces castellanas que encontramos en el *Vocabulario Pomier*, parece claro que ha de tratarse de una obra en la que los lemas sean españoles. Esta circunstancia nos permite prescindir en nuestra búsqueda de todos aquellos repertorios en los que el castellano sea la lengua de destino. Pero, aun con esta acotación, y para nuestro infortunio, sigue siendo ingente el número de diccionarios españoles —cada uno de ellos con multiplicidad de ediciones— publicados en aquella época.

Examinadas decenas de estas obras, la fuente del *Vocabulario Pomier* parece ser, siempre con las oportunas reservas, el *Thesaurus hispanolatinus* (THL en adelante) de Valeriano Requejo (Cuenca, 1621-Villafranca, 1686), jesuita que vivió varios años en Iruña.

Para entender mejor las características de la obra de Requejo, necesitamos remontarnos a finales del siglo XVI, cuando apareció la primera edición del *Thesaurus verborum ac phrasium* del jesuita Bartolomé Bravo. Se trataba de una obra con una clara finalidad didáctica que tenía como principales destinatarios a los estudiantes de latín. Como señala Esparza (2000: 49):

La intención de Bravo era, aprovechando su experiencia docente, confeccionar un repertorio de palabras y frases que hiciera posible un buen uso del latín. Desde este punto de vista, más que un diccionario en el sentido usual del término, el *Thesaurus* es un instrumento para ayudar a componer en el buen latín de los autores desde el castellano, y a ello está orientada su estructura.

De ahí que el *Thesaurus* de Bravo diese entrada «tanto a unidades léxicas simples, como a frases, expresiones multiverbales y usos contextualizados de la voz» (Alvar 2010: 17).

El éxito de la obra, explicado en muy buena medida porque era la utilizada por los jesuitas en sus numerosos colegios, motivó que se hiciesen muchas reediciones de la misma. Fueron varios los autores, casi siempre jesuitas, que retocaron el vocabulario de Bravo en sus sucesivas ediciones. Pero especialmente importantes son los diccionarios de Pedro Salas y de Valeriano Requejo, pues operaron cambios tan profundos en el original *Thesaurus* de Bravo que, pese a la tradición de la que se reconocían deudores, bien puede afirmarse que sus obras tienen la suficiente autonomía como para considerarlas distintas de las de su predecesor.

Pedro Salas publicó por primera vez en 1645 el que rebautizó como *Thesaurus hispanolatinus*, diccionario que también conoció numerosas reediciones. En cuanto a la obra de Requejo, a pesar de que su *licentia religionis* datase de 1680, no vio su primera edición, ya póstuma, hasta el año 1729 en la ciudad de Salamanca.²⁴

²⁴ Como reza en la «Aprobación» del P. Francisco de Miranda, se conservó en el Colegio de Villagarcía de Campos «por averle faltado su author antes de darle a luz, en la obscura forma de manuscrito [...], lastimándose [quantos le leyeron] de que le tocasse la desgracia de *escondido*». Por otro lado, recordamos a título anecdótico que también en Salamanca y en 1729 se publicó el *Arte de la lengua bascongada* de Larramendi.

Aunque por respeto conserve en su portada los nombres de Bravo y de Salas, cabe insistir en que el *THL* de Requejo ha de considerarse como una obra nueva. Bien es cierto que con idéntica finalidad didáctica que la de sus predecesores e incluyendo, como estos, una rica fraseología latina y española de la que en parte hará uso en su obra el autor del *Vocabulario Pomier*.

Como ocurrió con los de Bravo y Salas, también el diccionario de Requejo gozó de una larga vida editorial, conociendo más de 30 reediciones y/o reimpressiones entre la segunda, que apareció en 1746, y la última de 1850. El mismo Larramendi (1745: I, xliv) conocía el diccionario de Requejo, a pesar de que cuando escribió el *DT* solamente había aparecido la primera edición del mismo: «Los diccionarios que ay de castellano y latín, como [los] de Nebrija y Salas y las adiciones de Requejo, son tan pobres de voces castellanias que apenas tienen una tercera parte de la lengua».

5.2. Los paralelismos entre el *THL* de Requejo y el *Vocabulario Pomier*

Las semejanzas entre las voces españolas de ambas obras son, a nuestro juicio, patentes. A modo de muestra, exponemos en el siguiente cuadro una veintena de expresiones que aparecen de forma consecutiva en el *Vocabulario Pomier* confrontándolas con las que podemos encontrar en Requejo:

<i>VOCABULARIO POMIER</i> (17v-18v)	<i>THL</i> (1729: 583-585)
¿qué es esso?	¿qué es esso?
¿qué me quieres?	¿qué me quieres?
¿qué haces por acá?	¿qué haces por acá?
¿qué pretende este?	¿qué pretende este?
¿qué quieres saberlo?	¿qué quieres tú saberlo?
¿qué has dicho?	¿qué me dizes?
¿qué nos va en eso?	¿qué nos va en esso?
¿qué te metes tú en esso?	¿qué te metes tú en esso?
¿a qué vienes acá?	¿a qué buelves acá?
¿qué hay de nuevo por allá?	¿qué hay de nuevo por allá?
¿qué has? ¿qué tienes?	¿qué has? ¿qué tienes?
¿qué tiene que ver esto con aquello?	¿qué tiene que ver esto con aquello?
¿qué he de hacer? ¿irme o quedarme?	¿qué he de hacer? ¿irme o quedarme?
¿qué me aconsejas?	¿qué me aconsejas?
¿qué quieres que te diga?	¿qué quieres que te diga?
¿qué haces que no vienes volando acá?	¿qué hazes que no vienes acá volando?
¿qué cerca estuve de perderme!	¿qué cerca estuve de perderme!
¿qué yo dejar?	—
¿qué sé yo?	¿qué sé yo?
¿qué se ha hecho [d]el libro?	¿qué es del libro?

Con excepción del difícilmente explicable «¿qué yo dejar?», que lógicamente no aparece en Requejo, el resto de las frases tomadas de esta muestra del *Vocabulario Po-*

mier encuentran su respectiva correspondencia —casi siempre exacta, además— en el *THL*.

Operando en sentido contrario, ofrecemos a continuación todas las entradas y subentradas del *THL* relativas al verbo *querer*, buscando su posible presencia en el vocabulario manuscrito. En este punto advertimos de que, aunque el autor del *Vocabulario Pomier* utilizase el *THL* como guía, en modo alguno despojó exhaustivamente su contenido, limitándose a seleccionar algunas de las voces y locuciones que aparecían en el mismo.

<i>THL</i> (1729: 587)	Vocabulario Pomier
<i>querer</i>	querer (67r)
<i>¿qué me quieres?</i>	¿qué me quieres? (17v)
<i>quiero que me digas si Pedro es bueno para amigo</i>	quiero que me digas si Pedro es bueno para amigo (67r)
<i>si quieres que te diga la verdad, a ti no te conviene</i>	—
<i>esto quería que tubieses entendido</i>	esto quería que tubieses entendido (67r)
<i>si sucediere lo que Dios no quiera</i>	no quiera Dios pero si sucediese así (67v)
<i>quien algo quiere, algo le ha de costar</i>	—
<i>no quise que por mi temeridad se perdiese la república</i>	—
<i>tú te lo quisiste, tú te lo ten</i>	—
<i>que quieras, que no, has de salir</i>	quieras o no, has de salir de aquí (67v)
<i>querer más</i>	quiera más (67v)
<i>¿quál quieres más?</i>	—
<i>más quiero comprar que rogar a ruynes</i>	más quiero comprar que rogar a ruynes (67v)
<i>querida cosa</i>	cosa querida (67v)

5.3. La edición de 1729 del *THL* de Requejo

Más allá de las inevitables erratas y de muy puntuales variaciones, apenas hay diferencias entre las sucesivas ediciones del *THL* de Requejo. Esta circunstancia dificulta la averiguación de cuál pudo ser la concreta edición utilizada por el autor del *Vocabulario Pomier*. Nosotros hemos examinado un buen número de estas, centrándonos de manera especial en las primeras, esto es, en las aparecidas en los años 1729, 1746 y 1757 por ser aquellas que más se acercan a la posible datación del manuscrito si nos atenemos a los criterios de la BFB, que considera que pertenece a la primera mitad del siglo XVIII (cf. § 6). Tras el pertinente cotejo, pensamos que nuestro anónimo autor se sirvió muy probablemente de la primera edición, la aparecida en 1729 en Salamanca, pues entre la misma y las posteriores hay algunas pequeñas diferencias de matiz que parecen abonar esta impresión.

Así, por ejemplo, en el f. 49v del manuscrito aparece la expresión «una en el papo y otra en el saco», que encuentra su correspondencia exacta en Requejo 1729

(s.v. *papo*), mientras que en las ediciones de 1746, 1757 y posteriores se sustituye «saco» por «sobaco». Algo parecido ocurre en el f. 68r, pues mientras en el *Vocabulario Pomier* encontramos, al igual que en Requejo 1729 (s.v. *rostro*), el masculino «esse», en el resto de ediciones aparece el femenino «essa». En el f. 49v del manuscrito vemos la voz «machucho», que también se presenta así en la edición de 1729 (s.v. *machucho*) y en la de 1746, mientras que, por error, aparece mutada en «muchacho» en la de 1757. En el f. 26v del manuscrito, el autor escribe, todo junto, «atrompón», al igual que se hace en las ediciones de Requejo 1729 y 1757 (s.v. *atrompón*), mientras que en la de 1746 aparece separado: «a trompón». Por último, y por acabar la lista de ejemplos, en Requejo 1729 y 1757 (s.v. *veras*) encontramos la frase afirmativa «de veras, cierto», que en el f. 31r del *Vocabulario Pomier* se traduce como «*bay, orrelase daw*»; frase que, sin embargo, se convierte en interrogativa en la edición de 1746: «¿de veras, cierto?».

5.4. Algunas reservas en torno a la hipótesis planteada

El problema que se plantea es que, pese a todo lo anteriormente dicho, hay algunos lemas castellanos que aparecen en el *Vocabulario Pomier* pero no en el *THL* de Requejo. Es más que posible que en la mayoría de ellos hubiese operado el genio inventivo del autor, pero no sería honesto ocultar que unos pocos de este escaso número de lemas sí aparecen en el *Thesaurus hispanolatinus* de Salas. De tal modo, encontramos en el f. 49r la frase «haré de aquí al domingo inclusive», que no encontramos en Requejo pero sí en Salas 1743 (s.v. *incluso*): «inclusive de aquí al domingo». O el refrán «a mi padre llamaron hogaza y io me muero de hambre», que está en el f. 65v del vocabulario y en Salas 1743 (s.v. *hogaza*), pero no en Requejo.

Sin embargo, y por contra, son innumerables los lemas españoles del *Vocabulario Pomier* que aparecen en Requejo y no en Salas. Pareciera, en cierto modo, que la fuente hubiese podido ser una especie de compendio de los *Thesaurus* de Salas y de Requejo, aunque con mucha mayor preponderancia de este último. Sin embargo, no hemos encontrado ninguna edición que cumpla estas características; ni siquiera aquellas ediciones de Salas (1729, 1741 y 1743) que siguieron publicándose tras la primera de Requejo y que de alguna manera se solaparon con esta.

Otra posibilidad, desde luego más remota, es que el autor del *Vocabulario Pomier* hubiese hecho uso de ambos diccionarios, el de Salas y el de Requejo. Tampoco es absolutamente descartable la eventualidad de que nuestro anónimo autor se hubiese servido de la versión manuscrita del diccionario de Requejo, ya que al parecer copias de la misma circulaban por algunos colegios de los jesuitas antes de su primera impresión. Y, finalmente, cabe que la fuente del vocabulario manuscrito hubiese sido algún otro repertorio lexicográfico que, pese a nuestro empeño, no hayamos sido capaces de identificar.

6. Datación

Al catalogar el *Vocabulario Pomier* con vistas a su venta a la Diputación de Bizkaia, el librero Conde López apuntó, sin más especificaciones, que se trataba de un

«manuscrito del siglo XVIII». Concretando un poco más, la BFB señala en su catálogo en línea que es de la primera mitad de dicho siglo: «ca. 1701-1750».

Tratando de afinar aún más la datación de los técnicos de la BFB, nosotros pensamos que el vocabulario manuscrito pudo ser elaborado entre 1729 y 1745. Por lo que se refiere al *terminus post quem*, lo fijamos en el año 1729 atendiendo a la hipótesis antes formulada de que habría sido la primera edición del *THL* de Requejo la fuente española del *Vocabulario Pomier*.

En cuanto al *terminus ante quem*, y aunque la solución contraria no sea ni mucho menos imposible, creemos que el *Vocabulario Pomier* no hubo de ser posterior a 1745, año de publicación del *DT* de Larramendi. Es muy posible que, al menos en Gipuzkoa, todos los interesados en el estudio de la lengua vasca tuviesen noticia de la publicación en la misma Donostia —y con una amplia tirada y difusión—²⁵ de la magna obra lexicográfica de Larramendi, y que este hecho sofocase el ansia que por entonces pudiera existir de disponer de un diccionario vasco.²⁶ Como veremos más adelante, algo parecido ocurriría siglo y medio después cuando Azkue publicó entre 1905 y 1906 su *Diccionario Vasco-Español-Francés* (cf. § 8). Con el *DT* publicado, no parece tener demasiado sentido que un autor que, aunque anónimo, cabe suponer por el euskera de su obra que fuera guipuzcoano, elaborase otro diccionario vasco —que además, por sus características, siempre sería una obra *menor* comparándola con la del jesuita andoaindarra—. Cierto es que el orden de las lenguas es distinto en el *Vocabulario Pomier*. Pero, aun así, parece difícil pensar que pudiera haberse sustraído a la tentación de utilizar el *DT* como fuente más o menos confesada; cuestión esta que, cotejando los términos vascos de ambos repertorios lexicográficos, parece claro que no sucedió.

El estudio de los repertorios lexicográficos escritos en el periodo 1745-1800 parece abundar en la idea que apuntamos. En dicho lapso de tiempo solamente encontramos en el ámbito de la lexicografía vasca las siguientes obras: los denominados *Suplementos al Diccionario Trilingüe* (1746) de José María Araquistain; el «Dictionnaire Celtique» de las *Mémoires sur la langue celtique* (1754-1760) de Bullet, en el que la obra de Larramendi es, con mucho, la principal fuente de los términos vascos que contiene; el llamado *Diccionario Basco-Castellano* (a. 1766), inversión inacabada del *DT* por parte del propio Larramendi; y, finalmente, el manuscrito *Diccionario Bascongado* (1785) de José María Aizpitarte. Se trata, a grandes rasgos, de obras que o bien pretenden complementar la obra de Larramendi (caso de Araquistain) o bien intentan su inversión (Bullet, el mismo Larramendi y Aizpitarte).²⁷ Pero, en definitiva,

²⁵ Vinson (1891-1898: I, 194) dijo del *DT* que era «assez commun; se trouve dans la plupart des Bibliothèques publiques».

²⁶ Recordemos que, dejando de lado manuscritos de muy difícil acceso y exiguos listados de voces vascas aparecidos en alguna obra impresa, antes del *DT* solamente se habían publicado, y además en el Reino de Francia, el «Dictionnaire Alphabetique» de *L'Interpret* (ca. 1620) de Voltaire, compuesto de solo 1172 entradas, y los dos vocabularios, vasco-francés y francés-vasco —con 1589 y 3192 entradas respectivamente—, que Harriet insertó en su *Gramatica Escuaraz eta Francesez* (1741).

²⁷ El propio Larramendi (1745: I, xliii-xlv) había previsto en el prólogo del *DT* ambos supuestos. En cuanto a su posible ampliación, dijo que quedaban «fuera del *Diccionario* muchísimas voces bascongadas, que algún otro laborioso puede recoger para aumentarlo». Mientras que por lo que se refería a su inversión, esperaba «que otro curioso que quisiere trabajar algo, podrá sin mucha dificultad disponer el

son vocabularios que, de un modo u otro, tienen siempre presente la obra lexicográfica de Larramendi.²⁸

7. Variedad dialectal

Al hacer suya parte de la rica fraseología que contenía el *THL* y traducirla al vasco, el contenido del *Vocabulario Pomier* nos permite estudiar, con mayor profundidad de la habitual en un repertorio lexicográfico bilingüe al uso, el euskera del autor. En el próximo estudio y edición del texto, que publicaremos junto al profesor Ricardo Gómez, analizaremos la morfología y la sintaxis del euskera del vocabulario.

Ahora simplemente adelantaremos que el euskera del autor pertenece claramente al dialecto guipuzcoano o central, guardando grandes similitudes con el que utilizaron autores como Larramendi o Agustín Cardaberaz.

Atendiendo a las formas del presente de indicativo del auxiliar transitivo **edun* ‘haber’, el autor del vocabulario utiliza profusamente formas propias del dialecto central como son *det*, *degu* o *dezu* —frente al *dot*, *dogu*, *dozu* del vizcaíno, o el *dut*, *dugu*, *duzu* de los dialectos orientales—. Probablemente esta haya sido la isoglosa más utilizada por los especialistas en orden a clasificar las distintas hablas vascas. De hecho, ya Larramendi hizo uso de este recurso tanto en el *Arte de la lengua bascongada* (1729: 65), como en el *DT* (1745: I, vi) o en el siguiente pasaje de su *Corografía* (Fita 1882: 268-269):

En Beterri, desde Irún hasta Rentería inclusive, usan la terminación labortana *det*, *duzu*, sin interrupción. Desde San Sebastián hasta Tolosa, [usan] in[in]terrumpidamente *det*, *dezu*, *du* (y debiera ser *deu*), *degu*, *dezue*, *dute* (y había de ser *deue*).

Lo mismo ocurre con el presente de indicativo del verbo auxiliar *izan* ‘ser’, usando el autor del vocabulario formas típicamente guipuzcoanas como *gera* y *zera* —que él escribe *guera* y *cera*— en contraposición a las occidentales *gara* y *zara*, o a las labortanas *gare* y *zare*. Asimismo, encontramos flexiones del verbo *joan* ‘ir’, como

diccionario en que se pongan antes las voces del bascuence y después las del romance, pues, leyéndolas en este *Diccionario* y teniendo dispuestos los pliegos y quadernos necesarios, las pueden ir escribiendo en la letra y combinación que les toca». Muy interesante es la carta que Araquistain dirigió al P. Larramendi acompañando a sus *Suplementos*: «*Gucitu beza oraindic ere Eusquerazco Hitzteguia (guichibana guichibana necatzen ezta), bada hitz asco falta dira, berorrec esaten digun bezela. Artaco bialtzen dizquiote batu ditudan chirdil batzuec, ecertaco gauza badira* / Complete V. despacito y sin cansarse el *Diccionario Vascongado*, toda vez que le faltan muchas palabras, como V. mismo nos lo dice. Con este objeto le envío algunos pocos racimillos que he rebuscado, por si ventura de algo le sirven».

²⁸ También en la segunda mitad del siglo XVIII aparecieron dos diccionarios multilingües en los que se incluyó una breve muestra de la lengua vasca. Por un lado, el *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa* (1786-1789) de Pallas, basado, por lo que al euskara se refiere, en el ya citado «*Dictionnaire Celtique*» de Bullet —por lo que, aunque de manera indirecta, también Larramendi se convierte en la principal fuente de las voces vascas de Pallas—. Y, por otro, los dos vocabularios vascos —uno en dialecto guipuzcoano y otro en vizcaíno— del *Vocabulario Poligloto* (1787) de Hervás, compuestos merced al auxilio de varios jesuitas vascos —pero solo porque, como repetidamente expresó Hervás, en aquel entonces no pudo tener acceso al *DT* (cf. Zulaika 2014)—. Creemos que la segunda edición, en 1853, del *DT* podría ser una muestra más de la vigencia que la obra de Larramendi mantenía todavía en la segunda mitad del siglo XIX.

dijoa, que son características del dialecto central. También el léxico del *Vocabulario Pomier* es guipuzcoano, si bien dejamos para la próxima edición del texto el estudio en profundidad de esta cuestión.

8. Conclusiones

El *Vocabulario Pomier* llegó a la BFB en 1921, coincidiendo con un periodo de florecimiento de los estudios vascos que, en muy buena medida, se centró en la búsqueda y edición de textos antiguos. El mayor exponente de este ambiente cultural fueron los trabajos aparecidos en la *Revista Internacional de los Estudios Vascos* (RIEV en adelante), magistralmente dirigida por Julio de Urquijo.

Sin embargo, parece que los viejos repertorios lexicográficos no entraban dentro de la nómina de textos vascos a recuperar. En este sentido, Urgell (1997: 655) llama la atención sobre el hecho de que, a partir de la publicación del *Diccionario Vasco-Español-Francés* (1905-1906) de Azkue, se produjese entre los vascólogos de la época una especie de sentimiento de relajación en cuanto a la necesidad de seguir rescatando del olvido antiguos vocabularios; sensación que Urgell resume con la expresión «ya tenemos diccionario». Como apunta Urgell, «ni siquiera los vascólogos más apegados a la tradición —pongamos Julio de Urquijo— parecen sentir esa necesidad, mientras se dedican con afán a la reedición de otro tipo de textos antiguos».²⁹ Los repertorios lexicográficos, entendidos entonces como meros recipientes de palabras, solamente podían tener cierto interés en tanto en cuanto contuviesen un importante número de voces que pudiesen enmendar o complementar la obra de Azkue.

Prueba de ello es el que, a pesar de ser una obra cuya existencia era conocida desde antiguo entre los vascos, haya que esperar hasta el año 1958 para que Michelena y Agud publiquen el inédito *Dictionarium Linguae Cantabrigiae* (1562) de Landuchio. Urgell (1997: 656) señala esa fecha y ese hecho como revulsivo «que imprimió carácter, sirvió de acicate y, en parte al menos, también de modelo», marcando en cierto modo un cambio de tendencia en la lexicografía histórica vasca que, entre otras cosas, implicó que los diccionarios vascos antiguos volvieran a suscitar el interés de los estudiosos. Bien es cierto que todavía habría que esperar unos años para que, merced a los trabajos de lingüistas como Lakarra o la propia Urgell, «los diccionarios vascos se constituyan por primera vez en objeto, y no en pretexto, de la investigación» (Urgell 1997: 669).

Haciendo nuestras las observaciones de Urgell, podemos mejor entender por qué el *Vocabulario Pomier* no fue publicado cuando fue descubierto: era innecesario porque no contenía demasiadas voces que fuesen a la vez castizas e inéditas y que por ello pudiesen servir a ese ideal de complementación del diccionario de Azkue.

²⁹ Como excepciones que confirman la regla, podríamos hablar de la publicación en 1908 por Urquijo del pequeño vocabulario de los refranes de Sauguis (a. 1640) y de la reedición en 1910 de las notas de Oihenart al diccionario vasco de Pouvreau (ca. 1666). Además, un autor foráneo, Schurhammer, editó en 1926 el breve vocabulario de Venturino (1572). Todos estos estudios, los únicos de cierta relevancia en lo que se refiere a la lexicografía vasca antigua en aquellos años, verían la luz en la RIEV.

Tampoco fue estudiado en las siguientes décadas porque nadie, ni siquiera dos fecundos colaboradores de la ya citada *RIEV* como lo fueron Areitio y Lacombe —por cuyas manos sabemos que pasó el manuscrito—,³⁰ hizo mención del mismo cuando fue adquirido por la BFB. Cabe añadir que tampoco apareció nombrado en ninguno de los catálogos impresos de la BFB —de manera especial, y en este caso por meros motivos cronológicos, en el crucial *Ensayo de un catálogo de la Sección Vascongada*, publicado por Areitio solo dos años antes de la adquisición del manuscrito—. Por todas estas circunstancias, era un vocabulario prácticamente desconocido.

Hoy ya no cabe la excusa del desconocimiento de su existencia. Como tampoco están vigentes los criterios meramente utilitaristas que quizás podrían, en su día, haber etiquetado como de innecesario el estudio de este repertorio lexicográfico. Lo cierto, además, es que incluso desde un punto de vista material el *Vocabulario Pomier* es, a nuestro juicio, un texto de gran valor y trascendencia.

Si la datación propuesta es correcta, sería, junto al de Lubieta de 1728, uno de los primeros vocabularios vascos en dialecto central.³¹ Como ha mostrado Aizpuru (2014: 329-330), también por aquellas fechas se compuso el desaparecido *Dictionary Trilinguae Tagalicum, Hispanicum ac Cantabricum* (ca. 1729) de Oyanguren, pero cabe apuntar que la villa natal de este, Leintz-Gatzaga, era de habla occidental.³²

Pero, por lo demás, también es uno de los primeros textos extensos escritos en guipuzcoano. Si en los siglos precedentes no hay obras impresas pertenecientes a este dialecto —predominando con mucho las elaboradas por autores bajonavarros, vizcaínos y, de manera muy especial, labortanos—, parece que algo comenzaba a moverse en Gipuzkoa a finales de la segunda década del siglo XVIII.³³ Además de las ya cita-

³⁰ Recordemos que, en su informe a la Diputación, Areitio dijo del mismo que «si es el original y está inédito [...] podría ser una adquisición valiosa». En cuanto a Lacombe, su anotación de «manuscrit inédit» en la guarda del vocabulario prueba que, además de conocer su existencia, era consciente de su originalidad. Por otro lado, Lacombe había sido nombrado en octubre de 1920 ayudante de Urquijo en la biblioteca de Euskaltzaindia, hoy Azkue Biblioteka. Ello no implica necesariamente que comunicase a su superior la existencia del vocabulario, pero es una opción que en modo alguno podemos descartar.

³¹ No olvidamos los dos vocabularios, español-vasco y vasco-español, de la *Crónica Iburgüen-Cachopin*, pero estos son muy breves —112 y 153 entradas, respectivamente— en comparación con los cerca de 3.500 lemas vascos del *Vocabulario Pomier*. De hecho, y en cuanto a su volumen, entre los repertorios anteriores al de Larramendi solamente son mayores los de Landuchio (1562), Pouvreau (ca. 1666) y Urte (ca. 1715), todos ellos también manuscritos.

³² Puede verse un catálogo de los repertorios lexicográficos vascos antiguos en Zulaika 2012. Afortunadamente, la nómina en cuestión se está quedando desfasada con gran rapidez y habrá de ser revisada por la aparición de nuevos vocabularios vascos manuscritos hasta ahora desconocidos. Además del *Vocabulario Pomier*, véanse los repertorios aparecidos en los trabajos de Ros (2011) y de Aginagalde & Urgell (2012).

³³ Algo anterior es la *Doctrina christianaren explicacioa* de Ochoa de Arin, publicada en 1713, aunque sus pretensiones, como posteriormente las de Irazuzta —autor en 1739 de otra *Doctrina christiana*—, eran bastante humildes, pues sus obras estaban destinadas únicamente a los habitantes de sus respectivas localidades: Ordizia y Hernialde. Hablamos de las obras que se han conservado y han llegado hasta nosotros, pero alguna más hubo de haber existido si nos atenemos al avemaría en dialecto guipuzcoano publicado por Echave (1607: 57v-58r) a principios del siglo XVII: «[Afirmar muchos] que mi len-

das obras de Oyanguren y de Lubieta, este último habla también en su manuscrito de dos trabajos gramaticales recientes: «*Artte Fr. Manuel Vizente Echeverriena etta Larramendirena. Libru berriac*» (Bilbao 2012: 646). El *Arte* de Echeberri está desaparecido. Pero sí tuvo muchísima incidencia en el ámbito cultural vasco —y de manera especial, por lo que aquí toca, en el guipuzcoano— el *Arte de la lengua bascongada* (1729) del jesuita Larramendi, pues no en vano se trataba de la primera gramática vasca impresa. Posteriormente, en 1745, se publicaría el crucial *DT* del propio Larramendi y, pocos años después, la obra de Cardaberaz *Eusqueraren berri onac* (1761). Con los cimientos lingüísticos proporcionados por las obras de Larramendi, durante la segunda mitad del siglo XVIII aparecerán un buen número de obras vascas escritas por autores guipuzcoanos, básicamente libros de devoción entre los que merecen destacarse los escritos por Mendiburu y por el ya citado Cardaberaz, ambos jesuitas, como Larramendi.

Por todo lo que antecede, y cuando vamos camino de que se cumpla un siglo desde su adquisición por la BFB y tres desde su elaboración, sirva este trabajo introductorio como anuncio de la inminente edición crítica, junto a Ricardo Gómez, del *Vocabulario Pomier*.

9. Referencias bibliográficas

- Aginagalde, F. Borja & Blanca Urgell. 2012. xvi. mendeko mendebaldeko lekukotasun berri bat: Sarasketa hiztegitxo. *ASJU* 46(2). 13-29.
- Aizpuru, Mikel. 2014. Aipuaren aipuari tiraka. Melchor Oiangurenen euskal gramatiken eta hiztegi hirukoitzaren bila euskalaritzaren hastapenetan. *FLV* 118. 321-337.
- Alvar, Manuel. 2010. Los repertorios hispano-latinos del P. Bartolomé Bravo. *Quaderns de Filologia: Estudis lingüístics* 15. 13-30.
- Areitio, Darío de. 1919. *Biblioteca de la Excma. Diputación de Vizcaya. Ensayo de un catálogo de la Sección Vascongada*. Bilbao: Bilbaína de Artes Gráficas.
- Arriolabengoa, Julen. 2008. *Euskara Ibarguen-Cachopin kronikan*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Bilbao, Gidor. 2012. Lubieta, izen berri bat euskal testuen historian. In Joseba A. Lakarra, Joaquín Gorrochategui & Blanca Urgell (eds.), *Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra*, 621-649. Vitoria: UPV/EHU.
- Cardaberaz, Agustín. 1761. *Eusqueraren berri onac, eta ondo esribitceco, ondo iracurteco ta ondo itzequitceco erreqlac*. Pamplona: A. Castilla.
- Collins, Victor. 1894. *Attempt at a catalogue of the library of the late Prince Louis-Lucien Bonaparte*. [Londres]: H. Sotheran.
- Duguít, Jos. 1918. *Catalogue de la bibliothèque de feu M. Ernest Labadie*. Burdeos: Mounastre-Picamilh.

gua no puede ser escripta ni esplicada, ni consiente declinación ni pulicia alguna, todo lo qual es falsísimo, como consta por esperiencia clara, porque en mi language escriven los que me entienden todo lo que quieren. Y para que se entienda cómo ello es assí, quieroos explicar el Ave María, según que el Obispo de Pamplona, con divino acuerdo, tiene ordenado que se enseñe en estas provincias junto con toda la Doctrina Christiana, que siempre hasta estos tiempos se havia enseñado en latín y romance: *Ave Maria, graziaz betea, jauna da çurequin, vedeicatua cera andre guztien artean, vedeicatua da çure savel virginalco fructua, Iesua. Sancta Maria, Jaungoicoaren ama, erregu eçaçu gugatic, çerrenguera vecatariaç, eguinbidi ala*».

- Echave, Baltasar. 1607. *Discursos de la antigüedad de la lengua cántabra bascongada*. México: H. Martínez.
- Esparza, Miguel Ángel. 2000. Notas sobre el *Thesaurus verborum ac phrasium* de Bartolomé Bravo. In Beatrice Bagola (coord.), *La lingüística española en la época de los descubrimientos*, 43-57. Hamburgo: H. Buske.
- Fita, Fidel (ed.). 1880. *Modo breve para aprender la lengua vizcayna, compuesto por el doctor Rafael Micoleta / Suplementos al Diccionario trilingüe del P. Larramendi, escritos en 1746 por el P. Fr. José de María [Araquistain]*. Girona: V. Dorca.
- Fita, Fidel (ed.). 1882 [ca. 1755]. *Corografía o descripción general de la Muy Noble y Muy Leal provincia de Guipúzcoa, por el R. P. Manuel de Larramendi*. Barcelona: J. Subirana.
- González Echegaray, Carlos. 1984. Catálogo de los manuscritos reunidos por el príncipe Luis Luciano Bonaparte que se hallan en el País Vasco. *Euskera* 29(1). 23-184.
- Irazuzta, Juan. 1739. *Doctrina christiana eguinzuana erdaraz Aita Gaspar Astete Jesuitac*. Pamplona: J. J. Martínez.
- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: A. J. Villagordo.
- Larramendi, Manuel. 1745. *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*, 2 vols. San Sebastián: B. Riesgo.
- Martínez de Isasti, Lope. 1850 [1625]. *Compendio historial de la M. N. y M. L. provincia de Guipúzcoa*. San Sebastián: I. R. Baroja.
- Michelena, Luis & Manuel Agud (eds.). 1958. *N. Landuchio: Dictionarium Linguae Cantabricae (1562) (Anejos del ASJU 3)*. San Sebastián: Diputación de Guipúzcoa.
- Mocoroa, Justo M. 1990. *Ortik eta emendik. Repertorio de locuciones del habla popular vasca, oral y escrita en sus diversas variedades*, 2 vols. [Bilbao]: Labayru.
- Ochoa de Arin, Juan. 1713. *Doctrina christianaren explicacioa Villa Franca Guipuzcoaco onetan euscaraz itceguiten dan moduan*. San Sebastián: P. Ugarte.
- Requejo, Valeriano. 1729. *Thesaurus hispanolatinus, utriusque linguae verbis et phrasibus abundans*. Salamanca: E. García de Honorato.
- Ros, Ander. 2011. Nerbioi goieneko euskararako material gehiago xvii. mende amaierako: Urduñako berba zerrenda bat. *ASJU* 45(1). 387-402.
- Salas, Pedro. 1743. *Thesaurus hispanolatinus*. Zaragoza: F. Moreno.
- Schurhammer, Georg. 1926. Ein Bericht über das Baskenland im Jahre 1572. *RIEV* 17. 281-288.
- Urgell, Blanca. 1997. Estudios en torno a la historia de la lexicografía vasca. *ASJU* 31(2). 643-685.
- Urquijo, Julio. 1908. Los refranes vascos de Sauguis. *RIEV* 2. 677-724.
- Urquijo, Julio. 1910. Notes d'Oihenart pour le vocabulaire de Pouvreau. *RIEV* 4. 220-232.
- Vinson, Julien. 1891-1898. *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, 2 vols. Paris: J. Maisonneuve.
- Zulaika, Josu M. 2012. Breve panorámica de la lexicografía vasca anterior al *Diccionario Trilingüe* de Larramendi (1745). *BSEHL* 8. 43-71.
- Zulaika, Josu M. 2014. Las fuentes vascas de la *Idea dell'Universo* de Lorenzo Hervás. *Litterae Vasconicae* 14. 167-209.

10. Apéndice: Una muestra del *Vocabulario Pomier*

Como muestra del *Vocabulario Pomier* y del quehacer lexicográfico de su autor, ofrecemos a continuación la transcripción de dos folios del mismo. En el f. 1, el autor coloca las entradas en euskera sin aparente orden ni fuente alguna, apreciándose, por otro lado, el uso del dativo singular en los primeros lemas vascos. En el f. 10, en cambio, los lemas españoles aparecen colocados por orden alfabético, prueba de que en estos supuestos el autor se sirvió como guía de algún repertorio español —el *THL* 1729 de Requejo, en nuestra opinión—, traduciendo luego dichas voces castellanas al euskera.

1r	<i>aitari</i>	padre
	<i>amari</i>	madre
	<i>anayari</i>	hermano
	<i>arrebari</i>	hermana
	<i>arraiarari</i>	pescado
	<i>astoari</i>	burro, asno, borrico
	<i>ardoari</i>	vino
	<i>arrautzari</i>	huebo
	<i>arriari</i>	pedra
	<i>arcaitzari</i>	peñasco
	<i>ardiari</i>	oveja
	<i>arcumeari</i>	cordero
	<i>azcazalari</i>	uña
	<i>araguiari</i>	carne
	<i>aguiñari</i>	muela
	<i>arrantzari</i>	pescado
	<i>agureari</i>	viejo
	<i>atsoari</i>	vieja
1v	<i>aitonari</i>	abuelo
	<i>amonari edo amamari</i>	abuela
	<i>arrubiari</i>	cantera
	<i>arbiari</i>	nabo
	<i>artaldeari</i>	rebaño
	<i>arratsari</i>	noche
	<i>arratsaldeari</i>	tarde
	<i>arroari</i>	fanfarrón
	<i>arrotzari</i>	estraño
	<i>aunzari</i>	cabra
	<i>aquerra-ri</i>	cabrón
	<i>anchumea-ri</i>	cabrito
	<i>amarrenari</i>	diezmo
	<i>arto-alea</i>	maíz
	<i>arto-errea</i>	borona
	<i>artachiquia</i>	mijo
	<i>almilla</i>	jubón
	<i>aranzari</i>	espina
	<i>arbola</i>	espino
	<i>alaba</i>	hija

	<i>ala da</i>	assí es
	<i>amargarrena</i>	décimo
10r	<i>beguiratu iñori</i>	fixar los ojos
	<i>berac ocasioa para zuen</i>	él mismo fraguó el motín
	<i>burutic jaucitcea</i>	frenesí
	<i>burutic jaucia</i>	frenético
	<i>bata bestearen aurrecoac</i>	fronterizos
	<i>balio guchico gauza</i>	fruslería
	<i>bi batean jayoac</i>	gemelos, mellizos
	<i>beleac cantatu</i>	graznar el cuerbo
	<i>buzinezco lurra</i>	greda
	<i>bizarra, alearen gañeoa</i>	hollejo
	<i>bizcarra</i>	hombro
	<i>baratzaco gauza</i>	hortaliza
	<i>berritu</i>	innovar
	<i>barrumbea</i>	interior
	<i>burlatu</i>	juguetear
	<i>batetan</i>	juntamente
	<i>batu</i>	juntar
10v	<i>bacoitzac berea eguin dezala</i>	cada uno haga su labor
	<i>biar becelacoa</i>	legítimo
	<i>baberronai, illarrai eta beste onelacoai deritzate</i>	legumbres
	<i>biricac</i>	libianos
	<i>bete</i>	llenar
	<i>belar gaistoa</i>	maleza
	<i>beste modutara</i>	de otra manera
	<i>bestela sinistuco ez dizute</i>	de otra manera no te crearán
	<i>bigundu araguaia</i>	manirse la carne
	<i>bigundutaco araguaia</i>	carne manida
	<i>biar</i>	mañana
	<i>bildurtia</i>	marica, maricón
	<i>bildurtia</i>	medroso
	<i>biatz chicarra</i>	meñique dedo
	<i>begui gaiztoz beguiratu</i>	mirar de mal rejo
	<i>beguira guiozu cere buruari</i>	mira por ti

On the reliability of Larramendi's evidence¹

Blanca Urgell*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: In this article, the analysis of the sources of Manuel de Larramendi's (1690-1766) grammar and dictionary reveals the importance of his work and asserts that they are necessary tools to better understand the history of the Basque language.

First, we will offer an overview of the reception of Larramendi's works from the 18th century to the 20th (§ 1), in order to show that from the end of the 19th century onwards bascologists highlighted their apologetic aspect and downplayed their significance as the first printed Basque linguistic tools, just the opposite of what had happened previously.

We will go on to evaluate the reliability and richness of his *Diccionario Trilingüe* (DT, 1745) with a sample (§ 2) to show the large number of words from the oral language collected by Larramendi, in what semantic fields they are concentrated and, ultimately, the relevance of his dictionary as a means of attesting words and variants, and dating them.

As this paper presents the results of a first approach to the Basque sources of Larramendi's grammar (1729), we will seek to establish that the Labourdin writers Etxeberri of Ziburu (1627, 1630) and Haranburu (1635) are some of them, and perhaps also Axular (1643), all of them known sources of his dictionary.

Finally, regarding the Biscayan dialect, the data shows that, although some of the verb forms may have been taken from Capanaga's catechism (1656), others are coined by Larramendi analogically from the paradigms of the Guipuzcoan dialect.

KEYWORDS: Larramendi, First Modern Basque, grammar, dictionary, sources, Etxeberri of Ziburu, Haranburu, Axular, Kapanaga.

¹ This work has been done with the help of the following research projects: «*Monumenta Linguae Vasconum* (IV): textos arcaicos vascos y euskera antiguo» (MINECO, FFI2012-37696), «Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada» (Gobierno Vasco, GIC. IT698-13) y «Linguística teórica y diacrónica: Gramática Universal, lenguas indoeuropeas y lengua vasca» (UPV/EHU, UFI11/14). All the English translations are mine. In order to save space, I have not included the original language of the citations, all of them having been published and easily accessible. I want to thank Paul Wayland and Ricardo Gómez for their patience and painstaking help reading this work.

* **Corresponding author:** Blanca Urgell. Department of Linguistics and Basque Studies, School of Letters, UPV/EHU, Paseo de la Universidad (01006 Vitoria-Gasteiz) – blanca.urgell@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-4231-2825>

How to cite: Urgell, Blanca (2016 [2021]). «On the reliability of Larramendi's evidence». *ASJU*, 50 (1-2), 121-147. (<https://doi.org/10.1387/asju.22861>).

Received: 2019-10-21; Accepted: 2020-05-21.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

1. Background

It is hardly an exaggeration to say that Manuel de Larramendi's works are one of the most important stages in the grammatization (Auroux 1994) of the Basque language or *Euskara*, inasmuch as he published the first grammar (*El imposible vendido. Arte de la lengua bascongada*, 1729) and the first general dictionary (*Diccionario Trilingüe del castellano, bascuence y latín*, 1745). There are previous works, but all of them were still unpublished —and that is why many of them have been lost (cf. Oyharçabal 1989; Lakarra 1992; Urgell 2002; Zulaika 2012).

During the whole First Modern Basque period (1745-1891; Urgell 2018) it was almost impossible to write about the Basque language without making any reference to Larramendi's grammar or his dictionary. He was «the Master of Basques» (Arakistain 1747). Here is what the famous writer Domingo Agirre said a century and a half later: «As long as a patriot lives, as long as a lover of the Basque language lives, while a true Basque speaker lives, the name of Father Larramendi will not be forgotten» (Agirre 1890: 39).

In the Second Modern Basque (1876-1968; Camino 2018) Larramendi's findings were scorned by the new «Masters of Basques», that is, Resurrección María de Azkue (1864-1951) and Sabino Arana Goiri (1865-1903). In general, they disapproved of his generosity in accepting loanwords, and also replaced as many of his common neologisms as they could with their own new words (Pagola 2005: xv).

When the need to create a Unified Basque seriously took root among the Bascophiles in the middle of the 20th century, Koldo Mitxelena (1960) and Luis Villasante (1961), among others, turned to the work of Justo Mari Moco-roa «Ibar» *Genio y lengua* [Character and Language] (1935).² As members of the Royal Academy of the Basque Language, they had the challenge of overcoming the previous purist period, and they found in Moco-roa's book a vision of the history of Basque which help them with this task. Briefly (for a more detailed critique, see Lakarra 1985a and Urgell 1991), according to Moco-roa the writer Axular (1556-1644) was the model for the Northern tendency to write in plain Basque for the Basques and, on the other hand, Larramendi was the perfect example of the Southern Basques being obsessed with writing about their language —but not necessarily *in their language*—, concerned for its honour, prestige and purity, an obsession that produced in Moco-roa's opinion the purist and artificial literary language used by his contemporaries, incomprehensible to the majority of speakers. He proposed adopting what could be called the «Northern Plain Basque» way, i.e., bringing literary language closer to the people's speech, and that is precisely the pathway taken in general by the Basque Academy to this day.

Tovar (1980) used an even more radical dichotomy between the so-called «scientific» approaches from the late 19th century onwards and the «pre-scientific», «non-critical», «naïve» and «apologetic» works. There are some precedents for such a dichotomy: in fact, the breakdown between «scientific» and «fantastical» linguistics happened in the 19th century all over the world, and it supposed the exclusion

² Michelena (1960: 17, note 13) defined it as a «definitive book». Villasante (1961: 116) as a «memorable book».

—and the stigmatization— of previous linguistic concerns, such as the origin of language, the universal language, and so on, from the interests of linguists (Aurox *et al.* 1985). In the wake of this, foreign vascologists such as Achille Luchaire (1846-1908), Julien Vinson (1843-1926) and mainly Willem Jan van Eys (1825-1914) —who influenced in Arana Goiri, etc. (Laka 1987; Sarasola 1989)— rejected all previous works, starting obviously with Larramendi's, because they were, in their opinion, non-scientific, full of errors, and lacking of method (Gómez 2007: 126-132).

Be that as it may, from the middle of the 20th century onwards Larramendi was thought of as an «apologist», a word that has taken on a special meaning in the Basque Country around the same time, a clearly derogatory one which collects in itself concepts such as «pre-scientific», «non-critical», «naïve», etc., though also «well-meaning». For example, in a blog created for students of first year of high school we can read that «apologists» are «those who defended and praised the Basque language, i.e., those that overvalued Euskera».³

Even if it was accepted that Larramendi wrote a «good description» of the Basque grammar and gathered for the first time many words in his huge dictionary (Mitxelena 1959: 430-434 and 438, for example), authors of that time used to emphasize his hundreds of Basque etymologies of Spanish words, mostly nonsensical to 20th century readers, and his hundreds of neologisms, described as incorrect or unintelligible: «Who can say, but a psychoanalyst of wandering souls, where *megoepa* ['spirit'] or *txaberama* ['turtle'] come from?» (Mitxelena 1984: 17).⁴ It was assumed that Larramendi wanted to deceive people who did not know Basque, who could hardly refute him, making them believe that it was the first and the only language of the Iberian Peninsula in the Antiquity, and that Basque vocabulary was at least as rich as Spanish. According to these authors, the writers of his time were more than aware he was joking, given the moderate use they made of his neologisms:⁵

When Father Añibarro wrote in Basque, he did not allow himself to be impeded by Larramendian neologisms; he wrote with the expressions and vocabulary of his readers, which he knew by the direct and deep study of the popular language he carried out. Sometimes we have found a Larramendian word in his writings; for example, in *Lora-Sorta Espirituala* [Spiritual bouquet] there is *obetande* to translate «perfection», but one swallow does not a summer make, as the saying goes (Villasante 1961: 214; see also in the second edn., 1979: 218).

They even suggested that he was not serious about his new words and etymologies:

I do not think it is foolhardy to say that he [i.e. Larramendi] was far from giving blind faith to the products of his fantasy, which were often not more than ways to get

³ «Euskal apologistak», *BATX 1. B Euskera. XVI. eta XIX. mende bitarteko euskal idazle adierazgarrienei buruz idazteko sortutako bloga* <<https://batx1beuskera.blogspot.com/2011/05/>> [retrieved: 2017-05-26].

⁴ The two words are clearly Larramendi's neologisms. *Megoepa* 'spirit' probably comes from *me* 'fine, slender' + *egoepa* 'substance', as Novia de Salcedo (1887, s.v. *megoepa*) pointed out. As for *txaberama*, I think it is a compound of *etxe* 'house' or perhaps *etxabe* 'foyer' & *eraman* 'to carry', surely following the pattern of surnames like *Txabarri* or *Txazarra* (from *etxe* & *barri* 'new' or *zarra* 'the old').

⁵ In fact, as Sarasola (1986) determined, the use of neologisms depended on the level of the texts: the higher the level, the more neologisms there were, even in different works by the same author.

better or worse out of trouble, nor do I think that we will stray much from the truth if we think that when he wrote some of his amazing etymologies did not lack much to laugh at the credulous readers, present or future. There is at least one very explicit text about his explanation of *España* 'Spain' by the Basque *ezpaña* 'lip' that confirms it: «I confess that I am laughing, pondering how the Diarists will frown hearing all this [...]» (Mitzelena 1959: 437)⁶

He was made to look ignorant, even ridiculous, a cynic and a liar. We can say, in summary, that the significance of Larramendi's grammar and dictionary as the first Basque linguistic tools has been downplayed for a long time.

This point of view changed radically with Lakarra's research (as of 1985a). In short, he proposed looking at the significance of Larramendi's works on Basque from two vantage points: his own claims about his objectives, and the European context in which he moved. Several academic and/or divulgative articles were published in the wake of Lakarra's writings, explaining Larramendi's aims and procedures (Mitzelena 1983; Sarasola 1986; Gómez 1991; Urgell 1991, 1996, etc.). In a whole century (1880-1982) I have collected only eight works that have «Larramendi» in their title, while there are 38 in the later years. Thus, it must be said that, in general, from 1983-1985 onwards Larramendi was, once again, brought back into the fold, often being studied in the academic world.

However, a third of these more recent works are devoted to the dictionary (13; 34 %), and only a few to the grammar (4; 10 %) or to the influence that Larramendi had on the literary language of his time (3; 8 %). This probably evinces that his grammatical work and his influence continue to be belittled among specialists. What is more: in my experience, with few exceptions, out of those works specifically devoted to Larramendi, no one consults or quotes him, except to check if there is any neologism from his dictionary in a text.⁷

On the other hand, the advances made in the last decades have not come out from a small circle of specialists. I find it highly significant that no Basque institution celebrated the 250th anniversary of Larramendi's death in 2016. It was only commemorated, as far as I know, by the Basque newspaper *Berria*, which published a column with a title that supports my conjecture: «Euskararen apolojista sutua» [A passionate apologist of the Basque language] (Urrutikoetxea 2016).

In this context, the main purpose of this paper is to highlight the importance of Larramendi's grammatization work for the history of Basque, and especially to present Larramendi as the first source of many lexical and grammatical items.

The *Diccionario Trilingüe (DT)* will be presented here as one of the most important sources of eighteenth-century Euskera. We will demonstrate that it is abun-

⁶ By «Diarists», Larramendi refers to the authors of the *Diario de los literatos de España* (1737-1742), who gave a lengthy review of one of his books (Larramendi 1736; *Diario...*, vol. II, pag. 1-33, ap. Ruiz Vientemilla 1987: 115).

⁷ There are some exceptions, notably questions of spelling, such as sibilants, from Lakarra's (1985b: 242-247) and Urgell (1987: 359-363); see, for example, Altzibar (1992: 505-550) and Ulibarri (2015: 159). One of the few exceptions in grammar issues is that of Altzibar (1992: 347-348). With respect to non-neological lexicon, see Reguero (2019: 98, 130, 139, etc.).

dant in words of oral origin and illustrate it with a small sample of these. Also, we will emphasize the fact that many of the items are first attestations, seldom-attested words or even hapax legomena.

The same could be true of the grammar *El imposible vencido*, but for that, we would have to know it much better first. Some parts of the grammar will be analyzed here to investigate where its dialectal information comes from and how reliable it is. Evidence will be given, thus, to demonstrate the presence of some of the Basque sources of Larramendi's dictionary already in his grammar, sixteen years before, but also the presence of unattested forms that need further examination.

2. Larramendi's dictionary as a source

Azkue explicitly left Larramendi's *DT* out of the sources of his *Diccionario vasco-español-francés* (1905-1906), and therefore he caused the *DT* to be banished in later lexicography: «With great regret, I have had to put aside the *Diccionario trilingüe* of the great bascophile Larramendi, because seeing that there were countless words due to his fecund pen, I did not know which were popular and which were elaborated [i.e., neologisms]» (Azkue 1905-1906: xiii). The following words of Mitxelena are but a paraphrase of those of Azkue:

The data contained [in Larramendi's dictionary] is untrustworthy and has misled many people, because the author included in it, together with the words he heard and read, such a number of words of his own invention, and mixed both elements with such eagerness that even an expert does not often know if they are a neologism or a popular word. (Mitxelena 1959: 434)

It is necessary to say here that the fact that Larramendi did not share objectives with the twentieth-century Bascologists does not invalidate his work, it only makes it more difficult to use as a source without previous philological work. In fact, as indicated above, Mitxelena knew with certainty that there was valuable information in Larramendi's dictionary and, thus, he took it into account in the *Orotariko Euskal Hiztegia* [Basque General Dictionary] (*OEH*; Mitxelena 1987-2005), ordering a reverse version of the *DT*, a Basque-Spanish one, so that Basque data could be more easily consulted. It can be said, thus, that he reintroduced Larramendi's dictionary in Basque lexicography. This way one can verify again and again that the first attestations of many popular words date from the *DT*, sometimes preceding the following one by centuries. For example, in the *Euskal Hiztegia* [Basque Dictionary] (Sarasola 2007; first edn. 1984-1995), a kind of first normative version of the *OEH*, the oldest attestations of 89 words (15 %) from the entries between G-GAR that I have chosen arbitrarily date from 1745, i.e., from the *DT*. Probably there would be many more words, taking into account that Sarasola's dictionary was intended to be *hauta-lanera* [selection work (of words and variants for Unified Basque)] and thus, several words from the *OEH* were excluded.

In spite of that, it has been proven that in the first version of the *OEH* the testimony of Larramendi's *DT* was often unquoted, even when it is the oldest and indeed the only source of little-attested words (Urgell 2000: § 12.3). The inconsistent use of old dictionaries as a source (Osselton 1989) is a quite general ill in the history of lan-

guages, but it is clearly not the only reason for the neglect of *DT*, because *OEH* often favoured other sources, even secondary ones, over Larramendi's dictionary.

Fortunately, those initial problems have been corrected in the online version of the *OEH*, as can be verified by comparing the entries *alboratu*, *akats* and *andeja* in the two versions, for example. In the printed version of the dictionary the first two were attested in 1934 and 1987, respectively, instead of 1745, and the third one was not collected in it, although there was an entry with very similar forms, with which it is gathered today in the online version (see below for more details on *andeja*).

In addition, to this day it continues to be cited by philologists as a source almost exclusively when they wish to prove the use of Larramendi's neologisms in a text, just as in Mitxelena's times. In other words, he is far from always being consulted and quoted when relevant, as is the case with Nebrija with Spanish, Etienne with French or Johnson with English, an honor in which it has been largely replaced by Azkue's dictionary (1905-1906). One can assume that this is due to the fact that previous beliefs about Larramendi still have some considerable academic weight; his testimonies are considered at the very least doubtful and, therefore, lacking in empirical value.

As suggested above, Mitxelena has some responsibility for this, although it was probably *malgré lui* to some extent. To this very day it remains opportune to read his brilliant passage on the need to check secondary sources (Mixelena 1970: 26-27). These words are written in a context in which he probably seems to refer first and foremost to Larramendi, but evidently he had a greater goal: to introduce the well-established methods of Philology into the study of the Basque language. What is more, he absolutely was not suggesting that the *DT* should not be consulted, because he himself used it frequently. For example, in his *Fonética Histórica Vasca* (1977), three works of Larramendi appear among the references: the *DT*, the grammar and the *Corografía...* (1882, i.e., 1754). Larramendi is cited over 30 times throughout the book, both in the first edition and in the new chapters of the second, as can now be seen thanks to the index in the new edition of Mitxelena's works (Lakarra & Ruiz Arzalluz 2011). His testimony is used, for example, to date the distinction between *ontza* 'owl' and *untza* 'ivy' in the Guipuzcoan dialect (Mixelena 1977: 45) and the pronunciation /x/ in the same dialect (*ib.* 140), to highlight one of the first documented uses of the voiced palatal /j/ (*ib.* 156), to speak about central accentuation (*ib.* 315-317), and so on. But, of course, he felt compelled to justify the use of Larramendi's work:

What value can be attributed to these indications [on the central accentuation]? We tend to be suspicious, perhaps sometimes excessively, of the fantasy of Fr. Larramendi, but we would be being overly sceptical if we were to believe that all this was born dressed and armed, like Minerva, from the head of the famous Jesuit without any actual foundation. It must also be acknowledged that many details of his exposition do not depart too much from what modern observers have stated. (*ib.* 315-316)⁸

⁸ Hualde (1991: 737) described Larramendi's work as an «accurate description of the fairly complex accentual system of Western Basque».

One of the most effective ways to demonstrate the reliability of the *DT* is to study its sources. Larramendi himself (1745: li-liv) thoroughly described what his main sources were, in a chapter called «On the great difficulty I have had to compile this dictionary». Among others, he explained in detail (1745: lii-liiii) the oral origin of a large amount of words and expressions compiled from his surveys, as well as obviously from his own dialect,⁹ and this has been confirmed by later research (Urgell 2000: III, § 12). Larramendi's words are of singular value because they are a detailed description of his survey methods at a time when dialectology was at best in its early stages (Pagola 1991).¹⁰ In addition, he specified the semantic fields—or some of them, at least—in which he actively searched for native Basque words, probably those that would have been prevalent in the every-day life of the Basque Country then: sea or navigation, agriculture, silviculture (including animals and vegetables) and foundry.

In an attempt to illustrate this, a sample of common animal names in the Basque Country were listed and dated (Urgell 2002: 25). 57 % of these words were proven to be first attestations. Now another semantic field, i.e. fish, will be analyzed here, using as a reference the Spanish fish-names quoted in an article on the current situation of fish on the Basque coast (Pérez 2002), to which a few more have been added from memory. This field has been chosen because it belongs to a wider field, that of the sea ports, which Larramendi expressly cited in the passage quoted above as follows: «In the sea ports I took the time to learn the names of fish, waves, storms, navigation, ships and their countless parts, their movements, direction and government» (Larramendi 1745: liii).

In the following table all the Basque equivalents of the *DT* corresponding to those Spanish fish-names are collected. Column by column, this is the data provided: (1) the current form of the word as a lemma, according to the *OEH*; (2) Larramendi's variant in his own spelling; (3) Spanish entry of the *DT* and its English equivalent; (4) first evidence of the variant and/or the word; (5) first use of the word in a text:¹¹

⁹ It perhaps seems obvious today that many words from the dictionary come from Larramendi's own Basque, but it has not been taken into account in the past. For example, Mitxelena (1970: 74) tried to find *bezala* 'as' in Axular's text with the aim of finding the direct source of this word in the supplement of the *DT*, although it was undoubtedly an everyday word in Larramendi's speech. He probably added *bezala* only as a well-known synonym of the Biscayan word *laso* (Urgell 2002: 299). In fact, *bezala* appears repeatedly in his writings (see Altuna & Lakarra 1990, *passim*), not the current Guipuzcoan form *bezela*. Altuna (1992b) even questioned the linguistic competence of Larramendi, harshly examining his Basque writings for errors to the extent that other ancient authors would have also likely been found wanting.

¹⁰ Dialectology has a firm background in works from the end of the 19th century (Pop 1950: xxiii), but there are serious approaches some years before, at least in Spain, such as Sarmiento's surveys on Galician (1730; Rodríguez Alonso 1992; Gimeno 2003), among which Larramendi has never been included. See Desmet, Lauwerts & Swiggers (1999) on the state of dialectology in France more than a century later.

¹¹ Note that Basque forms are often determined, such as, for example, *amurraia* (det.) is *amurrai* (indet.) + *-a* (article). Sometimes the final *-a* is a real part of the word, and not the article, as in *andeja* or *kolaka*, and the final *-a* and the *-a* of the article merge into a single *a* in the central and eastern dialects, i.e., *kolaka* + *-a* (art.) > *kolaka*.

Table 1
Basque fish names in the *DT*

1	2	3	4	5
aingira	ainguirra	anguila 'European eel'	c. 1600	1712
amuarrain	amurraya	trucha 'trout'	1745	c. 1760
amuarrain	amuarraina	trucha 'trout'	1665	c. 1802
andeja ¹²	andeja	mero 'grouper'	c. 1600 <i>andeza</i> «curvina»	—
arrankari	arrancaria	trucha 'trout'	1596	1596
bakailao	bacallaoa	abadejo 'cod'	1653	1677
burniltxuri	burnil churia	gobio 'gudgeon'	1745	—
arrosel	errosela	besugo 'bream'	c. 1600	1847
				1847
izokin	izoquia	salmón 'salmon'	1745, <i>izokin</i> c. 1600	1852
kolaka	colaca	sábalo 'prochilos'	c.1715	1853
legatz	lebatza	merluza 'hake'	1745	1930
legatz	legatza	merluza 'hake'	c. 1600	c. 1666
mero	meroa	mero 'grouper'	1745	—
sarausle	sarauslea	corvina 'sea bass'	1745	—
txabaloi	chabaloya	caballa 'mackerel'	1745	<i>xabalua</i> 1826
uerba	üerba	caballa 'mackerel'	1745	—
urre-arrain	urre-arraya	dorado 'gilt-head bream'	<i>urre-arrain</i> c.1715	—
urre-arrain	urre-arraña	dorado 'gilt-head bream'	c.1715	—

Twelve of the fish-names gathered can be found in the *DT*; it is not surprising that all of them are not there, because almost 100 % of the nomenclature of Larramendi's dictionary comes from the *Diccionario de Autoridades* (1726-1739), which is the first attempt of the Spanish Royal Academy to make a Spanish general dictionary.¹³ Basque equivalents consist of 18 forms in total, but 15 lemmata, because in three entries there are only phonetic variants: those of *trucha* (*amurraia* & *amuarraina*), *merluza* (*lebatza* & *legatza*) and *dorada* (*urre-arraia* & *urre-arraina*).

As the above table shows, 44 % of the Basque forms are first attestations (8/18). However, in my opinion, there is just one unquestionable neologism among them:

¹² The interpretation of the grapheme <j> is not clear in my opinion. In Larramendi's spelling it normally represents the sound /x/, as interpreted by the *OEH* (s.v. *andeja*), but the other variants compiled, i.e. *andeza*, *andes* & *antes*, suggest that it might be a sibilant (/s/, /š/ or /ʃ/). All other attestations of <j> depend directly on Larramendi's *DT*. It is not impossible, since Larramendi sometimes reproduces the spelling of his sources (Urgell 2001), and <j> was /ʃ/ in some archaic texts (Mounole & Lakarra 2018: § 3.1.3). But, since we are probably dealing with an oral source, perhaps <j> would be instead of <s> or <z> because of a bad transcription of what Larramendi heard. The other option is to consider the pair *andega* & *andeka* to propose that <j> is actually /x/, bearing in mind that /x/ and /k/ sounds can be variants (as in the personal name *Koxe Mari*, instead of *Jose Mari*), but, in my opinion, these two forms provided by Lhande seem more likely to depend on Larramendi, at least the surprising *andega*, which would be an error of transcription of <g> instead of <j>. To be sure, a study of Larramendi's words in Lhande's dictionary should be carried out.

¹³ Here are the names that do not appear in the *DT*: *alfiler*, *aligote*, *caballito de mar*, *gallerbu*, *lubina*, *morena*, *panchito*, *pargo*, *pez de San Pedro*, *pez ventoso*, *salmonete de fango*, *torillo*, *tripterigon*, *verrugato de fango*.

sarauslea (Sp. *corvina*). One of the Larramendi's more common forms of coining neologisms is to take lexical material from the *Diccionario de Autoridades*.¹⁴ In fact, *sarusle* is a transparent compound of Bq. *sare* 'net' and (*h*)*ausle* 'breaker', elements that are to some degree present in the definition of Sp. *corvina* in the Academia's dictionary: «The teeth are so sharp and strong that it breaks the hooks and cords with them, however thick they may be» (*DAut*, s.v. *corvina*). Just change *hooks and cords* for *sareak* 'nets'.¹⁵

There is only one transparent Romance loanword as well: *meroa* «mero». According to the data given by the *OEH* (s.v. *mero*), nobody has ever used this word in writing.¹⁶ This is not surprising, inasmuch as for a long time there were few opportunities to write about anything other than religion in Basque.¹⁷ However, *mero* has been attested well enough in the spoken Basque of the 20th century —Azkue (1905-1906) found no other name for Sp. *mero*, although he tried to avoid loanwords—,¹⁸ so we can hypothesize that Bq. *mero* was used in the 18th century as well.

Even in that small sample it is possible to find pieces of information that could illustrate some unexplored aspects of the *DT* as a reliable source. For example, the lack of final *n* in both variants *amurrai* and *izoki* (vs Unified Bq. *amuarraïn* & *izokin*) would suggest a common dialectal source (cf. Mitxelena 1977: 299-304, especially § 15.4.b). This and other aspects of the oral treasure kept in the *DT* should, of course, be studied more carefully.

The relevance of taking the *DT* into account as a *terminus ante quem* or *post quem* of a linguistic event can also be exemplified by our corpus. It is often assumed that the Western variant *lebatz* of common *legatz* 'hake' has «always» existed (if we can express it in a somewhat informal way). However only *legatz* appears in every attestation before and after the *DT* until Eusebio M. Azcue's *Parnasorako bidea* [The way to Parnaso] (1896), even in the Western texts: the word-list contained in the so-called «Ibarguen-Cachopín chronicle» (c. 1600; Sarasola 1983: 295-307; Arriolabengoa 2008: 131-146);¹⁹ *Bertso bizkaitarrak* [Biscayan verses] (c. 1688; Lakarra 1984) and *Durangoko Plateroak* [The Silversmiths of Durango] (c. 1790-1830; Aldekoa-Otalora 1984). The editor of *Bertso bizkaitarrak* proposed changing *legatz* for *lebatz*, along with other necessary changes according to his convincing hypothesis that it is a copy made by a Guipuzcoan who had changed certain forms from the original Bis-

¹⁴ The theoretical reasons are explained in Urgell (2004: 307-308).

¹⁵ There is another reason to believe that *sarusle* is a neologism: only two other attestations are compiled by the *OEH* (s.v.), both of them list of fishes names and also both belonging to two well-known users of Larramendi's dictionary and his neologisms: Izt C 207 (= Iztueta 1847; the *OEH* says «297» by mistake) and Arzdi *Peces* (= Aranzadi 1933).

¹⁶ Although, according to the corpus of the *OEH*, *mero* has never been used in a text, it appears in some lists of fish names and other later lexicographical works, starting with the aforementioned Iztueta's list (1847: 204 & 206), where it appears twice, first as *meroa* and then as *merua*.

¹⁷ Here Mitxelena's words: «We cannot say that there are too many devotional books in our literature. Let us just say, then, that other types of books are scarce» (Mitxelena 1953: 36).

¹⁸ I use *Azkue hiztegiaren aurkibidea* [Azkue's dictionary index] (HAEE 1987) to look for the Basque equivalents of a Spanish word in Azkue.

¹⁹ Although Sarasola (1983: 306) stated emphatically that the dialect of the list is «clearly Guipuzcoan», Arriolabengoa (2004: 145-146) says judiciously that the archaic lexicon is not as well known and that therefore it could also well be Alavese.

cayan text. If he had handled the data we now have thanks to the *OEH* on the history of these forms, perhaps he could have made a stronger case for his choice. In particular, one might think that both variants came from a single form, maybe **leatz*, both having reinforced the hiatus with a different consonant and, consequently, both being equally old. In this case, the editor's choice would have been correct. Nonetheless, if the Western *lebatz* were a secondary variant of *legatz*, his proposal could be brought into question, given that there is no evidence of *lebatz* prior to 1745.

Some words in our list are every-day fish-names in Basque, such as *legatza* 'hake', *amuarraína* 'trout' or *bacallaoa* 'cod', but four of them are not: *andeja* 'grouper', *burnilchuria* 'gudgeon', *chabaloia* & *uerba* 'mackerel'. These four words are first documented in the *DT*, but one can easily verify that they actually exist or existed in Basque, because all four are attested by the *OEH* in other sources, as the following demonstrates:²⁰

- (1) **andeja** (Lar, Sb-Urq, H (+ *-ia*), Arzdi *Peces*), **andeza** (IC 445r), **andes** (AN-gip ap. A), **andega** (Lh), **anteia** (H), **andeka** (Hb), **antes** (G, L ap. A; vEys (G, L), H, *FauMar* 65).
- (2) **burniltxuri** (Lar), **bumiltxuri** (PMuj, Zubk *Ond* 236).
- (3) **txabaloi** (Lar, H (<ch->), Hb (<ch->), Arzdi *Peces* 384), **xabaloi** (AN-gip ap. Garbiz *Lezo* 51), **xabalu** (G-azp ap. A), **txabalu** (G ap. A), **xabalo** (AN-gip ap. A; Dv (L-côte), Arzdi *Peces* 385), **txabalo** (*FauMar* 100), **xabaro** (Dv (BN-lab)).
- (4) **uerba** (V-m, G-azp; Lar, Hb, H). Ref.: Arzdi *Peces* 376; Zubk *Ond* 238. «*Begi aundi* (G-bet), es (*Scomber macropthalmus*) y (*Sc. colias*), [...] en Getari *uerba*» Arzdi *Peces* 376.

It should be noted, first, that the online version of the *OEH* has always chosen Larramendi's variant as the main form in all the cases, even when he is the only source for that variant, as in *burniltxuri*. If it were possible to draw a safe conclusion from such a small corpus, to be honest it would seem that the *OEH* finally accept Larramendi's forms in this latest version.²¹

Secondly, it should be pointed out that —true to Mitxelena's advice— all of them were gathered at least once from independent sources and/or, preferably, from oral language. As some of them are not attested in the same form and meaning that they had in Larramendi's dictionary, they would probably benefit from deeper analysis than we can carry out here. To take a simple example, *burniltxuri*, a form deemed by *OEH* as a variant of Larramendi's *burnilchuria* (det.), was collected from the speech of Ondarroa (Biscay) by Zubikarai (1981). To this we should add the testimony of *burbiña* (or *burbiñe*) 'sea bass' from the Biscayan villages of Bermeo

²⁰ The heading of the *OEH* entry [retrieved: 2021-07-18] is reproduced here with some minor changes. Main variants are in round letters and the secondary ones in italics. Abbreviations in order of appearance: Lar = *DT* (1745); Sb-Urq = the «Sbarbi-Urquijo» dictionary (post 1826); H = Harriet's dictionary (second half of the 19th century); Arzdi *Peces* = Aranzadi (1933); IC = «Ibarguen-Cachopin» chronicle (1558-1610); AN-gip = High-navarrese dialect of Guipuzcoa; A = Azkue (1905-1906); Lh = Lhande (1926-1938); Hb = Hiribarren's dictionary (s.d., before 1866); G = Guipuzcoan dialect; L = Labourdin dialect; vEys = van Eys (1873); *FauMar* = Laffitte (1935); PMuj = Mujika (1981); Zubk *Ond* = Zubikarai (1981). To know more about these references, see the section «Referencias bibliográficas» in the *OEH*.

²¹ It was not the case in the printed version, as was pointed out above.

and Mundaka (Barrutia 1996), as well as Lekeitio and Ondarroa (Barrutia 2000). It could be related to the first part of *burmiltxuri*, where the second part means probably *txuri* or *zuri* 'white', as in other fish-names compiled by Barrutia like *txitxarro zuria* (lit. 'white horse-mackerel'), *arrain zuria* (lit. 'white fish'), and so on. Additionally, Azkue's dictionary (1905-1906) placed the word *burbiña* 'sea bass' in the Biscayan varieties of Gernika & Markina (ap. *OEH*, s.v. *burbina*). All the aforementioned 20th century forms suggest that the *n* of Larramendi's *burnilchuria* instead of *burmil-* might be a copy error (probably *burbin-* > *burmil-* due to assimilation and dissimilation), but in any case the *DT* offers the very first documentation—which is older by two and a half centuries—of a seldom attested form.

The fact that these forms were collected in the north-east of Biscay must not be understated, given that Larramendi did not specify where his surveys were done. He lived in the Jesuit College of Loiola (Guipuzcoa; Altuna 1992a; Urgell 2002) for ten or eleven years prior to the publication of the *DT*. Loiola is inland, but only around about 30 kilometers from the seaside village of Mutriku, for example, which is very close to Ondarroa, on the other side of the border between Biscay and Guipuzcoa, so words like *burniltxuri* or *uerba* could naturally proceed from those sea ports near Loiola.

Additionally, it must be said that with some frequency the forms collected by Larramendi are hapax legomena. There are none in the small corpus studied here,²² but some interesting hapax collected in a previous work (Urgell 2000: § 12) can be cited here, i.e., forms that have no independent evidence apart from the *DT*, but which do not have any of the characteristics of Larramendi's neologisms. For example, among the common animals he quoted, there are some hapax as *chiqueta* and *chirita* 'butterfly' (*OEH*, s.v. 1 *txiketa* & *txirita*). There are also unknown variants, such as *sugalinda* 'lizard' (*OEH*, s.v. *sugandila*) and *ubagarea* 'otter' (*OEH*, s.v. *ugadera*), and unknown meanings, such as *caramarroa* 'beetle', instead of the well-known 'crab' (*OEH*, s.v. *karramarro* 2).

3. Labourdin sources in Larramendi's grammar

In the previous section, some conclusions are drawn from a small corpus used as an example of the wealth and reliability of the *DT*. This was relatively easy because its sources have been sufficiently studied. Larramendi's grammar —*Imposible vencido. Arte de la lengua bascongada* (1729)— is far from being as well analyzed and, as such, it might be advisable to try to find its sources as well.

One of the best known sources of the *DT* is a set of Basque books, almost all of them written by Labourdin authors (Urgell 2005). However, we have to go back 16 years to 1729 or even earlier, when he wrote and published his grammar while teaching at the University of Salamanca and then in Valladolid. Later he lived in Bayonne (Labourd) for about three years (1730-1733), as confessor to the exiled Spanish Queen Mother Maria Anna of Neuburg (1677-1740). That is likely to be the moment in which he accessed many of these books. As mentioned above, there-

²² In the oral version of this paper, I mistakenly cited the hapax *colasa* «sábalo» instead of the non-hapax *colaca* (Modern Basque *kolaka*, q.v. in *OEH*, s.v.).

after he retired to Loiola (1734), where he continued to receive such books probably thanks to his correspondents in Bayonne. For example, we can be sure he acquired the rare translation of Leizarraga's New Testament (La Rochelle, 1571) during his stay in Bayonne (Tellechea 1966)²³ and, more relevantly here, he received Martin Harriet's book (Bayonne, 1741), a French grammar with a lot of insights into Basque. Both came into Larramendi's hands just in time to use them as a source in his dictionary (Lakarra 1991; Urgell 2002: 32-33 and 158-170; Urgell 2005: 251-259) but too late, obviously, to include any of Leizarraga's forms and/or Harriet's grammatical suggestions in the *Imposible vencido* (1729).

Larramendi's grammar, although usually classified as belonging to the Guipuzcoan dialect (G), often includes examples of what he considered to be the other two main dialects of Basque: Biscayan (B) and Navarre-Labourdin (NL; Larramendi 1745: xxvii, etc.).²⁴ In his dictionary Larramendi followed a certain order when citing the dialects (Urgell 2001: 131); for example:²⁵

- (5) Clavo, *iltzea* [G], *ultzea* [B], *itzea* [NL].
- (6) Espuma, *aparra* [G], *bitsa* [B], *pitsa* [G], *abuina* [Ax = NL], *haguna* [Leiz = NL].²⁶
- (7) En ningún lugar, *iñon ere* [G], *iñon bere* [B], *nihon ere* [NL] (s.v. *lugar*).
- (8) Es a saber, conviene a saber, *esan nai det* [G], *gura dot* [B], *erran nai du[t]* [NL] (s.v. *saber*).
- (9) Mariposa, *inguma* [G], *chiqueta* [?], *chirita* [?], *micheletea* [B], *ulifarfalla* [Ax = NL].

It should be stated here that he already ordered forms in this way in the grammar, but instead of employing those dialect names, he often referred to Biscayan as «Dialecto 1» and to NL as «Dialecto 2», when specifying the origin of the forms,²⁷ whereas its explanation in general goes in G.²⁸ Our starting hypothesis is that at the

²³ See Urgell (2015) for an assessment of the existence of some copies of Leizarraga's books in Bayonne and other places in the North of the Basque Country in the mid-eighteenth century, although they were thought to have been destroyed during the persecution of Protestants one or two centuries before.

²⁴ Although the name is the same, this «Navarre-Labourdin» which I use to name one of the dialects described by Larramendi, should not be confused with the literary dialect of the same name proposed by Lafitte (1944) nor with the dialect proposed by Zuazo (1998a) in his classification of the current Basque language. Indeed, for historical reasons, Larramendi thought that «in general the dialect of the Basque of France is the Navarrese» (Larramendi 1745: xxvii; cf. Urgell 2018: 703).

²⁵ I have used here the references of the *OEH* where necessary, although in some cases those general dialect marks are obvious even to a native speaker of Basque, as in the case of *iñon ere* / *iñon bere* / *nihon ere*, for example.

²⁶ Ax = Axular, *Guero* (1643), Leiz = Leizarraga, NT (1571).

²⁷ For example, in explaining personal pronouns, after the forms of *ni* 'I' [G, NL] Larramendi presents the forms of *neu* [B] in this way: «Otra 1. persona sinonima» ['another synonymous first person'] (1729: 21). It is therefore important to emphasize that he deliberately left out the dialectal origin of the forms in the grammar, undoubtedly with the intention that they become common to all Basque speakers, as said in the dictionary (1745: xliv-xlv; Urgell 2004).

²⁸ Surely because of this: «What Quintilian says here happens to many Basques, i.e., that they see the dialects of their province as good and elegant, [...] and this is a common illness of the speakers of every language. But it is an illness of passion, which needs to be treated with two ounces of reason and intelligence. I see that the recovery is not easy, because, although it is such a small dose, the medicine is

time of writing his grammar Larramendi did not know the Labourdin dialect at first hand and, consequently, he had to resort to the Labourdin books to find the NL forms cited in the grammar.

At least three of those Labourdin books are explicitly cited by Larramendi in the last chapter of the *Imposible Vencido*, «Apendiz de la poesía bascongada» [Appendix on Basque poetry]: Joanes Etxeberri's *Noelac* [Christmas carols] and *Manual devocionez-coa* [Manual of devotion] (Larramendi 1729: 374-375) and Joanes Haranburu's *Devocino escurra* [Devotion manual] (*ib.* 379). Etxeberri and Haranburu are both 17th century writers, belonging to the so-called «classic Labourdin» or «School of Sara», that is to say, to the first well-known literary school or movement in the history of Basque. Larramendi (1745: xxxv) found Etxeberri's *Manual* in the library of the Colegio Mayor of Cuenca in Salamanca, but he failed to mention how he obtained the other two books.²⁹

To verify our hypothesis, we have chosen the chapters on verbs (Larramendi 1729: 42-256), a part of Basque morphology where the differences between dialects are usually abundant and evident. The first mention of forms supposed to be from the NL dialect is found in the description of the future participle, i.e., the unconjugated verbal form that forms part of the future periphrastic in Basque:

El participio futuro se forma assí:

Si el infinitivo se acaba en consonante se le añade una destas dos syllabas: *gó, en: emán emangó, egón egongó, eguín eguingó*, y también *emánen, egónen, eguinen*.

Si se acaba en vocal, se le añade una destas syllabas: *co, ren*, y con frecuencia y mejor la primera: *artú artucó, izutú izutúco, ibillí ibillico*, y también *necatú necatúren, alchatú alchatúren* (Larramendi 1729: 54-55).

The NL distinctive forms are the underlined ones, all of them having a suffix *-(r)en*, instead of the suffix *-gol-ko* of the G and B dialects, as in *egonen* vs *egongo* and *ibiliren* vs *ibiliko*; forms like *emanen* 'will give' or *egonen* 'will stay', formed by a participle ending in *-n* (*eman, egon*) and the suffix *-en*, are widespread throughout the eastern half of the country, but those formed by a participle with suffix *-tu* (*necatú, alchatú*) and the allomorph *-ren*, like *necatúren* 'will get tired' and *alchatúren* 'will rise', are today typical of the easternmost part (Camino 2004: 472), but in the ancient texts there is some western evidence, specifically in Etxeberri (*ibid.*; see now Urgell 2015: 658-659).

The *Euskal Klasikoen Corpusa* [Corpus of the Basque Classics] (*EKC*) reveals that the attestations of the two future participles *necatúren* and *alchatúren* given as examples by Larramendi in his grammar are not invented by him, but extracted from Etxeberri's text: *alchatúren* appears both in Etxeberri and in Leizarraga's translation of the New Testament (1571), but *necatúren* only in Etxeberri. In both cases, there are examples in Etxeberri's two cited books, *Noelac* (= *EZ Noel*) and *Manual* (= *EZ Man*), as shown in (10) and (11) respectively:

both expensive and of great value, and common people do not have enough money for this. I will follow the opinion of Quintilian, who considered the dialects of all the Italian provinces as highly as that of Rome» (Larramendi 1729: 14).

²⁹ As Arcocha (p.c.) reminds me, Etxeberri studied with the Jesuits and they held him in high esteem (cf. Arcocha & Oyharçabal 2009), which would explain why his book was in Salamanca.

- (10) ALCHATUREN: 26 attestations before 1745, 15 from Leizagarra and 11 from Etxeberri (*EKC*)
 Ala hic egun baituque / auhena alchaturen, / baldin eçagutçen bahu / cer ethorrigo çañen (*EZ Noel*, Vinson 15f: 103)
 Hirurgarren egunean bere hobietaric / Altchaturen ditu bieci bicia bihurturic (*EZ Man I*, 72)
- (11) NECATUREN: 3 attestations before 1745, all of them from Etxeberri's (*EKC*)
 Pena suerte guztiez / Çaituzte nekhaturen (*EZ Noel*, Vinson 15f: 145)
 Milla martyrioz ditu nekhaturen prestuac (*EZ Man I*, 67)
 Platonec eçarri çuen liburuan ederqui, / çuhurra versuan cela necaturen alferqui (*EZ Man II*, 3)

As luck would have it, in the case of this sample, by just reading a few pages of the grammar we can confirm one part of the hypothesis being tested, i.e., that Larramendi collected some grammatical forms from Etxeberri's writings in order to give examples of the NL dialect in his grammar.

In Euskera the verb can agree with subject, direct and indirect object at the same time by means of the so-called tripersonal auxiliary verb. In indicative periphrasis, without going into detail, the country is divided into three zones depending on the auxiliary verb: **edutsi* (B), **nin* (G) and **eradun* (NL).³⁰ This is the situation described by Larramendi (1729: 93-94), although for the «second dialect» (= NL) he offers two different paradigms, the «darot» and the «deraut» types (Spanish translations correspond to the periphrasis with the main verb *jaten* 'eating'):³¹

Table 2

Navarre-Labourdin forms of the auxiliary verb **eradun* in Larramendi's grammar

	Second dialect forms	Texts	«También así» [also]	Texts
3s-abs 1s-dat 2s-erg ³²	<i>dárotac</i> , <i>-an</i> , <i>-tazu</i> «me lo comes»	<i>darotak</i> (EZ) <i>darotazu</i> (EZ, Harb)	<i>déraitazu</i>	(Mat, Ax)
3s-abs 1s-dat 3s-erg	<i>Dárot</i> «me lo come»	<i>darot</i> (EZ, Harb)	<i>dérait</i>	(Mat, Harb, Ax)
3s-abs 1s-dat 2p-erg	<i>dárotazue</i> «me lo comeis»	—	<i>déraitazue</i>	—
3s-abs 1s-dat 3p-erg	<i>dárotatet</i> «me lo comen»	<i>darotatenak</i> (Harb)	<i>dérait[ta]te</i>	<i>derautate</i> (Harb)

³⁰ For more details on the current distribution of the variants, see Zuazo (2014: 220-221), who also provides a map.

³¹ In the following, all textual quotes come from the *EKC* and, therefore, are in modernized spelling. I will not pay attention to this, since in no case has it been of interest to determine the source of the verbal forms. On the other hand, I have hyphenated suffixes, presented by Larramendi as independent forms, just for the sake of clarity.

³² The second person singular has three possible forms in Basque: feminine (-*n*) & masculine (-*k*) expressing familiarity, and non-gendered expressing respect (-*zu*).

As is evident in the above table, the «darot» type is used by both writers Etxeberri (EZ) and Haranburu (Harb). As proven above, Etxeberri is a source of the grammar and according to the *EKC* he would also be the source of three of the forms (*darotac*, *darotazu* & *darot*), although Haranburu could also explain two of them (*darotazu* & *darot*). There is no attestation of the forms *dárotan* (3s-abs 1sing-dat 2sing female-erg) and *dárotazue* (3s-abs 1sing-dat 2pl-erg) in the *EKC*, but they can easily be predicted from *darotac* (3s-abs 1sing-dat 2sing male-erg) and *darotazu* (3s-abs 1sing-dat 2sing-erg) respectively.

The last form of Larramendi's paradigm *dárotatet* contains pleonastic dative 'to me', first with the suffix *-ta* in its common position (*dárotatet*), and then with the suffix *-t* after the subject-suffix *-te* (3p-erg; *dárotatet*). It is a really unusual form, and maybe a mistake.³³ On the other hand, as there is *darotatenak* ('that which they X to me', being X a verb; 3s-abs 1s-dat 3p-erg) in Haranburu's text, one might think that Larramendi's form *dárotatet* proceeds from it, but suffered a copy error. Obviously, this is not enough to definitively prove this writer was a source of Larramendi's grammar.

With regard to the forms given in the second paradigm, the «deraut» type, there are no such forms in Etxeberri, but there is one of them in Haranburu, who seems to use either paradigm indistinctively: *deraut* (3s-abs 1s-dat 3s-erg). On the other hand, *deraute* (3s-abs 1s-dat 3p-erg) lacks the dative marker for the first person (suf. *-ta*) and, therefore, needs to be corrected as *derautate*, a form that also appears in Haranburu. Otherwise, the forms *derautazu* (3s-abs 1s-dat 2s-erg, respect) & *deraut* (3s-abs 1s-dat 3s-erg) can be found in two other Labourdin books who are known sources of Larramendi's dictionary: Materra's *Doctrina Christiana* [Christian doctrine] (1617?; Mat)³⁴ and Axular's *Guero* [After] (1643; Ax). *Caeteris paribus*, it is preferable to attribute the variants of the «deraut» type to Haranburu, according to Occam's razor, since on the basis of his examples Larramendi should have no trouble completing the paradigm by analogy. By way of conclusion, it can be said that, although there is still no conclusive evidence to show whether Larramendi took grammatical forms from Haranburu, the second author to be quoted in his grammar, this idea is becoming more and more plausible, even though it needs to be confirmed in a more detailed study.

³³ *Dárotatet* is not impossible, since the well-known Zuberoan pleonasm is the same in form (examples such as *erradaziüt* instead of *erradazu* 1s-dat), although this one is very modern: in fact, it does not appear in the texts until the 19th century (Padilla 2017: § 2.3.3). On the other hand, there are some pleonastic forms in *EKC* that follow Larramendi's pattern (*darotatet*, *darotazut*, *darotazuet*), all of them from the Labourdin writer Duvoisin, as Gómez (p.c.) pointed out to me. So, are they verb forms from Duvoisin's own speech, or did he learn the *darotatet* paradigm in Larramendi's grammar? This second option could be the best, at least in the first instance, because now we know that Duvoisin used to use Larramendi's neologisms in his writings (see Urgell 2018: 634). In this regard, it must be taken into account that he has in the same texts another pleonastic dative 'to me' (*darotadazu(e)*), apparently with the old form *-da* after the dialectal *-ta*, mainly in his translation of the Bible, and we can even find it with three marks (*darotadazuet*). These hesitations in the form probably show that he was writing in a kind of standard Labourdin, not in his own speech, just as we would expect from a translator at the orders of Bonaparte (see Camino 2009: 494). Of course, this issue needs more attention than we can devote to it here.

³⁴ When I did my PhD on the sources of the *DT* (Urgell 2000), I was only aware of the second edition (1623). Since the first edition (1617) has only recently appeared (Krajewska *et al.* 2017), it will be necessary to check which one Larramendi used.

Although Haranburu is no doubt the best choice, it is probably too soon to completely rule out Materra and Axular as sources of the grammar. In fact, the analysis of other verbal forms of the NL dialect that Larramendi collected in his grammar gives us a surprise in this regard. When explaining the variants of the transitive auxiliary when the object is plural, Larramendi pointed out that the NL paradigm is the same as that of the Guipuzcoan dialect, but «divided» («...la misma del guipuzcoano dimidiada»; 1729: 89-90): *ditut* (G) vs *tut* (NL), for example. Again, Larramendi includes two distinct types of NL forms, as follows:

Table 3

Navarre-Labourdin forms of the auxiliary **edun* with plural object in Larramendi's grammar

	Grammar forms	Texts	«También se haze así» [i.e. another way to say the same]	Texts
1s-erg 3p-abs	<i>Tut</i>	<i>tut</i> (EZ Man)	<i>jate-intut</i>	<i>-intut</i> (Ax, 4 ex[amples])
2s-erg 3p-abs	<i>tuc, tun, tuzu</i>	<i>tuk</i> (EZ Man)	<i>jate-intuzu</i>	<i>-intuzu</i> (Ax, 10 ex.)
3s-erg 3p-abs	<i>Tu</i>	—	—	—
1p-erg 3p-abs	<i>tugu</i>	—	—	<i>-intugu</i> (Ax, 3 ex.)
2p-erg 3p-abs	<i>tuzue</i>	—	—	—
3p-erg 3p-abs	<i>tuzte</i>	—	—	<i>-intuzte</i> (Ax, 11 ex.)

The first, the *tut* type, is undoubtedly taken from Etxeberri once again, but the second could only be from Axular according to the *EKC*.³⁵ Therefore, we can conclude that Larramendi knew Axular's book many years before it was first quoted by him in the prologue of the *DT*. There is a good reason not to mention him together with Etxeberri and Haranburu in the chapter on Basque poetry (§ 3), since *Guero* is a work in prose and not in verse.

4. On the origin of Biscayan forms

Although Larramendi constantly cites Biscayan forms in his linguistic works, very little can be said about their origin. In the chapter «De los libros en Bascuence» [On the books in Basque] (1745: xxxiv-xxxvi), where he presented all the books he knew, he only made a brief and critical reference to Southern printed Catechisms in general: «Apart from these [Labourdin] books, several catechisms have been printed, both in Biscay and Guipuzcoa as well as Navarre; but with little attention to the purity of Basque and its spelling» (Larramendi 1745: xxxv).

There are only two Biscayan writings he detailed. The first one is the «booklet of sayings» quoted in a foreword note to the little «Suplemento» [Supplement] of

³⁵ Among the books that Larramendi quotes in the *DT*, Argaignarats (*Devoten Breviarioa*, 1665), Gasteluzar (*Eguia catholicac*, 1686) and Xurio (*Jesu-Christoren Imitacionea*, 1720) also have forms of this type, but in this first approach we have used Occam's razor as a criterion.

the *DT*, which has been identified with the anonymous *Refranes y Sentencias* (1596; Vinson 1891-1898: 530-531). He acquired the book «[a]l acabarse la impresion del diccionario» [Once the dictionary was already printed] (1745: A), and as such it obviously cannot be a source of the grammar. The second one, Martin Arzadun's *Doctrina Christianeen explicacinoa* [Explanation of Christian Doctrine] (1731), quoted in the *Corografía* (1754), was evidently not in his hands either at the time of writing the grammar.

Larramendi clarified that he knew more than this single Biscayan catechism. For example, in the chapter «Del dialecto de Bizcaya» [On the dialect of Biscay] (1745: xxviii) he said as follows: «...como se puede ver en algunos Cathecismos impressos deste dialecto» [as can be seen in some printed Catechisms of this dialect]; also, in the *Corografía* he put Arzadun's book as an example of «some catechisms» (1754: 298). In any case, at the moment we have no more specific references to them. Of the catechisms that have survived to this day, there are only four dating back to before 1729 that Larramendi would have placed within the Biscayan dialect:³⁶ Juan Pérez de Betolaza's (1596; Arana Martija 1986), the so-called *Viva Jesus* (c. 1640; Ulbarri 2010), Martin Ochoa de Capanaga's (1656) and Nicolas Zubia's (1691). A more extensive presentation of this subject can be consulted in Urgell (2005: 278-282).

On the other hand, Larramendi's response to the letter from his admirer Gandara (1763; Altuna & Lakarra 1990: 38-40) was written in a more than adequate Biscayan. This denotes that at some point in his life he became quite familiar with that dialect, perhaps as a result of his stay in Loiola, from where the Jesuits used to go to preach Christian doctrine in Biscayan-speaking areas, and from where Larramendi himself maybe went to survey Biscayan speakers to compile the *DT*, as suggested above (§ 2). However, this is again too late, more than three years after the publication of the grammar, as we know. Finally, Larramendi could, of course, have learnt some forms from fellow Jesuits or from other Biscayan people residing at that time in Salamanca, probably in quite a large number, but for the moment we can only speculate about this.³⁷

Now that we have clarified these options, we should analyze what the «first dialect» paradigms of Larramendi's grammar tell us about this subject. In the following table the indicative present forms of the transitive bipersonal auxiliary verb **edun* are shown when the direct object is singular (3s-abs; Larramendi 1729: 68), followed by previous attestations from Betolaza's (Bet, 1596), *Viva Jesús* (VJ, c. 1640), Capanaga's (Cap, 1656) or Zubia's (Zub, 1699) and the occurrences of these forms in the *DT*:

³⁶ Larramendi would have seen certain texts as Biscayan which we would not see as such. For example, today we know that Betolaza is actually a testimony to the Alavese dialect (Knörr 1986, Zuazo 1998b).

³⁷ On the other hand, at the age of 10 or 11, he went to the Jesuit school in Bilbao, and spent about six years there, as Lakarra (p.c.) reminded me (see Altuna 1992a: 7-8). This would have been his first opportunity to learn some western Basque, of course.

Table 4
Biscayan forms of the auxiliary **edun* with singular object
in Larramendi's grammar

	Grammar forms	Texts
1s-erg 3s-abs	<i>dot</i>	<i>dot</i> (Bet, VJ, Cap)
2s-erg 3s-abs	<i>doc, don, dózu</i>	<i>dozu</i> (Bet, Cap, Zub)
3s-erg 3s-abs	<i>dou</i>	<i>dau</i> (Bet, VJ, Cap, Zub)
1p-erg 3s-abs	<i>dógu</i>	<i>dogu</i> (Bet, VJ, Cap, Zub)
2p-erg 3s-abs	<i>dózue, dozute</i>	<i>dozue</i>
3p-erg 3s-abs	<i>dóüe, doute, dave</i>	<i>daude</i> (VJ), <i>dabe</i> (Cap)

The first and second-person forms quoted by Larramendi in the first column (*dot*, *dozu* & *dogu*) were and are common in Biscayan, as proven by the texts in the second column.³⁸ The same can be said of *dave* (3p-erg; pronounced /b/ and now always spelled *dabe*) for the eastern area of the dialect (*daude* is the western variant, attested in *Viva Jesus*). On the other hand, a contradiction appears between the «o vowel» form of the third-person singular (*dou* 3s-erg) or the first two forms of the plural (*dóüe*, *doute* 3p-erg) and those attested in the texts (*dau* & *daude/dabe*, respectively). The common «o vowel» forms (*dot*, *dozu*, etc.) come from **dadu-* > **dau-*, with intervocalic *d* loss and subsequent monoptongation; those changes have taken place only in the first and second person until now. A single *dou* form has been collected in the past century in the village of Arrankudiaga (Yrizar 1992: 212; not in Gaminde 1984), but together with *dau* & *deu* (1s-erg 1s-abs). It is clearly a very late and incomplete change, and surely a circumstantial one, in such a small area of the Biscayan dialect. In fact, *dou* today is the most widespread form of previous *dogu* (3s-abs 1p-erg), while *dau/deu* (3s-abs 3s-erg) are still the most common forms for the third person, according to Gaminde (1984).

These facts can be explained in two ways. On the one hand, perhaps Larramendi did not know enough of the dialect by 1729, but he did know some *dot*-like forms, and would analogically deduce the third person singular and plural from them; on the other hand, Larramendi could purposefully have changed the third-person forms, looking for a regular paradigm. Of course it could well be the result of both of these factors, and this is the hypothesis that will be defended here in what follows.

Firstly, he also presents a regular «o form» paradigm for the verb **edun* when, for example, the direct object is the first-person singular (1s-abs; Larramendi 1729: 141), even though the forms without monophthongization *nau* (1s-abs 3s-erg), *nauzu* (1s-abs 2s-erg) etc. were common then, *nauzu* & *nozu*-like variants appearing together from Lazarraga onwards (c. 1600; Blanco & Krajewska 2020: 373-375).³⁹

³⁸ Surely the same cannot be said of *dozue* (2p-erg), because until the time of Larramendi *dozu* was also plural (Urgell 2018: 620). In fact, the first attestations of *dozue* are from Barrutia (c. 1720 or 1750?; see Lakarra 1996: 174-176), and the first ones provided by the *EKC* are even later, from Mogel's writings (v.g., *Confesino ona*, 1803).

³⁹ However, Gaminde (1984: I, 255-256) has only found *nausu* in Elgeta, and *nosu* in almost all other towns.

Table 5
Biscayan forms of **edun*
for the direct object being the first-person singular

Grammar forms	
2s-erg	nóc, nón, nózu
3s-erg	nou
2p-erg	nozue
3p-erg	noüe, naüe

At the same time, *nou* (1s-abs 3s-erg) & *noüe* (1s-abs 3p-erg) are never attested according to *EKC*, because there was no monophthongation in the third person, as in the case of *dau* & *dabe* (3s-abs) cited above. It seems that Larramendi completed some Biscayan paradigms in a regular way, and that he put those regular forms first and prioritized them, but without completely rejecting other options, since he also accepted the third-person *dave* from actual speech and/or from the texts, as well as *naüe* (1s-abs 3p-erg).

There is another peculiarity that will help us to understand Larramendi's regular forms and where they came from. Some of the plural forms quoted above have a pluralizer *-e*, which is the common Biscayan one, but sometimes a variant with *-te* also appears, as in *dózue* / *dozute* (3s-abs 2p-erg), *dóüe*/*doute* (3s-abs 3p-erg) —but not in *nozue* (1ps-abs 2p-erg) or *noüe* (1s-abs 3p-erg), for example. There is no attestation of such *-te* forms, as far as I know; in fact, the pluralizer *-te* is an innovation of the central dialects that has neither reached the Biscayan dialect nor some western and southern Guipuzcoan varieties, including that of Loiola (Azpeitia), where Larramendi lived. In fact, as Mitxelena pointed out,⁴⁰ there are *-te* & *-e* forms in the Guipuzcoan paradigm of Larramendi's grammar (1729: 66), as shown in the following table:

Table 6
Biscayan and Guipuzcoan
forms of **edun* in Larramendi's grammar

	Biscayan	Guipuzcoan
1s-erg 3s-abs	dot	det
2s-erg 3s-abs	doc, don, dózu	dec, den, dézu
3s-erg 3s-abs	<i>dou</i>	deu
1p-erg 3s-abs	dógu	dégu
2p-erg 3s-abs	dózue, <i>dozute</i>	dézue, <i>dézute</i>
3p-erg 3s-abs	<i>dóüe</i> , <i>doute</i> , dave	déüe, <i>dute</i>

⁴⁰ «If measured by territory and by people, it can be said that *due* (*debe*) is the most used verbal form in Guipuzcoa. But this only corresponds to spoken language. In the texts, the main form is *dute*. The roots of this phenomena can be found in Larramendi, if not before. In his grammar, he certainly taught *deü-e* (perhaps to express *deu-e*) and *dute*, but when he wrote in Basque what he used was *dute*» (Mitxelena, ap. Yrizar 1983: 687).

All Guipuzcoan verbal forms in the table above are known (see note 39), whereas all the Biscayan forms in italics are unknown outside this grammar. We can conclude that Larramendi more than likely modelled the Biscayan paradigm on the Gipuscoan one. In fact, there is only one form that does not fit the model: *dave* (3s-abs 3p-erg). Since many of the Biscayan forms are *per se* regular and have their exact counterpart on the Gipuscoan side of the table, these unknown forms *dózute*, *dóüe*, *doute* seem to be analogical creations of Larramendi.

It would not be surprising if Larramendi, as a grammarian, sought to complete regular paradigms which, in his view, would best represent primitive Basque, which having been created perfectly by God was, in his days, a little spoilt or corrupted by the negligence of its speakers (see Urgell 1991: 922). However, in my opinion, he was not completely sure when citing forms of the Biscayan dialect, which may have prompted him to complete paradigms with options derived from the Gipuscoan models. The clearest case of this came sixteen years later, when he probably had the chance to improve his knowledge of Biscayan: none of the aforementioned «analogical creations», such as *dou* & *doue* or *doute*, reappear in his dictionary. In contrast the actual Biscayan forms *dau* (3s-abs 3s-erg) and *daue* (3s-abs 3p-erg) are to be found:

- (12) Se haze tarde, *berantzen*, *berandutzen* du [G, NL], *belutzen* *dau* [B] (DT, s.v. *tarde*).
- (13) Hasta los enemigos le alaban, *are etsayac*, *etsayac ere*, *arerioac bere alabatzen* *deue* [G], *daue* [B], *dute* [NL] (DT, s.v. *hasta*).

On another note, there is an interesting change in the plural form, which was *dave* in the grammar, seemingly with /b/,⁴¹ but *daue* with /w/ in the dictionary; incidentally, without diaeresis (i.e. not **daüe*, as *doüe*, *deüe*, etc. in the grammar). The same form appears twice to express the relative form of the singular (*dau* → *dauena*):

- (14) Sea lo que fuere, *dána dála*, *déna déla*, *biz nai duena* [G, NL], *izan bidi gura* *dauena* [B] (DT, s.v. *ser*).
- (15) Teniente, el que tiene, *deuana* [G], *duena* [G, NL], *dauena* [B] (DT, s.v.).

The plural *daue* is an old form, coming from **dadude*, probably not in use in 1745. It can be conjectured once again that Larramendi chose or maybe «reconstructed» it by analogy with the singular *dau*, and the same can be said of the relative *dauena*.⁴² The relative form *dauena* is also mentioned in the Supplement of the DT («Obero, overo caballo, *saruc*. Y el refrán, *saruc bat uste*, *tresnatzen dauenac beste*»), here in the exact (old) form that Larramendi found in his source, *Refranes y Sentencias* (1596).

⁴¹ The confusion between <u> and <v> had been resolved by the end of the 17th century (Mujika 2002: 160 & 172).

⁴² As far as I know, this *u* > *b* / *V* — *V* evolution has not been carefully studied, except in some cases in the Alavese dialect. Thus, Ariztimuño (2015: 58-60) proved the difference between *dabe-* (3s-erg 3s-abs) & *daue-* (3p-erg 3s-abs) in Lazarraga: cf. *dabela* (A29:11) vs *dauela* (A29:107) in the same poem, for example.

In conclusion, it can be said that Larramendi preferred the regular verb forms and sometimes reconstructed them when necessary, but he was able to correct and even eliminate some of them as his knowledge of the dialect improved.

The same conclusion can be reached from other Biscayan verb forms. The following table lists the indicative present forms of the tripersonal auxiliary verb **edutsi* when the indirect object is the first-person singular (1s-dat) and the direct object is the third-person singular (3s-abs; Larramendi 1728: 93):

Table 7

Indicative present forms of **edutsi* in Larramendi's grammar

	Grammar forms	Texts
2s-erg	déuztac, -an, déúztazu	<i>deustazu</i> (Cap), <i>deustezu</i> (VJ)
3s-erg	déúzt	<i>deustala</i> (Cap)
2p-erg	déúztazue, -zu	
3p-erg	déúzte	<i>deustee</i> (Cap)

In light of the attestations presented, it is probable that Larramendi knew Capanaga's catechism (1656).⁴³ In any case, the forms given in the grammar were perfectly known and usual at that time, with the exception of the dorsal sibilant *z* rather than the apical *s*. We can assume that the Biscayan speakers who Larramendi met had lost the opposition between both series of sibilants (dorsal and apical merged as an apical), an opposition perfectly conserved in his dialect. Thus, it seems he made a hypercorrection, interpreting as a dorsal what he undoubtedly heard as an apical, perhaps in order to reconstruct the correct or original form. It must be noted that the dorsal sibilant often neutralizes as an apical before occlusive *t* even in other dialects besides Biscayan (Mitxelena 1977: § 14.2). However, all the examples of this paradigm are spelled with apical, fricative (*s*) or affricate (*ts*), in the *DT*, as a sign that later his Biscayan had improved:

- (16) Querer, amar, [...] con los transitivos, *diot*, *deutsat* (*DT*, s.v.).
 (17) Un tal me ha dicho, [...] *alangoc esan deust* (*DT*, s.v. *tal*).
 (18) Nos ha salido huero, *utsa* [...] *urten deuscu* (*DT*, s.v. *huero*).

5. Conclusion

This paper discusses why evidence compiled by Larramendi in his grammar (1729) and his dictionary (1745) was—and still is—often used with distrust or simply discarded, perhaps unintentionally, by researchers (§ 1), even though from 1985 onwards it is proven that these works were not compiled with a purely apologetic aim. The wealth of lexicon gathered in the dictionary has been shown here by means

⁴³ I could not definitively prove that (see Urgell 2000: III, § 9.3.1.3), but grammar data shows that this possibility should be reexamined. In any case, it would not be surprising, given that his supporter Cardaveraz quotes Capanaga in his Biscayan catechism (1764: 4).

of a sample (§ 2), which provides an idea of the large number of real words and expressions, first attestations and little documented forms collected by Larramendi in his oral surveys. Primarily we can conclude that the *Diccionario Trilingüe* is by far the most complete source for the 18th century lexicon. In light of our example, it seems that many of those lexical forms come particularly from the Guipuzcoan and Biscayan areas close to the Sanctuary of Loyola, or evidently from his own speech.

As far as Larramendi's grammar is concerned, no one has yet done the basic work needed to assess its importance as a prime source of the Basque of his time. Even its Basque sources, if any, have not been determined. Firstly, this work proves that the verbal forms of the Navarre-Labourdin dialect are taken (in whole or in part) from the texts of this dialect (§ 3). Some of them come doubtlessly from Etxeberri of Ziburru (*Manual devotioezcoa* 1627, *Noelac* 1630) and surely also from Haranburu (*Debocino escuarra*, 1635), the only two authors quoted by Larramendi in his grammar. Unexpectedly, evidence has appeared that Larramendi probably used another book as a source in his grammar, the work of an author cited—and praised—by him only in the prologue to his dictionary, sixteen years later: Axular's *Guero* (1643). In addition, our work has demonstrated that there are some errors in those Navarre-Labourdin verb forms, which is not the case with the forms of Larramendi's dialect, i.e., with the Guipuzcoan ones, for example. As far as I know, generally there are not many errors in Larramendi's printed works. This suggests that perhaps Larramendi was not yet very fluent in the Navarre-Labourdin dialect at the time he wrote his grammar, i.e., some years prior to living in Bayonne (1730-1733).

It also seems clear that the verbal forms of the Biscayan dialect compiled in Larramendi's grammar come partly from texts, perhaps from Capanaga's catechism (1656: § 4). However, some of those Biscayan verb forms are absolutely unattested. Its characteristics indicate that Larramendi completed analogically and sometimes perhaps «reconstructed» the Biscayan verb in his grammar. In our work it has been shown that he «restored» a dorsal sibilant in forms of the auxiliary verb **edutsi* that originally had an apical one. He also regularized Biscayan paradigms of the verb **edun* which have historically acquired an alternation between diphthongated and not-diphthongated forms (such as *dau / dot* < **dadu-*). Finally, it has been proven here that Larramendi also created supposedly Biscayan verb forms following the model of the Guipuzcoan paradigm, for example with plural *-te*, instead of the Biscayan plural *-e*.

One might suspect that he tried to reconstruct an ideal verb, just as some grammarians did in Second Modern Basque (1890-1968; Camino 2018). On the other hand, in my opinion, it is clear that, as in the case of the Navarre-Labourdin dialect, in these early years Larramendi did not know Biscayan well. His insecurity led him to create analogical forms, but he had no problem correcting all those «bettered» paradigms in the dictionary (1745), where he only attested actual forms.

By way of a final conclusion, were Larramendi's grammar and dictionary to arouse the interest of researchers, they would recover their position not only as the first Basque linguistic tools, used by all educated Basques who wanted to cultivate their language for a century and a half, but also as an important, and in some senses, prime source of the Basque of his time.

References

- Agirre, Domingo. 1890. *Aita Larramendiren bizitzaren berri laburra*. Donostia: Ignazio Ramon Barojaren semeen moldizkiran.
- Aldekoa-Otalora, Antton Mari. 1984. *Durangoko plateroak*. Durango: Gerediaga elkarte.
- Altuna, Patxi. 1992a. Aita Larramendiren bizitza. In Joseba A. Lakarra (ed.), *Manuel de Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690-1990)*, 3-26. Donostia: Andoaingo Udala, etc.
- Altuna, Patxi. 1992b. Larramendi euskaldun berritua. In Joseba A. Lakarra (ed.), *Manuel de Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690-1990)*, 39-48. Donostia: Andoaingo Udala, etc.
- Altuna, Patxi & Joseba A. Lakarra (eds.). 1990. *Manuel Larramendi. Euskal testuak*. Donostia: Andoaingo Udala, etc.
- Altzibar, Xabier. 1992. *Bizkaierazko idazle klasikoak. Mogeldarrak, astarloatarrak, Frai Bartolome. Nortasuna, idazlanak, grafiak*. Bilbao: Bizkaiko Foru Aldundia.
- Arakistain, Jose Maria. 1747. Larramendirentzako gutuna eta hiztegi eranskinak. In Frantzisko Ondarra & Antonio Unzueta (eds.), 1997. *Fr. Migel San Frantziskorena (Zuzeta)*. Fr. Jose Jesus-Marianera (Arakistain). XVIII-XIX. mendeetako karmeldarrak. Bilbao: Ediciones El Carmen (KARMEL).
- Arana Martija, Jose Antonio. 1986. Betolazaren *Doctrina Christiana*. *Euskera* 31. 505-526.
- Arcocha-Scaracia, Aurélie. & Beñat Oyharçabal. 2009. Siglo xvii. Desarrollo y edición de las letras vascas septentrionales. In Mari Jose Olaziregi (ed.), *Historia de la literatura vasca* [online]. <http://www.basqueliterature.com/es/basque/historia/klasikoa/XVII.%20mendea> (2021/01/08).
- Ariztimuño, Borja. 2015. Lazarragaren eskuizkribuko adizki batuez (euskal aditz jokoaren kronologia erlatibo baterantz). In Ricardo Gómez & Maria-Jose Ezeizabarrena (eds.), *Eridenen du zerzaz kontenta: sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, 49-70. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- Arriolabengoa, Julen. 2008. *Euskara Ibarguen-Cachopin kronikan. Testu zaharren ediziorako kontribuzioa*. Bilbao: Euskaltzaindia & BBK Fundazioa.
- Arzadun, Martín de. 1731. *Doctrina Christianeen explicacinoa eusquera, cein ofrecietandusten euskaldun gustiai Don Martin de Arzadun Durangoco Vrico elexetaco beneficiadu, da cureac. Dediqetan deuso Don Nicolas de Echezarreta da Olasarri jaunari, Santiagoco Ordeaco Cavalleroari*. Vitoria-Gasteiz: Bartholomé Riesgo.
- Auroux, Sylvain. 1994. *La révolution technologique de la grammatisation*. Liège: Mardaga.
- Auroux, Sylvain, Jean-Claude Chevalier, Nicole Jacques-Chaquin & Christiane Marchello-Nizia. 1985. Présentation. In *La linguistique fantastique*, 13-31. Paris: Éditions Denoël.
- Azkue, Resurrección María de. 1905-1906. *Diccionario vasco-español-francés*. Bilbao-Paris: Paul Geuthner (Facsimile edn. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca, 1969).
- Barrutia, Eneko. 1996. *Bermeo eta Mundakako arrantzaleen hiztegia*. Bilbao: Udako Euskal Unibertsitatea.
- Barrutia, Eneko. 2000. Arrainen izenak mendebaldean. In *Mendebaldeko berbetearen formilazino*. Bilbao: Mendebalde Kultur Elkarte.
- Blanco, Endika & Dorota Krajewska. 2020. Lazarraga eskuizkribuaren hiztegia eta adizkitegia. In Gidor Bilbao, Ricardo Gómez, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline

- Mounole & Blanca Urgell, *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa*, vol. 2, 239-375. Bilbao: UPV/EHU.
- Camino, Iñaki. 2004. Nafarroa Behereko euskara. *FLV* 97. 445-486.
- Camino, Iñaki. 2009. *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*. Donostia: Elkar.
- Camino, Iñaki. 2018. Bigarren Euskara Modernoa (1876-1968). In Joakin Gorrotategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Euskararen Historia*, 659-735. Vitoria-Gasteiz: Basque Government.
- Cardaveraz, Agustin. 1764. *Jesus, Maria eta Joseren devociñoico libruchoric atavarico devociño batzuc Jesusen Compañiaco Aita Agustin Cardaberaz-ec Bizcaico cristiñau devotoai euren arimen oneraco ofrecietan deusenac*. Pamplona: Antonio Castilla.
- Desmet, Piet, Peter Lauwerts & Pierre Swiggers. 1999. Dialectology, philology and linguistics in the Romance field: methodological developments and interactions. *Belgian Journal of Linguistics* 13. 177-203.
- EKC = Euskara Institutua (UPV/EHU). 2013. *Euskal Klasikoen Corpusa*. <https://www.ehu.eus/ehg/kc/> (2019/10/05).
- Etxeberri, Joanes (of Ciboure). 1627. *Manual devotioñezcoa*. Bordeaux: I. Mongiron Millanges (Facsimile edn. Donostia: Hordago, 1978).
- Etxeberri, Joanes (of Ciboure). c. 1645. *Noelac eta berce canta espiritual berriac*. Bayonne: P. Fauvet [Vinson 1891-1898: 15f].
- Gaminde, Iñaki. 1984. *Aditza bizkaieraz*, vol. I. s.l.: Udako Euskal Unibertsitatea.
- Gimeno Menéndez, Francisco. 2003. Historia de la dialectología y sociolingüística españolas. In Carmen Alemany Bay *et al.* (eds.), *Con Alonso Zamora Vicente. Actas del Congreso Internacional «La Lengua, la Academia, lo Popular, los Clásicos, los Contemporáneos»*, 67-84. Alacant: Universitat d'Alacant.
- Gómez, Ricardo. 1991. El legado de Manuel de Larramendi. *Ínsula* 534. 29-30.
- Gómez, Ricardo. 2007. *XIX. mendeko euskal gramatikagintzari buruzko ikerketak*. Bilbao: UPV/EHU.
- HAEE (Herri-Arduralaritzaren Euskal Erakundea). 1987. *Azkue hiztegiaren aurkibidea*. s.l.: HAEE.
- Haranburu, Joanes. 1635. *Devocino escuarra, miraila eta oraciotegia*. Bordeaux: P. de la Court.
- Hualde, José Ignacio. 1991. Manuel de Larramendi y el acento vasco. *ASJU* 25(3). 737-749.
- Knörr, Henrike. 1986. Betolazaren zenbait berri. *ASJU* 20(2). 499-508.
- Krajewska, Dorota, Eneko Zuloaga, Ekaitz Santazilia, Borja Ariztimuño, Oxel Uribe-Etxebarria & Urtzi Reguero. 2017. *Esteve Materraren Do(c)trina christiana (1617 & 1623). Edizioa eta azterketa (Monumenta linguae Vasconum: Studia et Instrumenta 7)*. Bilbao: Euskaltzaindia & UPV/EHU (= *ASJU* 51).
- Laka, Itziar. 1987. Sabino Arana Goiri eta Hiperbizkaiera (Hiperbizkaieraren historiaz III). *ASJU* 21(1). 13-40.
- Lakarra, Joseba A. 1984. *Berto bizkaitarrak* (1688). *ASJU* 18(2). 89-184.
- Lakarra, Joseba A. 1985a. Larramendiren hiztegi-gintzaren inguruan. *ASJU* 19(1). 9-50.
- Lakarra, Joseba A. 1985b. Literatur gipuzkerantz: Larramendiren Azkoitiko Sermoia (1737). *ASJU* 19(1). 235-281.
- Lakarra, Joseba A. 1991. Testukritika eta hiztegiak: Harriet eta Larramendi. In Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz (eds.), *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, vol. 1, 217-258. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.

- Lakarra, Joseba A. 1992. Larramendirekin aurreko hiztegitzaren historiaz: aztergai eta go-goeta. In Ricardo Gómez & Joseba A. Lakarra (eds.), *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak (ASJUren Gehigarriak 15)*, 275-312. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Lakarra, Joseba A. 1996. *Refranes y Sentencias (1596). Ikerketak eta edizioa*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Larramendi, Manuel de. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Facsimile edn. Donostia: Hordago, 1979).
- Larramendi, Manuel de. 1745. *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*. Donostia: Bartholomé Riesgo y Montero (Facsimile edn. Donostia: Txertoa, 1984).
- Larramendi, Manuel de. 1754. *Corografía o descripción general de la muy noble y muy leal provincia de Guipúzcoa* (ed. by José Ignacio Tellechea Idígoras. Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, 1969).
- Mitxelena, Koldo. 1953. Arnaud Oihenart. In Blanca Urgell (ed.), *Euskal idazlan guztiak V. Literaturaren inguruan II*, 35-57. Donostia: Euskal Editoreen Elkarte.
- Mitxelena, Koldo. 1959. *La obra del P. Manuel de Larramendi (1690-1766)*. Oviedo: Cuadernos de la Cátedra Feijoo (Repr. in *OC* 11, 427-443).
- Mitxelena, Koldo. 1960. *Historia de la literatura vasca*. Madrid: Minotauro.
- Mitxelena, Koldo. 1970. *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*. Bilbao: Centro de Estudios Históricos de Vizcaya.
- Mitxelena, Koldo. 1977. *Fonética histórica vasca*. (Repr. in *OC* 6).
- Mitxelena, Koldo. 1983. Mendiburu eta Larramendi. *Euskera* 28(1). 19-23.
- Mitxelena, Koldo. 1984. Aurkezpena. In Ibon Sarasola, *Hauta-lanerako Euskal Hiztegia*, 11-23. Donostia: GAK.
- Mitxelena, Koldo. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia. Diccionario General Vasco*, 15 vol. Bilbao: Euskaltzaindia, etc. <https://www.euskaltzaindia.net/oeh> (2019/10/05).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (Supplements of ASJU 54-68)*, 15 vol. Donostia & Vitoria-Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologia Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (ed. by Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Mocoroa, Justo Mari. 1935. *Genio y lengua*. Tolosa: Librería de Mocoroa hermanos.
- Mounole, Céline & Joseba A. Lakarra. 2018. Euskara Arkalkoa. In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Euskararen Historia*, 345-468. Vitoria-Gasteiz: Basque Government.
- Mujika, Jose Antonio. 2002. *Euskal ortografiaren hastapenak Iparraldeko literaturan*. Bilbao: UPV/EHU.
- Novia de Salcedo, Pedro. 1887. *Diccionario etimológico del idioma bascongado*. Tolosa: E. Lopez.
- Ochoa de Capanaga, Martin. 1656. *Exposición breve de la doctrina christiana*. Bilbao: Juan de Azpiroz.
- Osselton, Noel E. 1989. Secondary documentation in historical lexicography. Repr. in *Chosen words. Past and present problems for dictionary makers*, 137-147. Exeter: University of Exeter Press, 1995.
- Oyharçabal, Beñat. 1989. Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729). *ASJU* 23(1). 59-73.
- Padilla, Manuel. 2017. *Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa: XVI-XIX. mendeak / Analyse diachronique du dialecte souletin : XVIIe-XIXe siècles*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU doctoral dissertation. <https://addi.ehu.es/handle/10810/26535>.

- Pagola, Inés. 2005. *Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Pagola, Rosa Miren. 1991. *Dialektologiaren atarian*. Bilbao: Mensajero-Gero.
- Pérez, Fernando Pedro. 2002. Peces singulares marinos de la costa vasca. *Euskonews* 181. <https://www.euskonews.com/0181zkbk/gaia18104es.html> (2019/10/05).
- Pop, Sever. 1950. *La dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*. Louvain: chez l'auteur.
- Reguero, Urtzi. 2019. *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barenna (1416-1750) (Supplements of ASJU 71)*. Bilbao: UPV/EHU.
- Rodríguez Alonso, Manuel. 1992. La dialectología gallega. *Revista de lengua y literatura catalana, gallega y vasca* 2. 63-69.
- Ruiz Vientemilla, Jesús M. 1987. Estudio introductorio. Facsimile edn. of the *Diario de los literatos de España*, vol. I. Barcelona: Puvill Libros S.A.
- Sarasola, Ibon. 1983. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos. *ASJU* 17. 69-212.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-215.
- Sarasola, Ibon. 1989. Van Eysen gramatika-lanak. *ASJU* 23(1). 87-94.
- Sarasola, Ibon. 2007. *Euskal Hiztegia*. Donostia: Elkar.
- Tellechea Idígoras, José Ignacio. 1966. Nota autógrafa del P. Larramendi a la copia que hizo del Nuevo Testamento de Lizarraga. Advertencia. In *Colección de documentos inéditos para la historia de Guipúzcoa*, vol. 7, 175-176. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Tovar, Antonio. 1980. *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*. Madrid: Alianza.
- Ulibarri, Koldo. 2010. Viva Jesus dotrina: edizioa eta azterketa. *ASJU* 44(2). 41-154.
- Urgell, Blanca. 1987. *Esku-liburuaren grafi aldaketak (1802-1821)*. *ASJU* 21(2). 357-387.
- Urgell, Blanca. 1991. Axular eta Larramendi. *ASJU* 25(3). 901-928.
- Urgell, Blanca. 1996. Larramendi o el despertar de la literatura vasca peninsular. In Gorka Aulestia (ed.), *Los escritores. Hitos de la literatura clásica euskérica*, 263-288. Vitoria-Gasteiz: Fundación Sancho el Sabio.
- Urgell, Blanca. 2000. *Hiztegi Hirukoitza-ren osagaiez*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU doctoral dissertation. https://www.euskara.euskadi.net/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Blanca_Urgell_TESIA.pdf.
- Urgell, Blanca. 2001. Euskal formen aurkezpena Larramendiren hiztegian. *ASJU* 35(1). 107-183.
- Urgell, Blanca. 2002. *Hiztegi Hirukoitza-ren kanpoko eta barruko historiaz*. In Xabier Arriagoitia, Patxi Goenaga & Joseba A. Lakarra (eds.), *Erramu Boneta. Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk (Supplements of ASJU 44)*, 629-649. Bilbao: UPV/EHU.
- Urgell, Blanca. 2004. Etimologia eta neologia Larramendiren *Hiztegi Hirukoitz-ean (1745)*. *Lapurdum* 9. 299-310.
- Urgell, Blanca. 2005. Larramendiren euskal liburuak 1745 arte: testu bibliografiaranzko hurbilketa bat. *Lapurdum* 10. 247-286.
- Urgell, Blanca. 2015. Tartas eta Leizarraga berrikusiak, edo nola aldatzen duen historia ikertzailearen begiradak. In Beatriz Fernández & Pello Salaburu (eds.), *Ibon Sarasola. Gorazarre. Homenatge. Homenaje*, 647-663. Bilbao: UPV/EHU.
- Urgell, Blanca. 2018. Lehen Euskara Modernoa (1745-1891). In Joakin Gorrotategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Euskararen Historia*, 543-657. Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.

- Urrutikoetxea, Ane, 2016. Euskararen apologista sutsua. *Berria* 2016/01/29. https://www.berria.eus/paperekoa/1833/030/001/2016-01-29/euskararen_apologista_sutsua.htm (2021/01/08).
- Villasante, Luis. 1961. *Historia de la literatura vasca*. Bilbao: Sendo (Second edn., corrected and augmented, Oñati: Aranzazu, 1979).
- Vinson, Julien. 1891-1898. *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Paris: J. Maisonneuve (Facsimile edn. with J. Urquijo's notes; *Supplements of ASJU* 9. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 1984).
- Yrizar, Pedro de. 1983. *De(b)e - du(t)e, dai, debie* aditz-jokoak gipuzkeraz. Bizkaieraren eragintza. In *Piarres Lafitteri omenaldia (IKER 2)*, 683-688. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Yrizar, Pedro de. 1992. *Morfología del verbo auxiliar vizcaino: (estudio dialectológico) / Tomo II, Subdialecto occidental (variedades de Arratia, Orozco, Arrigorriaga y Ochandiano), Subdialecto de Guipúzcoa (variedades de Vergara y Salinas)*. Bilbao: Bilbao Bizkaia Kutxa & Euskaltzaindia.
- Zuazo, Koldo. 1998a. Euskalkiak, gaur. *FLV* 30. 191-233.
- Zuazo, Koldo. 1998b. Betolatzaren hizkeraz. In Henrike Knörr & Koldo Zuazo (eds.), *Ara-bako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak. El euskara alavés. Estudios y textos*, 71-86. Vitoria-Gasteiz: Eusko Legebiltzarra.
- Zuazo, Koldo. 2014. *Euskalkiak*. Donostia: Elkar.
- Zubikarai, Agustin. 1981. R. M. Azkueri jarraitzen. *Euskera* 26. 221-238.
- Zulaika, Josu M. 2012. Breve panorámica de la lexicografía vasca anterior al *Diccionario Trilingue* de Larramendi (1745). *BSEHL* 8. 43-71.

Adi-tik *edin-era: aditz laguntzaile baten identifikazioa euskal gramatikagintzan¹

*From adi to *edin:*

An auxiliary verb in the Basque grammaticography

Ricardo Gómez-López*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: In this article I will analyse how the verbal forms of the auxiliary verb **edin* were described and classified in some ancient Basque grammars (17th-19th centuries): namely I will examine in which auxiliary verb the verbal forms of **edin* were categorized by each grammarian, and what motivated that classification. The study will end with the proposals of Willem Jan van Eys, who reconstructed the **edin* participle.

KEYWORDS: Basque grammaticography, auxiliary verbs, 17th-19th centuries.

LABURPENA: Artikulu honetan **edin* aditz laguntzailearen adizkiak euskal gramatika zaharretan (XVII-XIX) nola deskribatu eta sailkatu ziren aztertuko dut: gramatikari zaharrek zein laguntzailearen barruan sartu zituzten eta haien sailkapenen arrazoiak zein izan zitezkeen erakutsiko dut. Azterketa amaituko da **edin* partizipioa berreraiki zuen Willem Jan van Eysen proposamenekin.

HITZ GAKOAK: euskal gramatikagintza, aditz laguntzaileak, XVII-XIX. mendeak.

¹ Artikulu honek hurrengo proiektuen laguntza izan du: «*Monumenta Linguae Vasconum 5: periodización y cronología*» (Espainiako MINECO, FFI2016-76023-P) eta «*Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada*» (HLMV-LHC) (Eusko Jaurlaritza, GIC. IT698-13).

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Ricardo Gómez-López – ricardo.gomez@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-7177-5765>

Nola aipatu / How to cite: Gómez-López, Ricardo (2016 [2021]). «*Adi-tik *edin-era: aditz laguntzaile baten identifikazioa euskal gramatikagintzan*». ASJU, 50 (1-2), 149-163. (<https://doi.org/10.1387/asju.22862>).

Jasoa/Received: 2019-12-23; Onartua/Accepted: 2020-05-21.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

1. Sarrera

Aski ezaguna da **edin* aditzaren partizipioa Willem Jan van Eys euskalari holandarrak berreraiki zuela bere gramatika konparatzailean.² Hala ere, bistan da, **edin* aditzari dagozkion formak askoz lehenagotik jaso ziren euskal gramatika-lanetan.

Artikulu honetan **edin*-en adizkiak euskal gramatika zaharretan nola deskribatu eta sailkatu ziren aztertuko dit: gramatikari zaharrek zein laguntzaileen barruan sartu zituzten eta haien sailkapenen arrazoiak zein izan zitezkeen erakutsiko dit. Nire ikerketa ez da oraindik amaitu eta, beraz, oraingo honetan, funtsean, van Eys arteko euskal gramatikari batzuen lanetan agertutako datuak antolatu eta aurkeztuko ditut, ondoren van Eysen beraren **edin*-en azterketekin jarraitzeko eta behin-behineko ondorio batzuekin amaitzeko.

2. Voltaire

Voltaire-rena da ezagutzen dugun lehenengo euskal gramatika-lana (c. 1620). Bere hizkuntza eskuliburuan Voltairek ez du aditz laguntzaileen inongo sailkapenik egiten; bai, ordea, moduena. Aurkezten dituen aditz paradigmak itzulpen zerrenda hutsak dira, bestelako azalpenik gabe. Hartara, **edin* laguntzailearen formak honako modu hauetan agertzen dira, ia beti *mintzatu* aditzari lotuak:

— Agintera (Lakarra 1997: 29):

Mandando	<i>Imper. en cōmandant</i>	Manatçean
habla	Parle	minçady
[...]		
hablad	Parles	minça çaitte
ved	voyez	beha çaitte

— Subjuntiboa (Lakarra 1997: 29):

Desseando	<i>Optat. en desirant</i>	Deziratzean
que yo hablasse	Que ie parlasse	Minça nendin
que tu hablasses	que tu parlasses	minça hendin
que el hablasse	que il parlat	çedin
que hablassemos	que nous parlissions	minça guinteçen
que hablassedes	que vous parlassies	çintesten
que ellos hablassen	que ils parlassent	çitesten

— Ahalera (Lakarra 1997: 30):

Subjun.	<i>Subiunction</i>	Subyun.
yo hablaría	que ie parleroy	Minça nintequé
tu hablarías	que tu parlerois	minça cintesqué
el hablaría	que il parleroict	litequé
hablaríamos	que nous parlerions	guintezqué
hablaríades	que vous parleriez	çintezqué
ellos hablarían	que ils parleroient	litezqué

² Izartxorik gabe, jakina, van Eyssek ez baitzuen inoiz erabiltzen: «Nous plaçons en tête de ce paragraphe les deux formes *adin* & *edin*; la première est la seule connue, & *edin* est, selon nous, la seule forme correcte» (1879: 218).

Hiru modu horiek dira, hain zuzen ere, hurrengo gramatika gehienetan gutxienez agertuko zaizkigunak, haixetan baitago gaurko euskaran ere **edin* laguntzailearen erabilera esparru nagusia.

3. Oihenart

Oihenartek, bere ohiko zehaztasunez, *adi* laguntzailea³ sartu zuen adizki perifrastikoen osaera azaldu zuenean:

Conjugatio Impropria est cum verbum coniugatur, non per se, sed *circumloquutione*, per participium suum & verbum substantiuum *nais* hoc est sum & eius auxiliare *adi*, si verbum sit *passiuum* vel *neutrum*, Actiuum vero per verbum possessiuum *dut*, hoc est, habeo, & eius auxiliare *esac* vt, *Eziten nais* iaceo, *Sehazen* vel *Sehatu nais* caedor, *Ecusten dut* video. (Oihenart 1656: 63)

[La conjugación impropia es, cuando el verbo no se conjuga por sí, sino por circumlocución, mediante el participio suyo y el verbo substantivo *naiz*, soy, y su auxiliar *adi*, si el verbo se hace *pasivo* o neutro. Mas el *activo* por el verbo posesivo *dut*, tengo, y su auxiliar *esac*: *Ezicen naiz*, yazgo: *Sehazen* o *Sehatu nay*, estoy despedazado. *Ecusten dut*, veo. (Oihenart 1926: 341-342)]

Atal oso bat eskaintzen die *adi* eta *ezak* «aditz laguntzaileei»: «De verbis Auxiliariis *Adi* & *Esac*» izenekoa (1656: 69r-71v). Bertan bi laguntzaileen jokoak xeheki azaltzen ditu. Atala bi laguntzaileak zein modu eta denboratan erabiltzen diren zehaztuz hasten da:

Hæ duæ voces nihil per se significant sed iunctæ participiis verborum tempora aliqua supplent quæ coniugationi factæ per *Nais* & *Dud* deerant. In Indicatio modo bina habent tempora, Pr[æ]teritum perfectum secundum, seu remotum, & futurum potentiale; Exemplum in deriuatis ab *adi*, *Etormendin*, ie vins G. yo vinè H. io venni Ital. Hoc præteritum tunc locum habet cum rem iamdudum factam significare volumus, si enim nuper facta fit, vtimur altero præterito quod fit per circumloquutionem, dicimusque *etorri nais*, i.e. ie fuis venu Gal. yo soy venido Hisp. sono venuto Ital. Ideoque, istud præteritum perfectum proximum, alterum vero remotum, distinguendi causâ, nuncupauimus.

FUTURUM POTENTIALE *etor naite* venire potero. Exemplum in deriuatis ab *esac*, Præ. perf. remotum, *egin nesan*, h.e. ie fis G. yo hize H. io feci Ital. Futurum Potentiale, *egin desaket* facere potero.

HÆC duo verba *Adi*, & *Esac* cum solis participiis præteriti temporis concurrunt; Ideoque vnumquodque tempus eorum vnicum duntaxat producit tempus, & non plura [...].

IMPERATIVI tempus præsens *etor adi* veni, *egin esac* fac.

OPTATIVVS vnicum habent tempus, scilicet præteritum imperfectum remotum, vt *etor ainendi* vtinam venirem, pleust à Dieu que ie vinse G. oxala vinnie H. Dio vollesse que venissi Italicè: *egin ainesa* vtinam facerem, pleust à Dieu que ie fisse G. hiessse H. facessi Ital.

³ Oihenarten *laguntzaile* kontzeptuaren gainean, ik. Gómez-López (2016).

CONDITIONALIS, tria habet tempora, Præsens, vt *etor banadi* si venio, *egin badesad* si facio, Præt imperfectum *etor banendi* si venirem, *egin banesa* si facerem, Futurum potentiale, *etor naite* venire possim, *egin nesake* facere possim (subaudi, si liceret, vel aliquid simile.)

SVBIVNCTIVVS quatuor habet tempora, præsens remotum, vt, *etor nadin* veniam, *egin desadan* faciam, Præt. imperfectum remotum, vt *etor nendin* venirem, *egim nesan* facerem.

FVTVRVM 1. potentiale, vt *ustes etor naiteen*, putans quod veniam, vel venturus sim, *ustes egin desakedan*, putans quod faciam, vel facturum sim.

FVTVRVM 2. potentiale, vt *ustes etor nainteem*, id est, croyant que ie viendrois, croyendo que viniesset ô viniera, *ustez egin nesakeem*, hoc est, croyant que ie ferois, croyendo que yo hiziera.

Hurrengo taulan, Oihenarten lanean *izan* eta *adi* laguntzaileek aditz modu eta denboretan duten banaketa aurkeztuko dut, Oihenarten gramatikako zenbait atal aztertuturik.⁴ Letra lodiz nabarmendu ditut **edin* laguntzailearen agerraldiak:

1. taula

Izan eta *adi* laguntzaileen banaketa Oihenarten gramatika-lanean

	Indicativus	Imperativus	Optativus	Conditionalis	Subiunctivum
<i>Praesens</i>	egoiten nais	etor adi		egoiten banais etor banadi	nola egoiten naisen
<i>praesens (remotum)</i>					etor nadin
<i>praeteritum imperfectum</i>	egoiten ninsen		ainins egoiten	egoiten banins etor banendi	ustes egoiten nainsen
<i>praeteritum imperfectum (remotum)</i>			etor ainendi		etor nendin
<i>praeteritum perfectum</i>			egon ainins	egon banais	non egon naisen ustes egon nainsen
<i>praeteritum perfectum prius seu proximum</i>	egon nais				
<i>praeteritum perfectum secundum seu remotum</i>		etor nendin ⁵			
<i>praeteritum plusquam perfectum</i>	egon ninsen			egon banins	egonen ninsen (<i>futurum praeteritum</i>)

⁴ Hiru atal hauetatik zehazki: «De coniugatione impropria verbi neutrius» (1656: 67v-68v), «De verbis auxiliaribus *adi* & *esac*» (1656: 69r-69v) eta «Coniugatio verbi *adi*» (1656: 69v-70r).

⁵ «Hoc praeteritum tunc locum habet cum rem iam dudum factam significare volumus, si enim nuper facta fit, utinum altero praeterito quod fit per circumloquutionem, dicimusque *etorri nais*, i.e. *ie suis venu* Gal. *yo soy venido* Hisp. *sono venuto* Ital. Ideoque, *istud praeteritum perfectum proximum, alterum vero remotum, distinguendi causâ*, nuncupauimus» (1656: 69r).

	Indicativus	Imperativus	Optativus	Conditionalis	Subiunctivum
<i>praeteritum plusquam perfectum secundum</i>					ustes etorri nansaiteen
<i>Futurum</i>	egonen nais			egonen banais	ustes egonen naisen ustes egonen nainsen ustes egon nasaiteen
<i>futurum secundum</i>	egon(go) nasaite ⁶				
<i>futurum potentiale</i>	etor naite 'venire potero'			etor nai(n)te ⁷ 'venire possim'	1. ustes etor naiteen 2. ustes etor nainteen

Taulako datuak ikusirik, azpimarratzekoa da *edin laguntzailea ohiko hiru moduetatik kanpo⁸ agertzen zaigula: alde batetik, indikatiboko iraganaldi burutu zahar edo aoristoan (*etor nendin*), hurrengo gramatika-lanetan kausituko ez duguna; bigarrenik, optatiboan (*etor ainendi*) eta, azkenik, perifrasi zaharraz baliatzen diren protasietan (*etor banadi*, *etor banendi*).

4. Etxeberri Sarakoa

Berez latinaren gramatika bada ere, ez nuke aipatu gabe utzi nahi Etxeberriek nola sailkatu zituen *edin laguntzailearen adizkiak. Espero bezala, Etxeberri latinetik abiatu zen eta, ondorioz, *edin-en adizkiak *izan* aditz substantiboaren paradigmaren barruan sartu zituen, bi atal hauetan: «Verbo sustantivoaren conjugacinoa. **sum, es, fui, esse** 'içaita'» (1712 [2006: 148]) eta «Verbo **sum** conjugatua eta explicatua hiru escuararequin **sum, es, fui, esse** 'içaita', 'egoitea', 'ibiltcea'» (1712 [2006: 156]).

Etxeberriren garaian aoristoa desagertua da, eta irudi luke Oihenarten *futurum potentiale* delakoak jarraipena duela saratarraren indikatiboko «futuro perfecto» deiturikoan: *ni içatu nateque* 'ego fuero' (149. or.); *ni içatu naiteque, ni egotu naiteque, ni ibili naiteque* 'ego fuero' (158. or.). Hala ere, paradigma osoei arreta handiagoz begiratzen badiegu, ohartuko gara kontua ez dela hain erraza; izan ere, bigarren pertsona singularreko *aiteque*-tik kanpo, gainerako pertsonak *izan*-ekoak dira, ez *edin-ekoak: *dateque, garate(z)que, çaretezquete* eta *dira(z)teque*.⁹ Gainera, iragankorren sai-

⁶ Nahiz azalpenean iraganeko partizipioari lotzen zaiola esan, eta *egon nasaite* adibidea eman, jarraian gehitzen dituen adibideetan geroaldiko partizipioa agertzen da: *bihar etorriko nasaite, nois gueldituco nasaite* (1656: 67v-68r).

⁷ *Adi* eta *esac* laguntzaileen denborak zerrendatzean, baldintzako *etor naite* 'venire possim' adibidea ematen du (1656: 69v); aldiz, *adi*-ren jokoak aurkeztean, «Futurum, *nainte, ainte, laite*. Plurali, *gintee, sinteskee, liteske*» paradigma darabil (1656: 70r).

⁸ Ohart bedi Oihenartek ez duela ahalera modutzat hartzen: «Vtraque coniugatio *quinque* habet modos, *Indicativum, Imperativum, Optativum, Conditionalem, & Subiunctivum*» (1656: 63).

⁹ Arazoa errazago uler liteke kontuan hartzen badugu Etxeberri Sarakoaren testuetan *izan* eta *edin aditzen paradigmaren arteko nahasketa gertatzen dela: «Nous nous permettons une petite digression pour préciser qu'un changement achevé les siècles suivants en labourdin (Lafitte [1944] 1979: 269) est déjà amorcé dans le texte de Etxeberri de Sare. Il s'agit de la confusion entre les formes synthétiques de *edin et *izan* 'être' à valeur potentielle» (Mounole 2014: 261).

lean «futuro perfecto» askoz gardenagoa da (172. or.): *nic maitatuco duquet, duquec, duque, duquegu, duqueçue, duquete*.

Gauzak apur bat gehiago zaitzearren, subjuntiboan ere «futuro tanto» dator: *ni içanen nate, nateque* edo *içatu nate, nateque* ‘ego fuero’ (152. or.); paradigma horretan eta «futuro de subjuntivo» delakoan ere (162-163. or.) *aite(que)* dugu, baina gainerako pertsonak indikatibokoan modukoak dira, *-que* atzizkiarekin zein gabe. «Futuro de subjuntivo» iragankorra, berriz ere, hauxe da: *nic maitatuco duquet* edo *nic maitatu nuque, duquec* edo *huque, duque* edo *luque, duquegu* edo *guenduque, duqueçue* edo *cenduquete, duquete* edo *çuqueten* (175-176. or.).

Zalantzazko forma horietatik kanpo, **edin*-en adizkiak aginteran eta optatibo edo subjuntiboan agertzen dira.

5. Urte

Ez dut Urtez xehetasun askorik emango, haren gramatikan aditz paradigmaren aurkezpena anabasa handia delako, antolamendu egoki baten zain. Esan dezadan, soil-soilik, Urteren gramatikan ere **edin*-en formak *izan* aditzaren barruan sartuta daudela. Izan ere, Urtek bi laguntzaile bereizten ditu, *ni naiz* eta *nic dut*, euskalaritzan bide luzea izango duen sailkapen bat abiaraziz. Izenburu hau dauka aditz laguntzaileen atalak (Urte c. 1714: 73):

Les verbes auxiliaires
cantabriques
je suis *ni naiz* et j’ay
nic dut
avec leurs composez

6. Larramendi

Larramendik ere, funtsean, bi laguntzaile bereizten ditu, aktiboa (*dut*) eta neutroa (*naiz*):

Las terminaciones, afijos o finales de un verbo se llaman aquellas dicciones que, combinadas y juntas con los modos del infinitivo, componen la distinción de tiempos y variedad de conjugaciones. Estas terminaciones son unos verbos auxiliares por el oficio que tienen en la formación de los tiempos, y sustantivos por que aun por sí solos, y sin ninguna composición, tienen su significado [...]. Las terminaciones unas son del verbo activo, otras son del neutro. (1729: 56)

Neutroaz denaz bezainbatean, *naiz* laguntzailea erabiltzen da:

El verbo *izán, izandú, izatú* significa *tener y ser*; en la primera significación es activo y tiene todos los auxiliares que hazen la variedad de las conjugaciones activas; en la segunda significación es verbo no activo, o neutro, y tiene por auxiliar para la variedad de inflexiones al *naiz, aiz, da*. (1729: 157-158)

Larramendiren gramatikan **edin*-en adizkiak honako modu eta denbora hauetan agertzen dira:

1. Agintera: *izán ádi, záite* ‘sé tú’, *bédi, bidi* ‘sea aquel’, *záitezte, zaiteze* ‘sed vosotros’, *bítez* ‘sean aquellos’ (159. or.).

2. Subjuntiboa (*optativo*):
 - a. Orainaldia: *izán nadín* ‘yo sea’, *adín, zaitezén* ‘tú seas’... (160. or.).
 - b. Hirugarren burutugabea (*imperf. 3.*):¹⁰ *izán nendín* ‘yo fuesse’, *endín, cindécén* ‘tú fuesses’... (160. or.).
3. Baldintza:
 - a. «Futuro condicional»: *izán banadí* ‘si yo fuere’, *baadi, bazaitéz* ‘si tú fueres’, etab. (161. or.).
4. Ahalera («Conjugación del verbo neutro con las inflexiones correspondientes al *possum potes*, o *puedo puedes*»):
 - a. Indikatiboko orainaldia: *eseri náiteque* ‘yo me puedo sentar’, *eseri díteque, záitezque* ‘te puedes sentar’, *eseri daíteque, díteque* ‘se puede sentar’, etab. (227. or.).
 - b. Indikatiboko iraganaldi burutugabea: *eseri níndeque* ‘yo me podía sentar’, *eseri índeque, cíndezque* ‘te podías sentar’, *eseri líteque* ‘aquel se podía sentar’, etab.; «El pretérito perfecto añadiendo *an*» (227. or.).

7. Harriet

Martin Harrietek Larramendiren gramatikan ikusi dugun sailkapen bitarra errepikatzen du, aldeak alde: «Le Verbe *avoir* içatea» (1741: 63), non **edun* eta **ezan*-en paradigmak sartzen diren, eta «Le Verbe *être* içatea» (1741: 75), non *izan* eta **edin*-en paradigmak sartzen diren.

Zehazki, Harrietek **edin*-en adizkiak honako modu eta denbora hauetan aipatzen ditu. Beheko datuetan ageri denez, behin baino gehiagotan paradigma baten barruan *izan* eta **edin*-en adizkiak tartekatzen dira:

1. Agintera: *içan adi* ‘sois’, *içan bedi edo den* ‘soit’, *içan gaiten* ‘soyons’, etab. (76. or.).
2. Subjuntiboko [orainaldia] (*optatif*): *içan nadin* ‘que je sois’, *içan adin* ‘que tu sois’, *içan dadiñ* ‘qu’il soit’, *içan gaitecen* ‘que nous soyons’, etab. (77. or.).
3. *Imparfait conj.*: *içan naiñtecen* ‘que je fusse’, *içan aintecen* ‘que tu fusses’, *içan ladiñ* ‘qu’il fût’, *içan cediñ* ‘qu’il fut’, *içan gaiñtecen* ‘que nous fussions’, etab. (77. or.).
4. *Parfait conjonctif*: *ni içan naiñtequeien* ‘j’aurois été’, *hi içan aiñtequeien* ‘tu aurois été’, *hura içan citequeien* ‘il auroit été’, *gu içan guiñtequeien* ‘nous aurions été’, etab. (77. or.).
5. *Futur incertain*: *ni ninçateque* ‘je serois’, *hi inçateque* ‘tu serois’, *hura liteque* ‘il seroit’, *gu guiñanteque* ‘nous serions’... *hec litezque* ‘ils seroient’ (78. or.).
6. *Optatif parfait conj.*: *ni içan bainiñtequeien* ‘que j’aurois été’, *hi içan bahintequeien* ‘que tu aurois été’, *hura içan baitcitequeien* ‘qu’il auroit été’, *gu içan baiquiñtequeien*¹¹ ‘que nous aurions été’, etab. (82-83. or.).

¹⁰ «Imperf. 1.» (160. or.) *izango nintzaque* ‘yo fuera / huviera sido’, *intzaque, cínaque* ‘tú fueras / huvieras sido’, etab. dugu, eta «[e] imperf. 2. según las reglas generales» (160. or.) ilun geratzen da.

¹¹ Jat. *baiquiñtequeien*.

7. *Optatif conjonctif*: *içan nadillala* ‘que je sois’, *içan adillala* ‘que tu sois’, *içan dadillala* ‘qu’il soit’, *içan gaitecela* ‘que nous soyons’, etab. (85. or.).
8. *Imparfait conj.*: *içan naitecela* ‘que je fusse’, *içan aintecela* ‘que tu fusses’, *içan cedillala* ‘qu’il fut’, *içan gaiñtecela* ‘que nous fussions’, etab. (85. or.).
9. *Parfait conjonctif*: *ni içan nintequeiela* ‘que j[']aurois été’, *hi içan aintequeiela* ‘que tu aurois été’, *hura içan citequeiela* ‘qu’il auroit été’, *gu içan guiñitezqueiela* ‘que nous aurions été’, etab. (86. or.).

Geroago, *ethortcea* (133-137. or.), *goatea* (137-141) eta *atheratcea* (141-144) aditzen paradigmak eskaintzen ditu, eta aurreraxeago *hilcea* ‘mourir’ aditzarena (158-161). Aldaera batzuk gorabehera, *izan* aditzaren paradigmekin ikusi ditugun adizkiak errepikatzen dira. Diferentzia aipagarriena *futur incertain* denboran kausitzen dugu, *ethortcea* eta *goatea* aditzetan paradigma osoa baita **edin*-en formez osatua; ez, ordea, *atheratzea* eta *hilcea* aditzetan. Hona, adibide gisa, *ethortcea* aditzaren paradigma:

Futur incertain: *ni ethor nindeque* ‘je viendrais’, *hi ethor aindeque* ‘tu viendrais’, *hura ethor liteque* ‘il vendroit’, *gu ethor guindeque* ‘nous viendrions’, etab. (136-137. or.)

Liburuaren amaieran frantsesezko «Remarques sur la langue basque» datoz (1741: 441-506) eta hor berriz ere aipatzen du Harrietek aditzaren sailkapen bitarra:

[E]lle [= euskara] a deux conjugaison[s], les verbes dont l’une est composée des dits quatre infinitifs desdits participes passifs & d’un mot *Naiz*, &c. pour faire le substantif, le passif, & ceux qui prennent leur place. [...] & l’autre conjugaison se fait moyennant les quatre infinitifs, les participes passifs, & d’un autre mot *dut*, &c. qui sert pour faire tous les verbes actifs. (Harriet 1741: 480)

Frantsesezko «Remarques» horietan, infinitibo edo adizki jokatu gabe mota bakoi-tza noiz erabili behar den azaltzen ari delarik, aditzoina daramaten modu eta denborak zerrendatzen ditu eta, jakina, hor ere agertzen dira **edin*-en adibideak:

Les cinquièmes infinitifs, comme *eman*, *erran*, *ikbus*, *maita*, *ethor*, &c. servent pour l’imperatif, pour l’optatif, pour l’imparfait conjonctif, & pour le futur incertain.

Imperatif.

Eman beça,
ethor bedi,

qu’il donne.
qu’il vienne, &c.

Optatif.

Eman deçadan,
ethor nadiñ,

que je done.
que je vienne, &c.

Imparfait Conj.

Nic eman neçan,
ni ethor naintecen,

que je donnasse.
que je vinsse, &c.

Futur Incertain.

Nic eman neçaque,
ni ethor naindeque,

je donnerois.
je viendrois, &c.

(Harriet 1741: 485)

8. Astarloa

Astarloak, besteak beste, 206 aditz-joko, 11 modu eta 6 denbora bereizi zituen (Gómez 2007: 35-43). Baina *Diskurtso filosofiko*en orrialdeetan, euskal aditzaren aurkezpena egiten duenean, adibide gehienak orainaldiko indikatibokoak dira, eta batez ere joko aktibokoak.

Astarloaren iritiz, aditz laguntzaileak eta aditz trinkoak gauza bera dira (*aditz irregularrak* deritze): aditz irregular batek beste ekintza bat lortzen laguntzen duen ekintza bat adierazten du (Astarloa 1883 [1805]: 739):

Todo idioma para ser perfecto ha de tener verbos irregulares; pero no es libre para irregularizar todo verbo. La naturaleza de los idiomas tiene ciertas reglas que nos dan á entender que tales ó tales verbos han de ser irregulares y no otro alguno. Como los verbos en sus inflexiones han de ser compuestos en un lenguaje perfecto, son necesarios los auxiliares, esto es, ciertos verbos que ayuden á los demás en el juego de su conjugacion: y de ahí han de ser irregulares aquellas acciones destinadas por naturaleza al logro de otra accion cualquiera que ella sea, por ejemplo, es necesario existir para obrar, y hé aquí la indispensabilidad de que el verbo *existir* sea irregular. [...] El *saber*, *ir*, *venir*, *estar*, *existir*, *andar*, *traer*, *llevar*, *ver*, *oir*, *tener*, *haber*, *seguir* y otras acciones de esta naturaleza son irregulares en la lengua bascongada, porque son precisas y necesarias para el logro de otras.

Alegia, badirudi Astarloak maila berean jartzen dituela *zoratzzen naiz* eta *zoratzzen noa/nagol nabil...*, edo *kantatzzen dut* eta *kantatzzen dakit/dakust/dantzut ...* bezalako egiturak, haren analisisan guzti-guztietan baitago ekintza bat («irregularra»; hots, gure laguntzailea edo gure trinkoa) beste ekintza bat lortzen (egun *aditz nagusia* edo *per-paus osagarria* deituko genukeena) laguntzen duena. Zernahi gisaz, Astarloak aipatzen dituen aditz irregularren —hots, laguntzaileen— artean ez dago **edin* aditza; gainera, esan bezala, gehienetan aditz aktiboen adibideak erabiltzen ditu.

9. Aditz bakarraren aldeko autoreak

Hitz bitan laburturik, aditz bakarraren teoriak proposatzen du giza hizkuntza guztiak aditz bakar bat dutela; teoriaren bertsio desberdinak dauden arren, aditz bakar hori, funtsean, *izan* aditza da; cf. Gómez (2006) eta bertan aipatutako bibliografia. Aditz bakarraren teoria XVII. mendean formulatu zen, Frantziako gramatika arrazionalistaren barruan. Hurrengo bi mendeetan arrakasta handia izan zuen Europako gramatikagintzan eta euskal gramatiketan ere islatu zen. Aditz bakarraren teoria onartu zuten euskal gramatikarien artean honako hauek daude: Darrigol, Abadia, Xaho, Intxauspe eta, beranduago, Azkue gaztea.

Gehienetan, euskal gramatikari horiek frogatu nahi izan zuten gainerako hizkuntzetan maila abstraktuan gertatzen zen aditz bakarra (adib., lat. *lego* = *legens sum*), euskaran formalki gauzatzen zela, eta horretarako guk «laguntzaile» deitzen duguna haiek benetako aditza dela iritzi zioten. Ondorioz, eta gure gaiari dagokionez, **edin*-en adizkiak aditz bakar horren parte lirateke.

10. Zabala

Bizkaierazko aditz perifrastikoari eskaini zion liburuan (Zabala 1848), Juan Mateo Zabalak zenbait laguntzaile bereizi zituen, Urtek abiarazitako eta Larramendik hedatutako joeratik aldentuz; baina ez zuen haien artean **edin* aipatu. Horren ordez, subjuntibo, agintera eta ahalerako adizki laguntzaile iragangaitzetan (*mistas*, Zabala-ren terminoetan) *egin* eta *ekin* laguntzaileak identifikatu zituen:

16. Para el indicativo, optativo, condicional y consuetudinario comun se vale nuestro dialecto en activa de la radical del verbo *eduki* ó *iduki*, quitándole la *ki* final y sustituyendo á la *k* una *ts* en las conjugaciones de recipiente; en la *mista* hace uso de la de *izan*.

17. Para los presentes y pretéritos imperfectos consuetudinarios de formacion vizcaina de las de *eroan* y *yoan*.

18. Últimamente para todos los demas de las de *egin* y *ekin*. (Zabala 1848: 60)

Hala ere, tamalez, V. kapituluaren («De los modos que forman sus tensos con los artículos auxiliares de *egin*», 1848: 26-32)¹² subjuntibo, agintera eta ahalerari buruz ari denean, Zabalak ez du inon ere zehazten zein adizki dagokion *egin*-i eta zein *ekin*-i.

11. Bonaparte

Bonaparte printzeak ez zuen zuzen-zuzenean aditz bakarraren teoria onartu; nolahi ere, egin zuen adizki jokatuaren sailkapenari begiratzen badiogu, teoria horren zantzuak aurki ditzakegu erraz. Bonapartek bi adizki mota nagusi bereizi zituen (1869: xxvi): izen adiztuak («noms verbisés»), izen jatorriko erroa dutenak, eta amaiera hutsak («terminatifs purs»), bat ere errorik ez dutenak eta benetako aditzak lirakeenak (xehetasun gehiagotarako, ik. Suárez 2000: 66-72). Hauek dira Bonapartek multzo bakoitzean sartu zituen aditzak:

— Izen adiztuak:

- Arruntak: trinkoak, *joan*, *eroan*.
- Bereziak: *izan*, *egin*, *egon* [*egoki* = *zekion*, *dakigula*...]

— Amaiera hutsak: *dut*, *nuen*...; *diro(ke)*, *liro(ke)*, *zirokeen*...

Hortaz, 1869ko sailkapenean Bonapartek ez du **edin* ez antzekorik aipatzen. Bistanenez, NOR-NORI sailekoak *egon* edo *egoki* izen adiztu berezien barruan sartu zituen, baina ez dakigu non sailkatu zituen NOR sailkeko adizkiak. Aldiz, 1876ko artikuluan, Bonapartek sailkapen zertxobait desberdina dakar eta oraingoan *adi* aipatzen du (1876: 8):

— Modu laguntzaileak («modes auxiliaires»): *izan* iragankorra [= **ezan*], *iraun*, *adi* eta *ki*. Modu hauek beti dira laguntzaileak eta «aditz erroari» —hots, aditzoinari— lotzen zaizkio.

¹² Liburuaren barruan izenburu hori badu ere, hasierako aurkibidean beste hau dakar: «*Capítulo V. Formación de los tensos con auxiliares de *egin* y *ekin**» (1848: viii).

— Ez-laguntzaileak izan daitezkeenak («modes qui peuvent ne pas être auxiliaires»): amaiera hutsak eta *izan* iragangaitza [= *izan*]. Laguntzaileak izan daitezke, baina ez nahitaez. Ez dira inoiz aditz erroari loturik agertzen eta «aditz-adjektibo» —hau da, partizipioa edo aditz-izena— behar dute:

Aurreko sailkapenari jarraituz, Bonapartek aoristoa aipatzen du, «indicatif auxiliaire» deituaz (1876: 9):

L'indicatif auxiliaire ne se compose que d'un seul temps qui est représenté dans notre tableau par *zezan*, *zedin*, *zekion*. Ce passé s'unit toujours au radical, et ne forme qu'un seul temps composé qui exprime le parfait défini français ou l'aoriste.

12. Van Eys

Bere gramatika-lanetan van Eysek asko aldatu zuen euskal aditzari buruz zuen ikuspegia. Holandarraren lehenengo gramatikaren bi edizioetan (1865, 1867) van Eysek bere egiten du Larramendiren eta —zuzenean— Zabalaren sailkapena:

Le verbe périphrastique est donc formé d'un nom verbal et de l'auxiliaire. Cet auxiliaire est: *Eduki*, eu, pour les verbes actifs, et *Izan*, été, pour les verbes passifs et neutres. (1867: 61)

Geroago, *izan* laguntzaileaz ari delarik, euskal aditz irregularrena dela dio eta, adibide gisa, aginterak lau erro dituela adierazten du. Horietatik bat *adi* da; beraz, *izan* aditz eta laguntzailearen barruan sartzen du **edin*:

De tout les verbes basques celui-ci est le plus irrégulier, et il nous semble, le seul véritablement irrégulier.

L'impératif contient quatre radicaux différents: *zaren*, soi; *den*, ou *biz*, qu'il soit; toutes formes inusitées: *izan adi*, qu'il soit; forme composée et le seule usitée. Deux de ces radicaux ont formé les différents temps; *iz* [...] a formé l'indicatif [...]; *adi* a formé le subjonctif. (1867: 89)

1875ean, van Eysek euskal aditz laguntzaileen gaineko liburuxka bat argitaratu zuen. Bertan, oraindik kokatzen du **edin* laguntzailea *izan*-en barruan, baina zenbait berrikuntza dakartza. Alde batetik, erroari *adin* deitzen dio:

Le subjonctif et par conséquent le potentiel du verbe *izan* sont formés de *adin*. (1875: 77)

Nous avons déjà dit [...] que *adin* paraît être la racine du subjonctif du verbe *izan*. L'impératif, le subjonctif et le potentiel sont formés de *adin*. (1875: 89)

Bigarrenik, *adin* da, van Eysen iritziz, bizkaierazko ahalera aktiboa —hots, iragankorra— osatzeko erabiltzen dena, eta ez *egin*:

Le radical du potentiel bisc. actif est donc *adin* ; après la chute du *d*, *ain*, et après la chute régulière de *n* final, *ai*. Cet *ai* est traité comme toutes les autres racines verbales, et pour exprimer le verbe actif, il a fallu préfixer *d* et suffixer le nominatif ; ce qui a donné *d-ai-t* ou *dait* ; *d-ai-zu* ou *daizu* ; *d-ai* ou *dai*, etc. «je le puis» etc. (1875: 78)¹³

¹³ Cf. orobat: «Le dialecte bisciaïen n'a formé le potentiel comme les autres dialectes, c'est à dire, du subjonctif [...] le bisc. n'a pas pris *egin*, (dont il a formé son subjonctif) pour thème du potentiel ; il dit : *dait*, *daizu*, *dai*, etc. Pour expliquer ces flexions il faut d'abord examiner le potentiel du verbe *izan*» (1875: 77).

Azkenik, *adin* ikusten du, orobat, optatiboko *ai-* aurrizkiaren jatorrian:

La racine *adin* contractée en *ai*, nous explique aussi, croyons nous, la forme de l'optatif dans les dialectes basques français: *ainu*, *aibu*, *ailu*, etc. L'hypothèse que nous avons proposée dans notre dictionnaire [van Eys 1873], savoir que *ai* dériverait de *al* est insoutenable. (1875: 79)

Optatiboaren esanahira hurbiltzeko, van Eysek *adin* erroa *adin* 'adimen' izenarekin lotzen du (ohartu gabe, noski, izen horren 'adimen' adiera XIX. mendetik aurrera lekukotzen dela; cf. *OEH*, s.v. *adin*):

Peut-être faudra-t-il voir dans *adin* le même mot que *adin* «entendement», dont dérive le verbe *aditu*, bisc. *aitu* [...]. *Adin* «entendu» pourrait avoir pris la même signification que «entendu» en français, c.a.d. vouloir. «J'entends qu'il le fasse = je veux qu'il fasse». *Adin* contracté en *ai* pourrait ainsi avoir la valeur d'un impératif, et *ai* ou *adi-neza*, serait «veuille que j'eusse», et s'écrirait en un mot *aineza*, ce qui est exactement sa forme actuelle. (1875: 79)

Honenbestez iritsi gara van Eysen gramatika-lan nagusira, 1879ko gramatika konparatzaileara alegia. Lan horretan agertzen da lehenbiziko aldiz *edin* partizipio berreraikia. Izartxorik gabe dakar —berreraikitako formetan van Eysek ez baitzuen inoiz izartxoia erabiltzen— eta 'pouvoir' esan nahi duela dio:

Adin ou edin «pouvoir» comme auxiliaire

Nous plaçons en tête de ce paragraphe les deux formes *adin* & *edin*; la première est la seule connue, & *edin* est, selon nous, la seule forme correcte.

Hasierako bokalaren aldaketa honela argudiatzen du:

La voyelle initiale des thèmes verbaux devient généralement *a* dans le présent; mais elle se maintient à l'imparfait & dans l'impératif [...]. Or, comme l'imparfait de *edin* est *nendin* & l'impératif *bedi*, nous en concluons que le thème verbal est *edin*. (1879: 218)

Bestalde, laguntzailea ez ezik, *edin* aditz osoa ere badela ohartarazten du:

Que *edin* a conservé sa signification comme verbe indépendant, comme non-auxiliaire [...] Le dialecte biscalien est le seul, autant que nous sachions, qui ait conservé l'emploi de *edin*, comme verbe indépendant. Zavala cite l'exemple suivant [...]. Ainsi : *Guztia daian Yaungoikoa*. «Le Seigneur que peut tout». (1879: 218-219)¹⁴

Are gehiago, garai batean aditz osoa izan zela iritzirik, *edin* aditzaren jatorrizko jokoa berreraikitzen du, hala iragangaitza nola iragankorra (1879: 234-242), eta horri gehitzen dizkio bizkaieran —funtsean, Zabalaren liburuan— aurkitu uste dituen NORK-NORI-NOR saileko adizkiak (1879: 242-253).

Edin-en laguntzailearen erabilera iragankorraren barruan, bizkaierazko ahalera (*dait*) ez ezik, van Eysek **idi* errokoak ere sartzen ditu, besteak beste Etxepareren honako adibide hau aipatzen baitu (1879: 491): *Gaoaz loric ecin daydit* (Etx. VII, 25). Beraz, halako adibide batean, van Eysen iritziz, *daydit* laguntzaile bat da, ez aditz trinkoa.

¹⁴ Nolanahi ere, ohart bedi adibideko *daian* ez dela egiazki **edin* aditzaren forma (< ***dadian*), *egin* aditzarena baizik (< *dagian*).

Aldiz, NOR-NORI sailean («conjugaisons relatives intransitives») ez du *edin* aurkitzen, *nadik*, *nadizu*, *nadio* moduko formak espero genitzakeelako (1879: 233). Izan ere, NOR-NORI saileko adizki horiek dira, van Eysen ustez, laguntzaile jakin bati esleitzeko zail gertatzen zaizkion bakarrak. Hala, laguntzaileen zerrenda¹⁵ eta haien erabileraz azaldu ondoren, hauxe dio:

[I] ne reste de l'incertitude que pour les flexions auxiliaires, de ce qu'on est convenu d'appeler le subjonctif, des verbes intransitifs, avec un régime indirect inhérent. Cette incertitude est causée plutôt par la confusion des flexions que par la difficulté de les analyser. (1879: 197)

Azkenik, van Eysek jarraitzen du pentsatzen optatiboko *ai-* aurrizkia —oraingoa modu horri «votif» deitzen dio— jatorriz *adi* dela eta, beraz, *edin*-ekin lotzen du berri ere (1879: 232-233).

Aipatu nahi dudana azken lana van Eysek 1890ean Leizarragak erabilitako aditz laguntzaileez argitaratutakoa da. Liburuxka horretan, zeharka bada ere, badirudi optatiboko *ai-* aurrizkia *edin*-ekin lotzeari utzi ziola, honelaxe baitio:

Le nom verbal *edin*, qu'il ne faut pas confondre avec *aditu* ou *adin* « comprendre », signifie « pouvoir » ; p. ex. *guztia daian Yaungoikoa* « le Seigneur qui peut tout ». (1890: 51)

Halaber, lan horretan aurkitzen du gramatika konparatzailean NOR-NORI sailerako falta zitzaion laguntzailea:

Quand le verbe neutre doit exprimer aussi un régime indirect, ce n'est plus *edin*, mais *ekin* qui est l'auxiliaire du parfait défini ; p.ex. *neskato... bat aitzinear ethor baitzekigun*, Act. xvi, 6. « Une servante vint à nous ». (1890: 51)

Azkenik, Leizarragak erabilitako **idi* erroko adizkiak ere aipatzen ditu, «EDIN avec object “le”» izenburupean (1890: 55).

13. Ondorioak

Funtsean, euskal gramatikari zaharrak hiru multzotan banatu ditzakegu, **edin* nola sailkatzen duten kontuan hartzen badugu:

1. Latinaren ereduari jarraituz, autore batzuek sailkapen semantiko bitarra egiten dute (aditz aktiboak vs neutroak) eta **edin*-en adizkiak neutroen edo *izan*-en barruan sartzen dituzte: Etxeberri Sarakoa, Urte, Larramendi, Harriet.
2. Beste batzuk aditz bakarraren teoriaren aldekoak dira; haien ustez, laguntzaile guztiak aditz bakar horretan sartzen dira: Darrigol, Abadia, Xaho, Intxauspe, Azkue.
3. Gainerakoek, modu batera edo bestera, **edin* laguntzaile berezizat hartzen dute: Oihenart, Zabala, Bonaparte, van Eys.

¹⁵ «Les verbes auxiliaires sont : *eduki* 'tenir' ; *eutsi* 'tenir' ; *ukhen* ou *ukhan* 'avoir' (tenir ?) ; *izan* 'être' ; *egin* 'faire' ; *edin* 'pouvoir' ; *ezan* ? ; *eroan* 'emmener' ; *joan* 'aller' ; *ibilli* 'aller'» (1879: 196).

Talde horietatik kanpo ditugu Voltaire eta Astarloa. Lehenengoak **edin*-en formak aurkezten ditu, baina ez du laguntzaileen sailkapenik egiten. Bigarrenak ez du **edin*-en adizkirik aipatzen, gehienetan aditz iragankorren adibideak erabiltzen dituelako.

Bibliografia

- Astarloa, Pablo Pedro. 1883 [1805]. *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva ó Gramática y análisis razonada de la euskara ó bascuence*. Bilbo: P. Velasco.
- Bilbao, Gidor. 2006. *Joanes Etxeberri Sarakoaren saiakera-lanak eta latina ikasteko gramatika: edizioa eta azterketa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia. https://www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Gidor_Bilbao_TESIA.pdf (2016/11/20).
- Bonaparte, Louis-Lucien. 1869. *Le verbe basque en tableaux...* Londres: Strangeways & Walden.
- Bonaparte, Louis-Lucien. 1876. *Remarques sur plusieurs assertions de M. Abel Hovelacque concernant la langue basque, accompagnées d'observations grammaticales et bibliographiques*. Londres: J. Strangeways («Extrait de la *Revue de Philologie et d'Ethnographie*, publiée par Ch. E. de Újfalvy, Tome deuxième, No. 3. Paris, 1876»).
- Etxeberri, Jean. 1712. *Escual Herriari eta escualdun guztiei escuarazco hatsapenac latin ikhas-teco* (Frantziskotarren komentua, Zarautz: Caja nº 20). (Bilbaok (2006: 117-325) argitaratua).
- Gómez-López, Ricardo. 2006. «Aditz bakarraren» teoria XIX. mendeko euskal gramatikagintzan. *ASJU* 40(1/2). 377-407.
- Gómez-López, Ricardo. 2007. *XIX. mendeko euskal gramatikagintzari buruzko ikerketak*. Bilbo: UPV/EHU.
- Gómez-López, Ricardo. 2016. Oharrak euskal gramatikagintza zaharreko terminologiaz. *Lapurdum* 19. 299-307.
- Harriet, Martin. 1741. *Gramatica escuaraz eta francedez, composatua francedz hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan*. Baiona: Fauvet Alarguna eta J. Fauvet Erregueren Imprimadoriac baitan.
- Lakarra, Joseba A. 1997. Hizkuntz eskuliburuen tradizioa Euskal Herrian: I. *L'interprète ou traduction du françois, espagnol & basque (-1620)*. *ASJU* 31(1). 1-66.
- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo.
- Mounole Hiriart-Urruty, Céline. 2014 [2018]. *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique (Monumenta linguae Vasconum: Studia et Instrumenta VII)*. Gasteiz: UPV/EHU (= *ASJU* 48).
- Oihenart, Arnaud. 1656 [1638]. *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*. Paris: Sebastian Cramois.
- Oihenart, Arnaud. 1926. Noticia de las dos Vasconias, la Ibérica y la Aquitana. *RIEV* 17. 329-355. (J. Gorosterratzuren gazt. itz., 2. edizioan oinarritua).
- Suárez García, Castillo. 2000. Laguntzaileak Bonaparterengan: puruak vs. errodonak. *Sancho el Sabio* 13. 57-76.
- Urte, Pierre. [c. 1714]. *Grammaire cantabrique* (Sancho el Sabio Fundazioa: ZRV 3470). Gasteiz. <https://hdl.handle.net/10357/2105> (2016/12/16).

- van Eys, Willem J. 1867. *Essai de grammaire de la langue basque, deuxième édition revue et augmentée*. Amsterdam: C. M. van Gogh. (Lehen argit. 1865).
- van Eys, Willem J. 1875. *Étude sur l'origine et la formation des verbes auxiliaires basques*. Paris: Maisonneuve.
- van Eys, Willem J. 1879. *Grammaire comparée des dialectes basques*. Paris: Maisonneuve.
- van Eys, Willem J. 1890. *Les verbes auxiliaires dans le Nouveau Testament de Liçarrague*. Haga: M. Nyhoff.
- Voltaire. [c. 1620]. *L'interprète ou traduction du françois espagnol & basque*. Lyon: A. Rouyer. (Lakarrak (1997) argitaratua).
- Zabala, Juan Mateo. 1848. *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*. Donostia: Ignacio Ramón Baroja.

Erlatibizazio-estrategiak euskaraz: begirada historiari

Basque relativisation strategies: A look at the history

Dorota Krajewska*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This paper deals with Basque relativisation strategies: the prenominal and postnominal gapped relatives, appositive relatives, relatives with the prefix *bait-*, and pronominal *zein* ‘which’ relative clauses. The study is based on a corpus consisting of 16th to 19th centuries texts. The first goal is to analyse the competition between the constructions and describe the changes in frequency. The analysis of the corpus shows that the range of constructions appearing in texts starts to narrow since the second half of the 18th century, and that the prenominal construction eventually prevailed. The second goal is to compare the role and functions which each construction has or has had in the whole system. To that end, the following features are analysed: the range of arguments that can be relativised in each construction, the length of the subordinate clause, the impact of animacy on the choice of structure, and the function of the relative clause and the position of the subordinate clause in the main clause. The results show that, in general, construction which place the relative right to the head were employed mainly in special or marked contexts (e.g. to relativise arguments not possible in the prenominal construction or when the subordinate clause was especially long).

KEYWORDS: relative clauses, subordinate clauses, syntax, diachrony, corpus study.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Dorota Krajewska. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila. Unibertsitateko Ibilbidea, 5 (01006 Vitoria-Gasteiz) – dorota.krajewska@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-6909-985X>

Nola aipatu/How to cite: Krajewska, Dorota (2016 [2021]). «Erlatibizazio-estrategiak euskaraz: begirada historiari». *ASJU*, 50 (1-2), 165-199. (<https://doi.org/10.1387/asju.22863>).

Jasoa/Received: 2019-09-23; Onartua/Accepted: 2021-05-17.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA: *Lan honetan euskarazko erlatibizazio-estrategiak aztertzen dira, kontuan hartuz izen aurreko erlatiboak, izen osteko erlatiboak, erlatibo aposatuak, bait-erlatiboak eta zein erlatiboak. Oinarri bezala, XVI.-XIX. mendeetako testuen corpus bat erabili da. Lanaren lehen helburua da erlatiboen arteko lehia aztertzea, egituren maiztasuna nola aldatu den ikusteko. Corpusaren azterketak erakusten du erlatiboen erabileran aukerak murrizten hasten direla XVIII. mendearen erditik aurrera, izen aurreko egitura guztiz nagusitzearaino. Bigarren helburua egituren erabilera konparatzea da, bakoitzaren tokia eta funtzioa sistema osoaren barruan zein den edo zein izan den argitzeko. Horretarako, alderdi hauek aztertu dira: egitura bakoitzean erlatibiza daitezkeen argumentuak, perpaus erlatiboaren luzera, bizidun/bizigabe bereizketa eta horren eragina egituraren hautuan, menpeko perpausaren funtzioa eta horren kokapena perpaus nagusiaren barruan. Emaitzek erakusten dute, funtsean, erlatiboa eskuin duten erlatiboak testuinguru berezietan edo markatuetan erabiltzen zirela (adibidez, izen aurreko egituran ezinezkoak ziren kasuak erlatibizatzeke edo menpeko perpausa bereziki luzea zenean).*

HITZ GAKOAK: *perpaus erlatiboak, menpeko perpausak, sintaxia, diakronia, corpus-azterketa.*

1. Sarrera¹

Ohikoa da hizkuntza batek erlatibozko perpausak sortzeko egitura bat baino gehiago izatea. Hizkuntza erromantzeek, adibidez, horrelako perpausak eraikitzeke bi estrategia nagusi dituzte (Stark 2016): ezaugarri semantikoak adieraz ditzaketan ize-nordain erlatiboak erabiltzea (adibidez, frantsesezko *lequel*) edo aldagaitz diren konplementatzaileak edo partikulak erabiltzea (adibidez, *dont* edo *que*). Euskarak baliatzen dituen edo baliatu izan dituen aukerak ugariagoak dira, eta horrek euskararen erlatibizazio-sistema nahiko berezi egiten du: «Basque can be claimed to use (or have used) almost every possible typological option to make relative subordinate clauses» (Igartua 2020: 342-343).

Ohikoena, gaur egun gutxienez, *-en* menderagailua duen izen aurreko egitura da (1). Ez da, baina, erlatibozko egitura bakarra (Rijk 1980; Cid 1987, d. g.; Oyharçabal 1987, 2003; Euskaltzaindia 1999): bere ispilu-irudia den izen osteko erlatiboa dugu (2), erlatibo aposatua (3), *bait-*aurrizkia duen erlatiboa (4) eta *zein* ize-nordainarekin egindakoa (5). Horietaz gain, egitura korrelatiboak (6) ere posible dira euskaraz (Euskaltzaindia 1999: 247-256; Rebuschi 2009a, 2009b), bai eta erlatibo jokatugabeak ere (7) (Cid 1987; Artiagoitia 1995; Rebuschi 2003). Azkenik, ardatzik gabeko erlatiboak (edo erlatibo libreak, (8)) ere aipatu behar dira (ikus, batez ere, Oyharçabal 2003; Euskaltzaindia 1999: 206-212).

- (1) [gizonek erran dukeiten] *hitz alfer guziaz* (Leiz)
- (2) *arbore* [fruktu onik egiten ez-tuen] *guzia* (Leiz)

¹ Lan honek «*Monumenta Linguae Vasconum* (V): periodización y cronología» (FFI2016-75032-P) eta «Diacronía de la animacidad: aproximación tipológica al origen de las marcas animadas» (PGC2018-098995-B-I00) ikerketa-proiektuen eta Eusko Jaurlaritzaren «Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada» (HMLV-LHC) (IT1344-19) ikerketa-taldearen babesa izan du.

- (3) *zuhaitz alferra* [fruiturik iasaiten eztuena] (Ax)
- (4) *gizona* [baita animale ororen Erregia] (Tartas)
- (5) *gizon zuhur baten* pare [zeiñek bastitu baiduke bere etxea harriaren gainean] (Harand)
- (6) Nori ere pot eginen baitraukat, hura da (Leiz)
- (7) [Jaungoikoari, edo beraren Majestadearen Santuren bati egindako] *botorik, edo promesik* (OA)
- (8) [luzamendutan dabillanari] (Ax)

Ugaritasun horren aurrean bi galdera sortzen dira. Alde batetik, galde genezake erlatibizazio-sisteman zer-nolako aldaketak gertatu diren euskal lehen testuetatik hona, argi baitago gaur egun egitura guztiek ez dutela lehen zeukaten hedadura. Cidek (d.g.) egindako azterketaren arabera, bai euskara idatzian bai ahozko hizkeretan, *-en* menderagailuarekin egiten den «erlatibo arrunta» (izen aurreko erlatiboak, erlatibo libreak eta aposatuak) erabat nagusitzen da, eta bestelako egituren adibide gutxi batzuk baino ez dira agertzen. Beste alde batetik, galde genezake erlatibizazio-sistema konplexu horretan egitura bakoitzaren tokia eta zeregina zer den edo zer izan den. Lan honetan bi galdera horiek landuko dira, hain zuzen, kontuan hartuta izen aurreko eta izen osteko erlatiboak, aposatuak, *zein* erlatiboak eta *bait-* erlatiboak.

Gaiari ikuspuntu diakronikotik helduko diot, XVI. mendetik XIX. mendera arteko testu-corpus bat aztertuta. Izan ere, hemen aztergai diren erlatiboak deskribatu ahal izateko datu diakronikoak ezinbestekoak dira, egituretako batzuk oso gutxi erabiltzen baitira gaur egun.

Honakoa da lanaren egitura: 2. atalean erabili dudan corpora zehaztuko dut eta erlatibozko egiturak labur deskribatuko ditut. 3. atalean erlatibozko egituren maiztasunak nola aldatu diren azalduko dut, eta, bestalde, testu-motak egituraren hautuan nolako eragina duen aztertuko dut. 4. atalean erlatibozko egituren erabilera landuko dut, egitura bakoitzaren zeregina zer (izan) den ulertzeko. 5. atalean egindako galde-*rei* erantzuten saiatzen naiz.

2. Datuak eta aztergaiak

2.1. Corpora

Erlatiboak ikertzeko erabili dudan corpora XVI. mendetik XIX. mendera arteko testu hauek osatzen dute (testu oso luzeen kasuan zati bat hartu dut, behean adierazi dudan bezala):

- a) Araba: Lazarraga (Laz), *Artzain liburua* (Bilbao *et al.* 2020).
- b) Bizkaia: *Viva Jesus* (VJ) (Ulibarri 2010); Kapanaga (Kap), *Dotrinea*, 1656 (K. Ulibarriren transkripzioa); Arzadun (Arz), *Doktrina kristianeen explikazinoa*, 1731 (KG);² Olaetxea (Olaetx), *Dotrina Kristianea*, 1763 (KG); Mogel (Mg), *Peru Abarka* (1-3. elkarrizketak), 1802/1881 (KG); frai Bartolome (frBart), *Euskal Errijetako olgeeta ta dantzeen neurrizko gatz-ozpinduba*, 1816 (KG).

² KG: *Klasikoen Gordailu*-tik hartutako testuak (<https://klasikoak.armiarma.eus/>).

- c) Gipuzkoa: Otxoa Arin (OA), *Doktrina kristianaren esplikazioa*, 1713 (KG); Ubillos (Ubill), *Kristau berri-ekarlea* (1. atala), 1785 (KG); Gerriko, *Kristau doktrina guztiaren esplikazioaren saiakera* (1-6. atalak), 1805 (KG).
- d) Lapurdi: Leizarraga (Leiz), *San Mateo, Apokalipsia*, 1571 (KG); Mattered (Mat), *Dotrina Christiana*, 1623 (Krajewska et al. 2017); Axular (Ax), *Gero* (1-11. kapituluak), 1643 (KG); Haranburu (Haranb), *Debozino eskuarra*, 1635 (KG); Haraneder (Harand), *Jesu Kristoren ebanjelio saindua (San Mateo)*, 1740 (KG); Duhalde (Duh), *Meditazioneak gei premiatsuenen gainean* («Bizitzeko erregela munduan prestuki bizi nahi direnentzat» atala), 1809 (KG).
- e) Zuberoa: Tartas, *Onsa hilzeko bidia*, 1666 (KG); Belapeire (Belap), *Katexima labürra*, 1696 (KG); Oloroeko katixima (Oloroe) (Padilla-Moyano prest.), 1706; Maister (Mst), *Jesü-Kristen imitazionia* (1. eta 3. liburuak), 1757 (KG); Intxauspe (Intxpe), *Apokalipsia, Iturriagaren Solastaldiak*, 1857 (Pagola, Iribar & Iribar 1997b).
- f) Nafarroa Garaia: Beriain (Ber), *Tratazen da nola enzun bear den meza*, 1621 (KG); Elizalde (Elizalde), *Apezendako dotrina kristiana uskaraz*, 1735 (KG); Mikelestorena (Mikelest), *Zerura nai duenak ar dezaken bide erraza*, 1751 (KG); Lizarraga (Lizarg), *Zenbait sanduen biziak asteaz datozinak* (lehenengo 25 saindu), 1793 (KG).
- g) Erronkaribar: Hualde Mayo (Hualde), *San Mateoren Ebanjelioa*, 1855 (Pagola, Iribar & Iribar 1997a); *Doctrina Christiaia* (DoktrErr) (Pagola et al. 1997a).

1. taula

Aztertutako lagina

Egitura	Adibideak laginean
IA	592
IO	504
zein	596
APO	451
bait-	223

Egituren maiztasunak aztertzeko corpus osoa erabili da (5.165 adibide), baina erlatibozko egituren ezaugarrien arteko konparazioa egiteko bildutako datuen lagin bat hartu da (2.366 adibide), 1. taulan zehazten den bezala. Lagina osatzeko IAko eta zein erlatiboen ausaz aukeratutako 600 adibide hartu dira (datuak etiketatzean adibide gutxi batzuk baztertu dira, batez ere interpretatzeko zailtasunengatik, eta horregatik 600 baino gutxiago dira). Gainerako egituren adibide guztiak hartu dira. Laginak corpus osoaren banaketa errespetatzen du, bai eremu geografikoei, bai denbora-tarteei begira (xehetasunak 2. taulan ematen dira).

2. taula

Aztertutako lagina denbora-tarteka

Denbora-tartea	Eremua	Adibideak laginean	Adibideak corpus osoan
1 (1500-1600)	IPAR EH	196	339
	HEGO EH	66	114
2 (1600-1745)	IPAR EH	631	1448
	HEGO EH	434	861
3 (1745-1900)	IPAR EH	318	788
	HEGO EH	735	1630

2.2. Egiturak

Erlatiboa izen-sintagma (IS) bati buruzko informazioa gehitzen duen menpeko per-pausa da, perpaus horren barruan modifikatzen den izen sintagma (edo «ardatzak») zein funtzio duen zehazten duena (Andrews 2006). Euskarak egitura batzuk erabiltzen ditu horretarako, eta hauek dira horiek bereizten dituzten ezaugarri nagusiak:

- Erlatiboen sintaxiari dagokionez, erlatibo aposatuak eta txertatuak bereizten dira (Lehmann 1984, 1986). Txertatuan erlatiboak eta ardatzak IS konplexua osatzen dute; aposatuan, aldiz, bereiz dauden bi IS ditugu (intonazioan eten bat dago bien artean).
- Ardatzarekiko posizioa: erlatiboa izenaren ezker edo eskuin dagoen.
- Erlatibozko perpausaren erlatibizatzen den ISaren tratatzeko modua: sintagma hori isiltzen ala izenordainaren bidez adierazten den.
- Menderagailua: *bait-*, *-en* edo biak posible.

Erlatibozko egitura txertatueta menpeko perpausaren erlatibizatutako IS isiltzen da: *gizonak lur asko dauka* > [\emptyset *lur asko daukan*] *gizona* (Rijk 1972a, 1972b; Trask 1984; Cid 1987, d. g.; Oyharçabal 1987, 2003; Euskaltzaindia 1999). Isiltzen denean, kasu askotan aditzaren morfologia lagungarri izaten da (adibidez, [\emptyset *ikusi duzun*] *mutila*). Beste batzuetan, aldiz, erlatibozko perpausaren duen funtzioa testuingurutik atera behar da. Adibidez, [*ikusi duen*] *mutilak* anbigua da: *mutilak ikusi du* edo *mutila ikusi du* perpausa egon daiteke horren atzean. Izenordaina dugunean, horrek zehazten du funtzioa: *mutila [zeinek ikusi duen]* edo *mutila [zeina ikusi duen]*. Egitura txertatueta aditz jokatu erlatibozko perpausaren azken posizioan doa eta *-en* menderagailua darama. Ardatzak eta erlatiboak IS konplexua osatzen dute; IS horri determinatzailea eransten zaio. Normalean, erlatiboa ardatzaren ezkerrean kokatzen da (9), baina eskuinean ere joan daiteke (10). Lehenengoa «izen aurreko erlatiboa» (IAkoa) deituko dut, bigarrena, berriz, «izen ostekoa» (IOkoa).³

³ Azterketa kuantitatiboa egiteko ardatz izen osoa dutenak bakarrik kontuan hartu dira (*etorri diren guztiak* edo *etorri den bat bezalakoak* ez). Bestalde, kanpoan geratu dira *-en bezala* edo *-en arte bezalakoak* ere, horiek diakronikoki erlatiboekin lotuta badaude ere, bestelako funtzioak hartu dituztelako.

- (9) [[lur asko daukan] *gizon*]a
[[erlatiboak] IS]-DET.ABS
- (10) [*gizon* [lur asko daukan]]a (Landucci)
[IS [erlatiboak]]-DET.ABS

Gainerako erlatibozko egiturak sintaktikoki aposizioan daude eta hiru mota bereiz daitezke: «aposatuak», «*bait-* erlatiboak» eta «*zein* erlatiboak» (Euskaltzaindia 1999: 245; Oyharçabal 2003: 762).

Erlatibo aposatueta ardatzik gabeko erlatibo (edo «erlatibo librea»), IS determinatuari eransten zaio (Rijk, 1972b: 144; Oyharçabal 1987, 2003):

- (11) [*aita gurea*] [çeruetan zagoçana] (Kap)
[IS-DET.ABS] [erlatiboak-DET.ABS]

Erlatibo txertatueta ez bezala, bi IS ditugu hemen: ardatza eta erlatiboak. Askotan elkarren ondoan agertzen badira ere, sintaktikoki bereiz daude eta intonazioan etena dugu bien artean. Tartean perpaus nagusiko parte bat ere egon daiteke, bi sintagma bereiziz. Erlatiboak eta ardatzak kasu-marka edo determinatzaile berbera dute normalean (12)-(13), nahiz eta gaur egun horrelako kasu-komuntadurarik gabeko adibideak posible diren (Oyharçabal 2003: 803-804). Nolabaiteko salbuespena batez ere testu zaharretan (eta bereziki Leizarragarengan) ageri den absolutibo-partitibo konbinazioa da (14).

- (12) Baldin presenteko *denbora haur*, [orai eskuen artean duguna,] enplegatzen eypadugu ongi (Ax)
- (13) Baiña *zuk*, [lainkoa miserikordios dela diozunorrek], aditu behar ditutzu aphur bat iustiziaren tornuak eta kolpeak ere (Ax)
- (14) Eta handik iragaiten zela Iesusek ikus *zezan gizon bat* peaje lekuan iarria [Mattheu deitzen zenik] (Leiz)

Erlatibo aposatuak egitura erdi-finkoetan erabiltzeko joera dago (Cid d.g.; Krajewska 2020). Hasteko, erakusleak edo *horra* motako adberbioak dituzten perpaus aurkezleak ditugu (15). Definizioak eta azalpenak emateko ere sarri erabiltzen dira aposatuak (16). Kontakizun bat hasteko ere balio dezakete. Ciden (1987: 623) arabera, *Gorbeian artzain bat bizi zen Fernando zeritzana* naturalagoa da hauek baino: *Fernando zeritzan artzain bat bizi zen Gorbeian* edo *Artzain bat, Fernando zeritzana, bizi zen Gorbeian*. Horietaz gain, perpaus existentzialak ditugu (17). Azken mota bokatioak edo izen propioei eransten zaizkien erlatiboak dira (18).

- (15) a. Haur da *bentura ona*, [ethorkizuneko bentura gaixtotik eta periletik begiratzen gaituena]. (Ax)
b. Haur da *sacrificaçaille eternala*, [baquezco sacrificioa Calvarioco mendian offerendatu derautçuna] (Mat)
- (16) Cer da comuniñoa? *Iateco espiritualbat* [sustentetandabena arimea, eta emaiten deussana seculaco viziçea]. (Kap)

- (17) a. Othe lizateke *nehor* ere, [heken artean, bizitze luzearen esperantza luenik]? (Ax)
 b. Ceren baitaquit *iende añhitz* dela Euscal Herrian [itsasoan dabilanic] (Mat)
- (18) O *Birjina Maria* [guziz urrikari gaitutzuna], zeruetako erregina baderauzkitzut othoiz hauk (Haranb)

Bait- erlatiboak nahiko antzekoak dira, baina, alde batetik, menderagailua *bait-* da, eta, beste alde batetik, perpausak beste interpretazio batzuk ere izan ditzake, gehienbat kausala, (19)-n bezala (Euskaltzaindia 1999: 246; Oyharçabal 2003: 816-818; Cid d.g.). Lan honetan perpaus anbiguo horiek ere aztertu dira erlatibo bezala. Erlatibo horiek bakarrik aurkitzen ditugu *bait-* menderagailua erabiltzen den eremuetan: Nafarroako eta Iparraldeko hizkeretan. Zuazoren (2014) arabera, gaur egun *bait-* erlatiboak erabiltzen dira kausazko *bait-* erabiltzen dena baino eremu murritzago batean (erdialdeko euskararen hizkera batzuetan kausala posible da, baina erlatiboa ez). Bestalde, batzuetan izenordain erresuntiboak agertzen dira egitura honetan (Oyharçabal 1987; Cid d.g.). Nik aztertutako corpusean horren adibide gutxi batzuk aurkitu ditut Intxausperen testuetan (20).

- (19) Etzaye eman behar *aza ostoric*, [emaiten beiteyo araguiari khino gaisto bat]. (Intxpe)
 (20) Eta beste *ainguru bat* elkhi zen zelian den templotik, [beitzian harek ere dattu zorrotz bat]. (Intxpe)

Azkenik, *zein* erlatiboak ditugu. Egitura horretan menpeko perpausentzat agertzen den izenordainak erreferentzia egiten dio perpaus nagusiko IS bati (21). Izenordain horrek menpeko perpausentzat dagokion kasu-marka hartzen du eta, hizkeraren arabera, ardatzarekin numero-komuntadura egiten du, (21)b-n bezala.⁴

- (21) a. Eta adoratzen zuten hura *lurreko habitant guziek*, [zeinen izenak ezpaitirade eskribatuak] (Leiz)
 b. *pensamentu deungetan* [zeinzukaz gura daben demoninoak jausi gaitezan pekatuan] (Arz)

Normalean *zein* izenordaina erabiltzen da funtzio horrekin, eta horregatik deituko diot «*zein* erlatiboa» egiturari. Testuetan *non* eta *noiz* ere nahiko arruntak dira, baina gainerako izenordainak (*nor* eta, batez ere, *zer*) oso gutxi agertzen dira. Erlatibo aposatueta bezala, hemen ere bereiz dauden bi sintagma ditugu eta normalean elkarren ondoan kokatuta badaude ere, ez da nahitaezkoa, perpaus nagusiaren parte bat bien erdian egon baitaiteke. Aditzak menderagailua darama normalean (*-en* edo *bait-*, hizkeraren arabera), baina menderagailurik gabeko perpausak ere aurkitzen dira, gehienbat testu zaharretan.

⁴ Numero-komuntadurari dagokionez, hainbat aukera lekukotzen dira. Axularrek, adibidez, beti mugagabeen erabili zuen izenordaina, baina geroko Lapurdiko idazleengan paradigma mugatuak eta mugagabeak azaltzen dira. Lazarragak mugatua du singularrean eta *zeintzuk* pluralean, Kapanagak *zeintzuk* ere erabili zuen, baina singularrean forma mugagabea. Xehetasun gehiagorako, begiratu Krajewska (2017, 2018).

Laburbiltzeko, aztergai ditugun lau egituren ezaugarriak 3. taulan aurkezten dira.

3. taula

Euskal erlatiboen ezaugarriak

Ezaugarria	IA	IO	APO	<i>bait-</i>	<i>zein</i>
Txertatua	+	+	-	-	-
Erlatiboa ardatzetik ezker	+	-	-	-	-
Erlatibizatutakoa isiltzea	+	+	+	+	-
Menderagailua	<i>-en</i>	<i>-en</i>	<i>-en</i>	<i>bait-</i>	biak

3. Egituren maiztasuna diakronian

Gaur egungo erabileran IAko erlatiboa nagusitzen da guztiz. Testu-motaren eta erregistroaren arabera, gerta liteke erlatibo aposaturen bat edo *zein* erlatiboren bat ere aurkitzea. Ahozko hizkeran aposatuak maizago azaltzen direla dirudi. IOko erlatiboak hizkera gutxi batzuetan, batez ere ipar eta ekialdean, oraindik erabiltzen dira (begiratu, adibidez, Oyharçabal 1987). Oro har, halere, oso markatuak dira IAkoa ez beste egitura guztiak.

Nik aztertutako testuek egoera hori nahiko berria dela erakusten dute, xx. mendea baino lehen IOko erlatiboak, aposatuak eta *zein* erlatiboak arruntak baitira hizkuntza idatzian. 4. taulak aztertutako testuak IAko erlatiboen maiztasunaren arabera ordenatzen ditu: behean egitura hori gehien erabiltzen duten egileak ditugu, eta goian gutxien darabiltenak. Hamasei testutan IAko erlatiboak nagusitzen dira (adibideen % 50 baino gehiago), baina hamaika testutan erlatiboen erdiak baino gehiago gainerako egiturak dira.

IAko erlatibo gutxien Erronkaribarren aurkitzen dugu (% 20tik behera), eta *zein* erlatiboak gailentzen dira. Lizarragaren testuan egitura guztiak aurkitzen ditugu, eta egitura aposatuek eta *bait-* erlatiboek maiztasun handia dute. Bestalde, xvii. eta xviii. mendeetako Bizkaiko egile bik ere —Kapanagak eta Arzadunek— IAko erlatibo nahiko gutxi dituzte (% 30 inguru). Azkenik, IAkoaren % 50 baino gutxiago aurkitzen dugu Ipar Euskal Herriko testu batzuetan (Leizarraga, Maister eta Haraneder), Beriainen testuan eta Lazarragarenean (azken horretan *zein* erlatiboen maiztasun berezi handiagatik).

Kontrako egoerara pasaturik, esanguratsua dirudi IAkoen % 90 baino gehiago duten testu guztiak Larramendiren ondokoak izateak: frai Bartolome, Gerriko, Ubillos eta Mikelestorena. IAkoen proportzio nahiko altua (% 70-80) beste testu batzuetan ere aurkitzen dugu, hala nola Axularrengan, Haranbururengan edo Duhalderengan.

IOko egiturari dagokionez, argi dago ez zela oso noizbehinka eta egile gutxiengandago agertzen zen bitxikeria. Testu askotan erlatibo txertatuen proportzio handi bat izenaren ostan doa (Kapanaga, Arzadun, Mogel, Leizarraga, Haraneder, Maister, Lizarraga eta Erronkaribarko testuak). Oro har, iparraldeko eta ekialdeko testuetan ohikoagoa da gainerako eremuetan baino (mendebaleko autore batzuk salbuespena dira). Halere, testu batzuetan ez da agertzen edo oso gutxi agertzen da: Lazarragarenean (adibide bat du olerki batean), Tartasenean edo Axularrean.

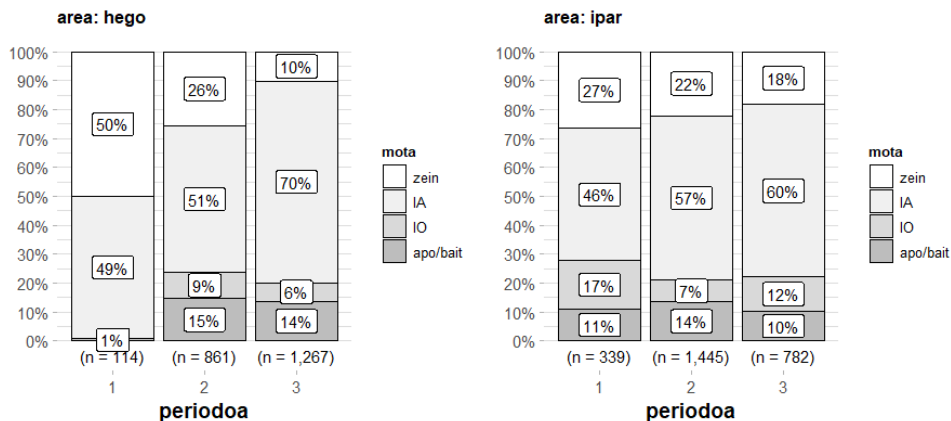
4. taula

Erlatibozko egituren maiztasuna, egileka
(ehunekotan)

Egilea	Guztira	IA	IO	zein	bait-	APO
Hualde Mayo	316	13,3	25,6	42,1	16,1	2,8
DoktrErr	41	17,1	29,3	51,2	0,0	2,4
Lizarraga	351	19,4	12,8	27,6	15,1	23,4
Arzadun	37	29,7	27,0	35,1	0,0	8,1
Kapanaga	152	32,9	16,4	38,2	0,0	12,5
Haraneder	187	36,4	12,3	35,3	0,5	15,5
Maister	284	44,7	22,5	24,6	1,8	4,2
Leizarraga	339	45,7	16,5	26,5	2,9	8,3
Beriain	343	46,4	9,3	22,7	9,6	12,0
Elizalde	33	48,5	3,0	39,4	0,0	9,1
Lazarraga	114	49,1	0,0	50,0	0,0	0,9
VJ	28	50,0	10,7	28,6	0,0	10,7
Tartas	224	51,3	1,8	25,0	18,8	3,1
Intxauspe	238	51,3	6,3	23,9	7,1	11,3
Belapeire	212	53,8	10,4	31,1	0,5	4,2
Oloroeko kat.	198	54,5	12,6	26,3	0,0	6,6
Materra	268	56,7	5,2	20,5	2,2	15,3
Mogel	104	63,5	23,1	4,8	0,0	8,7
Otxoa Arin	268	69,0	2,6	19,0	0,0	9,3
Axular	219	70,8	2,7	8,2	5,5	11,4
Olaetxea	95	77,9	3,2	17,9	0,0	1,1
Haranburu	140	78,6	7,9	4,3	0,0	9,3
Duhalde	266	81,6	4,9	6,0	0,0	7,5
Frai Bartolome	185	90,3	0,0	3,8	0,0	5,9
Gerriko	154	91,6	0,6	1,3	0,0	6,5
Ubillos	231	95,7	2,2	0,0	0,0	2,2
Mikelestorena	153	96,1	1,3	0,0	0,0	2,6

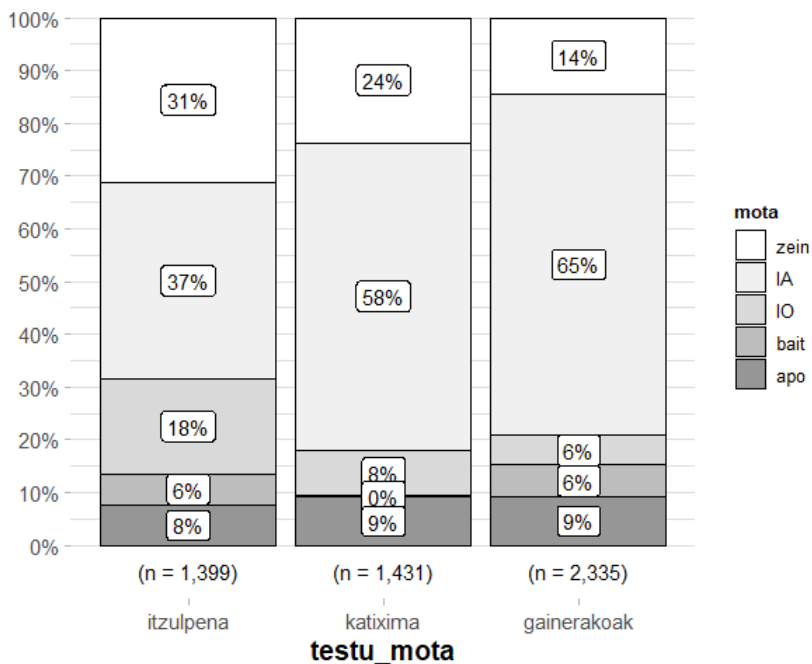
Aposatuen erabileran gorabehera gutxiago daude, testu (ia) guztietan azaltzen baitira, gehienetan maiztasuna oso handia ez bada ere. Erlatibo aposatuak asko erabiltzen zuten egileak ere badaude, halere, eta eremu geografiko nahiko ondo definituan biltzen dira: Nafarroan eta Zuberoan. Aposatuak eta *bait-* erlatiboak batera hartuta, gehien dute Lizarragak, Tartasek, Beriainek, Hualde Mayok eta Intxauspek. Aldiz, *bait-* dutenak alde batera utzita, egitura aposatuaren adibide gehien Lizarragaren, Haranederren eta Materraren testuetan daude. Oro har, beraz, esan daiteke bai aposatuak, bai *bait-* erlatiboak gehiago erabiltzen zirela ipar- eta ekialdeko testuetan.

Zein erlatiboak XIX. mendera arte testu guztietan oso ohikoak dira eta salbuespen gutxi aurkitzen ditugu: nire corpusean Axularrek eta Haranburuk *zein* erlatibo nahiko gutxi dute (% 8,8 eta % 4,3, hurrenez hurren). Egitura hori ez duten testu bi daude: Mikelestorena eta Ubillos. Gehien, aldiz, Lazarragak eta erronkariarazko egileek dituzte.

1. irudia

Erlatibozko egituren maiztasuna denbora-tarteka eta eremuka

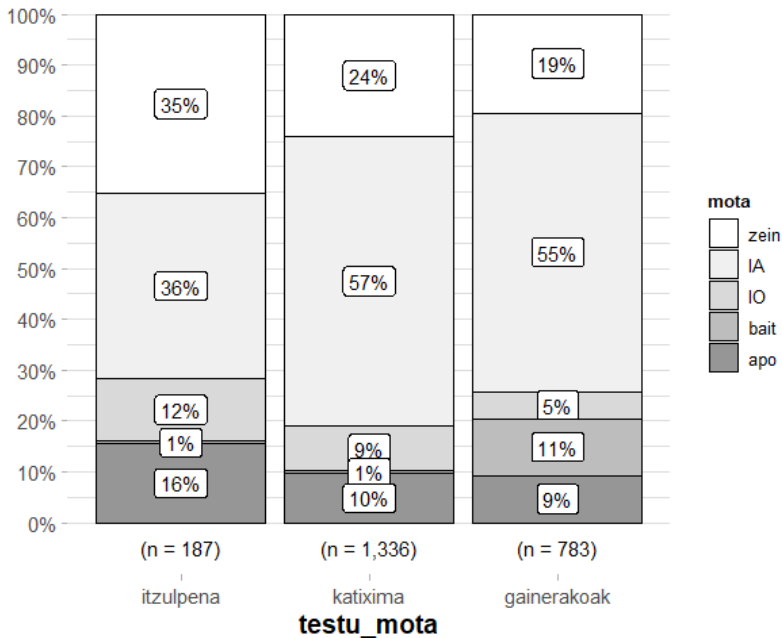
2. irudia

Testu-motaren eta egituren arteko erlazioa: corpus osoa

Datu horiek orokortzeko, 1. irudiak bost egituren proportzioak erakusten ditu denbora-tarteka eta Ipar eta Hego EHko testuak banatuta (errenkarierazko testuak

haien berezitasunagatik alde batera utzi dira). 1. denbora-tarteak xvi. mendeko testuak hartzen ditu, 2.ak 1745 artekoak eta 3.ak handik aurrerakoak. Joera argiena *zein* erlatiboaren erabileraren beherakada da. Iparraldeko testuetan % 27tik % 18ra aldatzen da egitura horren maiztasuna 1. denbora-tartetik 3.era. Hegoaldean ere *zein* egituraren gainbehera nabari da, % 50etik % 10era jaisten baita. Halere, xvi. mendeko datu bakarrak Lazarragarenak izanik, 2. periodotik 3.erako aldaketa esanguratsuagoa da (% 26tik % 10era), 1.tik 2.erakoa baino.

Azkenik, gaiak aparteko azterketa merezi badu ere, testu-motak erlatibozko egituraren hautaketan duen eragina aipatu nahi nuke. 2. irudiak egituren proportzioak erakusten ditu itzulitako testuetan (batez ere Bibliaren itzulpenak dira), katiximetan (erdi-itzulpenak izaten dira horiek) eta gainerako testuetan (erlijio-prosan, gehienbat). Behin-behineko ondorio gisa, esan daiteke izen aurrekoen erabilera urriena itzulitako testuetan ikusten dugula, eta, ondorioz, gainerako egituren proportzio handiagoak ditugu testu horietan, batez ere *zein* erlatiboari eta IOko erlatiboari dagokienez. Katiximen eta testu originalen arteko aldea ez da oso handia, baina *zein* erlatibo gehiago dituzte katiximek gainerakoek baino. Interesgarria dirudi, bestalde, IOko erlatiboaren proportzio handiena itzulpenetan egoteak (aposatuena, aldiz, berttua da testu-mota gora behera). Litekeena da diakronian ikusten ditugun aldaketek neurri batean testu generoarekin lotura izatea: testu zaharretan itzulpenen proportzioa handiagoa da, adibidez, xix. mendean baino. Nolanahi ere, 1600-1745eko testuei bakarrik begirata (3. irudia), aipatutako joerak ere nabaritzen dira, batez ere *zein* erlatiboari dagokienez (itzulpenetan eta dotrinetan gainerako testuetan baino gehiago daude).

3. irudia

Testu-motaren eta egituren arteko erlazioa: 1600-1745eko testuak

Joera horiek konfirmatzen dira erlatiboen maiztasun erlatiboak begiratzen ditugunean (hau da, 1.000 hitzeko maiztasuna), 5. taulak erakusten duen moduan. Oro har, erlatibozko perpausen maiztasun erlatiboa antzekoa da hiru testu-motetan, katiximetan zertxobait txikiagoa bada ere (katixima batzuk behintzat nahiko testu sinpleak dira, eta horrelakoetan menpeko perpaus gutxiago espero da). *Zein* erlatiboen maiztasun erlatiboa handiena da testu itzulietan, txikiagoa katiximetan eta txikiena gainerako testuetan. Antzera gertatzen da IOko erlatiboekin. Ondorioz, IAkoen maiztasuna handiagoa da testu originaletan (8 adibide 1.000 hitzetan), itzulpenetan eta katiximetan baino (6 adibide 1.000 hitzetan).

5. taula

Erlatibozko egituren maiztasun erlatiboak (erronkarierazko testuak kenduta)

Testu-mota	Hitzak	Adibideak	<i>zein</i>	IO	IA	APO	<i>bait-</i>	Guztiak
Itzulpena	85.567	1.042	3,31	1,85	5,52	1,12	0,39	12,18
Katixima	142.942	1.431	2,37	0,85	5,83	0,91	0,05	10,01
Gainerakoak	194.230	2.335	1,73	0,68	7,78	1,11	0,72	12,02

4. Erlatiboen erabilera

Atal honetan erlatibozko egituren arteko konparazioa egingo dut, haien erabileran dauden aldeak deskribatzeko. Gai hauek aztertuko ditut: (1) egitura bakoitzean erlatibizatzen diren argumentuak, (2) erlatibozko perpausaren luzera, (3) erlatibizatzen den ISaren semantikaren eragina (biziduna ala bizigabea den), eta, azkenik, (4) erlatiboaren kokapena perpaus nagusian.

4.1. Erlatibizatzen den argumentua

Erlatibizatzen den argumentuaz hitz egiten denean, ardatzarekin ko-erreferentziala den ISak menpeko perpausaren duen funtzioaz ari gara. Horrela, *etorri den gizona* ISn subjektu iragangaitza (S) erlatibizatzen da, *gizona etorri da* baitago oinarrian. Era berean, *ikusi dudana elefantea* sintagman, objektua (O) erlatibizatzen da. Subjektu iragankorrak «A» laburdurarekin adieraziko ditut, eta leku-kasuak «L»rekin.

Egitura bakoitzeko, beraz, zein argumentu erlatibiza daitezkeen eta zein erlatibizatze joera dagoen zehaztea izango da helburua atal honetan. Horretarako, Keenan eta Comrie-ren (1977) *Accessibility Hierarchy* erabilgarria da. Hizkuntza askotan ezin da argumentu sintaktiko guztiekin perpaus erlatiboa egin, baina hizkuntza guztietan inplikazio hau errespetatzen dela argudiatu zuten Keenanek eta Comriek:

- (22) subjektua > objektu zuzena > zeharkako objektua > zehar kasuak > genitiboa > konparaketaren objektua

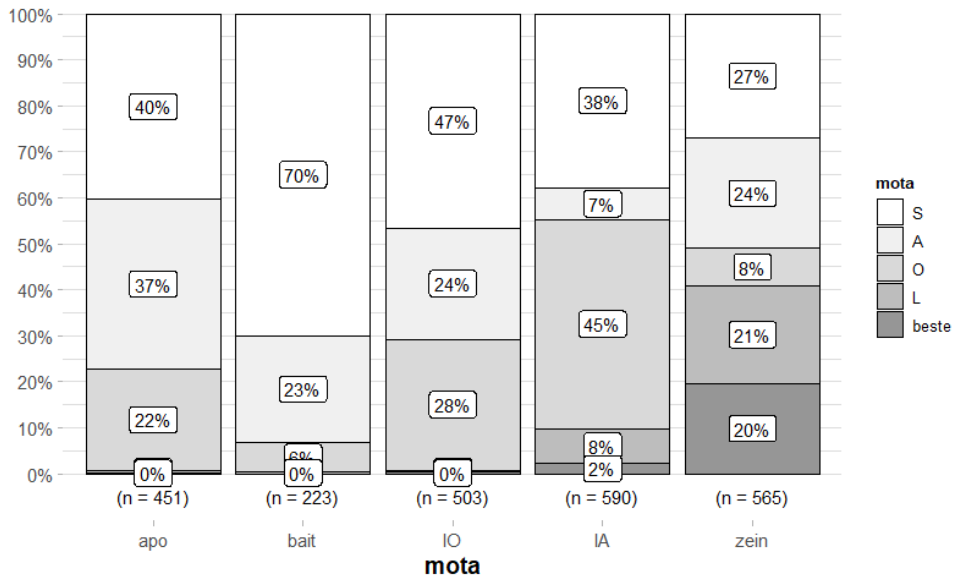
Hierarkia unibertsal horrek erlatibozko perpausak egiteko erraztasunaren arabera ordenatzen ditu argumentuak: ezkerrean daudenak errazago erlatibizatzen dira esku-

nean daudenak baino. Erlatibizazio-estrategia batek ez du zertan posizio guztiakin erlatiboa sortzeko aukera eman, baina ezin du hierarkiaren parte bat «saltatu», adibidez, subjektuak eta zeharkako objektuak onartu, baina objektu zuzenak ez.

Hierarkia horren hainbat modifikazio proposatu dira, batez ere hizkuntza ergatiboak kontuan hartuta. Izan ere, Keenan eta Comrieren jatorrizko formulazioan arazotsu gertatzen den subjektuaren kontzeptua erabiltzen da. Lehmann-ek (1984, 1986) hierarkia batean batzen ditu subjektu/objektu eta ergatibo/absolutibo oposaketak:

- (23) subjektua/absolutiboa > obj. zuzena/ergatiboa > zeharkako objektua, denborazko osagarriak, leku-osagarriak > bestelako osagarriak > adjuntuak

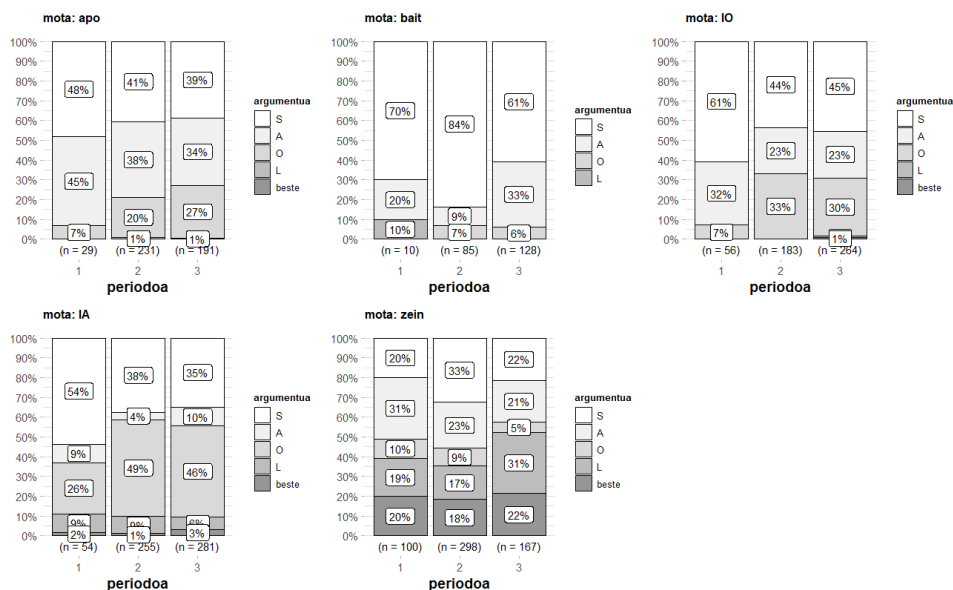
Horren arabera, hizkuntza ergatiboetan absolutiboa ergatiboa baino errazago erlatibizatzen da; akusatiboetan, aldiz, subjektua objektua baino errazago. Fox-ek (1987: 864) beste irtenbide bat proposatzen du: absolutiboa kokatzen du hierarkiaren goren puntuan (bai hizkuntza ergatiboentzat, bai akusatiboentzat) «Absolutiboaren Hipotesia» deitzen dio: horren arabera, hizkuntza guztiak S eta O argumentuak erlatibitzeko estrategiak dituzte gutxienez. Foxek (1987) bere hipotesia zuzena dela erakusteko, ingelesezko ahozko corpus bateko estatistikak erabili zituen. Atera zituen datuak bat zetozen bere hierarkiarekin: O eta S argumentua askoz maizago erlatibizatzen dira ingelesez A argumentuak baino. Hemen antzeko estrategia, corpuseko maiztasunak, erabiliko dut euskarazko erlatiboan erabilera aztertzeko.

4. irudia

Erlatibozko egituretan erlatibizatzen diren argumentuak

Corpus osoa kontuan hartuta, erlatibo guztien % 37tan S argumentua erlatibizatzen da, % 32tan O eta % 16tan A. Datu horiek Absolutiboaren Hipotesiarekin bat egiten dute, baina egituren arteko aldeak badaude. 4. irudiak azterketaren emaitzak biltzen ditu. Absolutiboaren Hipotesiarekin bat, subjektu iragankorren gainean egindako erlatiboak urriak dira IAko erlatiboetan (adibide guztien % 7; O-erlatiboak % 45 dira, eta S-erlatiboak % 38). Gainerako egituretan, halere, O-erlatiboak bezainbeste edo gehiago agertzen dira A-erlatiboak (Keenan eta Comriren hierarkia originalarekin bat). O-erlatiboak batez ere gutxi dira *zein* erlatiboen artean. Oro har, 5. irudiak erakusten duen moduan, aposatueta, IOkoetan eta IAkoetan O-erlatiboen proportzioak igotzen dira aztertutako testu zaharrenetatik berrienetara.

5. irudia

Erlatibozko egituretan erlatibizatzen diren argumentuak denbora-tarteka

Egitura bakoitzaren ezaugarriak zehatzago deskribatuko dira hurrengo azpiataletan. Horretaz gain, aldaketa diakronikorik egon den begiratuko da, erlatiboetako historiari buruzko ikerketek (adibidez, Romaine 1980, 1982; Hendery 2012) erakusten baitute erlatiboak sortzeko hizkuntza batek dituen aukeretan aldaketak gerta daitezkeela: posizio gehiagotara zabaltzea edo, kontrako, murriztea.

4.1.1. IA/IOkoak

De Rijken (1972b) arabera, IAko egitura absolutiboa, ergatiboa, datiboa, inesiboa, adlatiboa, ablatiboa eta instrumentala erlatibizatzen dira. Absolutiboaren eta ergatiboaren kasuan beti da posible erlatibozko perpausa egitea. Gainerako kasu-mar-

kekin eta postposizioekin testuinguruaren eta beste faktore batzuen arabera izaten da (Cid 1987; Oyharçabal 1987). Genitiboa ere batzuetan posible dela gehitzen du Oyharçabalek (1987):

- (24) a. ni naiz galdez zaudetena (Leiz)
 b. izena ahantzi dudan gizon batek erran daut (Oyharçabal 1987: 102)

Nire corpusean aurkitutako erlatibo-motak honako hauek dira:

a) Objektua:

- (25) Bigarrena ecarri beguiz memoriara, *berba, eta obra* [egindituçanac goxerian] (Kap)
 (26) [Jaun apezküpia emaiten dian] *sakramentü bat* (Belap)

b) Absolutibozko subjektua:

- (27) *Lau lecu arima* [zerura eztoaçaneenac] (Kap)
 (28) Orduan ethor zedin Iesus hekin [Jethsemane deitzen den] *leku batetara*. (Leiz)

c) Ergatiboa:

- (29) [zerurat daraman] *bide xuxena* (Duh)
 (30) Zer ihardetsiren dük *Jinko* [hire bekatüak oro dakitzanari] (Mst)

d) Leku-kasuak (gehienetan inesiboa, oso gutxitan prosekutiboa, ablatiboa edo adlatiboa):

- (31) [Ezin athera naitekeien] *oihanean?* (Ax)
 (32) [zuk ioan behar duzun] *lekhu hartan* (Duh)

e) Datiboa:

- (33) [Odola zarion] *emaztea* (Leiz)

f) Instrumentala:

- (34) [Zuhurretarik dilijentki informatu izan zen] *denboraren* araura. (Leiz)

g) Soziatiboa:

- (35) ezpada eruateko [artuemona daukagun] *andiki edo abadeen* etxera (Mogel)

IAko eta IOko erlatiboak ez dira guttiz berdinak erlatibizatzen diren kasuei dagokienez, IAkoa argumentu gehiagorekin agertzen baita testuetan. Erlatibizazio-hierarkiaren posizio baxuenekin (leku-kasuak, datiboa, instrumentala) IAko erlatiboak posible dira eta, leku-kasuekin behintzat, guttiz arruntak, baina IOkoaren adibide oso gutxi daude. Leku-kasuei dagokienez, corpus osoan IOko egituraren bi adibide baino ez ditut aurkitu:

- (36) Nos baita bearra egin lei *domeka, eta jaiegun*, [bearrik ez egiteko esanta dagozanetan]? (Oloroe)
 (37) berce banec ebaquitian cein erramu edo osto arboletaric eta isartan ztein *lecu* [igari biar cionetic]. (Hualde)

Horrelakoak erronkarieraz ohikoak zirela pentsarazten digute Mendigatzaren adibide hauek (Estornés Lasa 1984):

(38) *egun* [karta eskribitu naunaren] biramenian

(39) ezbazren erkiten *etse* [biltan zrenetik]

Lizarragak ere baditu adibide batzuk (nahiz eta aztertu dudan testu-zatian ez agertu):

(40) Eta ala nola erleak, *egun klaro* [iruzkia denetan], atrazen baitire txupazera loreen zumoa egiteko (Lizarg)

(41) *Lenbiziko instante* [konzebizen denetik aurra sabelean]⁵ (Lizarg)

Instrumentalaren gainean egindako adibide urriak beti IAak dira. Datiboarekin testu batean (Mogelen *Peru Abarka*) bi IOko erlatibo bakarrik daude:

(42) nik etxe batzubetan ikusi ditudan *oratzalle*, [zubek tenedoren izena emoten deutseezunak]

(43) *buruko kerizgarri*, [zuben auan sonbrelluba deritxona]

Aldaketa diakronikoei begira, 5. irudian ikus daitekeen bezala, testu zaharretan IOko erlatiboa gehienbat subjektuak erlatibizatzeke erabiltzen zen (aposatuen antzera); IAko erlatiboa, aldiz, objektuekin eta beste argumentu batzuekin ohikoa zen. Geroko testuetan, IOko erlatiboetan O-erlatiboak aruntagoak dira. Bestelako argumentuak direla eta, badirudi eremu batzuetan (Bizkaia, Nafarroa eta Erronkaribar) IOko egitura ergatiboa eta absolutiboa ez diren kasuetara hedatzen hasi zela. Leku-kasuak edo datiboa erlatibizatzen duten adibide guztiak nahiko berriak dira (xviii. eta xix. mendeetakoak) eta IOko egitura asko erabiltzen diren eremuetan jasoak dira (Bizkaian eta, batez ere, Nafarroan eta Erronkaribarren).

4.1.2. Aposatuak

Erlatibo aposatueta ia beti subjektu iragangaitzak (44), iragankorrak (45) eta objektuak (46) erlatibizatzen dira. Adibide gehienak S-erlatiboak dira (% 40). Antzeko proportzioan erlatibizatzen da ergatiboa (% 37). O-erlatiboak aurkitzen ditugu gutxien (% 22). O-erlatiboak, gainera, testu zaharretan gutxiago dira berriagoetan baino: % 7 dira xvi. mendean eta % 20tik gora geroko testuetan (ondorio oso sendoak ateratzeko xvi. mendeko adibideen kopurua agian nahikoa ez bada ere). Aztertu diren 451 adibideetatik hirutan soilik beste kasu bat dugu: bitan inesiboa (47) eta behin datiboa (48). Gainera, nahiko berandu arte (xviii. mendea) ez dira horrelako perpausak agertzen. IOko erlatiboekin bezala, beraz, badirudi erlatibizazioa argumentu gehiagotara zabaltzen hasi zela.

(44) Ene espiritua alegueratu duçu, eta *ene arima*, [lehen hil cena], piztu (Mat)

(45) *Zuhaitz tipiak*, [oraino errorik eztutenak], ezin athera ditzakezu (Ax)

(46) *hain gauza handia eta baliosa* [gerotik gerora ibiltzeaz galdu duguna] (Ax)

⁵ Adibide honetako erlatiboa «hautsia» da, menpeko perpausaren parte bat aditzaren ondoan agertzen delako. Mota honetako perpausak ohikoak dira erlatibo aposatueta eta izen osteko erlatiboetan (ikus Krajewska 2020).

- (47) a. *iudizioko egun izigarrian*, [neure eginak gatik kontu eman beharko dudan hartan] (Haranb)
 b. Bainan ethorriko da *denbora* [esposa khenduko zaioen] eta orduan dire barurtuko. (Harand)
- (48) eta abisaturik Ziudadeko Jaunei, zela *bekadari pobre bat*, [etzegokiona armen itekoa], despeitu ze andik (Lizarg)

4.1.3. Bait- erlatiboak

Bait- aurizkia daramaten erlatiboak nabarmentzen dira gainerako egituren artean, subjektu iragangaitza erlatibizatzen delako adibide gehienetan (adibideen % 70, (49)). Objektuak agertzen dira adibideen laurdenean, eta, horietaz gain, A-erlatibo gutxi batzuk ere badaude (50). Adibide bakarrean leku-kasua erlatibizatzen da corpus osoan (51). Leizarragaren adibide horren sintaxia ez da erraza interpretatzen, baina erlatiboa dela pentsarazten didate antzeko testuinguruan agertzen diren egile beraren beste adibide batzuek, erlatibo argiarekin (52). Bestalde, pasarte bera erlatibo aposatu batekin itzuli zuen Haranederrek (47)b.

- (49) *Elefantak* [animalia handi bat baita] bere gazte denboran belhaunak, eta gaiñerako bertze iunturak zalhuitu, erraxki doblatzen eta plegatzentu. (Ax)
- (50) da *Raquel*, [nessar eguiten baitu bere semengatic] (Hualde)
- (51) Baina ethorriren dirade *egunak* [edekiren baitzaie ezkondua] eta orduan barur eginen baitukeite. (Leiz)
- (52) Baina ethorriren da *Iaunaren eguna*, ohoina gauaz bezala, [zeinetan zeruak habarrotsekin iraganen baitirade] (Leiz)

Hemen aztertutako testuetan ez da nabari aldaketa diakronikorik, baina hizkera modernoetan, *bait-* erlatiboetan argumentu guztiak erlatibiza daitezke (Oyharçabal 1987; Euskaltzaindia 1999: 243-244; Cid d.g.). (53)-en, adibidez, inesiboa erlatibizatzen da. Goiko Leizarragaren adibidea (51) kenduta, badirudi horrelakoak ez direla xix. mendearen amaierara edo xx. mendearen hasierara arte agertzen.

- (53) Badira *mementoak*, Jana Mari, [eginbideari behatu behar baita] (Larzabal)

4.1.4. Zein erlatiboak

Zein erlatiboan kasu eta postposizio guztiak erlatibiza daitezke; hau da, egitura horrek ez du inolako murriztapenik (Euskaltzaindia 1999: 226): kasu gramatikalez gain, genitiboa, soziatiboa, leku-kasua eta beste postposizio batzuk arazorik gabe erlatibiza daitezke egitura horren bidez (54)-(64). Horietako asko gainerako erlatibo motetan ez dira onartzen edo baldintza berezi batzuk betetzen direnean bakarrik onartzen dira. Corpus osoan dauden instrumentalarekin, soziatiboarekin, motibatiboarekin eta genitiboarekin egindako erlatiboen % 90 baino gehiago *zein* erlatiboa da, eta datiboaren kasuan, % 55. Funtsean, beraz, *zein* erlatiboak erlatibizazioaren hierarkia osoa hartzen du.

- (54) A: Eta, ala, egun baten, *bere ugaçabari* licencia escatu jacan bere errira joateco, [ceñac utra damu andia artu eben Silveroen joateaz]. (Laz)
- (55) S: Cer eguiten du gure baithan *hirurgarren sagaramenduac*, [cein baita gorputz saindua]? (Mat)
- (56) O: igo eben *bere ugaçabaren aposentura*, [ceña idoro eben isiric] (Laz)
- (57) genitiboa: Eta adoratzen zuten hura *lurreko habitant guziek*, [zeinen izenak ezpaitirade eskribatuak]. (Leiz)
- (58) datiboa: topadu çan *arçai bigaz*, [ceñai Silviac itaundu eusten nora lloacen] (Laz)
- (59) instrumentala: *Bekatu hura* [ceinetçaz cutsaturic sortcen baicara, Adam gure lehenbicico aitaren becatua dela causa]... (Mat)
- (60) soziatiboa: Da geure Aita Adanengandik heredatu genduan *pekatua*, [zeñarekin jaiotzen geraden guztiok mundura]. (Oloroe)
- (61) motibatiboa: Huna, ni naiz zuek galdez zaudetena: zer da *kausa* [zeinagatik hemen baitzarete]? (Leiz)
- (62) inesiboa: hetaric *çazpi* principalenac hautatu ditut, baitira *çazpi aldiac* [ceiñetan gure salbatçailleac bere odol preciatua issuri baitçuen bere passio-neco egunean] (Mat)
- (63) destinatiboa: Bilatu *fin principala* [cetaraco sortuzan]. (Kap)
- (64) ablatiboa: Zegaiti, eze dira prinzipaleenac, eta beste virtuteen *sustraiac*, [ceinetaric, eta ernetan direan]. (Kap)

Argumentu batzuk, beraz, beti edo ia beti izenordainen bidez erlatibizatzen dira, beste egituretan ezinezkoak baitira. Bestalde, hala ere, absolutiboa gehienetan IAkoetan, IOkoetan edo aposatuetan aurkitzen dugu eta noizean behin bakarrik *zein* erlatiboan. Aztertutako *zein* erlatiboen % 8 bakarrik da O-erlatiboa; S-erlatiboak ere ez dira gainerako motak bezainbeste agertzen (% 27). Erlatibizaziori dagokionez, beraz, absolutiboa gutxien markatua bada, *zein* erlatiboa kasu markatuagoekin erabiltzeko joera dagoela esan daiteke.

4.2. Erlatiboaren luzera

Ezaguna da sintagmaren konplexutasunak hitz-ordenari eragin diezaiokeela. Erlatiboen kasuan, perpausa bi eratara (izenaren aurrean edo ostean) kokatu ahal den hizkuntzetan, erlatiboaren konplexutasunak posizioarekin zerikusia izan dezake: adibidez, kokagune bat erabil daiteke bakarrik perpausa oso motza denean.⁶ Horiek ho-

⁶ Tauya izeneko hizkuntzan (Ginea Berria), adibidez: «The post-nominal position appears to be possible only if the relative clause consists solely of a verb form, and seems to be used primarily when the relative clause refers to a stable attribute of the head, such that it is semantically aligned with other post-nominal qualifiers» (MacDonald 1990: 109-110).

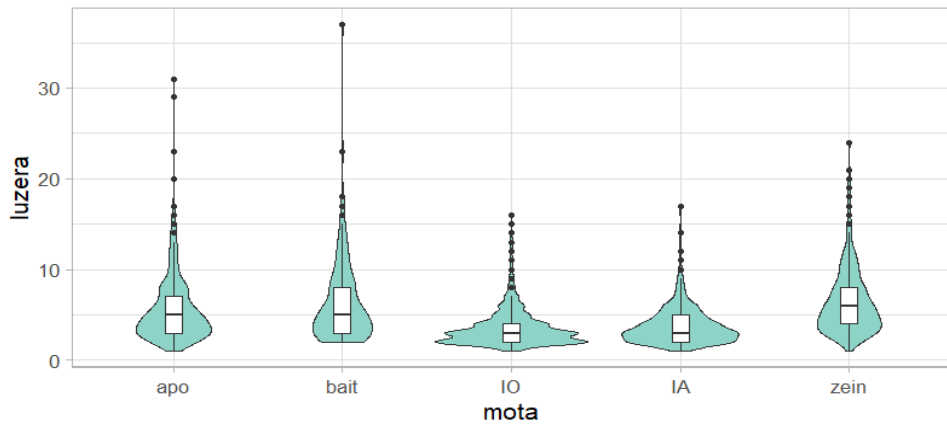
rrela, galdera da ea euskaraz perpausaren luzera eta erabiltzen den egitura-mota lotuta dauden.

Menpeko perpausaren konplexutasuna neurtzeko biderik errazena eta automatikoki egin daitekeena erabili dut: hitzak zenbatzea. Ontzat ematen da, beraz, zenbat eta hitz gehiago, hainbat eta perpausa konplexuagoa izango dela perpausa. Jakina denez, ez du zertan horrela izan, eta hitz-kopuru bera duten perpausak ez dira beti konplexutasun berekoak: *[haren ama eta anaieak zeuden] lekorean* (Leiz) eta *[bere nabusien mahainetik erorten diraden] apurretarik* (Leiz) adibideetan bigarrena konplexuagoa da. Nolanahi ere, gehienetan, hitz-kopurua adierazgarri aski ona da: Wasow-ek (1997) erakutsi moduan, hainbat metodok (funtsean, hitzen kopuruak edo osagaien kopuruak) oso emaitza antzekoak ematen dituzte.

6. taula

Erlatibozko egituren luzera:
batez bestekoa, mediana, maximoa, minimoa eta desbideratze estandarra

Egitura	Guztira	Batez besteko luzera	Mediana	Max	Min	Desb. est.
IO	503	3,6	3	16	1	2,2
IA	590	3,8	3	17	1	2,0
APO	451	5,6	5	31	1	3,7
<i>bait-zein</i>	223	6,3	5	37	2	4,4
<i>zein</i>	565	6,6	6	24	1	3,8

6. irudia

Erlatibozko egituren luzera: datuen distribuzioa eta kaxa diagramak.
Puntu beltzek muturreko datuak adierazten dituzte

6. taulak eta 6. irudiak corpus-azterketaren emaitzak aurkezten dituzte. Erlatibozko perpausaren batez besteko luzera ezberdina da aztertutako egituretan. Luzee-

nak aposizioan kokatuta dauden erlatiboak izaten dira: *zein* erlatiboak (6,6 hitz),⁷ *bait-* erlatiboak (6,3) eta aposatuak (5,6). *Bait-* erlatiboen kasuan, halere, adibide bereziki luze batzuek batez bestekoa zertxobait okertzen dute (taulan ikus daitekeen bezala, desbideratze estandarra gainerakoetan baino handiagoa dute *bait-* erlatiboek). Oro har, hiru egitura horiek nahiko antzekoak dira: 6. irudiak erakusten duen bezala, adibide gehienak laburrak badira ere, adibide luzeak (10 hitzetatik gorakoak) ez dira gutxi. Mediana hiru egituretan antzekoa da (5-6). Egitura txertatuak laburragoak dira: izen aurrekoek 3,8 hitz dituzte batez beste, eta izen ostekoek 3,6. Gainera, bietan ez dugu aurkitzen perpaus oso luzerik (desbideratze estandarra bes-teetan baino txikiagoa da) eta perpaus gehienek antzeko luzera dute: 6. irudian ikus daiteke egitura bietan adibide gehienak biltzen direla gutxi gorabehera 2 eta 5 hitzen artean.

Esan bezala, IAko eta IOko erlatiboen artean ez dago alderik luzeran. Testuz testu begiratura, bitan bakarrik aurkitzen dugu alde: Duhalderenean (IAkoek 3,9 dute eta IOkoek 5,5) eta batez ere Mogelenean (IAkoek 3,7 eta IOkoek 6,4; (65)). Testu biak XIX. mendekoak dira eta ez da ezinezkoa momentu batetik aurrera IOko egitura per-paus luzeak erlatibizatzeo espezializatzea, baina garai hartako testu gutxiegi aztertu ditut orokorra den jakiteko.

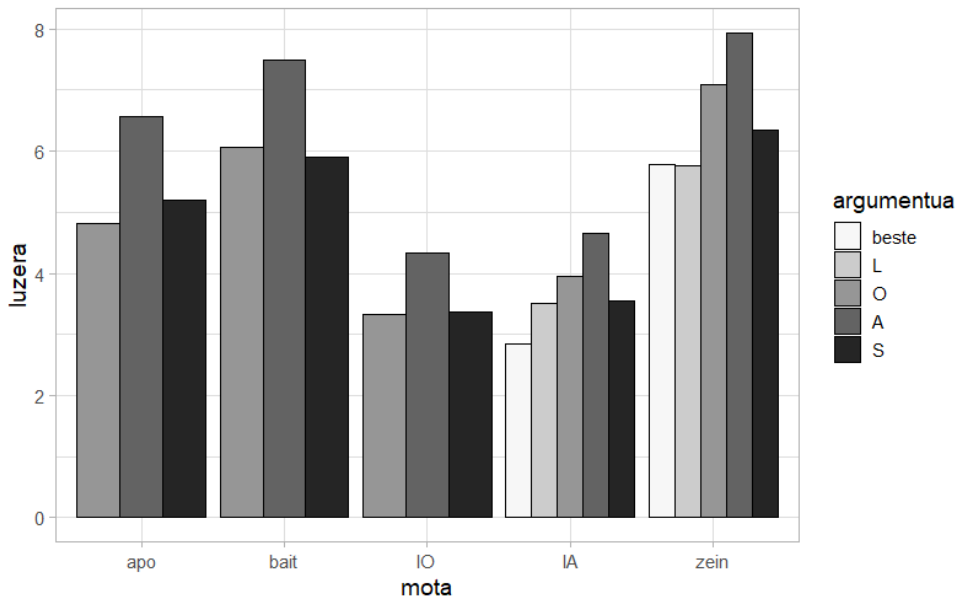
- (65) a. *buruko ule* [trenza gerriraño elduten jatana, ta zapi baga nun nai erabilli daikedana] (Mogel)
 b. Daukat Jangoikuak emonda *emazte otzan, baketsu*, [euli bati bere gatxik egingo ez leuskiona] (Mogel)

Aposatuen 20 adibide baino gehiago duten testuak hartuta, aposatuak sistemati-koki luzeagoak dira IOkoak eta IAkoak baino: Axularren testuan 6,0 hitz dute aposa-tuek, eta 3,4 IA/IOkoek; Beriainenean 4,7 eta 3,4; Duhalderenean 8,5 eta 4,0; Ha-ranederrenean 4,9 eta 3,4; Intxausperenean 4,9 eta 3,3; Leizarragarenean 4,1 eta 3,6; Materrarenean 6,7 eta 4,1; eta Otxoa Arinenean 7,8 eta 4,2.

Zein erlatiboen kasuan ere, egilez egile begiratura, datuak koherente dira: hamar adibide baino gehiago duten testuetan 5 eta 8,3 hitz tartean geratzen da *zein* erlati-boen batez besteko luzera.

Azkenik, azalpen argirik ez duen bitxikeria bat: A-erlatiboak luzeagoak dira gaine-rakoak baino. Erregularitasun hori egitura guztietan ikusten da, 7. irudiak erakusten duen bezala.

⁷ *Zein* erlatiboen kasuan, erlatiboa eraikitzeo erabili den izenordaina ez da zenbatu, luzerak konpa-ragarri izateko.

7. irudia

Erlatiboen luzera, erlatibizatzen den argumentuaren arabera

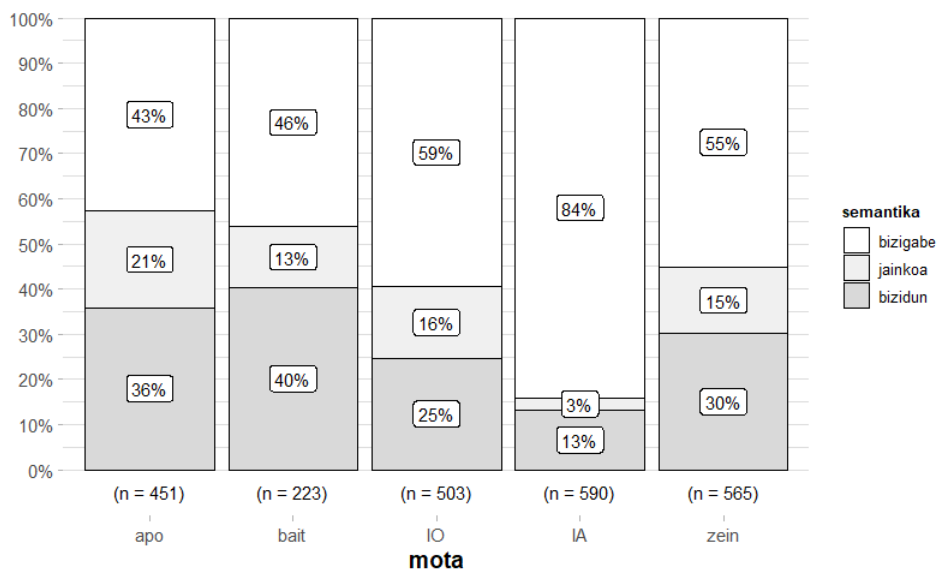
4.3. Biziduntasunaren eragina

Bizidunen eta bizigabeen arteko bereizketak eragina du hizkuntzaren gramatika-ren hainbat esparrutan (ikus, adibidez, Comrie 1989; Dahl & Fraurud 1996; Yamamoto 1999). Sintaxian ere garrantzia du: adibidez, subjektuak, batez ere iragankor-rrak, bizidunak izaten dira, eta objektuak bizigabeak (Hopper & Thompson 1980; Dahl & Fraurud 1996). Erlatiboen erabileran ere izan dezake garrantzia, adibidez, osagaien ordena aldakorra bada: «there seems to be a general preference for structures that place animate entities in syntactically prominent positions» (Branigan, Pickering & Tanaka 2008: 173). Euskal erlatiboen kasuan, ardatza posizio berezia-goan, nabarmenagoan jartzeko estrategia bat izan daiteke, hain zuzen, ardatza erlati-boaren ezkerrean jartzea.

Biziduntasunak eta horrekin lotutako beste fenomeno batzuk aztertzeke, alderdi hauek aztertu ditut: ardatzen semantika (bizidun/bizigabe) eta erlatiboa duen ISaren funtzioa perpaus nagusian.

Lehenengo puntuari dagokionez, bizigabeak, bizidunak eta Jainkoari erreferentzia egiten dutenak berezi ditut. Azken kategoria euskararen corpusaren ezaugarriak kon-tuan hartuta berezi dut (mota honetako sintagma oso ohikoak dira, baina ohiko bi-zidunetatik aparte aztertzea merezi du). Hemen aztertutako egiturek joera ezberdinak erakusten dituzte, 8. irudiak erakusten duen bezala. IA erlatiboetan bizigabeak nagusi dira (% 84) eta bizidunak % 13 bakarrik dira. Erlatiboa eskuin duten egituretan, al-diz, bizidunen proportzioa handiagoa da: % 25-40. Jainkoari erreferentzia egiten

dioten ISak ere gehiagotan agertzen dira (% 13-21). Bizidunen proportzio handiena aposatueta eta *bait*- erlatiboetan dugu.

8. irudia

Erlatiboen ardatzaren semantika:
bizigabeak, bizidunak eta jainkoari erreferentzia egiten diotenak

Jainkoari erreferentzia egiten dioten erlatiboak gutxi dira IAko erlatiboen artean, baina gehiago gainerako egituretan. IOko erlatiboetan, adibidez, asko agertzen dira (66)-en zerrendatu diren esapideak. Testu askotan azaltzen dira, eta badute erdi-fosildutako esapideen kutsua. Aposatueta, aldiz, otoitzetako bokatioak dira ohi-koak (67).

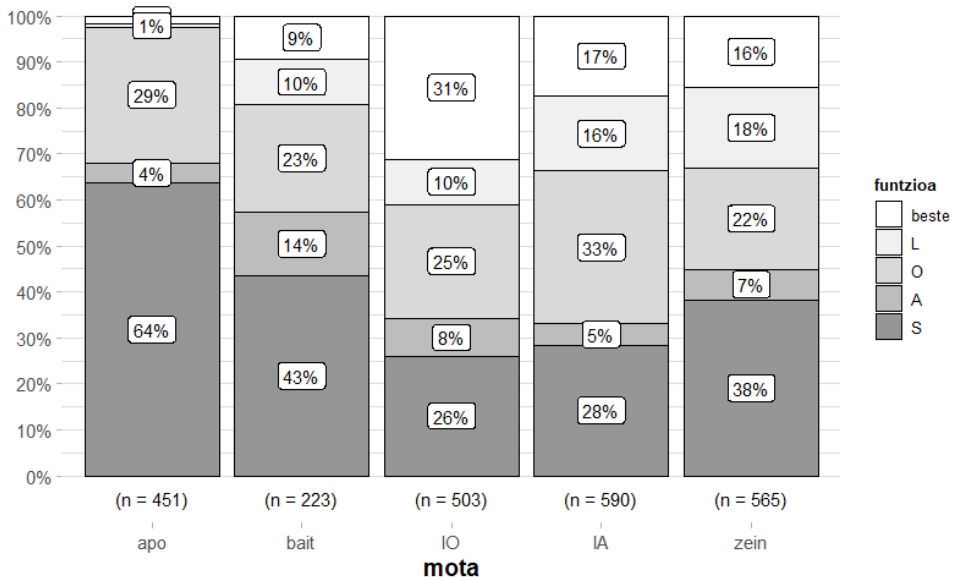
- (66) *Iainko Aita* [bothere guztia duena] (Mat), *Zuen Aita* [zeruetan denaren] (Leiz), *Iainko* [Aita bothere guztia duenaren] (Haranb), *zuen Aita* [zeruetan denak] (Harand), *Jinko aita* [potere oro dianian] (Belap), *ayta* [pphotere oro dianaren] (Oloroe)
- (67) a. *aita gurea* [çeruetan zagoçana] (Kap)
b. *O birjina* [izorra zinena eta erdi zarena] (Haranb)

Erlatiboa duen ISaren perpaus nagusiaren barruko funtzioari dagokionez, edozein izan daiteke (Rijk 1972b: 99), adibidez, objektuarena (68), subjektu iragankorra-rena (69) edo denborazko adizlagunarena (70).

- (68) *Huna cein gaizqui emplegatu dudun* [çuc ongui eguiteco eman derautaçun] *dembora* (Mat)

(69) [Edatera datosan] *gizonak* esesten deuste neuk erruba baneuka legez (Mogel)

(70) Da zer egin bear da [komulgauko dan] *egunean?* (Arzadun)

9. irudia

Erlatiboa duen ISaren funtzioa perpaus nagusiaren barruan

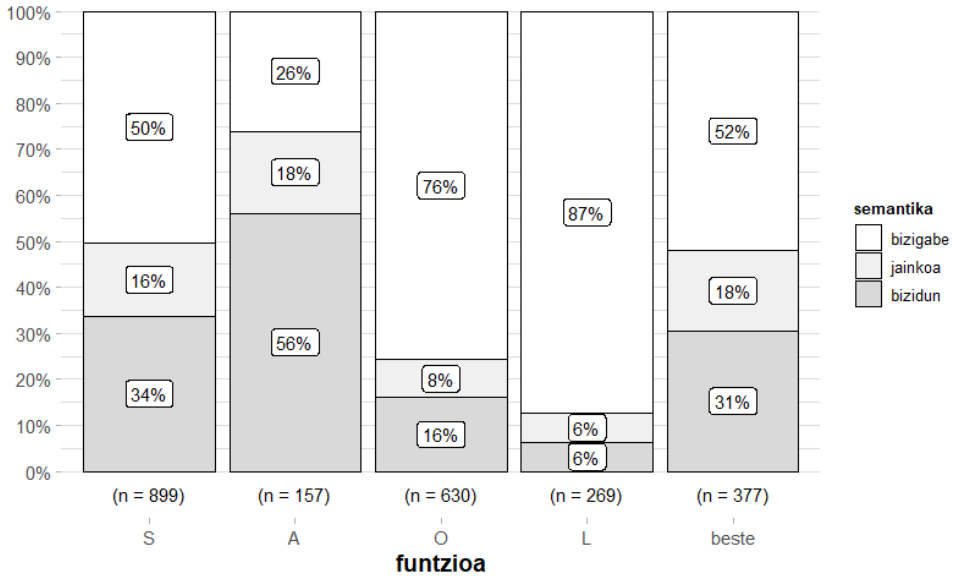
Oro har, 9. irudiak erakusten duen moduan, egituren artean ez dago diferentzia askorik, eta ISen funtzioek antzeko proportzioak dituzte gutxi gorabehera (S eta O direlarik ohikoenak). Halere, erlatibo aposatuak nabarmentzen dira: gainerakoetan baino askoz gutxiago dago S edo O argumentuez besteko funtzioa duen erlatiborik, (71)-n bezala.

(71) Lenbiziko, eskazen dioguna, *Iaungoiko Aita gureari* [zeruetan dagonari] da ... (Ber)

Aposatuetan ardatzak eta erlatiboak, biek, kasu bera daramate (Oyharçabal 2003: 803). Ikusten dugun moduan gehienetan absolutiboan dagoen ISari lotzen zaiola erlatiboa, eta, beraz, erlatiboak ere absolutiboa du gehienetan. Galdera da, beraz, zergatik duen ardatzak gehienetan S edo O funtzioa. Zerikusia izan dezake horrek aposatuak agertzen diren perpaus-motekin: perpaus aurkezleetan edo existentzialetan maiz aurkitzen ditugu, eta horregatik, hain zuzen, absolutiboa daramate (ikus goiko (15)-(18) adibideak).

Egitura guztietan ikusten ditugu subjektuen eta objektuen arteko diferentziak bizidun/bizigabe bereizketan (10. irudia): objektuaren funtzioa duten ISak bizigabeak

izaten dira, baina A funtzioa dutenak bizidunak. Leku-markekin agertzen direnek ere bizigabe izateko joera dute.

10. irudia

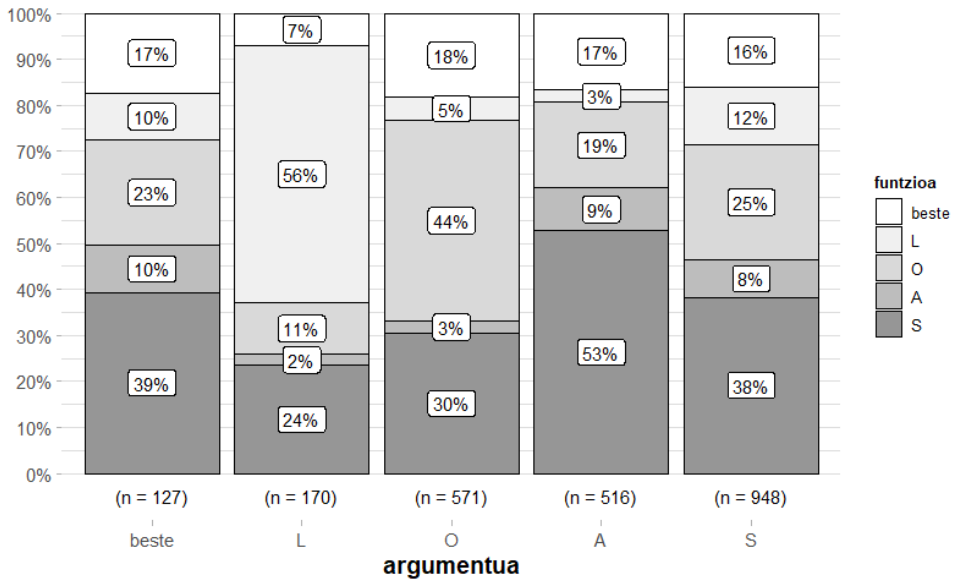
Erlatiboa duen ISaren funtzioa eta bere semantika

Perpaus nagusiaren barruko funtzioa eta erlatibizatzen den argumentuarena ere konpara dezakegu. Ezaguna denez, erlatibizazioa errazten da bietan funtzio sintaktiko bera dugunean (Rijk 1972b: 128-129; Oyharçabal 1987: 120, 2003: 781-782; Cid d.g.; Euskaltzaindia 1999: 189). Adibidez, (72)-n inesiboa erlatibizatzen da eta perpaus nagusiaren barruan ere inesiboa darama ISak. Gauza bera dugu (73) adibidean, baina IOko erlatibo batean.

(72) Errana da [belharra tchipi den] *lekhian* haciendá chehe dela. (Intx)

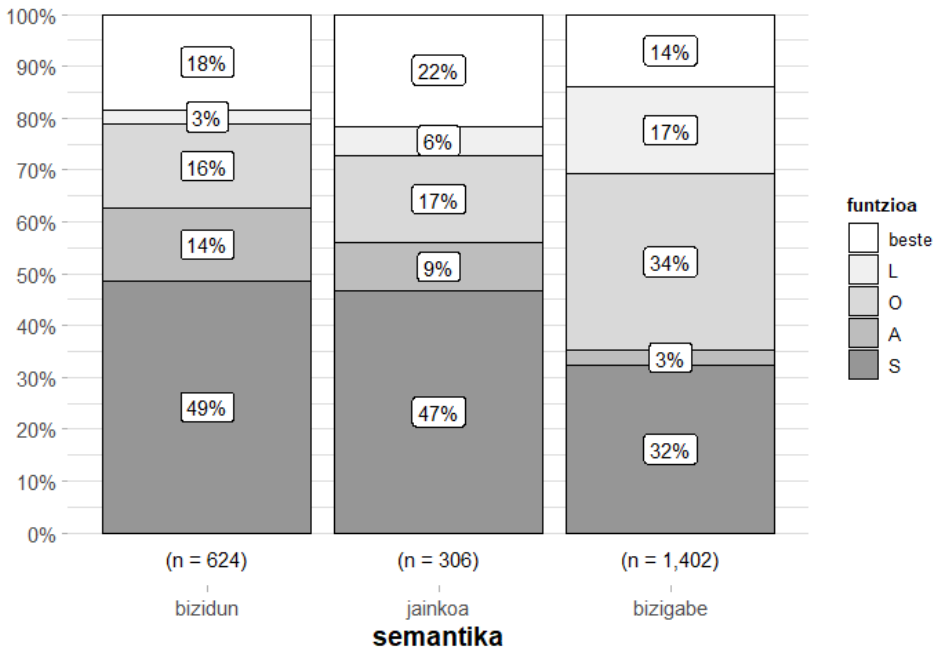
(73) Nos baita bearra egin lei *domeka*, eta *jaiegun*, [bearrik ez egiteko esanta dagozanetan]? (Olaetx)

Nire corpusean, leku-kasuekin nabarmena da funtzioen paralelotasun hori: 11. irudian ikus daitekeen bezala, L-erlatiboan % 56tan perpausaren barruan erlatiboak ere kasu-marka bat darama (nahiz eta beste marka bat izan daitekeen, hemen ez baititut, adibidez, erlatiboak eta inesiboa bereizi). L-erlatiboak ohikoak dira IAko eta *zein* erlatiboetan, beraz bi egitura hauetan gertatzen da fenomeno hau (gainerako egituretan adibide gutxiegi daude ondorioak ateratzeko). IAko erlatiboetan proportzio hori altuagoa da, % 89 baita (45 adibidetik 40). Bestalde, objektu zuzena erlatibizatzen denean ere, erlatiboak O funtzioa izateko joera baduela ematen du (O-erlatiboan % 44tan gertatzen da).

11. irudia

Erlatiboa daraman ISaren funtzioa eta erlatibizatzen den argumentua

12. irudia

Erlatiboa daraman ISaren funtzioa eta ardatzaren semantika

L-erlatiboen kasuan funtzioaren paralelotasunak erlatiboaren ulermena errazten duela pentsa daiteke, baina O-erlatiboek objektu-funtzioa izate horrek ziurrenik bizidun/bizigabe bereizketarekin du lotura. Biziduna erlatibizatzen denean, subjektua izateko aukera gehiago ditu objektua izateko baino, bai perpaus nagusian, bai menpeko perpausuan. Aldiz, bizigabea erlatibizatzen denean objektua izango da maizago. 12. irudiak erakusten du erregulartasun horiek betetzen direla nik aztertutako corpusen: biziduna erlatibizatzen denean, joera indartsua du subjektua izateko (batez ere subjektu iragangaitza), baina bizigabea denean, objektua da maizago.

4.4. Erlatiboaren kokapena

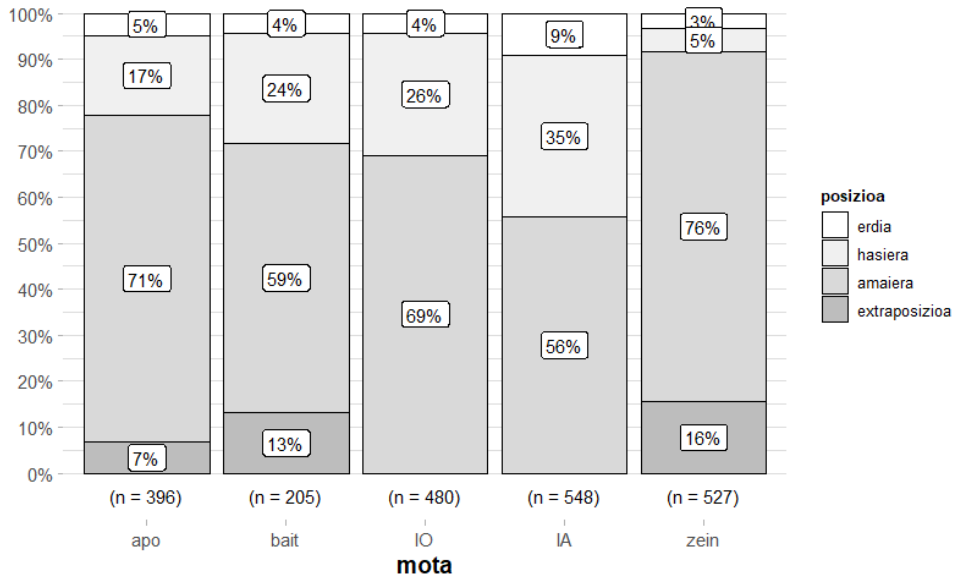
Erlatiboa perpaus nagusiaren hasieran (74)a, erdian (74)b, bukaeran, aditzaren atzetik (74)c edo extraposizioan (74)d kokatuta egon daiteke.⁸ Perpaus extraposatuztat hartu dira perpaus nagusiaren amaieran baina erlatiboaren ardatzetik bananduta agertzen diren erlatiboak. Erlatiboaren kokapenari, beste edozein izen sintagmarenari bezala, faktore askok eragiten diote (galdegaia zer den, esaterako), baina, ikusiko dugun bezala, erlatibo-motak ere eragina du.

- (74) a. *Populu* [ilhunbean zetzanak] argi handi ikusi ukan du (Leiz)
 b. baina xakurrek ere [bere nabusien mahainetik erorten diraden] *apurretarik* iaten die. (Leiz)
 c. Eta ethorri ziradenean [Golgotha deitzen den] *lekura* (Leiz)
 d. Ceren baitaquit *iende añbitz* dela Euscal Herrian [itsasoan dabilanic] (Mat)

13. irudiak erakusten duen moduan, erlatiboek, oro har, perpaus nagusiaren amaieran agertzeko joera dute: egitura guztietan adibideen erdia baino gehiago amaierako posizioan edo extraposizioan dago. Erdiko eta hasierako posizioek maiztasun handiena dute IAko erlatiboetan (biak batera hartuta, % 44). Amaieran joateko joera indartsuena *zein* erlatiboak du, aztertutako adibideen % 8 bakarrik agertzen baita hasieran edo erdian. Extraposizioa posible da egitura ez-txertatuetan bakarrik eta gehien gertatzen da *zein* erlatiboetan (% 16).

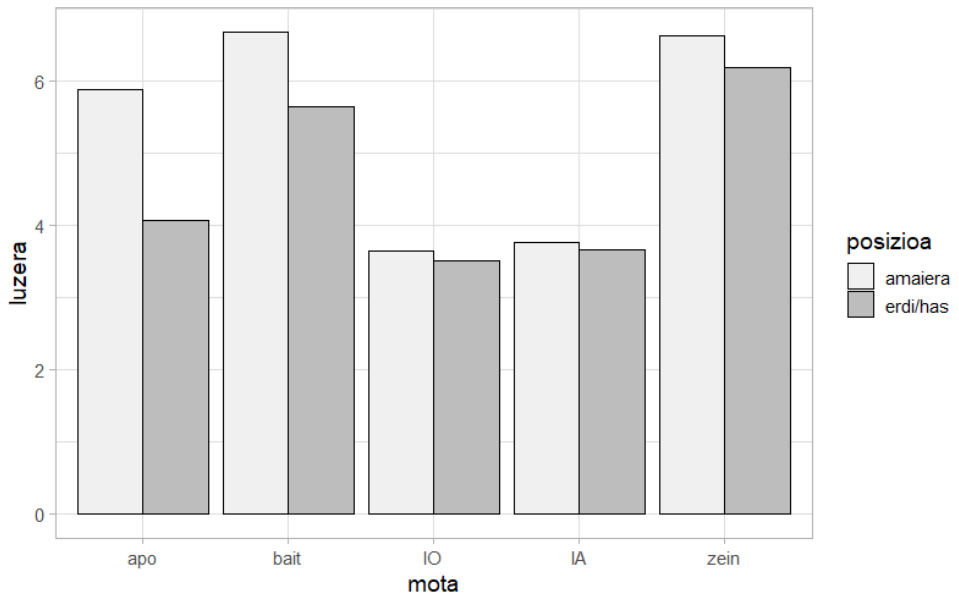
Erlatiboaren posizioak lotura du perpausaren luzerarekin: oro har, perpausaren erdian eta hasieran dauden erlatiboak motzagoak izaten dira amaieran agertzen direnak baino. 14. irudiak erakusten duen moduan, erlatibo txertatuen kasuan diferentzia oso txikia da, baina gainerako erlatiboetan esanguratsuagoa da: adibidez, aposatuek 4 hitz dituzte erdian edo hasieran, baina 6 amaieran.

⁸ Atal honetako datu kuantitatiboak ateratzeko, perpaus batean txertaturik ez dauden erlatiboak ez dira kontuan hartu. Bestalde, perpausaren hasiera bezala lehenengo posizioan partikula, juntagailu edo lokailu bat duten perpausak ere hartu dira (adibidez, *ezen [hark egin zuen] plaga guzizko handia izan da* Leiz).

13. irudia

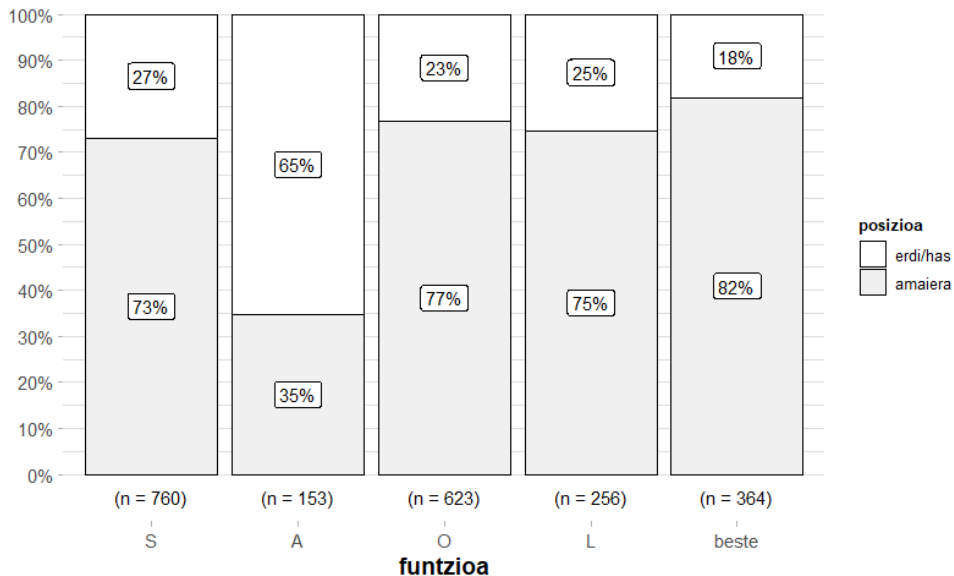
Erlatibozko egituren posizioa perpaus nagusiaren barruan

14. irudia

Perpaus erlatiboen luzera, perpausaren posizioaren arabera

Azkenik, erlatiboa daraman ISaren funtzioa eta posizioa aldera ditzakegu (15. irudia): nabarmentzekoa da subjektu iragankorren funtzioa duten IS gehienak agertzen direla aditza baino lehen. Horrek, ziurrenik, islatzen du subjektu iragankorrak aditzaren aurretik jartzeko joera orokorra.

15. irudia

Perpaus erlatiboaren posizioa, perpaus nagusian duen funtzioaren arabera

5. Ondorioak

Atal honetan, aurreko ataletan aurkeztutako datuak kontuan hartuta, bi galderari erantzuten saiatuko naiz. Lehenengoa da zein (izan) den erlatibizazio-estrategia baikoitzaren funtzioa. Bigarrena da nolakoa izan den egituren arteko lehia eta zein izan diren horren emaitzak.

Erlatibiza daitezkeen argumentuei dagokienez, *zein* erlatiboak aukera gehien ditu (7. taula). Kasu guztiak erlatibiza daitezke egitura honetan. IAkoan, kasu gramatikalak eta leku-kasuak dira ohikoenak, baina genitiboa ere lekukotzen da, adibidez. IOkoan, aposatuan eta *bait-* erlatiboan normalean absolutiboa eta ergatiboa erlatibizatzen dira, nahiko berandu agertzen diren leku-kasuekin eta datiboarekin egindako adibide batzuk kenduta. Bestalde, ikusi dugu funtzioen paralelotasunak argumentu batzuen erlatibizazioa erraztu dezakeela: L-erlatiboak oso maiz leku-kasu batekin agertzen dira perpaus nagusian.

Egiturek dituzten murriztapenak sintaxiarekin eta bilakaera diakronikoekin daude lotuta. Sintaxiari begira, *zein* erlatiboetan izenordainak argi uzten du zein kasu-marka erlatibizatu den eta horrela ulermena errazten da. IAko, IOko eta aposatueta erlatibizatutako sintagma isiltzen da. Erlatiboan agertzen den aditz jokatu lagungarri da

kasu gramatikalak (absolutiboa, ergatiboa eta datiboa) erlatibizatzen direnean. Ciden arabera (d.g.), hain zuzen horregatik erlatibizatzen dira horiek maizenik IAko erlatiboetan. Gainerako funtzioak erlatibizatzen direnean testuingurua beharrezkoa da perpausa ulertzeko.

7. taula

Aztertutako egituretan erlatibizatzen diren argumentuak hemen aztertutako corpusean («+» – guttiz emankorra, «-» – ez da lekukotzen, «(+）」 – posible baina oso adibide gutxi; «besteak» – beste kasu marka eta postposizio batzuk)

Egitura	O	S	A	L	Dat.	Gen.	Besteak
<i>Zein</i>	+	+	+	+	+	+	+
IAkoa	+	+	+	+	+	(+)	-
IOkoa	+	+	+	(+)	(+)	-	-
Aposatua	+	+	+	(+)	(+)	-	-
<i>bait-</i>	+	+	+	(+)	-	-	-

Halere, sintaxiak ez ditu azaltzen egituren arteko diferentzia guztiak. Adibidez, zer-gatik dira ezohikoak IAkoetan erraz erlatibizatzen diren leku-kasuak IOkoetan edo aposatuetan? IAkoen eta IOkoen arteko aldeak dira bereziki interesgarriak, sintaxiari begira ezberdintasun bakarra osagaien ordena baita. Diferentzia horiek azaltzeko modu bat izan daiteke proposatzea egitura baten erabilera edo, kontrara, murriztu, baina beti hierarkiaren ordena errespetatuz (ikus, adibidez, Romaine 1980, 1982; Hendery 2012). Euskarazko egiturak fenomeno horien adibide direla esan daiteke: aukera gutxiago dituzten egituretan erlatibizatzeak errazenak diren argumentuak (subjektuak eta objektuak) erlatibizatzen dira, eta adibide gutxi batzuk bakarrik ditugu bestelako funtzioekin. Gainera, bestelako funtzio horiek hierarkiaren erdiko puntuari dagozkio (Lehmannen hierarkiako zeharkako objektua, denborazko osagarriak, leku-osagarriak), eta ez eskuineko muturrari. Galdera da ea esaterik dugun testuetan dugun egoera zeren ondorio den: funtzioak zabaltzearena ala murriztearena. Modu nahiko espekulatiboan esan dezakegu zantzu batzuk daudela pentsatzeko IOko erlatiboak eta aposatuak argumentu gehiagotara hedatzen hasi zirela. Alde batetik, IOko erlatiboa testu zaharretan gehienbat subjektuak erlatibizatzeak erabiltzen zen, baina objektuen proportzioa handiagoa da geroko testuetan. Beste alde batetik, ergatiboa eta absolutiboa ez beste kasu-markak nahiko berandu agertzen dira erlatibizaturik IOko erlatiboan.

Hainbat alderditan, erlatibiza daitezkeen argumentuetan adibidez, IOko erlatiboa eta aposatua antzekoak dira. Nire ustez, IOko egituraren sorrerarekin lot dezakegu hori. Krajewska (2016) lanean proposatu nuen bezala, IOko erlatiboak egitura aposatuetatik sor litezke berranalisiaren bidez, bereiz zeuden bi IS sintagma bakar bezala berrinterpretatuz (75)-(76). Erlatibozko egitura berriak sortzeko bide ohikoa da hori (Givón 2012). Hipotesi hori zuzena bada, erraz uler daiteke egitura berriak (IOkoak)

zaharraren (aposatua) murriztapen berberak izatea. Aposatuaren murriztapenik garrantzitsuena erlatibizatzen diren argumentuei dagokie, hain zuzen (luzeran, aldiz, gainerako egitura ez-txertatuek bezala, ez daude hain mugatuta).

- (75) erlatibo aposatua
[jauna] [[gauza guziak dakizkien]a]
- (76) IOko erlatiboa
[jaun [gauza guziak dakizkien]]a

Bait- erlatiboaren kasua konplexua da, eta, gainera, testuetako datuen beste azalpen bat gehitzen du. Lehen esan bezala, egitura horretan corpuseko adibideetan absolutiboa eta ergatiboa erlatibizatzen dira, Leizarragaren L-erlatiboaren adibide bat kenduta. Halere, *bait-* erlatiboa ikertu dutenen arabera (Oyharçabal 1987; Cid d.g.) egiturak murriztapen gutxiago du hizkera modernoetan. Galdera da, beraz, ea alda-keta diakronikoa gertatu den ala beste zerbaitengatik ez diren agertzen testu zaharretan leku-kasuak edo postposizioak erlatibizatzen dituzten *bait-* erlatibo gehiago. Aldaketa diakronikoarena azalbide posible bat da, baina ez da bakarra. Antzeko arazoa gertatzen da *bait-* duten perpaukausalekin: oso ohikoak dira gaur egungo hizkuntzan, baina testu zaharretan oso gutxi lekukotzen dira. Krajevska (2017) lanean iradoki dut idazleek *bait-* aurrizkiarekin egiten diren perpaukausalak saihesten zitezela, beren anbiguotasuna dela eta (adibidez, erlatiboaren eta kausalaren artekoa). Hizkuntza idatziaren ezaugarrietako bat da anbiguotasuna eta lausotasuna saihestea, eta horren ondorio izan zitekeen bestelako egitura batzuk nahiago izatea. Erlatiboaren kasuan, agian, antzeko zerbait gerta zitekeen: *bait-* duten erlatiboaren ordez, idazleek nahiago zituzten argiagoak diren eta interpretazio bakarra duten beste egitura batzuk (*zein* erlatiboak edo IAkoak). Horren ondorio izan daiteke testuetan ikusten duguna: *bait-* erlatiboak oro har gutxi agertzen dira, eta bakar-bakarrik sortzeko eta ulertzeko erraztenak (subjektua edo objektua erlatibizatzen denean). Beste alde batetik, Oyharçabalek (2003: 816) XIX. mendetik aurrera *bait-* erlatiboak izan duen nolabaiteko arrakasta lotzen du *zein* erlatiboaren beharakadarekin: *zein* erlatiboak baztertzen hasi zirenean, haien tokia erraz bete ahal zuelako.

Erlatibizatutako argumentuaz gain, perpauaren konplexutasunak ere eragina du egituraren hautuan. Perpau txertatuak laburrak izaten dira. IAko erlatiboetan, Ciden arabera (d.g.), perpau erlatibo luzeak ulergaitz izan daitezke, eta, horregatik «izan ohi dira euskal perpau erlatiboak labur samarrak, eta horregatik sortu zen, alternatiba gisa, hain emankorragoa den perpau erlatibo aposatua deritzona (*Mikelekin kantatzen duen gizon bat ezagutzen dut* → *Ezagutzen dut gizon bat, Mikelekin kantatzen duena*)». Nik aztertutako egileek perpau luzeak eraikitzeko aposatuak, *bait-* erlatiboak eta izenordaina duten erlatiboak nahiago zituzten txertatuak baino. Emaizta horiek egituren sintaxiarekin lotu behar dira. Erlatiboa aposizioan dagoenean, ardatza eta menpeko perpaua bereiz doaz eta, horregatik perpau luzeekin aposatuek eta *zein* erlatiboek IOkoek ez duten abantaila dute: ardatzaren eta perpauaren arteko tartea. Tarte horrek, hain zuzen, perpau konplexuagoen ekoizpena eta ulermena erraz dezake.

Menpeko perpauaren luzerak, bestalde, eragiten dio erlatiboek perpau nagusiaren barruan duten kokapenari: amaieran agertzen direnak luzeagoak dira aditzaren

aurretik agertzen direnak baino. IAko erlatiboak gainerako egiturak baino maizago agertzen dira aditzaren aurretik, baina, halere, adibideen erdian perpaus nagusiaren amaieran doaz. Gainerako egiturek (eta guztietan gehien *zein* erlatiboek) joera are indartsuagoa dute bukaeran agertzeko. Interesgarria izan daiteke emaitza horiek euskara modernoari buruz dakigunarekin konparatzea: ekoizpena aztertzen duten esperimentuetan Ros *et al.*-ek (2015) ikusi dute perpaus erlatiboa duten subjektu iragankorrek eta objektuek aditza baino lehen agertzeko joera dutela. Horrekin baieztatu dute Hawkins-ek (1994, 2004) proposatutakoa, hau da, SVO hizkuntzek ez bezala, SOV hitz-ordena duten hizkuntzek «luzea laburra baino lehen» jartzeko joera dutela. Testu idatzietan, halere, ez dago oso argi arau hori betetzen denik (perpausen gainerako elementuen luzera eta kokapena ez dut hemen begiratu), baina badirudi «laburra luzea baino lehen» dela testuek erakusten dutena: erlatiboek perpaus nagusiaren amaieran agertzeko joera argia dute, eta ez aditza baino lehen. Halere, subjektu iragankorren funtzioa dutenak aditza baino lehen agertzen dira, eta hori bai bateragarriagoa da Hawkinsek aurreikusitakoarekin. Gainerakoan, «laburra luzea baino lehen» joera horren azalpen errazena izan daiteke, nahiz eta gaiak ikerketa sakonagoa beharko lukeen, hizkuntza erromantzeen ordenak eragina izan duela euskararenean (batez ere itzulitako testuetan).

Testu batzuetan inpresio orokorra da erlatiboa ardatzaren eskuin duten egiturak erabili direla arrazoi estilistikoengatik, erlatibo bereziak egiteko edo erreferente berezietan buruz hitz egiteko. Horren atzean bizidun/bizigabe bereizketa izan daiteke: hizkuntzen gramatiken alderdi askotan erreferente bizidunak modu berezian tratatzen dira (ikus, adibidez, Comrie 1989; Dahl & Fraurud 1996; Yamamoto 1999; Santazilia 2019). Hemen aztertutako datuek erakusten dute badagoela aldea, alde batetik, bizigabeen eta, beste alde batetik, bizidunen eta Jainkoari eta naturaz gaindiko gainerako izateei buruz hitz egiteko esapideen artean. IAko erlatiboetan bizidunen proportzioa txikiagoa da gainerakoetan baino. Badirudi, beraz, erlatiboa eskuin duten egiturak erreferente berezi horiei buruz hitz egiteko erabiltzen zirela.

Beraz, testu zaharrek erlatibizazio-sistema konplexua erakusten digute: hainbat egitura zituen euskarak, funtzio eta ezaugarri nahiko ezberdinekin. Aposatuak, *zein* erlatiboak eta izen osteko erlatiboak testuinguru berezietan edo markatuetan erabiltzen zirela esan daiteke: adibidez, egitura ohikoenean (izen aurrekoan) ezinezkoak ziren kasuak erlatibizatzeke, ardatz bizidunekin (beharbada haiei garrantzi gehiago emateko) edo menpeko perpausa bereziki luzea zenean. Kasu berezia dira aposatuak: testu gehienetan ez dute maiztasun handirik, baina oso ondo definitutako funtzioak dituzte, perpaus-mota berezi batzuetan agertzeko joera baitute (esaterako, perpaus existentzialetan edo bokatiboetan). Erlatiboetako egitura horien arteko lehian, halere, izen aurrekoak atera dira garaile, eta gainerakoak nekez aurki daitezke gaur egungo testuetan.

Badirudi erlatiboen erabilera aukerak murrizten hasten direla XVIII. mendearen erditik aurrera. IAkoak ia bakarrik erabiltzeko joera hori, halere, ez da berehala hedatzen: testu batzuetan ez da nabaritzen, hala nola Mogelengan eta Lizarragarengan. XIX. mendeko Ipar Euskal Herriko eta Erronkaribarko testuetan ere egituren aniztasuna mantentzen da. Aldaketa horiek nola azal daitezke?

Zein erlatiboaren kasuan hizkuntzaren gaineko kontzientziak izan zezakeen garrantzia. Larramendik erlatibo arrunta ezinezkoa denean, *zein* erabiltzea gomenda-

tzen zuen (hau da, ergatiboa eta absolutiboa ez beste kasu guztiak, bere ustez bi kasu hauek bakarrik erlatibiza baitaitezke IAko erlatiboan), baina askok gaitzesten zuten. *Zein* erlatiboaren aurkako joera XIX. mendearen amaiera aldera islatzen hasten da gramatika-lanetan (Azkue 1891 lehenengoa izan zen). Azalpen horrek balio lezake IOko erlatiboaren gainbeherarentzat ere: ez dirudi gramatikalarien garbizaletasunaren jomuga ohikoa izan zenik, baina Larramendi (1729: 276-277) izan da gaitzetsi zuen lehenengoa, eta horrek izan zezakeen eragina, gutxienez Hego Euskal Herrian. Iparraldean, XIX. mendeko gramatiketan, Gèzerenean (2010 [1873]) edo Intxauspenean (1979 [1858]) kasu, IOko erlatiboa erabat normaltzat hartzen zen. Gramatikarien ideiak bat datoz testuetan ikusten dugunarekin: Iparraldeko egileek XIX. mendearen amaieran ere IOko erlatiboak problemarik gabe erabiltzen zituzten.

Zer egiturak hartu du *zein* erlatiboaren lekua? Aipatu bezala, Oyharçabalek (2003: 816) iradokitzen du iparraldeko eta ekialdeko hizkeretan, neurri batez behintzat, *bait-* erlatiboa aprobeztatu zen *zein* erlatiboaren gainbeheraz. Baina egitura horrek ez dirudi *zein* erlatiboak izan zuen arrakastaren parekoa lortu zuenik. Oro har, pentsa dezakegu IAko erlatiboaren mesedetan gertatu zela izenordaina daraman egituraren aurkako joera. Egia da IAko egitura ezin dela (edo oso zaila dela) erlatibizatzea genitiboa, soziatiboa edo bestelako postposizio batzuk. Halere, hemen aztertutako corpusean *zein* erlatiboan % 20 dira IAko erlatiboan erlatibizatu ezin diren horiek. Gainerakoetan, subjektuak, objektuak eta leku-kasuak erlatibizatzen dira, eta horiek ez dira arazo IAko erlatiboarentzat. IOko erlatiboa dela eta, eremu batzuetan (mendebalean, esaterako) desagertu izanak ez du utzi betetzeko zaila izango zen hutsunerik: IOko eta IAko erlatiboaren erabilerak, oro har, nahiko antzekoak dira.

Zein erlatiboa edo aposatuak erabili gabe perpaus luzeak eraikitzea izan daiteke arazo handiena, corpuseko testu guztietan eta denbora-tarte guztietan berdin, egitura txertatuetan agertzen diren menpeko perpausak laburrak baitira. Horrek corpusean aurkitutako aldaketen beste arrazoi batera garamatza. Ikusi dugu testu-motak eragina duela erlatiboazko egituraren hautuan. Itzulpenetan IAko erlatiboaren proportzioa txikiagoa da, eta gainerako egituren —eta batez ere *zein* erlatiboena— handiagoa. XIX. mendearen amaiera arte bakarrik aztertu dira hemen erlatiboak, baina hemen ikusitako joerek XX. mendean indarrean jarraitu bazuten, euskaraz idatzitako testu-generoetan testu originalek edo originalagoek toki gehiago hartzearen ondorioetako bat izan daiteke IAko erlatiboaren proportzioa igotzea. Itzulpen modernoetan, Bigurik (1994) erakutsi duen moduan, erdarazko erlatiboak euskaraz beste egitura batzuekin ordezkatzeko dira askotan. Hemen aztertutako testu itzulietan, aldiz, kanpoko ereduak jarraitzeko nahia nabaritzen da. Alde batetik, egituren hautuetan eragiten du, jatorrizko erlatiboa erlatibo bezala itzultzen bada. Beste alde batetik, diskurtsoaren antolaketan eta osagaien ordenan ere eragiten du: erlatiboa eskuin jarrita jatorrizko testuaren ideien jarria errespetatzen da. Erlatiboa amaieran jartzeko joera («laburra luzea baino lehen») agian ere kanpoko ereduak kopiatzearekin lot daiteke.

Erlatiboazko egituren egituraren ikerketa lan-esparru emankorra izan da aspalditik hala euskalaritzan nola nazioarteko sintaxilarien artean. Bada, hemen ekarpena egin nahi izan dut egitura horien bilakabide historikoa hobeto ezagutzeko. Egindako azterketak erakusten du, alde batetik, euskarazko erlatibizazio-sistema konplexua dela, baina horren barruan egitura bakoitzak bere tokia (izan) duela. Beste alde batetik, euskal testuetako sintaxien azterketak bidea ematen du hausnartzeko sintaxiaren kan-

poko fenomenoei buruz ere; adibidez, kanpoko ereduak hizkuntza idatzian izan duten eraginari buruz. Azkenik, esan dezadan hemen aurkeztutako azterketaren osagarri XX.-XXI. mendeetako euskararen corpus-azterketa baten beharra dagoela, azken mendeetan gertatu diren aldaketak eta joerak ulertu ahal izateko.

Erreferentziak

- Andrews, Avery D. 2006. Relative clauses. In Timothy Shopen (arg.), *Language typology and syntactic description*, 2. lib., 206-236. Cambridge: Cambridge University Press.
- Artiagoitia, Xabier. 1995. *Verbal projections in Basque and minimal structure*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Biguri, Koldo. 1994. Erdarazko erlatiboen itzulpenaz. *Senez* 15. 37-72.
- Bilbao, Gidor, Ricardo Gómez-López, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgell. 2020. *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa*, 2 lib. Bilbo: UPV/EHU.
- Branigan, Holly P., Martin J. Pickering & Mikihiro Tanaka. 2008. Contributions of animacy to grammatical function assignment and word order during production. *Lingua* 118(2). 172-189. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2007.02.003>.
- Cid, Karlos. 1987. Euskal erlatibo motak. *ASJU* 21(2). 599-628.
- Cid, Karlos. d. g. Perpaus erlatiboak. In Euskara Institutua (arg.), *Sareko Euskal Gramatika*. UPV/EHU. <https://www.ehu.es/seg/morf/5/20/4>.
- Comrie, Bernard. 1989. *Language universals and linguistic typology: Syntax and morphology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dahl, Östen & Kari Fraurud. 1996. Animacy in grammar and discourse. In Thorstein Fretheim & Jeanette K. Gundel (arg.), *Reference and referent accessibility*, 47-64. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Estornés Lasa, José. 1984. Mendigatxa'k Azkueri kartak (1902-1916) eta Erronkari'ko uskaratik utzulpen ta goarpenak. *FLV* 43. 55-128.
- Euskaltzaindia. 1999. *Euskal Gramatika. Lehen urratsak-V*. 1. lib. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Fox, Barbara A. 1987. The noun phrase accessibility hierarchy reinterpreted: subject primacy or the absolutive hypothesis? *Language* 63(4). 856-870.
- Gèze, Louis. 2010 [1873]. *Éléments de grammaire basque: dialecte souletin, suivis d'un vocabulaire basque-français & français-basque*. München: LINCOM Europa.
- Givón, Talmy. 2012. Toward a diachronic typology of relative clause. In Bernard Comrie & Zarina Estrada Fernández (arg.), *Relative clauses in languages of the Americas: A typological overview*, 3-25. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Hawkins, John A. 1994. *A performance theory of order and constituency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hawkins, John A. 2004. *Efficiency and complexity in grammars*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hendery, Rachel. 2012. *Relative clauses in time and space: a case study in the methods of diachronic typology*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Hopper, Paul J. & Sandra A. Thompson. 1980. Transitivity in grammar and discourse. *Language* 56(2). 251-299.
- Igartua, Iván. 2020. Basque among the world's languages: a typological approach. In Ekaitz Santazilia, Dorota Krajewska, Eneko Zuloaga, & Borja Ariztimuño (arg.), *Fontes Lin-*

- guae Vasconum 50 urte: ekarpen berriak euskararen ikerketari*, 329-349. Iruñea: Nafarroako Gobernuua. <https://doi.org/10.35462/fontes50urte.21>.
- Inchauspe, Abbé. 1979 [1858]. *Le verbe basque*. Donostia: Hordago.
- Keenan, Edward L. & Bernard Comrie. 1977. Noun phrase accessibility and universal grammar. *Linguistic Inquiry* 8(1). 63-99.
- Krajewska, Dorota. 2016. Euskarazko erlatiboen diakroniaz: testu zaharren azterketa. *FLV* 122. 463-488. <https://doi.org/10.35462/flv122.7>.
- Krajewska, Dorota. 2017. *Euskararen sintaxi diakronikorantz: egitura konplexuak / Towards a historical syntax of Basque: complex constructions*. Gasteiz: UPV/EHUko doktore-tesia. <https://hdl.handle.net/10810/26877>.
- Krajewska, Dorota. 2018. *Zein erlatiboaren historiaz*. *ASJU* 52(1/2). 411-435. <https://doi.org/10.1387/asju.20211>.
- Krajewska, Dorota. 2020. Euskarazko erlatibo aposatuen azterketa diakronikoa. *FLV* 129. 117-140. <https://doi.org/10.35462/FLV129.4>.
- Krajewska, Dorota, Eneko Zuloaga, Ekaitz Santazilia, Borja Ariztimuño, Oxel Uribe-Etxebarria & Urtzi Reguero. 2017. *Esteve Materraren Do(c)trina christiana. Edizioa eta azterketa (Monumenta linguae Vasconum: Studia et Instrumenta 7)*. Bilbo: UPV/EHU & Euskaltzaindia (= *ASJU* 51).
- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido*. Salamanca: Antonio Joseph Villargordo Alcaraz.
- Lehmann, Christian. 1984. *Der Relativsatz: Typologie seiner Strukturen, Theorie seiner Funktionen, Kompendium seiner Grammatik*. Tübingen: Gunter Narr.
- Lehmann, Christian. 1986. On the typology of relative clauses. *Linguistics* 24(4). 663-680. <https://doi.org/10.1515/ling.1986.24.4.663>.
- MacDonald, Lorna. 1990. *A grammar of Tavya*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Oyharçabal, Beñat. 1987. *Etude descriptive de constructions complexes en basque, propositions relatives, temporelles, conditionnelles et concessives*. Paris: Université de Paris VIIko doktore-tesia.
- Oyharçabal, Beñat. 2003. Relatives. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*, 762-821. Berlin: Walter de Gruyter.
- Padilla-Moyano, Manuel. prest. *Oloroeko katixima: edizioa eta azterketa*. Argitaratu gabekoa.
- Pagola, Rosa Miren, Juan Jose Iribar & Itziar Iribar (arg.). 1997a. *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: erronkariara*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Pagola, Rosa Miren, Juan Jose Iribar & Itziar Iribar (arg.). 1997b. *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: zuberera*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Rebuschi, Georges. 2003. Basque semi-free relative clauses and the structure of DPs. *Lapur-dum* 8. 457-478. <https://doi.org/10.4000/lapur-dum.1172>.
- Rebuschi, Georges. 2009a. Basque correlatives and their kin in the history of Northern Basque. In Anikó Lipták (arg.), *Correlatives cross-linguistically*, 81-130. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Rebuschi, Georges. 2009b. Position du Basque dans la typologie des relatives corrélatives. *Langages* 2. 25-38.
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1972a [1998]. Relative clauses in Basque: A guided tour. In *De lingua vasconum: selected writings*, 55-69. Bilbo: UPV/EHU.
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1972b [1998]. Studies in Basque syntax: relative clauses. In *De lingua vasconum: selected writings*, 71-149. Bilbo: UPV/EHU.

- Rijk, Rudolf P. G. de. 1980. Erlatiboak idazle zaharrengan. *Euskera* 25(2). 525-536.
- Romaine, Suzanne. 1980. The relative clause marker in Scots English: Diffusion, complexity, and style as dimensions of syntactic change. *Language in Society* 9(2). 221-247.
- Romaine, Suzanne. 1982. *Socio-historical linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ros, Idoia, Mikel Santesteban, Kumiko Fukumura & Itziar Laka. 2015. Aiming at shorter dependencies: the role of agreement morphology. *Language, Cognition and Neuroscience* 30(9). 1156-1174. <https://doi.org/10.1080/23273798.2014.994009>.
- Santazilia, Ekaitz. 2019. *Animacy effects in inflectional morphology: a typological survey*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHUko doktore-tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/37384>.
- Stark, Elisabeth. 2016. Relative clauses. In Adam Ledgeway & Maiden Martin (arg.), *The Oxford guide to the Romance languages*, 1029-1040. Oxford: Oxford University Press.
- Trask, Robert. L. 1984. *Synchronic and diachronic studies in the grammar of Basque*. London: School of Oriental and African Studies (University of London)-eko doktore-tesia. <https://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.339723>.
- Ulibarri, Koldo. 2010. *Viva Jesus* dotrina: edizioa eta azterketa. *ASJU* 44(2). 41-154.
- Wasow, Thomas. 1997. Remarks on grammatical weight. *Language Variation and Change* 9(1). 81-105.
- Yamamoto, Mutsumi. 1999. *Animacy and reference: a cognitive approach to corpus linguistics*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Zuazo, Koldo. 2014. *Euskalkiak*. Donostia: Elkar.

Bizkaiko euskararen barne-egituraketaz: sartaldea eta sortaldea¹

*The sub-dialectal divisions of Biscayan Basque:
Western and Eastern areas*

Eneko Zuloaga San Román*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This paper deals with the Basque of Biscay: I analyse four features that are useful to differentiate western and eastern Biscay in dialectal terms. Even though the west/east distinction is widely used, I think it requires a more thorough analysis and refinement. This paper offers an approximation to the topic. For that purpose, I first review previous research on the subject and suggest that some often mentioned features can be excluded. Then, I discuss four useful features: a mid-vowel raising (*-o + -a > ua*), the plural sociative markers, the variants of the directional allative marker and variants *-de* & *-e* in the 3rd p. plural of the verb **edun*. I establish the present boundaries of each feature, and then I analyse the evolution of each of them in the last centuries on the basis of old and classical texts. This analysis helps clarify the history of these particular features and also the history of the Basque of Biscay. Moreover, it provides an opportunity to rethink theoretical approaches and methodological choices.

KEYWORDS: dialectology, diatopic variation, transition varieties, Western Basque.

¹ Bihoazkie nire eskerrak lan honen lehenengo zirriborroaren aurkezpenean interesa agertu zuten guztiei; bereziki, Joseba A. Lakarra, Blanca Urgell, Iñaki Camino, Gidor Bilbao eta Mikel Martínez-Aretari. Lan honek MINECOK finantzatutako «*Monumenta Linguae Vasconum* (V): periodización y cronología» [FFI2016-76032-P] ikerketa-proiektuaren eta Eusko Jaurlaritzaren «Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada» [IT1344-19] ikerketa-talde iraunkorraren babesa izan du.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Eneko Zuloaga San Román. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila. Letren Fakultatea. Unibertsitateko ibilbidea, 5 (01006 Vitoria-Gasteiz) – eneko.zuloaga@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0003-2579-6327>

Nola aipatu / How to cite: Zuloaga San Román, Eneko (2016 [2021]). «Bizkaiko euskararen barne-egituraketaz: sartaldea eta sortaldea». ASJU, 50 (1-2), 201-232. (<https://doi.org/10.1387/asju.22865>).

Jasoa/Received: 2019-09-23; Onartua/Accepted: 2020-06-03.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA: *Lan honetan Bizkaiko euskara dut aztergai; zehazki, Bizkaiko mendebala eta ekialdea bereizteko balio dezaketen lau ezaugarri aurkezten ditut. Orain arte ez da gaiari buruzko monografiko sakonik egin, eta lan honek hurbilketa izan nahi du. Izan ere, denok darabilgu gogoan banaketa hori, eta uste dut merezi duela zenbait ikuspegi eta ideia aztertzea eta zehaztea. Horretarako, aurretik egindako lan apurrak eta nik neuk lan honetarako baztertutako ezaugarriak aurkeztu ondoren, baliagarritzat jotako laurak aztertu ditut; zehazki, -o + -a > ua erdiko bokala igotzea, sozietiboko markak, hurbiltze-adlatiboaren markaren aldaerak eta *edun aditzaren 3. pertsona pluraletan -de plural-gilearen -de ¸ -e aldaerak. Ezaugarri bakoitzak egun duen hedadura mugatu ondoren, azken mendeotako bilakabidea aztertu dut testu arkaiko, zahar eta klasikoak oinarri hartuta. Horrek, gainera, bidea eman dit ezaugarri horien eta Bizkaiko euskararen historia hobeto ezagutzeko, eta ikuspegi teorikoari eta erabaki metodologikoei buruzko zenbait hausnarketa egiteko.*

HITZ GAKOAK: *dialektologia, bariazio diatopikoa, tarteko aldakiak, Mendebaleko euskara.*

1. Sarrera

Azken hamarkadan ugaritu egin dira euskalkien historiaren inguruko lanak: aurreko hamarkadetako saio bakanen ondoren, ematen du euskalkien bilakabide historikoaren inguruko zenbait ikerlerro finkatu eta sendotu direla; besteak beste, zenbait testu berri aurkitu izanak (bereiziki Lazarraga eskuizkribua) eta euskalkien historia hobeto ezagutzearen onurez jabetzeak bultzada eman diete euskal dialektoen bilakabideari buruzko azterlanei.

L. L. Bonaparteren mapak erreferentzia dira oraindik euskararen dialektoez aritzean, baina ezer islatzekotan, euskalkien banaketa modernoa islatzen dute, XIX. mendearen erdialdekoa. Testu zaharrak begiratuta ikus daiteke printzearen proposamenak ez direla hain baliagarriak aurreko mendeetako banaketa dialektalak irudikatzen; nahiz eta erosotasunak eta ohiturak horra garamatzaten, hausnartu beharko genuke zentzurik ote duen eta egiazko arrazoirik dagoen *bizkaiera*, *goi-nafarrera* edo *zuberera* aipatzeko Erdi Aroko nahiz Bonaparteren sailkapenera bitarteko euskarari buruz jardutean. Euskalkiek aurreko garaietan izandako bilakaera aztertu behar da, loturak, jarraitutasunak, etenak, zubi-hizkerak, difusio-guneak eta bestelako gaiak argitzeko. Ezaugarrien banaketa espaziala ez ezik (bere dimentsio guztietan; cf. Britain 2002), ezinbestekoa da aztergai diren ezaugarrien alderdi kronologikoa ere aintzat hartzea.

Eremu linguistikoa hizkuntza-ezaugarrien bidez definitzen edo mugatzen dira, baina egia da dialektologiak ez duela lortu zenbait galdera zaharri erantzun biribila ematea. Zenbait ikerlerro edo ikuspegi nagusi egon arren, ikertzailetik ikertzaileira aldatzen dira irizpideak, eta horrek nolabaiteko arbitrariotasun-kutsua dakarkie azterlanei:

There is no basis for determining the nature or the extent of similarity required for the delimitation of dialect areas. Now the well-quoted notion of «a major bundle of isoglosses» can be seen in perspective —the dialectologist, and not a general theory,

determines what major means; and the dialectologist, while he recognizes that some isoglosses are more important than others, still operates on the highly unscientific principle of apparent similarity. (Davis 1977: 25)

Una classificació objectiva, exhaustiva, matemàtica, dels dialectes resulta pràcticament impossible per les variables que entren en joc (polimorfisme, diacronia en la sincronia, sinonímia, etc.) i, en general, per les ja sabudes misèries de la geolingüística, base d'aquestes divisions. (Veny 1985: 38)

Coseriuak aspaldi esan bezala, dialektoak dialektologoek lan egin ondoren agertzen edo sortzen dira: «Los dialectos no existen antes, sino después de la comprobación de las áreas en las que se registran los fenómenos concretos del hablar» (1957: 137). Hori dela eta, behin baino gehiagotan gertatu da atzerrian nahiz gurean ikertzaile batek darabiltzan ezaugarriak beste batek ez aipatzea edo bigarren mailakotzat jotzea; batzuek eredu kuantitatiboa lehenesten dute, eta beste batzuek gakoa kualitatean da goela uste dute.

Lazarraga eskuizkribua agertu zenean, Lakarrak (2004: 14) ezaugarri bakar bat nahikotzat jo zuen (*deut* 'dut' aldaera) Arabako euskara dialekto beregaintzat jotzeko, eta eginbidean dauden zenbait azterlan Arabako euskararen beregaintasunaren aldeko ikuspegia berresten ari dira; ikus Urgell (2020), Eraña (2020), Ondartza (2020).

Pereari (2007) jarraikiz, katalanak sei eremu dialektal ditu, eta horietako bakoitzak, Algueressoak izan ezik, bere azpidialektoak ditu; ekialdeko katalanak bost azpidialekto ditu, eta horiek hiru multzotan sailka daitezke: iparraldeko trantsizio-dialektoa, Bartzelonakoa eta Tarragonakoa, eta *xipella* eta *salat* deiturikoak. Bada, ezaugarri bakar bat nahikoa da azken bi horiek definitzeko: lehenengoan *-e* > *-i* bihurtzen duen prozesu fonologiko bat (*par*[e] > *par*[i] 'aita'), eta bigarrenean latineko *ipse* eta *ipsa*-tik eratorritako artikulua erabiltzea (*ipse*, *ipsa* > *es* / *sa*: *es peix* 'arraina' / *sa cadira* 'aulkia'), *ille* eta *illa*-tik eratorritakoak (*ille*, *illa* > *el* / *la*: *el peix* 'arraina' / *la cadira* 'aulkia') erabili beharrean, ekialdeko gainerako eremuetan egiten den bezala. Ezaugarri horiek galbidean daude, eta galerak azpidialektoek izaera hori galtzea ekarriko du (Perea 2007: 77).

Lan honen aztergaiari dagokionez, aspaldiko ideia bati helduko diot. Sarri gertatzen da testuak edo besteen azterlanak irakurri ahala gure gogoan ideiak eta irudiak sortzea; baina, denbora faltaz edo nolabaiteko inertziaz jokatu, ez dugu horiek berrikusteko eta egiaztatzeko betarik hartzen. Bizkaiko euskara dela eta, oraintsu arte dakidala ez da sartaldea eta sortaldea bereizteko azterlan sakonik egin: Ibarguen-Cachopín kronikan Bizkaiko hizkera batzuen arteko lotura aipatzen da, baina ikuspegi orokorrik eman gabe (Arriolabengoa 2008: 37; Zuloaga 2019);² badirudi, ostera, Kardaberatzen 1762ko dotrinan Bizkaiko euskarari buruz egindako bereizketa, Bermeo eta Bizkaiko hegoaldea aipatzen dituen, gogoan geratu zaigula: azken urteotan behin eta berriz berreskuratu du Zuazok, besteak beste, bere lanetan. Hau idatzi zuen Kardaberatzek bere lanaren amaierako ohar gisa (1762: 112-114):

Badacust ondo, Bizcai guztico Eusquera bat izan arren, verbaren batzuc ori [herri] batzuetan, besteak besteetan oi direala enzunas icusi, edo icasi dot, Orozco, ta Ze-

² Bizkai erdialdeko hizkera omen zen dotoreena: «este bascuence antiguo se habla perfectamente como de primero en su principio en la provincia que agora es llamada Viscaya, y lo mejor y más claro de ello y más elegante y pulido en la tierra que está entre Vermeo y Durango» (*apud* Arriolabengoa 2008: 39).

berioti Ochandianora, ta Plencia, eta Machichaco aldeti Munguiara, ta onunz verba batzuc, edo esateco moduac banaro, edo diferenteac dituezala. Baia Señorico beste lecu zabal andi, eta bazterretan bere aibeste euscaldun euren modura nic ascotan enzun, eta diranac gustoz adietan nituan [...]. Onetara bat bereala, edo lenengoa eguiten ezta; baia bearrac eraguiten dau, Durango, ta Marquinati onunz beste moduric da; baia orrec ece bere esan gura ez dau.

Tamalez, ez dakigu zein ezaugarri edo erabilera zuen gogoan Kardaberatzek hori idatzi zuenean. Irizpideei dagokienez, herren xamar ibiltzen gara, halaber, Bonapartek handik mende batera eginiko sailkapenak begiratzan ditugunean.³ Bere azken sailkapena aintzat harturik, «bizkaiera» izendatu zuena hirutan banatu zuen Bonapartek: ekialdekoa (Markina aldekoa), mendebalekoa (alde batetik, Gernika, Bermeo, Plentzia eta Arratiakoa; beste alde batetik, Orozko, Arrigorriaga eta Otxandiakoa)⁴ eta Gipuzkoakoa (Bergara eta Leintz Gatzagakoa).

Printzeaz geroztik, Bizkaiko sartalde edo sartalde linguistikoari buruzko zehar-kako aipamenak aipamen, oraintsu arte ez da egin eremu horiek mugatzeko balio dezaketen ezaugarriari buruzko azterlanik; artean, denok onartu izan dugu nola edo hala bazegoela halako banaketa egiterik, bagenekielako sozietiboko *-agaz & -akaz / -agaz & -akin* bikoteek edo *-rantz(a) & -ru(n)tz(a)* aldaerek ezker/eskuin zatitzen zutela jaurerria.

Monografikoa izatera iritsi gabe, aztergai horretara hurbiltzen den lehenengo lana Koldo Zuazok *Euskalkiak* (2014) liburuan idatzitako ataltxo da, ezaugarri jakin batzuk hautatu eta zerrendatu zituen lehenengoa. Lan horren arabera, Bizkaiko sartalde linguistikoan daude Uribe Kosta, Mungialdea, Txorierri, Arratia, Zeberio, Orozko eta Nerbioi ibarreko hizkerak; sartaldean, berriz, Lea-Artibai, Durango aldea eta Deba ibarrekoak. Tarteko hizkeren estatusa eman zien Zuazok Bermeoko, Mundakako itsasadarraren inguruko herrietatik Zornotzara bitarteko herrietako eta Ubidea-Otxandio-Legutio aldeko hizkereri; beraz, sartaldearen eta sartaldearen arteko muga zurruna Arratia eta Durango aldearen artean bakarrik irudikatzen du (Zuazo 2014: 180-181). Zuazok berak gerora argitaratutako *Mendebaleko euskara* (2017) lanean berretsi egiten da ikuspegi hori.

Beste alde batetik, Iñaki Gamindek ere eman ditu ezaugarri jakin batzuen mapak, ezaugarri eta aldaera batzuk Bizkaiko sartaldean eta beste batzuk sartaldean kokatzen direla erakutsiz. Gaminde (2007) lana argigarria da hainbat ezaugarriari dagokienez: ezaugarrien azterketa kuantitatiboa egin zuen, eta, bere emaitzen arabera, Bizkaiko sartaldean daude Uribe Kosta, Txorierri, Nerbioi ibarra, Arratia eta Orozko; sartaldean, aldiz, gainerako guztiak, Ubidea eta Otxandio izan ezik, bi horiek aparteko talde bat osatzen dutelako (Gaminde 2007: 254).

Azken urteotan argitaratze-bidean dagoen *Euskararen Herri Hizkeren Atlas*a (EHHA hemendik aurrera) ere lagungarri da egungo eremu dialektalak aztertze-ko. Besterik da ez ahaztea material horiek ez helburu, baina egiazko azterketa dialektoko-

³ Halere, Elorduik (1995) argi apur bat eman zuen Bonapartek bizkaieraren sailkapenak egitean erabilitako irizpideez.

⁴ Durangaldeko zenbait herri (Mañaria, Iurreta, Durango bera, Izurtza, Berriz, Abadiño, Apatamonasterio...) sartaldeko azpieuskalkian kokatu zituen; ekialderagoko batzuk (Elorrio, Zaldibar, Mallabia, Ermua...), aldiz, Markina aldeko euskararekin batera.

logikoetarako lanabesak direla; hots, horiek oinarri hartuta ezaugarrien banaketaren irakurketa egin behar dela (Montes 1982: 89).

Lan honetan dakartzadan proposamenak gai konplexu batera ikuspegi diakroniko-koz eginiko hurbilketak besterik ez dira: eskueran ditudan materialak eta teoria linguistikoa hobeto ezagutu ahala berretsi edo zuzenduko ditut hemen esandakoak. Nire helburua da Bizkaiko euskara ezker/eskuin bereizteko baliagarri diren zenbait ezaugarri aztertzea: egungo ikuspegitik abiatuta, ezaugarri horiek orain hartzen duten eremua eta azken hiruzpalau mendeotan egin duten ibilbidea azaldu nahi dut, informazio geografikoaren eta kronologikoaren konbinazioak erabaki arealak hartzeko irudi osoagoa eta egokiagoa ematen duelakoan.

Aurreko mendeotako egoera linguistikoa aztertzeko, testuak izan ditut iturri; zehazki, gutxieneko ziurtasunez leku jakin batean koka daitezkeenak baliatu ditut, «aingura-testu» deitu izan direnak (ikus McIntosh *et al.* 1986; Mitxelena 1958; Larkarra 1996; Camino 2004a; Ulibarri 2013). Horrek kokapen ezezaguneko zenbait testu bigarren mailan geratzea ekarri du (Bilbo aldeko maitasun-kantak, Olaetxearen dotrina...), baina lan hau gaiaren inguruko lehenengo hurbilketa izanik, fidagarriago iritzi diot ziurtasunez koka daitezkeenak besterik ez baliatzeari. Halakoak erabilita hautatutako ezaugarrien mugak ziurtasunez finkatzea lagungarri izango zait etorkizunearan kokapen ezezagunekoak zehatzago kokatzeko.

2. Aurrekariez

Lan honen lehenengo bertsioa prestatu nuenean oso eskasak, zeharkakoak eta garatu edo azaldu gabeak ziren Bizkaiko euskararen sartalde/sortalde banaketa azaltzen zuten aipu edo lanak. Prestatzen hasi eta jendaurrean lehenengoz aurkeztu bitartean argitaratu zen Zuazo (2014) liburua, eta hark ekarri zuen argirik zenbait ezaugarriren inguruan, nahiz eta eibartarrak aipatutako zenbait ezaugarri ez zitzaizkidan lagungarri edo baliagarri iruditu lan honetarako, eta Zuazok orduan aipatu gabe utzitako ezaugarriren bat funtsezkotzat jo nuen. Lan honen lehenengo aurkezpena egin nuenetik argitaratu dena arte sei urte joan dira, eta bitartean Zuazo (2017) lan luzeagoa ere argitaratu da, mendebaleko euskara aztergai duena eta, besteak beste, sartalde/sortalde banaketarako hogeita zortzi ezaugarri proposatzen dituena. Hurrengo lerroetan labur azalduko dudanez, ordea, ezaugarri horietako asko ahulak iruditzen zaizkit.

Mendebaleko euskararen azpieuskalkiei buruzko ataletan, Zuazok (2014: 180, 2017: 69) bere ikuspegi orokorra azaltzen du lehenbizi (sartalde eta sartalde, bi azpieuskalki bereiziz), eta bere ustez banaketa hori hezurmamitzen duten ezaugarrien zerrenda eta iruzkin laburra ematen du ondotik. Aitzitik, irudikatzen duen proposamen orokorra askotan ez dator bat ondoren iruzkintzen duen ezaugarrien hedadurarekin. Eibartarrak Kardaberatzen aipu ezagunari jarraikiz egin izan du sartalde/sortalde banaketa: «Nik neuk Kardaberatzeekin egiten dut bat eta, hark bezala, azpieuskalki bi ikusten ditut: *sartaldekoa* eta *sortaldekoa*. Azpieuskalki horien erdian «tarteko eremu» bi egiten ditut: *Busturialdea*, iparraldean, eta *Otxandio-Ubide-Oleta-Legutio* alderdia, hegoaldean» (2017: 68). Alabaina, mendebaleko azpieuskalkiak bereizten omen dituzten hogeita zortzi ezaugarrien eremuak maparatuta, bakar baten mugak besterik ez dira hurbiltzen banaketa horretara: **edunen* adizkietako *-de* & *-e* pluralgileena,

bide batez Zuazo (2014) lanean ageri ez dena. Hogeita zortzi ezaugarri horietako bakoitzak hedadura jakin bat du, eta ikuspegi geografikotik begiratuta gehienek ez dute balio sartaldeko zein sortaldeko azpieuskalkiak bereizteko, izan jaurreri osoan aurki daitezkeelako, izan ez azpieuskalki osoan baina hizkera batean edo gutxi batzuetan besterik ez direlako erabiltzen.

Halaber, aintzat hartzekoa da Zuazoren proposamenak dibulgazio-lanetan agertu izan direla eta halakoetan ohikoa dela alderdi teoriko-metodologikoetan ez sakontzea; kasu honetan, baina, zenbait irizpideren bereizketa egitearen falta igarri dut: nahas-mahas agertzen dira arkaismoak eta berrikuntzak, hedadura zabaleko eta murrizteko gertakariak, sistematikotasunez erabiltzen direnak eta hitz gutxi batzuetan (ihartuta edo) ageri direnak, maiztasun handikoak eta eskasekoak, hitzunek sortutako forma berriak eta «joera»-k edo arian-arian gertatzen diren galerak. Alderdi horiek guztiak haztatu gabe zerrendatzen dira ezaugarri linguistikoak, eta zenbait kasutan behintzat buruhauste-iturri izan daiteke jokamolde hori: Zuazok (2017) berak sartalde/sortalde banaketaz ari dela aurkezten dituen isoglosa guztiak mapa bakar batean bilduko bagenitu, koherentzia gutxiko marra-anabasa azalduko litzateke.

Lan honetan, lehenengo hurbilketa gisa, Zuazorena baino ikuspegi askoz hertsia-goa erabiliko dut.

3. Hautaturiko ezaugarriak

Bizkaia linguistikoki sartalde/sortalde marra bertikal nagusi baten bidez bana daitekeen erabakitzea da lan honen helburua, bai eta marra hori jaurreriaren zein eremutan kokatu behar den argitzea ere. Ezagun da dialektologian dialektologoek hautatzen dituztela langai diren ezaugarri linguistikoak eta horien arabera irudikatzen dituztela gerora banaketa dialektalak: kritika franko etorri zaizkio dialektologiari, aipatutako jardunbidearen arbitrariotasun-kutsua dela eta. Lan honetan ere hautuak egin ditut nik neuk, jakina, baina irizpide jakin batzuen arabera baztertu ditut batzuk, eta onartu bestetzuk; funtsean, Caminok (2004b) proposatutako irizpideak baliatu ditut, eta zertxobait moldatu:

- a) Geografiari dagokionez, azpieuskalki osoan hedatutako formak bakarrik hartu ditut aintzat, eta azpidialektoaren ezaugarri eskusiboak, berrikuntza beregain arruntak edo inondik hedatutako ezaugarri supradialektalak diren aztertu ditut.
- b) Ezaugarri sistematikoak besterik ez ditut baliatu.
- c) Ezaugarriak berrikuntzak ala arkaismoak diren aztertu ditut, lehenengoak lehenetsiz; halere, arkaismo zehatz baten balio sailkatzailea defendatzen ditut.
- d) Kronologiari dagokionez, berrikuntza modernoak baztertu ditut, oraindik ikusteke baitago noraino irits daitezkeen; zehazki, 1850 baino lehenagoko testuetan agertzen diren ezaugarriak baliatu ditut.

Iragazki horiek ezarri ondoren, hasiera bateko ezaugarrien zerrenda nabarmen murriztu da, baina ateratako ondorioak sendagoak direlakoan nago.

3.1. *-o + -a > ua*⁵

Bokalen interakzioen emaitzak aspaldi egin zitzaizkien deigarri euskararen iker-tzaileei. Mendebaleko euskarari buruzko lanak irakurrita, erraz ikusten da garrantzi handia eman izan zaiela bokalak hiatoan elkartzean sortzen diren aldaketei, gutxienez XIX. mendeaz geroztik: Añibarrok (Villasante 1967) zertzelada batzuk eman, Juan Mateo Zabalak (1848) Bizkaiko hizkerak bereizteko baliatu eta Bonaparte printzeak, bilbotarraren lanetik edanda, oso gogoan izan zituen.⁶

Ematen du *-o + -a > ua* bilakaerak Bizkaian hartzen duen eremua, oro har, nahiko egonkor mantendu dela azken ehun urteotan; izan ere, *Erizkizundi irukoi-tza* (EI hemendik aurrera) laneko datuak bat datoz, funtsean, mendearen amaieran Euskaltzaindiko inkestagileek *EHHA* rako zein Gamindek bere lanetarako (2002, 2007) bildutakoekin: aldaketa Bermeoraino sartzen da indarrez Bizkaiko iparraldean, kostaldeko zein Mundakako itsasadarraren inguruko herriak bilduta. Kostaldetik urrundu ahala, ordea, gorabeherak daude: bilakabidea sistematikoa da Bizkaiko ipar-ekialde guztian, baina Gernikatik eskuin gelditzen da, Forura, Arratzura, Ajangizera eta Mendatara iritsi gabe.

Gerora ere aipatuko dudanez, Zornotzako egoera arretaz aztertzea da, bai ezaugarri honetan, bai bestelakoetan; izan ere, udalerrri zabala da, hainbat auzo sakabanatu dituena, eta sailkapen dialektaletan udal-barrutia unitate geografiko gisa erabiltzea arazo-iturri izan ohi da. Zornotza zabalean, tarteko hizkera baino gehiago, auzoen arabera banaketa linguistikoa dagoela ematen du (Etxebarria 2009). Hizpide dudan erregelari dagokionez, ekialderagoko hiztunekin hartu-eman sarriagoak izan dituzten auzoetan betetzen da, baina mendebalergo daudenetan ez. Bestalde, Bizkaiko hego-ekialdean ere sistematikoa da bilakabidea: Durango aldeko mendilerroak eten nabarmena dakar Dimaren (Arratia) eta Durango, Izurtza eta Mañariaren artean, hala ezaugarri honetan nola beste batzuetan. Durango aldearekin bat egiten dute, halaber, Bizkaiko hegoaldeko Otxandiok (Burgete & Gaminde 1991: 23) eta Ubidek (Gaminde 2007: 20), eta Arabako Legutiok⁷ eta Aramaiok (Ormaetxea 2002: 25-26).

⁵ Mendebalean entzuten diren gainerako formek *oalua* dituzte oinarri: Uribe Kosta aldean (Leioa, Erandio, Getxo, Berango, Sopela, Barrika, Plentzia, Gortiz, Lemoiz, Urduliz, Gatika, Laukiz, Maruri-Jatabe eta Mungiako zenbait auzo) *-o + -a > oo > ó* asimilazioa gertatu da (*basó* 'basoa'); *Rui* arauaren ondorioz, *ua > ue* bihurtzen da *-o + -a > ua* aldaketa gertatu den Bizkaiko herri gehienetan (salbuespen dira Mundaka, Lekeitio, Elorrio eta Ermua, non *Rui* arauak indarrak ez duen); asimilazioa are gehiago garatuz, Bizkaiko ipar-ekialdeko kostaldean (Ondarroan eta Elantxoben, baina ez —edo ez hainbeste— tarteko herrietan) ohikoa da *ua > ue > u* bihurtzea, eta azken hamarkadetan barnealderagoko herrietara ere (Amoroto, Aulesti, Munitibar, Berriatua, Markina, Etxebarria) hedatzen ari da erabateko asimilazio hori.

⁶ Elorduiren (1995) arabera, funtsezko ezaugarriak izan ziren Bonaparterentzat *Langue basque et langues finnoises* (1862) eta *Phonologie de la langue basque dans tous ses dialectes* (1868) lanetan Bizkaiko hizkerak banatzeko. *Le verbe basque en tableaux* (1869) lanean ere aintzat hartu zituen, baina ordu-rako konturatua bide zen bestelako ezaugarri linguistikoko batzuk ere erabiltzearen garrantziaz. Hiatoetan eremu bakoitzean sortzen diren formen hedadurari eta banaketari dagokionez, begiratu De Rijk (1970) monografiko klasikoa eta Hualde & Gaminde (1997), Gaminde (2007) edo *EHHA-V* berriagoak.

⁷ Gaminde (1999) eta Carrera & García (2005) lanak begiratuta, ematen du aldeak daudela Legutio herriguneko eta inguruko auzoetako (Elosu, Nafarrate, Urrunaga...) euskaren artean. Hemen hizpide dudan ezaugarriari dagokionez, aipatutako ikertzaileek emandako azalpen eta transkripzioak ikusita, badirudi herribilduan bertan eta Urrunaga aldean *-o + -a > ue* bihurtu dela, eta nahiz eta bilakabide horren aleak ere agertu, Elosu eta Nafarrate inguruan forma zaharragoa gorde dela.

Nolanahi ere den, komeni da ikuspegia Bizkaiaz harago zabaltzea; izan ere, *-o + -a > ua* bilakabidea arrunta izan da Euskal Herriko hainbat lekutan: Ipar Euskal Herriko eta Nafarroako datuak albo batera utzita, Gipuzkoako eremu zabal batean ere badago, Goierri eta Tolosaldearen hego-ekialdeko Gipuzkoa/Nafarroa mugaren inguruan izan ezik (ikus *EHHA-Veko 1067. mapa*).⁸

Ezaugarriaren kronologiaz denaz bezainbatean, ez dirudi *-o + -a > ua* aldaketa oso zaharra denik: XVIII. mendean ugaritzen da bilakabidea mendebaleko testuetan (Zuloaga 2020: § 4.5.2.3).

Bizkaian ez dago *-o + -a > ua* bilakabidearen aztarna ziurrik XVII. mendearen amaierara arte.⁹ Hain zuzen ere, *Bertso bizkaitarrak* (1688) sortan *oa* gordetzen da hiato gehienetan (3-6 *gurasoari*, 4-4 *versoan*, 5-3 *dinoan*, 5-6 *decretoa*), baina 32. ahapaldiak ahoskerari eta idazkera-hautuei buruzko informazio interesgarria ematen du: 32-1/7 *Al fin placentinoa*, / *Lequeitioco astoa*, / *zegaiti deusazu eguin* / *ain pasage gueis-toa?* / *Ez eroan ac gañean* / *Balan profeta falsua* / *espa lebaz frescoa*.

Lakarrak (1984a: 133-134) ez zuen *-ua* / *-oa* puntua zuzendu, eta horren kariatara gogorarazi zuen puntu horiek ez direla ezezagunak euskal testuetan, Barrutiak ere badituelako. *Bertso bizkaitarrak* sortako ahapaldi horretako puntuek erakutsiko lukete, beraz, idazleak (edo kopiagileak) gehienetan idatzitako *-oa* egiazki *-ua* ahoskatzen zela Bizkaiko sortaldeko hizkeraren batean XVII. mendearen amaieran, eta kasu honetan ere argi ikusten da idazkera gordetzaileago ageri dela ahozko jarduna baino.

XVIII. mendean aurrera egin ahala *-o + -a > ua* arauaren adibideak ez dira beste fenomeno batzuenak bezain ugariak Bizkaian, nahiz eta han-hemenka banaka batzuk agertu.

Arzadunen testua gordetzailea da: adibide bakar bat ere ez dakar. Halaber, haren garaikide Urkizu durangarraren 1737ko liburuan 81 *dolorosuac* besterik ez dut aurkitu: pentsa liteke, bere bakantasunean, maileguaren egokitzapenaren ondorio dela, baina liburuan sistematikoki (5 aldiz) aurkitu dut *doloroso*, eta aintzat hartzekoa da 81 *dolorosuac* hori liburuaren amaierako kopletan ageri dela, non bestelako fonetismo batzuek liburuko aurreko ataletan ez duten lekua baitute. Urkizuren beraren 1740ko kopletan ez dago adibide bakar bat ere: 5 *devociñoac*, 46 *devoziñoa*, 48 *peticiñoa*, 64 *consueloa*.

Interesgarri litzateke Gernika, Bermeo eta Mundakako itsasadarraren inguruko herrietan zer noiz gertatu zen ikustea, fenomenoaren hedatze-prozesua hobeto eza-gutzeko; baina, iturri gutxi daude eremu horiek aztertzeko. Busturiako 1616ko

⁸ *EHHA-Veko 1068. maparen arabera*, singularrean ez dago *-o + -a > ua* aldaketarik Bergaran, baina bai pluralean (hots, *astoa*, baina *astuak*). Bestelako deklinabide-atzizkiak ezartzean ere *o > u* bihurtzen da (begiratu *EHHA-Veko 1073. mapa* eta hurrengoak). Zuazok (2006a: 58), aldiz, aldaketa Deba ibar osoan gertatu dela dio.

⁹ *Perutzoren kanta* delakoak (Gaspar Gómezen 1536ko *Tercera parte de la tragicomedia de la Celestina* laneko XVI. autuan agertzen da, Perutxo bizkaitarraren ahotan) «*Lelo lirelo çarayleloba* / *yaçoegua ninçan* / *aurten erua* / *ay joat gauraya* / *astor vsua* / *lelo lirelo çarayleloba*» dakar (Mitzelena OC XII: 98). Ez naiz gai *erua* 'eroa' hori zeren ondorio den ziurtasunez ikusteko, baina kronologia horrekin eta XVI. zein XVII. mendeetako testuei begiratuta, pentsa daiteke errimak baldintzatutako (*erua - vsua*) forma dela, ez idazlearen edo «kantariaren» hizkerako ezaugarri idatziz jaso.

testu labur batean (Reguera 2012) *gurasoay* eta *ececoay* ‘etxekoei’ ageri dira. Andramendiko idazkietan (hizkera funtsean Zornotza-Muxika-Gernika ingurukoa dela onartuta) *oa* besterik ez dago (cf. bigarren idatziko *Jangoycoaren*). Apokrifoaz gerotzik, Gernika eta Bermeo aldeko egile zaharrenak Gandara eta De la Quadra dira, biak ere XVIII. mendearen bigarren erdikoak. Ez dakit Gandarak zein neurritan baliatu zuen bere sorterriko euskara —badirudi zaila dela testu batzuetako formak Gernikakoak zein Bizkaiko beste inongoak izatea—, baina 1768ra arteko testuetan *oa* gorde zuen: *cerucoa...* (1757); *Guernicacoa, gozoan, altzoan...* (1762); *besoac, gozoaren, gozoac, Jaungoicoari, ohaoc* (1764). 1768ko zortzikotan ere *oa* dago (*onguiroa, gogoa, Jaungoicoaren, beticoa*);¹⁰ «Ama maitegarriari bere jaiotzan» kantari *goso* dago, eta «Ardaoaren ganian» izenburua duen testuak ere *gozoa* eta *ardao* dakartza.¹¹

Bermeori dagokionez, De la Quadraren 1784ko testuak izan ohi dira datu-iturri nagusiak. Jaiotzez bilbotarra izanik eta ama Igorrekoa zuen arren, Bermeo inguruko hizkera baliatuko zuela adierazi zuen, hala eskatu ziotela eta.¹² Bada, De la Quadraren bi testuetan ez dago Bermeon egun entzuten den *uearen* adibiderik amaieran *-o* duten hitzei mugatzailea eranstea: *oa* gorde zuen halakoetan De la Quadrak. *Errosariyo* (1780) izeneko liburuan ere ez dago bokal-igotzerik.¹³

Ezaugarriak gaur egun hartzen duen geografiaz aritu naizenean bezala, azpiatal honetan ere lagungarri da ikuspegia zabaldu eta XVI.-XVII.-XVIII. mendeetan Euskal Herrian erdialderago zer gertatzen zen begiratzea: Arabako ipar-ekialdeko eta Gipuzkoako mendebaleko testu zaharretan (XVIII. mendea baino lehenagokoetan), salbuespen bakanen batean izan ezik, *oa* gordetzen da: *oa* dago Garibairen errefracuetan zein arrasatearrak bere historia-lanetan bildutako kantuetan, Debako Ana Urrutia-*ren* gutunean (*negocjoaç*) eta Martin Iturberen testuan (*dichosoan, ichasoan, achoa*). Tamalez, Arrasateko 1682ko ahapaldian eta Domingo Irure notario elgoibartarraren bertsoetan ez dago testuinguru aproposik aldaketa gertatua zenetz ikusteko. XVII. mendearen bigarren erdialdekoa edo amaierakoa da Amilleta antzuolarraren dotrina, non *oa* baita hiatoaren forma bakarra (*Jaungoicoa, satisfacinoan, santissimoaren...*).

XVIII. mendearen lehen hamarkadetan egoera bestelakoa da testu jakin batzuetan. Arrasaten desertore eta ijitoen aurka agertutako agindu batean *oa* besterik ez dago:

¹⁰ *amparua* ere badakar, baina badirudi *-o + -a > ua* aldaketa baino gehiago, gaztelaniazko maileguren egokitzapenaren (*o > u*) ondorio dela (OEH, s.v. *anparo*). Bestalde, Ensunzak (2013: 10) *iguesleua* irakurri zuen Gandararenean, eta erdiko bokal-igotzeari egotzi; halere, irakurketa-akatsa da Ensunzarena, Gandarak *iguesleua* baitakar.

¹¹ Dena den, lehen esan bezala, ematen du Gandarak Gernikakoa ez beste hizkera-eredu bat (ere) baliatu (eta/edo nahastu?) zuela bere testuetan. Ardoaren ingurukoan, kasurako, ez Bizkaiko baina erdialderagoko zenbait forma ageri dira: *gustorican, apaizac, nai du...*

¹² «[...] va escrita con algun cuidado, sacada de autores y en vascuense usual y tribal de este recinto de Bermeo, Mundaca, Albóniga, etc. en terminos usuales patrióticos y significativos con que se explican y dan a entender en sus conversaciones, ya porque así se pidió se dispusiera y ya por el util que de ello se origina» (De la Quadrak hizkuntzari buruz idatzitakoez, ikus Bilbao 1997: 253 eta hurrengoak). Halere: «Baina, Kardaberaz eta Olaetxea legez, bizkaiera-modu ahalik eta zabalenaren atzetik dabil» (Altziabar 1992: 69).

¹³ Halere, Bermeo aldeko XVIII. mendeko eskuizkribu anonimo batean *-o + -a > ua* (eta *ua > ue*) bihurturik agertzen da zenbait kasutan (Ensunza 2013: 11).

terminoac eta *gurasoa* (Ozaeta 1992). Ez dakit zehatz Barrutia jaiotzez aramaioarrak zein hizkera erabili zuen, baina bere antzerki-lanean badaude aztertzen ari naizen bilakabidearen hainbat adibide: *oa* gordeak nabarmen nagusi dira, baina *uaren* adibideak ere badaude¹⁴ (*zerukuak, mundukua, linduan...*). Bestalde, Nagore Etxebarriak (2007) argitaratutako 1708ko testuan (Bergara edo Antzuola aldean kokatu zuen), *oa* da forma bakarra.

-o + -a > ua aldaketaren lekukotasunak askoz ere ugariagoak dira Eibarko XVIII. mendeko udal-ordenantzetan: *jurisdiccínuan, Errigustietacuac, Jangoícuan, urtte gusttietaacuac* zein *municipaletacuac*. Iparralderago, Mutrikun, Maria Angela Txakartegiren XVIII. mendeko gutun laburrean *correoan* ageri da (Santazilia 2020 [2015]).

XIX. mendean, Gernikako 1801eko Gabon-kanta batean (Arejita 1993) *oa* da forma bakarra. Bizkaiko ekialdeko eta Gipuzkoa mendebaleko zenbait testutan, ordea, ugariak dira *-o + -a > ua* aldaketaren adibideak; egile batzuen lanetan (ia) sistematikoak dira. Bonaparte printzeak baliatutako eta/edo agindutako materialen arabera (Pagola *et al.* 2004), Bermeoko dotrinan *-o + -a > ua* aldaketak salbuespen bakanak ditu, Otxandioko dotrinan *-o + -a > ua* da joera nagusia eta Agustín de Burgoa otxandioarraren testuan ere askotan agertzen da bilakabidea. Egoera parekoa da Bizkaiko ipar-ekialdean: Ispasterreko erretrauetan eta Markina aldeko materialetan,¹⁵ eta 1800az geroztik ekialde horretan indartutako literatur erudian: *-o + -a > ua* ia sistematikotasunez ageri da Mogelen, Astarloaren eta Frai Bartolomeren lanetan. Badirudi, beraz, ezaugarriak XIX. mendeko Bizkaiko testuetan duen hedadura nahiko koherentea dela gerora XX. mendearen hasierako hiztunen ahotik ezaugu izan denarekin.

Gipuzkoako mendebalean, Oñatiko XIX. mende hasierako sermoietan *oa* da forma nagusia, salbuespen gutxirekin. Bergarako eta Leintz Gatzagako materialetan, aldiz, *ua* dutenak dira nagusi, baina *oa* ere ez da gutxitan ageri. Mendearen hasieran eta erdialdean, bestalde, sistematikoa da *-o + -a > ua* Antzuolako (1825) eta Leintz Gatzagako (1862) dotrina banatan (Uribe-Etxebarria 2008, 2011).

Hona hemen *astoa / astua* ereduaren eremuak irudikatzen dituen mapa:

¹⁴ Bide batez, Bertso bizkaitarretan bezala (begiratu 13. oin-oharra), Barrutiarenean ere badago *-oal -ua* punturik: cf. *munducua / santuagoa, templuan / aoan* (*apud* Lakarra 1984a: 134).

¹⁵ «Markinako Dotrina-1» izendatutakoan izan ezik, non *ua* duten formak salbuespen baitira. Uriartek itzuli zuen, «en bascuence literario de Marquina» (*apud* Larrinaga 1958: 420), eta «literario» horrek eragina izan bide zuen. Cf. Zabalak (1848: 54) Markina aldeko eufoniez esandakoak: «Las más célebres son las marquinesas. [...] Consisten estas eufonias en que para mayor suavidad del habla alteran las cuatro vocales últimas al contacto con otras. La *e* encontrándose con la *a*, *o* ó *u*, se muda en *i*: á la *i* al roce con cualquiera de las otras cuatro: se le añade una *j*, pronunciada á la latina, y mejor una *y* consonante [...] y á la *u* en igual caso una *b*: y finalmente la *o* se cambia en *u* antes de *a* y de la *e*. Por ejemplo lo que en pronunciacion natural se dice “leikean, daguián, beguie, cinaio” se dice en marquinesa “leikían, daguiyan, beguiye, cinaíyo”. En natural “daroa, nintzácuen, ninduan, dozue”: en marquinesa “darua, nintzácuen, ninduban, dozube”. Argigarri dira, halaber, Apoita Bolibarkoaren bederatziruunetako (1788) adibideak: *glorijosua, pareric bagacuetan, Aingueruzcua, poderosua* eta abar.

1. irudia

Ezker-eskuin: *astoa / astua* (eta eratorriak) erodia

3.2. Soziatiboaren aldaerak: *-agaz & -akaz* / *-agaz & -akin*

Soziatiboan, *-gazen* gainean eratutako markak, *-agaz* singularra eta horren gainean eraikitako *-akaz* plurala, dira mendebaleko euskararen ezaugarri bereizgarriena-erikoak, eta beste euskalki batzuetako hiztunei belarrira edo begira jarraian ematen diete. Gaur egun, ordea, *-akin* ere arrunta da Bizkai ekialdean pluraleko formetan (*-agaz & -akin* daude, hortaz, singularrean eta pluralean, hurrenez hurren), eta Bizkaiko erdialdeko herri batzuetan biak entzuten dira.¹⁶ Singularreko eta pluraleko marken banaketari dagokionez,¹⁷ Gaminderen mapa bati jarraikiz (2007: 113), singularrean eta pluralean *-agaz* eta *-akin* erabiltzen dira hurrenez hurren Bizkaiko ipar-ekialde osoan eta Durangaldearen ekialdean, Gipuzkoarekin muga egiten duten herrietan. Ondarroatik Mundakako itsasadarrera kostaldean barrena hurbildu ahala, Ispaster, Ereño eta Kortezubitik ezker dauden herrietan, Busturiara eta Mundakara bitartean (baina ez Bermeon) *-akaz* eta *-akin* entzuten dira pluralean. Zornotzan auzoen arabera aldatzen dira erabilerak: Durangotik hurrago dauden herrietan *-akin* arrunta da pluralean, baina ez bakar; Arratia eta Txorierrira jo izan duten biztanleen auzoetan, aldiz, *-akaz* darabilte. Muxikan ere parekoa da egoera: Zornotza bezala, oso

¹⁶ Azkue konturatua zen: «Aunque un tiempo los sociativos *gaz* y *kin* se hayan semánticamente distinguido [...] son sinónimos: el primero, del dialecto B; el segundo, con algunas variantes *ki*, (*kila*, *kilan*), de los demás. Uno y otro se oyen simultáneamente en B-l-m-mo-ond-otx.; pero reservando *gaz* para el singular y adjudicando a su compañero el papel de agregarse a los artículos plurales *ak* y *ok*» (1925: 337).

¹⁷ Mugagabea dela eta, gaur egun, aurreko mendeetako testuetan legez (cf. Mallabiko *Malleagas forua gaitic* esatera edo Zumarragaren gutuneko *Anso Garçia gaz*), *-gazen* eremua zabalagoa da *-akaz* pluralarena baino; hots, *-akin* plurala erabiltzen den Bizkaiko hizkeretan *-gaz* da nagusi mugagabeen. *EHHA*-Veko datuen arabera (ikus 1079. eta 1156. mapak), *-gaz* mugagabearen eremuak oro har bat egiten du Bizkaia eta Gipuzkoa bereizten dituen muga politiko-administratiboarekin: Bizkai osoan dago *-gaz* eta jaurerrian Berrizen besterik ez da jaso *-kin* mugagabeen. Bizkaitik kanpo, Aramaion eta Leintz Gatzagan ere *-gaz* ageri da (Aramaion *-kin*ekin batera). Gipuzkoako mendebalari dagokionez, *-kin* da orokor, nahiz eta Eibar-Elgeta aldean, Beasain aldean legez, *-gin* aldaera ere badagoen.

herri zabala da inguruko aldean, baserri-auzo sakabanatu asko ditu eta tokiko hiztunek eguneroko bizimoduan nora jo duten, hango hizkerarekin egin dute bat. Banaketaren muga ez omen da garbia, baina Derteanoren (1985: 307) arabera pluralean *-akaz* da nagusi Gorozika auzoan, eta *-akin* Ibarri aldean.

Nahiz eta Iurreta, Durango, Izurtza eta Mañaria geografikoki hego-ekialdeko eskualde batean egon, bietarik bildu zituen Gamindek, eta Mañarian *astuekas* dakar *EHHA*-Veko 1081. mapak. Bizkaiko hegoaldeko herrien artean Otxandion biak entzun daitezke (Burgete & Gaminde 1991: 57 eta hurrengoak), baina Ubidean *-akaz* dago (Gaminde 2007: 113). Badirudi, beraz, *-akin* plurala Bizkaiko ipar-ekialdean eta Gipuzkoarekin muga egiten duten herrietan dabilela indartsuen, baina ez dela erdialderagoko eskualde-buruetan erabat sartu: Gernikan¹⁸ eta Bermeon *-agaz* & *-akaz* sistema da nagusi, eta Durango aldean *-agaz* & *-akin* bikoteak ez du iparralderago duen indar bera: beranduago sartu bide da inguru hartara.

Gipuzkoako mendebalean *-akin* atzikia inguru horretako lehenengo testuetarik ageri da, gehienetan forma pluraletan, baina baita singularretan ere:¹⁹

Horixe zen, esate baterako, Antzuolako egoera xvii. mendean. Amiletaren ikasbidean erabatekoa da *-kin* pluralean: *munduco gaucequin, aren mandamentuequin, vere pasino santuco mercimentuequin...* Singularrean, ostera, *-gaz* nahiz *-kin* erabili zituen, biak neurri beretsuan: *cegaz, Jaungoicoagaz, odol preziosoagaz* bezala, *Aita omnipotentearquin, Espiritu Santuarequin, aren gorpuzarequin*. Irureren poesian adibide bi daude, biak dira singularrekoak, eta bietan dago *-gaz*: *agaz* ‘harekin’ eta *esperançagaz*.²⁰ Iturberen hiru adibideak ere singularrekoak dira, eta bitan dago *-gaz* (*Mellorcagaz, zuzgaz*) eta baten *-kin* (*orrequin*). xviii. mendeko Barrutiak ere *-gaz* eta *-kin* erabili zituen singularrean, baina *-kin* sarriago. (Zuazo 2006b: 1011)

Zuazok aipatutako egileen testuetatik kanpo, Arrasateko xviii. mendearen hasierako udal-aginduan *orregas* dago mugagabea, eta *-akin* pluralean: *biursen direanaquin, euren obligazinoaquin*). Halaber, *-akin* dago Eibarko 1754ko ordenantzetan, pluralean: *cedulequin ó probisinuequin, andicharequin, capittulubequin*. Horiek ikusita, bistan dago sozietiboko marken banaketa aldatu egin dela azken hiruzpalau mendeotan: *-gazek* eta *-agazek* ere izan dute lekurik Deba ibarrean,²¹ eta aipatutako

¹⁸ «Sozietiboan *-GAS* dago singularrean eta *-KAS* pluralean: *bategas, santarragas, baloiegas, Donostikoagas... gurasoakas, boyoakas, Barrutikoakas, eureka...* Hala ere, lantzean behin *-KIN* sozietibo marka ere erabiltzen da Gernikan plurala egiteko, transkripzioan bertan ikusten den bezala: *ta gero* eurekiñ *ein gendun berba*» (Ensunza 2009: 11).

¹⁹ Mikel Martínez-Aretak (komunikazio pertsonala) diostanez, sozietibo pluraleko markei lotuta bereizketa garrantzitsu bat aipatu behar da: Bizkai sartaldean eta Gipuzkoan sozietibo pluraleko atzikia, *-akin*, zuzenean gehitzen zaio absolutibo pluralari (Bizkai sartaldeko *-akaz* < *-ak* + *-gaz* den legez), ekialderago ez bezala, *-e* genitiboari eransten baitzaio. Horrek halako hibridotasun bat islatzen du Bizkai-Gipuzkoetan *-akin* plurala darabilten hizkeretan: hori darabilten hizkerak erdi-ekialdekoekin lerrotatzen dira posposizioan, baina ez eraketa morfologikoa (absolutiboa *vs* genitiboa oinarri).

²⁰ Kasu horretan, halere, instrumentalaren eta sozietiboaren aldeko sinkretismoa gertatu delakoan nago, eta horren alde egiten du *a* + *a* bilkuran *ea* disimilaziorik ez agertzeak.

²¹ «Sozietibo pluralean *-kin* erabiltzen da Deba ibar osoan, eta baita singularrean eta mugagabea ere hizkera gehienetan. Besteetan, berriz, nahiz eta *-kin* izan ohikoena, *-az* ere bada. Ermuan, Eibarren eta Debagoienean —Aramaion, batez ere— entzuten da *-az*, baina adinekoen jardunean gehienbat [...]. Nabarmenezkoa da Eibarren *-az* atziki berbera erabili dela bai singularrean eta bai pluralean: *etxia(a)z, astua(a)z, txikixa(a)z* singularrean, eta *etxieaz, astueaz, txikixeaz* pluralean» (Zuazo 2006a: 75, Areta 2003ri jarraituz).

testu zaharretan *-akaz* formarik agertu ez arren, arretaz aztertzeakoak dirudite Zua-zok zenbait laguntzailereren bidez Leintz haranean bildutako denbora-kutsuko formek: «Estepan Plazaolak Arrasateko Udala auzoan entzundako *egunokaz eztoz ikusi* aipatu zidan, eta Jon Errastik, era berean, Eskoriatzan jasotako *urtiokaz pasau dittuk danok*» (Zuazo 2006a: 75).

Bizkaiko 1800 aurreko testuei dagokienez, *-agaz* & *-akaz* bikotea da ia bakar: *-kin* bakarra aurkitu dut, eta Kapanagaren liburuan agertzen da, mugagabeen eta erlatiboari loturik: 62 *Graçia, zeinequin parcaetan iacuçan culpa igaroac, eta goardetan gaituçan etorquizunetarean*.²² Egia esatera, ez dakit zer dela-eta baliatu zuen behin *-kin* Kapanagak, baina ez dut baztertzen Mañaria aldean forma arrunta izan arren, bere dotrinan oro har *-gaz*, *-agaz* eta *-akaz* hobetsi eta sistematizatu izana *bizkaitarra-gotzat* zuelako.

Gerora Bizkaiko erdialdean deskribatu diren gorabeherak aintzat hartuta, ez zitekeen bitxia *-akin* atzizkiaren adibideren bat aurkitzea; baina, garai zaharretan, Andramendiko idazkiek *-gaz* dute mugagabeen, *-agaz* singularrean eta *-akaz* besterik ez dute pluralean (*escutari ascogas*, *Ubillos gas*,²³ *arma gueçi barriacas*). Bestalde, Gandararen testuetan *-akin* dago singularreko formetan, baina aintzat hartuta *-akin* soziati-boak Bizkaian gaur egun (eta, gutxienez, XIX. mendeko zenbait testutan) izan duen erabilera bakarra pluralekoa izan dela eta Gernika aldean oraindik *-akaz* nagusi izan arren *-akin* baliatzen denean pluralerako egiten dela, uste dut honako adibide hauetan bere sorterrian ohikoa ez zen forma erabili zuela Gandarak:²⁴ «*Judaco Lioia, bere / orro suz betearequin, / aguertuten zan gogorto / guizaqui tristearequin*» (1752); «*Biozaquin deyogun / chinchirira*» (1757); «*Jesus onenarequin / ceurorren icena*» (1768).

Gandarak *-gaz*, *-agaz* eta *-akaz* ere baliatu zituen, dena den: «*ez aztu / ardaoagaz, Anchon*», «*Agur, sein maitea, / ceugaz da baquea*», «*cerbait gueiagogaz*» (1757); «*Azan vicitza, Garratza; / da beragaz contu latza*» (1762); «*Da guztiala / chit liberala / Ceugaz, Maria, ciertu*» (1768). Gernikako 1801eko Gabon-kantan ere *-agaz* & *-akaz* bikotea besterik ez da ageri.

De la Quadraren testuan *-agaz* da singularreko forma bakarra, eta *-akaz* dago pluralean, ez *-akin*:

Behin ere ez dugu aurkitu *-requin*. Bi aldiz aurkitu dugu *X-egaz Y* egitura bi izen edo IS lotzeko, *X eta Y* bailitzan: «eguingo dozus-zala baqueac neugaz justicija divinoaren artian» 'egingo dituzu bakeak ni eta justizia dibinoaren artean' (Ex. 56), «eguin biar dozus, santu baquetzuba, oneicaz neure artian baqueac» 'egin behar dituzu, santu baketsua, hauek eta nire artean bakeak' (Ex.62). (Bilbao 1997: 266)

²² Nolanahi ere den, aintzat hartu behar da 1780 aurretik ez dagoela testu ezagunik Bizkaiko iparkialdean, eta inguru hartan existi zitekeela lehenagotik.

²³ Arriolabengoaren (2008: 116) irakurketa da *Ubillos gas*; Mitxelenak *Vbillos* [...] eman zuen (TAV § 3.2.9).

²⁴ Cf.: «Hala ere, harrigarri suertatzen da Gandara gernikarraren testuan *-kin* atzizkia erabiltzea soziati-bo singularrean, honek goian aipatutako multzoetatik hirugarrengoan kokatuko bailuke Gernikako euskara, hau da, Gipuzkoako mendebaleko hizkeren barruan. Pluralean erabiliko balu, ordea, ez litzateke hain harriztekoa. Izan ere, gaur egun Gernikan eta inguruko herriak diren Errigoiti, Kortezubi eta Ereñoko hizkeretan, behintzat, *-kin* atzizkia ere aurki genezake pluralean, baina ez da batere sistematikoa, *-kaz* ere erabiltzen baita» (Ensunza 2013: 10).

Halaber gertatzen da *Errosariyo* (1780) lanean: 9 *Jangoicoen vorondate santubagaz*, 9 *humildade eta odedenciya perfectoagaz*; 4 *lagun devotoacaz*, 18 *unzé lodi tropeacaz* eta abar.

Egile garaikideak izan arren, sozietiboko marken erabileran ez dago erabateko batasunik Markina aldeko XVIII. mendearen amaierako eta XIX.aren hasierako idazleen artean: Apoitak bolibartarra eta Frai Bartolome aritu ziren gerora ere ezagutu den banaketatik hurbilen (*-gaz* mugagabea, *-agaz* singularrean eta *-akin* pluralean): esate baterako, *ceinegaz*, *lagunciagaz*, *obedienciya andi bategaz*, baina *ceruco ainguerubaquin*, *areequin*, *aequin* dakartza Apoitak 1778ko bederatziruurretan (Altzibar 1992: 93-96). Juan Antonio Moglek (*Confesino ona* eta *Peru Abarca* begiratu ditut), aldiz, *-agaz* & *-akaz* bikotea besterik ez zuen erabili, eta beste horrenbeste egin zuen Pedro Astarloak (1816-1818).

XIX. mendeko Bonaparteren ondareko materialetan, singularrean *-agaz* besterik ez da ageri Bizkaian, eta *-akin* Oñati (*-kirekin batera*)²⁵ eta Bergara aldean (azken horretan *-az* ere badago). Pluraletan *-akaz* da forma nagusia, eta Oñatin eta Bergaran *-akin* eta *-rekin* agertzen dira. XX. mendearen hasieran, bestalde, Azkuek zuzendutako *EI* lanean Gipuzkoako herrietan *-kin* jaso zuen mugagabea, eta Bizkaiko *-kin* bakarrak Ermuan eta Mallabian bildu ziren, horiek ere mugagabea (cf. 25. galdera, 175. mapa).

Arabako testu arkaiko eta zaharrek aparteko aipamena behar dute; izan ere, sozietiboko marken egoera Gipuzkoan baino are nahasiagoa da: ematen du testua zenbat eta luzeagoa izan, hainbat eta nahasiagoa dela sistema. Landucciren hiztegian sozietiboa *-kin* eta *-akin* besterik ez daude (*enequin*, *eurequin*, *çuequin...*; *vesteren emazteaquin essin*, *vere personeaquin*, *oyñaquin çapaldu...*), baina Lazarraga eskuizkribuan nahasiagoa da egoera:

Sozietiboan bi forma —eta joera— gurutzatzen dira: mendebaldeko hizkeren *-gaz* eta erdialdekoen *-kin*. Bakoitza hurbilagotik aztertu aitzin, erran dezagun eskuizkribuan *-gaz* aldaera dela ohikoena (126 agerraldi, singularra, plurala eta mugagabea batera harturik: *-gaz* 119, *-kaz* 7) eta *-kin*, berriz, bazterrekoa (27 agerraldi, denak batera harturik) (Mounole 2020: § 3.3.10).

Betolatza zebilen bere bizkaitar egile garaikideengandik hurbilen sozietibomarketan, *-agaz* erabili baitzuen singularrean eta *-akaz* pluralean.²⁶ XVIII. mendean, García Albeniz araiarrak *-agaz* eta *-akin* erabili zituen singularrean, eta *-akin* pluralean.

²⁵ Gamiz sabandoarrak ere badu *-ki* aldaera (*-akin* eta *-agazekin* batera): «*ni joan nai zurequi eta / zuc estuzu nay*», «*ene biotzeco / farala ralarequi*». Legutio aldeko egungo euskararen ere entzun daiteke: *Idixteki ein dot makiñan* 'Idiekin goldatu du' (Carrera & García 2005: 81).

²⁶ «Pecatu veniala bederatz gaucagaz parcaetan dá» atalean itxuraz *-agaz* behar luketen bederatz *-acazak* direla eta, Mitxelenak (*OC XI*: 191) inprimatzailearen edo itzultzailearen akatsak ikusi zituen; Zuazok (1998: 76) mesfidati irakurri zituen Mitxelenarenak, eta gerora agertutako Lazarraga eskuizkribuko banaketa anitza ikusirik, tentuz aztertu beharreko kontua dirudi; nolana ere den, itxuraz «behar ez zuten lekuan» dauden *-akaz* horiek pasarte bakar batean eta elkarren jarraian agertzeak, eta lanaren gainerako atalean Betolatzak *-agaz* & *-(a)kaz* ondo bereizteak pentsarazten dit errenteriarra ez zebilela okerreko bidetik.

Hona hemen sozietiboko marken ereduak irudikatzen dituen mapa:

2. irudia

Ezker-eskuin: *-agaz* (sg.) & *-akaz* (pl.) / *-agaz* (sg.) & *-akaz* (pl.) & *-akin* (pl.) / *-agaz* (sg.) & *-akin* (pl.) ereduak

3.3. Hurbiltze-adlatiboa: *-ra(n)tz(a)*, *-ru(n)tz(a)*, *-ro(n)tz*

Hurbiltze-adlatiboak euskaraz dituen aldaeren artean *-rantz(a)*, *-ru(n)tz(a)* eta *-rontz* agertzen dira mendebaleko testuetan eta egungo hizkeretan.²⁷ Bizkaiatzat den bezainbatean, *-rantz(a)* / *-ru(n)tz(a)* formek lurraldea sartalde/sortalde zatitzen dutela aipatu izan da, baina kasu honetan ezker/eskuin banaketa horretan sortzen den ekialdea aurreko bi ezaugarriena baino txikiagoa da. *Elko*, *EHHAko* eta Gaminderen lanetako datuak ez datoz guztiz bat aldaeron eremua zehaztean,²⁸ baina bistan dago *-rantz(a)* aldaerak hartzen duela jaurerri gehiena, eta *-ru(n)tz(a)* Bizkaiko ekialde muturreko herrietan besterik ez dagoela. Sozietibo pluralaz aritzean aipatu dut *-akin* (hots, ekialdean arruntagoa zen forma) erabiltzen zela Muxikako Ibarruri inguruan, eta ezaugarri horretan ematen duela hiztunek gehiago begiratzen diotela sortaldeari. Bada, hurbiltze-adlatiboan ez da halakorik gertatzen, sartalde zabaleko eta erdialdeko *-rantz(a)* aldaerak hartzen baitu Muxika osoa.

Gaminderen mapa berrienaren arabera (2007: 120), *-rantz* eta *-runtz* lehiandade Durangon, eta *-ru(n)tz* besterik ez dago ipar-ekialdean eta Durangotik eskuin dauden herri batzuetan; zehazki, Berriz, Abadiño, Zaldibar, Atxondo, Ermua, Eloorrio, Markina, Etxebarria, Bolibar, Ondarroa, Munitibar, Aulesti, Gizaburuaga eta Amoroton. Ispasterren *-rutza* dago, eta Bizkaiko gainerako udalerrri guztietan *-ran-*

²⁷ Aldaera nagusi horiez gain, badaude bigarren mailakoak ere. Bigarren mailako aldaerez eta atzizkiaren etimologiak, begiratu Gómez (2005) eta, berrikiago, Lakarra (2008: 484) lanetan proposatutakoak.

²⁸ *Elk* (24. galdera, 174. mapa) Ibarrangelun, Ean eta Lekeitio eman zuen *mendirutz*; Durangaldean ere aldaera hori zen nagusi, Iurretan izan ezik (*-rantza*). *EHHA*-Veko 1104. mapan, aldiz, *itxosorantz* ageri da Mundakako itsasadar guztian eta Lekeitiora bitarteko (hori barne) herrietan. Bestalde, Mañarian eta Berrizen *itxasorantza* ageri da.

tza, *-rantz* edo *-ratz* daude (Gaminde 2007: 119-120). Aramaion *-rutze* (Ormaetxea 2002: 65) dago, Legutio aldean *-rantza* (Gaminde 1999: 247) eta Deba ibarrean *-rutz(e)* (Zuazo 2006a: 77).

Ez da erraza testu zaharretan hurbiltze-adlatiboak aurkitzea: jakina da gehienak erlijio-testuak direla, askotan laburrak gainera, eta horrek murriztu egiten ditu berez atzizki erabilienean artean ez dagoen hau agertzeko aukerak. Halere, aurkitu ditudan adibide bakanen banaketa koherentea da gaur egun ezagutzen denarekin: Bizkaiko ekialdeko zatitutan 1688ko bertso bizkaitarretan, esate baterako, *aurreronçean* eta *gorunçecoa* ageri dira, baina ez dakit lehenengoa Bizkaiko ekialde horretan erabiltzen zen ala bertsoen kopiagile gipuzkoarrak bere hizkerako forma sartu zuen.²⁹

XVIII. mendean, Gandara gernikarrak ez zuen hurbiltze-adlatiborik baliatu eta De la Quadrak *aurrerancian* eta *osterancian* bezalakoak ditu, aurreko datuen argitan espero zitekeen bezala.³⁰ Halaber, *-rantz* besterik ez dago *Errosariyo* liburuan (*osterancian*, *osteranzeco*, *aurrerancian*...). XIX. mendearen hasierako idazleengan egoera ere ez da harrigarria: *-rutz* zein *-etaruntz* aurki daitezke Mogelen, Astarloaren eta Frai Bartolomereren testuetan, eta Bonaparte ondareko materialetan ere ekialdeko ibarretan ageri da *-ru(n)tz(a)*.

Gipuzkoako mendebalean *-rutz* agertzen da hala Barrutiaren antzerki-lanean nola Eibarko ordenantzian (Zuazo 2006b: 1012), eta aldaera hori dago, orobat, Lazarraga eskuizkribuan: *aetaruç*, *aen alderuç*, *beguira canpuruç*... Landuccik *etorri onuç*, *lecu bateruç*, *escuvirusç*, *esquerrerusç*, *barrurusç*, *veruç*, *goruç*, *aronz*... ditu, eta Urduñako XVII. mendeko hiztegitxo batek «*hacia aca - onuz*» dakar (Ros 2011: 394).

Hona hemen adlatiboko marken ereduaren eremuak irudikatzen dituen mapa:

3. irudia

Ezker eskuin: *-ra(n)tz(a)* | *-ra(n)tz(a)* & *-ru(n)tz(a)* | *-ru(n)tz(a)* aldaerak

²⁹ Kopiagileaz eta testuaren bestelako arazoez, begiratu Lakarraren (1984a) edizioa.

³⁰ Bizkaiko hego-mendebalean eta Aiara aldean *-rantx(a)* aldaera ere ageri da, nahiz eta sistematiko-tasunetik urrun egon, XVII. mendeaz geroztik (cf. Zuloaga 2013; Ulibarri 2015: 187).

3.4. Pluralgileak: *daude* - *dabe* 'dute' sailekoak

**Edun* aditz laguntzaile iragankorraren hirugarren pertsona pluraletan ergatiboak bi aldaera ditu Bizkaiko euskararen, testu zaharretan zein gaur egungo hizkeretan: *-de* (*daude*) eta *-e* (*dabe*).³¹ Ematen du lehenengoa Bizkaiko sartaldean gordetako arkaismoa dela. Bi aldaera horien eta erdialde zabaleko hizkeretako *-te*-ren jatorriari dagokionez, aldaeren historiarako gogoan hartzekoa da Trasken proposatutako (1995: 231) eta Lakarrak (2013: 293) *Trasken lege* deitutako *-del-tel-e* < **-de* bilakabidea. Aipatutako hiru formen jatorria, beraz, berbera litzateke: **-de*.

Bizkaiari dagokionez, harrigarri begitantzen zait Zuazok *-de* pluralgile hori aipatu ez izana *-te* aldaerak Euskal Herrian duen hedadura azaltzen duen mapan (2014: 213), ez sartaldeko eta sartaldeko bizkaiera bereizteko aurkeztutako ezaugarri sortan (2014: 184 eta hurrengoak), nahiz eta gerora (Zuazo 2017: 84) gehitu egin duen. Eibartarraren mapa bestelako daturik gabe erabiliz gero, pentsa liteke Euskal Herriko erdialde zabalean *-te* dagoela, eta mendebalean eta ekialdean *-e*. Banaketa hori ikusita eta Bartoliren irizpide klasikoak aintzat hartuta, pentsa liteke bazterrekoak direla forma zaharrenak,³² Bizkaian, Gipuzkoako hego-mendebalean eta Zuberoan (eta, oraintsu arte, Erronkaribarren eta Zaraitzun) gorde izan direnak, «nahiz eta aspalditxo dakigun, ataltxo honetan azaldu bezala, *-e* ezin dela berez *-te* baino jatorrizkoagotzat hartu, Zuazoren mapatik (eta esango nuke ohiko orokorpena dela bertan azaltzen dena) erraz atera zitekeen azken paragrafoko ondorio okerra, datuen analisi xeheago baten faltaz» (Ariztimuño 2015: 53); alegia, kasu honetan, Trasken legea onartuta, aldaeren banaketak ez du bat egiten neolinguisten hatsarrearekin, *-de* baita zaharrena.

Nire ustez, Bizkaiko hizkerak sailkatzean ezin bazter daitekeen ezaugarria da *-de* aldaera. Izan ere, ezaugarri honek biltzen dituen nolakotasunak eta ñabardurak behar bestekoak dira, hala geografiaren eta kronologiaren nola sistematikotasunaren ikuspegitik, Bizkaiko hizkerak ezker/eskuin bereizteko.

Gaur egun, *-de* aldaera sistematikoki erabiltzen da Bizkaiko mendebaleko eskualdeetan: Uribe Kostan, Nerbioi ibarrean, Orozkon, Arratian, Galdakaon, Txorierrin eta Mungia aldean. Mungiatik Gernikara bitarteko herrietan egiten da aldaketa: ematen du Fruizen, Arrietan eta Morgan aldaera zaharra dela nagusi, baina berriagoa ere entzun daiteke hirurretan. Errigoiti aldean, berriz, *-e* da nagusi. Kostaldean, Bermeon dago aldaeren arteko muga, eta auzoen arabera da: portualdeko hiztunek *dabe*, *eben* sistema darabilte, eta mendialdeko auzoetakoek *daude*, *euden*. Gernikak eta Muxikak sartaldearekin egiten dute bat, eta Zornotza aldean, Bermeon bezala, auzoen arabera banaketa dago: herrian bertan *derie* eta *seren* jaso zituen Gamindek, eta Bernagoitia auzoan *dabie* eta *abien* (1984: 314 eta 381). Hegoaldeko muturrean Ubideak Arratiarekin bat egiten du: *daure*, *euren* (Gaminde 1984: 315 eta 381), eta Burgetek eta Gamindek *-de* zein *-e* duten formak bildu zituzten

³¹ **Edunen* adizkiez ari banaiz ere, aintzat hartzekoa da *-de* aldaera dela hemen aipatuko ditudanean zaharrena eta inoiz Euskal Herri osoan orokor izandakoa; are gehiago, beste adizki batzuetako adibideak aurki daitezke Bizkaiko testuetan; cf. Egiaren kantako *ecardeçan* (birritan).

³² Eta hala egin izan da beste sasoi batzuetan: «Se ha dicho en el párrafo precedente que la característica del agente plural de tercera persona en B y S es el sufijo *e*. Creo que, originariamente, *e* se habrá dicho en todos los dialectos, y que andando el tiempo, por su roce con algunos núcleos, especialmente con *u* del auxiliar, ha degenerado en varios dialectos en *te*, en otros en *de*, *dee...* etc.» (Azkue 1925: 555).

Otxandion: *dau(r)e* & *dau(r)es* ‘dute, dituzte’ orainaldian, *eben* & *ben* & *ebesan* & *besan* ‘zuten, zituzten’ lehenaldian eta *balaure* & *balaures* ‘balute, balituzte’ baldintzetan (1991: 96-98). Legutio aldeko euskarari dagokionez, herribilduan bertan ere biak erabiltzen dira: orainaldian, *daure* & *dabe* eta *daubiez* & *dabez*; lehenaldian, *aubien* & *ebien* eta *aubiezen* & *ebiezen*. Elosu, Ollerieta, Nafarrate eta Urrunagan, aldiz, *-de* dutenak dira nagusi: *daure* & *daurie* eta *dauriez* & *dauriez* orainaldian; *euren* & *eurien* eta *eurezen* & *euriezen* lehenaldian (Carrera & García 2005: 31).³³

Azken lauhun urteotako Bizkaiko testuak begiratuta, ez dirudi bi aldaera horien eremua asko mugitu denik, nahiz eta Bizkaiko erdialdeko testu zahar gehiago izateak irudia zertxobait alda lezakeen. Funtsean, kokagune ezaguneko testu zaharrenetan aldaeren banaketa berbera dago, eta *-del-e* aldaerak erabakigarri izan dira azken hamar-kadotan jatorri ezezaguneko mendebaleko testu zaharrak kokatzeko.

xv. mendekotzat jo daitezkeen erretrau eta kanta zaharrez geroztik agertzen da banaketa hori; lehenengo testuak agertu aurretik *-de* > *-e* bihurtua (edo/eta hara hedatua) zen Bizkaiko ekialdean. Aipatzekoa da testu zaharretan aldaera biek duten koherentzia eta sistematikotasuna: lehen aipatutakoaren ildotik, Bermeo, Gernika edo Zornotza aldeko testu zahar gehiago balego, aldaeren banaketaren irudia lausoagoa edo nahasiagoa izango litzateke, beharbada. Hala iradokitzen du xviii. mendearen amaierako De la Quadrak: Bizkaiko testu zaharagoetan ez bezala, bere testuetan *-de* eta *-e* ageri dira, eta ez dakit Bermeo aldeko hizkera baliatuta idaztean buruan sortutako nahastea den ala erabilera hori Bermeo aldean benetan gertatzen zen polimorfismoarekin bat datorren, lehen ere aipatutako egungo egoera kontuan hartuta. Zehatz deskribatu zuen bi aldaeren banaketa Gidor Bilbaok (1997: 263):

Aditz laguntzaileetan NORK 3. pertsona plurala denean, *-de* eta *-e* ezaugarriak aurkitzen dira. NORK-NOR adizkien orainaldian honako banaketa hau da sarrien aurkitzen dena: *dau* ‘du’, *daben* ‘duen’, *dabe* ‘dute’, *dauden* ‘duten’. Baina lau bider *daben* ‘duten’ (Doc. 39 bir., 84, Ex. 17). NORK-NOR «haiek-ni» denean *naude* ‘naute’ aurkitu dugu ia beti (Ex 12 bir., 48,68,73 bir.). Adibidez, «icusiric ya euren demporia juaten jaquela, galdu gura naude ainbat arinen» Ex. 68. Behin aurkitu dugu *nabe*, baina ez da lekukotasun argia, ez baitago argi ‘nauen’, ‘nauenaren’, ‘nauten’ ala ziurrenik ‘nautenen’ den: «para zaitte neure vando neure arerijo gustijen —galdu gura naben— contra» Ex. 59. Lehenaldian NORK-NOR «haiek-hura» laguntzailea *euden* da beti (Doc. 19 hiru, 90, Ex. 44, 45, 46, 80, 87).

Errosariyo (1780) deritzon liburuan ere bietarik aurki daitezke: *irabasten dabe*, *eguiten daudenacgaitic*, *eguiten daudenac*, *incurrietan dabe*, *esaten daudela*, *ifini daudena*, *villostuten daudela*; *ebela*, *euden* eta *eudela* ageri dira Bilbaok helarazi didan lexikoian.

Beste alde batetik, erlatibozko perpausetan ere agertzen da *-de* hori De la Quadra-renean, *-n* aurretik (Bilbao 1997: 257): *deklaraduco dabe bihar daudenac*.

Zornotza-Muxika-Gernika aldeko testu zaharrei helduta, Andramendiko idazkietan *gustioc artu dabe* ageri da. Gandararen Gabon-kantetan ez dut halako adizkirik

³³ Hala jaso zituen Azkuek ere: «Tengo entre mis apuntes algunas flexiones verbales anotadas en Urrunaga (Alaba), donde hoy agoniza la lengua, cuya característica no figura en la copiosa lista del príncipe, usadas aún en B-otx» (1925: 555). Honako forma hauek ematen ditu: *ekusi naurie*, *aurie*, *daurie*, *gauriez*, *zauriez*, *zaurie* eta *dauriez* (1925: 556).

aurkitu, eta Gernikako 1801eko Gabon-kantan «*Eurena eguin artian / dagoze suabe / berbachu bigunacaz / ondo esaten dabe*» agertzen da. XIX. mendean, Bonaparterentzat itzulitako Gernikako dotrina interesgarria da, gaur egun *-de* aldaerak ez duen hedadura azaltzen baitu; zehazki, aldaera zaharraren eta berriagoaren arteko lehia islatzen du; hots, egungo hizkeran ez bezala, *-de* ere ageri da: *cristiñeu fiel guztijec batera arturic eguiten dauden gorputze, Yrecaslac erantzuten jaquingo daudenac, ceruen zorijonecoac eguiten daudien leguez, Ce pecatu eguiten daude, oneitan uts eguiten daudenac, Nortzuc bada eguiten daude pecatu mortala*. Otxandioko dotrinan *-de* besterik ez da agertzen (baina Bonaparte ondareko Otxandio aldeko beste testu batzuetan *-e* ere badago), eta Bermeokoan *-e* besterik ez dago.

Bermeo, Gernika eta Otxandio Bizkaiko erdialdeko herriak dira, eta arestian esan dudana gogoratu, espero liteke forma batzuen eta besteen arteko txandakatzea edo lehia azaltzea. Gernikako dotrinak orduko Gernika inguruko hizkera islatzen badu, ematen du XIX. mendearen bigarren hamarkadako formen arteko lehia *-ek* irabazi zuela. Harrigarriago egiten zaizkit Plentziako dotrinako *-e* pluralgileak, aintzat hartuta Bizkaiko (ipar-) mendebaleko material zaharrek eta Plentzian zein ekialderago (Lemoiz, Maruri-Jatabe, Bakio, Bermeoko baserri-ingurua) *Efrako* zein azken urteotako monografiatarako bildu diren datuek bestelako egoera islatzen dutela: dakidala, Plentziako dotrina horretakoak dira Bizkaiko sartaldean azken lauhun urteotan lekukotutako *-e* bakarrak.³⁴

XIX. mendeko literatur bizkaieran ez zuen bide luzerik egin *-de* aldaerak: mendebaleko ezaugarria izan arren, mendearen hasierako mendebaleko idazle ezagunenak, Añibarrok, halakoan bi ale besterik ez zituen eman *Escu-liburuaren* lehenengo edizioan (1802): «*Daude* erako formak mendebaleko bizkaieraren, eta, beraz, arratieraren ezaugarri badira ere, 1802rako jadanik pare bat agerralditan baino ez ditu Añibarrok baliatzen, ekialdeko aldaerak hobetsirik. Espero genezakeen bezala, ez dago *GGerro*-n halakoan arrastorik ere» (Urgell 2001: xcix).³⁵

Bestelako egoera ageri da XVIII. mendearen bigarren erdiko eta XIX. mendearen hasierako zenbait sermolari ez hain ezagunen lanetan, arazorik gabe baliatu baitzuten, hala behar izan zutenean, sartaldeko *-de* aldaera. Bizente Sarriaren sermoiak aztertu nitueanean (Zuloaga 2010) argi ikusi nuen XVIII. mendearen azken hamarkadetan, Markina aldeko idazle nagusiek lanik argitaratu baino lehen, Bizkaiko sartaldeko idazleek ezagutzen zutela sartalderagoko ezaugarriek osatutako hizkera bat (Astarloa Bilbon egona zen ordurako, eta haren izena eta eragina aipatu nituen ordukoan; begiratu, orobat, Zu-

³⁴ Etxazarra (2012: 30) ere konturatu zen ezaugarri hori testu horretan agertzearen «bitxitasunaz». Ez dut hemen argituko Plentziako dotrinaren auzia, baina ez dakit Uriartek inguru horretan benetan existitzen ez zen aldaera baliatu zuen, Plentziako hizkera ingurukoetatik bereizteko zailtasunei aurre egin ezinik: «Luego enviaré los tres Catecismos: el literario de Marquina, el de Plencia y el de Arrigorriaga. El distinguir al de Plencia del de Arratia me va costando mucho» (*apud* Ruiz de Larrinaga 1958: 421). Azken batean, hiatoetako fenomenoek garrantzi handia eman zioten bai Zabalak, bai Bonapartek, eta horrietan bereizi gabe omen zegoen Plentzia aldeko hizkera ingurukoetatik: «En todos los pueblos, a saber: Larrabezúa, Zamudio, Derio, Lujua, Sondica y todos los pueblos hasta Plencia con sus alrededores son iguales a Arratia» (*apud* Ruiz de Larrinaga 1957: 332). Bestalde, sasoi hartan Plentzia inguruan erabiltzen zen adizkiren bat ikasita ere nahas zitekeen arrigorriagarra. Egon liteke, halaber, ihes egiten didan bestelako arazoiren bat, jakina.

³⁵ *Gramática vascongada*n, aldiz, jaso egin zituen: «aquellos: *aec, areec... dabé, daudé, daüe* [...] aquellos: *dituez, tubez, daudeez, dabeez*», baina pluraletan «aquellos: *ebeen*» (Villasante 1967: 23).

loaga 2016, 2020: § 5.3.3.2.3.2).³⁶ Sarriak bere sorterriko hizkeratik hur bide zegoen hizkera erabili zuenean, arazorik gabe baliatu zuen *-de* aldaera; sortalderagoko eredia hautatzean, aldiz, *-e* ageri da bere sermoietan, eta testuren batean biak nahastu zituen.

Hona hemen *-de* & *-e* aldaeren erabilera-eremuak irudikatzen dituen mapa:

4. irudia

Ezker-eskuin: *-de* / *-de* & *-e* / *-e* ereduak

4. Laburbilduz: aztertutako ezaugarriez eta arkaismoen balio sailkatzaileaz

4.1. Azterlan honetan sakonen aztertutako lau ezaugarri dagokienez, aipatzekoa da lauretatik hiru forma zaharrago baten bilakabide edo aldaerak direla (*-o* + *-a* > *ua*; **-ra* + *dontz* > *-ra(n)tz(a)* ~ *-ru(n)tz(a)* ~ *-ro(n)tz*; eta *-de* > *-e*). Laugarrenak, soziatibo pluraleko *-akin* markak, aldiz, erdialdetik mendebalera zabaltzen ari den berrikuntza dirudi. Bestalde, Bizkaiko mendebalean gordetako *-de* izan ezik, beste hirurak supra-dialektalak dira egun; hots, Bizkaitik kanpo ere zabal dabilta, eta hiru horietatik gutxienez bi arian-arian eta Euskara Batuarekiko adbergentziaz Bizkaiko barnealdera zabaltzen ari direla ematen du.

-o + *-a* > *ua* dela eta, bokal-bilkuretan han-hemen hainbat bilakabide arrunki agertzen direla eta lurralde linguistikoa hainbat eremutan zatikatzen dutela aintzat hartuta, ematen du egokiena dela berrikuntza beregaintzat jotzea, nahiz eta gerora gertaturiko difusioak lehenago beregain ziren eremuak lotu ahal izan dituen.

Zati batean behintzat, pentsa liteke itsasoak eragina izan duela *-o* + *-a* > *ua* berrikuntzaren difusioan. Izan ere, aintzat hartu behar da itsasoa berrikuntza kultural eta linguistikoen hedabide izan daitekeela (Kahane 1951: 287) eta Gipuzkoako kostalde

³⁶ Altzibarrek ere ikusia zuen eredu erdi-finkaturik, ezaugarri batzuetan, 1800. urtea baino lehen: «Dena dela, «eufonia» zahar eta beste euskalki literarioekiko bateratzaile direnon hausketa Juan Antonio Mogel eta Añibarrok beren liburu ospetsuak argitaratu baino lehentxoago gertatu zen, eta berorietan eufonien sistema desberdin eta elkarren kontrakook finkatuta agertzen badira, artean beren zalantzak izan zituzten» (1992: 476).

osoan ez ezik, Bizkaian Bermeorainoko kostaldeko herri guztietan hedatutako bilakabidea dela *-o + -a > ua*. Bizkaiko erdialdean, barnealdera (Mungia ingurua, Gernika, Zornotza eta Arratia) hurbildu ahala ahultzen eta desagertzen da, *oa* zaharragoari eutsi baitiote inguru horietan. Sortaldean, aldiz, aldaketa sistematikoa da iparraldean zein hegoaldean, eta horrekin bat egiten dute, gutxienez XVIII. mendetik, Bizkaiko ekialdeak eta Gipuzkoako Deba ibarrak.

Kronologiari dagokionez, adibideak asko ez izan arren, zenbait testuk islatzen dute XVIII. mendearen lehenengo hamarkadetan fenomenoak ezagun izan behar zuela hala Bizkaiko ekialdean (Bertso bizkaitarretako adibideak edo Urkizurenak) nola Gipuzkoa mendebalean (Barrutia, Eibarko testuak), eta mende amaierarako hedatua zela Bizkaiko erdialderagoko beste herri batzuetara erdialde-sortaldean; besterik da zein leku eman zioten sasoi hartako egileek ezaugarriari.

Ensunzak (2013: 11) Gandararen testuetan eginiko irakurketa okerra (*igueslescua pro igueslecua*) zuzenduta, hiribilduko eta inguruko testuetan ez da geratzen erdiko bokalaren igoeraren adibiderik.

Hegoaldean, bestalde, Otxandiok, eta Arabako Aramaiok eta Legutio aldeak bat egiten dute Bizkaiko sortaldearekin eta Gipuzkoako mendebalarekin.

4.2. Soziatiboko markei dagokionez, Gipuzkoan eta, batez ere, Araban dagoen forma-aniztasuna aintzat hartuta, harrigarri xamar gertatzen da Bizkaian ageri den batasuna: XVIII. mendearen amaierara arte *-agaz & -akaz* bikotea da (ia) bakar singularrean eta pluralen Bizkaiko egile nagusien artean, hala sartaldean nola Durango aldean.³⁷ XIX. mendearen hasierako egileengan ugariago agertzen hasia da gerora arrunt ezagutu den *-agaz & -akin* bikotea sortaldean, eta ematen du oraindik ere ekialdetik mendebalerantz indarrez sartzen ari dela;³⁸ gaur egun, gainera, ematen du Euskara Baturako adbergentziak ere *-akin* bultzatzen duela, bai singularrean, bai pluralen, ikasle berrien zein hiztun arrunten artean (are gehiago hiztun horien bizilekuan *-akazen* eta *-akinen* arteko lehia badago).³⁹

Arestian esandakora itzuliz, harrigarri deritzodan batasun horrek badu bestelako ondorioz ere: soziatiboaren marketan badago Bizkaiko euskara Arabatik eta Gipuzkoatik bereizteko arrazoirik; izan ere, Arabako egileen artean, lehenago aipatutako Betolatzaren *-akaz* horiek inprentan egiazki singularra adierazteko ezarriak ez badira behintzat, betolatzarrak bakarrik egiten du bat Bizkaiko *-agaz & -akaz* banaketarekin: ez ditut Arabako egile guztiak puntu honen arabera berraipatuko, baina gogoan hartzekoa da Arabako testuetan soziatiboan dagoen atzizki- eta konbinazio-

³⁷ Nire ustez, *-akaz* plurala Bilbon sorturiko berrikuntza izateak errazago azalduko luke ezaugarriaren banaketa hala jaurerrian nola Arabako erdi-mendebalean (ik. Zuloaga 2020: § 5.2.5.2). Bestalde, mugagabeen ere *-gaz* izan da nagusi, azken mendean Bizkai ekialdean *-kin* ere zabal dokumentatu den arren.

³⁸ Bizkaia, Araba eta Gipuzkako eremu mugakideetako testuek ere *-gazen* atzerakada islatzen dutela ematen du: gogoan hartzekoak dira Deba ibarreko testuetan agertzen diren *-agaz* singularrak, adibidez, baina *EHHA*-Veko 1079. eta 1156. mapek *-akin* (eta, gehienez ere, Eibar-Elgeta aldean *-gin*) besterik ez dutela ematen, Zuazok (2006a: 75) bildutako arrastoak arrasto; halaber, gogoan hartzekoa da Lazarragarenean *-(a)gaz* eta *-(a)kin* biak daudela, baina lehenengoa dela nagusi.

³⁹ Halere, ez dirudi leku guztietan berdin gertatzen denik. Otxandioko hiztun helduen eta gazteen arteko bariazioari buruzko azterlan batean, helduek *astuekin* eman zuten lekuan *astuekaz* eman zuten gazteek (Ormaetxea 2008: 254).

aniztasuna; halaber, gogoratzekoa da Gipuzkoako mendebalean lehenengo testueta-rik ageri dela *-akin* singularrean (*-agazekin* batera) nahiz pluralean. Orduko egoera ikusita eta ezaugarriek gerora izan duten hedadura aztertuta, hiru azalbide posible ikusten ditut:

- a) *-akin* plurala ohikoa zen Bizkaiko ekialdeko herri eta hizkera batzuetan, baina hala Durango aldeko idazleek nola beranduxeago Markina aldeko batzuek nahiago izan zuten *-akaz* baliatu, bizkaitartzat edo bizkaitarragotzat zutelako;
- b) *-akin* plurala benetan berandu sartu zen Bizkaiko ekialdeko hizkera gehienetan, XVIII. mendetik aurrera, ziur asko: aldaerek testuetan duten banaketaren eta kronologiaren arabera, Bizkaiko ipar-ekialdetik heda zitekeen hala hegoalderantz nola erdialderantz, beste ezaugarri batzuk bezala.
- c) Pentsa liteke aurreko bi aukerak batzen dituen prozesu are konplexuago bat gertatu zela. Datozen azterlanek emango dute argi gehiagorik gaiaren inguruan.

4.3. Testu zaharretan ez dago hurbiltze-adlatiboaren lorratzak beste ezaugarri batzuenak bezain zehatz jarraitzerik, baina ematen du *-rantz(a)* & *-ru(n)tz(a)* aldaeren arteko sartaldea/sortaldea banaketa zaharra dela, aldaerok banaketa hori dutelako lehenengo lekukotasunetan. Ezaugarri honetan Bizkaiko eremu zabalena *-rantz(a)*k hartzen du, Durango aldean nagusi izatera heldu gabe, baina egun Berrizen eta Mañaria aldean ere agertuz. Bizkaiko sartaldea ezaugarri honetan izan zitzakeen lotura linguistikoei dagokienez, ez dut argi esaterik nondik nora hedatu den. Egungo hedadura aintzat hartuta (*grosso modo*, testu zaharretan ageri den bera da), hainbat dira aukerak:

- a) *-ru(n)tz(a)* aldaera Gipuzkoatik sartu izana Bizkaira.
- b) Arabatik Deba ibarrera eta handik Bizkaira sartu izana.
- c) Arabatik zuzenean Bizkaira eta Gipuzkoako mendebalera sartu izana.

Nolanahi ere den, argi dago kasu honetan jaurerri gehiena (sartaldeko eta erdialdeko gune demografiko garrantzitsuenak, eta sartaldearen eremu zabal bat) inguratutik bezala ageri dela XVII. mendean geroztik: esan bezala, jaurerrian *-ra(n)tz(a)* da aldaera nagusia, baina hala hegoaldean (Urduñako hitz-zerrenda, Landucci, Lazarraga...) nola Gipuzkoako mendebalean eta Bizkaiko sartaldearen muturrean *-ru(n)tz(a)* daude. Horiek ikusita, uste dut ezaugarri honetan ere badagoela arrazoirik Bizkai gehieneko euskara Arabakotik bereizteko; azaltzen konplexuagoa da eta arreta handiagoz aztertu beharko da, halakorik egiteko biderik badago, zer gertatu den Bizkaiaren eta Gipuzkoaren arteko mugan, eta Aramaio eta Araia bitartean.

4.4. Hala hizkuntza-familiak nola dialektoak sailkatzeko, berrikuntza partekatuak izan dira tradizioz tresna nagusia eta lagungarriena: Leskien, Brugmann eta Delbrück neogramatikoek ezarri zuten horiek lehenesteko hatsarrea XIX. mendean amaieran, eta irizpideak zenbait arazo eta muga dituen arren, tradizio indoeuroparean eta horri jarraikiz beste hizkuntza-familia batzuetan eginiko ikerketek bermatu dute, hamarkadaz hamarkada, irizpidearen balioa.⁴⁰ Azken batean, An sortutako era-

⁴⁰ Hatsarrearen historiaz, bilakabideaz, mugez eta arazoez argigarria da Petit (2007) lana.

bilera berria Bra eta Cra (baina ez Dra) hedatu izana jo ohi da Aren, Bren eta Cren arteko loturaren frogatzen.

Berrikuntzei arkaismoak kontrajartzen zaizkie; hots, aldatu gabe mantendu diren ezaugarriak. Saillkapen linguistikoetan arkaismoak erabiltzea arriskutsua da: zenbait dialektok arkaismo bat gorde izanak ez du bermatzen une jakin batetik aurrera dialekto horien arteko batasun espezifikoak gertatu denik (Rodríguez Adrados 1952: 15). Gainera, Caminok (2009: 414) dioenez, ezinezkoa da arkaismoek duten hedadura aurreikustea, eta nonahi ager daitezke. Arrisku horren ondorioz, arkaismoen balio saillkatzailea zalantzarikoa da, egoera jakin batean izan ezik: eremu ondo mugatu batean hainbat arkaismo daudenean eta horiek beste eremu ondo mugatu bateko berrikuntzei kontrajartzen zaizkienean, arkaismoak baliagarri izan daitezke saillkapen-lanean (Rodríguez Adrados 1952: 17-18). Laburbilduz, «la seguridad sólo se alcanza mediante la suma de arcaísmos en un territorio común frente a innovación única del resto» (1952: 26).

Idea horiek baliagarri dira Bizkaia sartalde/sortalde banatzen duen ezaugarri nagusiaren aurkezpen gisa: Bizkai sartaldeko hizkeretan **edunen* adizkietako pluralgileetan *-de* gorde eta sortaldean *-de* > *-e* bihurtu da bokalarlean: arkaismoa ez ezik, ezaugarri eskusiboa ere bada, beraz, egun mendebalean. Hain zuzen ere, mendebaleko euskara aztertzean ezaugarri horrek duen balioa eta ezinbestekotasuna aldarrikatu nahi ditut hemen: aurretik ere esan bezala, jatorri ezezaguneko nahiz aingura-testuen bidez kokatutako testuei begiratuta, azken lauzpabost mendeotan banaketa garbia irudikatzen du sartaldearen eta sortaldearen artean: ez dago *-de* zaharraren arrastorik Durango aldeko testu arkaiko eta zaharretan, ez eta *-e* bihurtu den formarik ere Bizkaiko sartaldeko testu zaharretan. Jatorri ezezaguneko testuekin nahiz hiztunekin lan egitean, **edunen* laguntzaile pluraletan *-de* edo *-e* agertzea nahiko da iturria eremu batekoa edo bestekoa diren jakiteko. Ezaugarriak, beraz, erabateko balioa du hizkerak saillkatzeko, eta hala erakutsi izan da azken urteotan jatorri ezezaguneko testuak kokatzeko lanetan.

Bizkaiko erdialdean dago *-de* & *-eren* arteko muga, hain zuzen ere Kardaberatzek aipatutako inguruan (§ 1), nahiz eta ez dakidan zehazki zer zuen buruan hernaniarrak baieztapen hura egin zuenean eta zenbat mugitu den isoglosa Bizkai erdialdeko hizkeren artean. Herri batzuetan auzoen arabera banaketa dago (Bermeo, Zornotza); beste batzuetan, bi aldaeretako bat nagusi den arren, bestearen formarik ere entzun daiteke inoiz (cf. Gernikako dotrina edo Mungia eta Gernika arteko zenbait herrikan gaur egun aurki daitekeen polimorfismoa). Egoera arrunta da hori: etenak ez dira erabatekoak eta komeni da gogoratzea ez dela zertan isoglosak muga zurrin eta garbi gisa ulertu.⁴¹

Ikuspuntu metodologikotik nabarmentzekoa da ezaugarri gorde bat lehenesteko argudio sendoak izatea.

⁴¹ Isoglosez aritzean eten zurrunen ikuspuntutik baino gertuago nago honako hauetatik: «An isogloss should never be regarded as a dividing line between two usages; rather it is an indication of the approximate outer limit of a single feature» (Atwood 1986 [1963]: 75). Halaber: «The isogloss, therefore, does not mark a sharp switch from one word to the other, but the centre of a transitional area where one comes to be somewhat favoured over the other. The isogloss [...] must always be viewed as an abstraction and not a clear line on the land which one might step across from one dialect area into another» (Francis 1983: 5).

5. Zenbait ondorio isoglosen kokaguneaz eta tarteko hizkerez

5.1. XIX. mendearen amaieraz geroztik dakigu isoglosa bakoitzak bide bat egiten duela: isoglosak irudikatzean ezaugarri-multzoa pilatzen den eremuan muga dialektal bat dago, baina beste ezaugarri batzuek irudi diatopiko hori alda dezakete. Isoglosek guztiz bat egiten ez duten arren, inguru jakin batzuetan elkarrengana hurbiltzen dira, eta halakoetan errazago hitz egiten da muga dialektalez (Chambers & Trudgill 2005 [1998]: 109). Dialektoa ez da begi-bistako muga naturalak dituen espazio errealeko entitatea. Eten garbiak baino gehiago, *continuumak* aurkitzen ditugu, non ezaugarri ezaugarri aldatzen baita hizkuntza (Williamson 2004: 129). Zailtasun horien aurrean, irtenbide aproposa da isoglosa garrantzitsu zenbaiten konbinazioa erabiltzea, Ascolik aipatutako *particolare combinazione*arekin eta *simultanea presenzarekin* bat etorritz.

Lan honetan nabarmendu ditudan lau ezaugarrien artean **edunen* hirugarren pertsonako *-de* & *-e* aldaeren arteko muga lehenetsi dut Bizkaia ezker/eskuin bana dezaketenen artean: ezaugarri gorde hori nahikoa da Bizkaiko sartaldeko eta sartaldeko hizkerak banatzeko, eta hizkera horietan zehaztasun handiagoa bilatzen duenak nahiko du ezaugarri hori beste batzuekin konbinatzea, ahaztu gabe garaiaren arabera konbinazio horiek ere aldatu egiten direla edo alda daitezkeela.

5.2. Beste alde batetik, gainerako hiru ezaugarrien isoglosek beste eten batzuk irudikatzen dituzte, baina ez Bizkaiko erdialdean, ezpada ekialderago: *-o + -a > ua* Bermeoraino sartzen da, baina Gernika ezker uzten du. Sozietatik marketan, *-akin* plurala ez da Bermeoraino sartzen, baina ohikoa da Mundakako itsasadarraren inguruko herrietan. Hurbiltze-adlatiboko *-ru(n)tz(a)* aldaeraren muga are ekialderago dago: kostaldean ez da Eatik mendebalera hedatzen, Gernika inguru guztia ezker uzten du, eta Iurreta eta Mañaria aldean ez da aldaera bakarra.

Aipatzekoa da, eta etorkizuneko azterketa dialektologikoek berretsi edo ezetsi beharko dute, Bizkaiko ipar-ekialdean (hala kostaldean nola Markina aldean) eremu fokal bizi bat sumatzen dela. Ematen du ezaugarri batzuk, inguru hartan sortuak zein Gipuzkoatikoak izan, handik hedatu direla eta hedatzen ari direla, hala kostaldetik nola Bizkaiko erdialderantz eta hegoalderantz (Durango ingururantz).

Eten linguistikoei dagokienez, hemen nabarmendutako lau ezaugarriek etena irudikatzen dute Arratiatik eskuin; zehazki, Arratia ibarraren eta Durango aldeko herrien artean: Igorretik eta Dimatik eskuin Urkiola, Mañaria eta Arrazola inguruko mendialdea dago, eta mendi garaien muga fisikoa muga linguistikoa ere bada, lau ezaugarriok eten luzexka islatzen baitute inguru horretan.

Ubidea eta Otxandio Bizkaiko hegoaldean daude, Arabarekin muga, bakandu xamar eta mendialdean biak ere: Arratiatik zein Durango aldetik Gasteiza doazen bide eta errepideak dituzte inguruan, eta Arabako iparraldeko herriekin hartu-eman handia izan dute historikoki. Halere, bi herriok ez datoz bat ezaugarri guztietan: batzuetan sartaldearekin bat egiten dute, beste batzuetan sartaldearekin eta beste batzuetan bakoitzak eremu batekin bat egiten du.

Lau ezaugarrietara itzulita, beraz, pluralgileek zatitzen dute Bizkaia erdialdetik, eta beste hiru ezaugarriak ekialderago gelditzen dira, bakoitza eremu batean, nahiz eta inguru batzuetan (eta nabarmen Arratiaren eta Durango aldearen arteko etena

dagoen inguruan) gehiago hurbildu. Agerikoa da historiaren garrantzia: ezaugarriek kronologia bera ez izateak ere eragina du, jakina, ezaugarrien banaketa espazialean.

5.3. Azken urteotan euskal dialektoei buruz eginiko azterlan batzuetan «tarteko hizkerak» eta «trantsizio eremuak» aipatu izan dira. Halakoetatik ibiltzen denaren irudipena da bertan *continuum* bat dagoela, hizkuntza-ezaugarri eta -erabilerak *continuum* batean daudela. Alabaina, sarri gertatzen da halako eremu bat aztertzerako jo ondoren, pertzepzio hori ilusio hutsa zela egiaztatzea (Trudgill 1982: 246). Ustez aragoieraren eta katalanaren arteko trantsizio-dialekto bat baliatzen zen eremuan, Alta Ribagorza deritzonean, ez zuen halakorik aurkitu Haenschek, ezpada eten garbia.⁴² Bizkaiko egoera hobeto eta eremuz eremu aztertu behar da oraindik ere, baina lan honetan aipatu dut jada Bizkaiko zenbait ingurutan egoera berbera dela; hots, herri batzuetan hobe dela auzoen araberrako banaketaz hitz egitea, tarteko hizkeraz baino gehiago (zein hizkera ez dago, azken batean, eremu zabalagoko isoglosek eratutako *continuum*ean harrapatuta): kasu batzuetan Muxika eta Zornotza izan daitezke horren adibide, eta aipatu dut Bermeon ere baserri-inguruaren eta portualdearen arteko alde dagoela.

Beste alde batetik, forma linguistikoen arteko lehia dagoen eremuetan, batzuetan elementu lehiakideen arteko forma interdialektalak sortzen dira:⁴³ alemaniar dialekto batean, eremu batean *patata* adierazteko *Grundbirne* darabilte, eta beste batean *Erdapfel*. Bada, bitarteko eremu batean *Erdbirne* ere badago. Norvegiar, Sunndalen /jub/ darabilte, Oslon /jɔbə/ eta forma interdialektal gisa /jubə/ sortu da (Trudgill 1988: 548). Beharbada halakoak ere badaude Bizkaiko erdialdean, baina ez ditut eza gutzen.

Aurrekoaren ildotik, ez ditut fenomenoak zehatz aztertu, baina forma interdialektalak izateko aukera gehien sozietiboko marken artean Durangon eta Legutio aldean aurkitutakoak dira.⁴⁴ Durangon, bertan, *-agin* 'kin' darabilte kaletar batzuek singularrean; ikus Gaminde (2007: 113). *EHHA-V* liburuak ere (1079. mapa) halakoak ematen ditu Eibarren eta Elgetan. *-agaz* eta *-akinen* artean sortutako forma interdialektala izan daiteke aurrekoa. Legutio aldean ere entzuten da *-gin* eta *-agin* mugagabeen eta singularrean, eta pluralean *-akis* ere badago: *dantzán ibili neska bategin* (Carrera & García 2005: 41), *urtéokis*, *pajéntiekis*, *bedxékis*, *ididxekis*, *laidxákis* (Gaminde 1999: 246). Ematen du kasu horretan ere *-akaz* eta *-akin* nahastuta sortu dela aldaera.

⁴² «Así pues, no existe —a pesar de las muchas influencias mutuas, interferencias, formas híbridas, etc.— un “dialecto de transición” en sentido estricto, el cual tendría personalidad propia al lado del aragonés y del catalán, sino una separación neta, una frontera bien delimitada entre el catalán y el aragonés» (Haensch 1962: 94).

⁴³ «The term “interdialect” is intended to refer to situations where contact between two or more dialects leads to the development of forms that occurred in none of the original dialects» (Trudgill 1988: 547).

⁴⁴ Ez bide da kasualitatea aztertutako lau ezaugarrietatik halakoak sozietiboko atzizkietan agertzea; izan ere, lehenago ere esan dudanez, beste hirurak forma zaharragoen aldaerak dira.

6. Azken hitzak

Hurbilketa honek argi apur bat eman du zenbait auziren gainean. Horien artean nabarmentzekoak dira zenbait irizpide metodologiko berretsi izana (ikuspuntu kualitatiboa lehenestea, alderdi kronologikoa aintzat hartzearen onurak, arkaismoek egoera jakin batzuetan izan dezaketen balio sailkatzaileaz hausnartzea) eta, batez ere, azken urteotan entzundako zenbait ideia berretsi zein ezetsi izana.

Hemen aztertutakoaren arabera, ezaugarri batek egiten du gutxi gorabehera bat Kardaberatzek 1762an aipatutako mugarekin: **edumen* adizkietan *-de* aldaera zaharra gorde da Bizkaiko sartaldean, erdialderagoko eta ekialderagoko hizkeretan ez bezala. Izan ere, geolinguistikoki espero zitekeenarekin bat, Bizkaiko sartaldean arkaismo gehiago metatzen dira.

Aztertutako beste hiru ezaugarriak ekialderago geratzen dira, sortaldeko hizkeretan, kostaldetik zein barnealdetik gehiago edo gutxiago sartuz, ezaugarria zein den; beraz, sartalde/sortalde banaketa ekialderago ezartzen dute, ez jaurerriaren erdialdean. Horri loturik, iturri historiko gehiagoren azterketa xeheak ekarriko du argirik, baina ematen du ipar-sortaldean (Markina aldea) gune berritzaile bat egon dela, berrikuntzak sortu eta/edo Gipuzkoako ibarretatik eta itsasaldetik hedatutakoak erreplikatu eta hedatu egin dituen: horrek azalduko luke errazen zergatik diren sistematikoak zenbait aldaera (adibidez, *-ru(n)tz(a)* eta *-akin* soziatibo plurala) ipar-ekialdeko herrietan zein itsasaldean, baina ez hego-ekialdean, non, aldaera horiekin batera, jaurerriaren sartaldekoak zein erdialdekoak ere aurki baitaitezke.

Mendebal osoari begira, Araban tokiko hizkera gorde duten eremuak Bizkaiko eta Gipuzkoako mendebaleko euskararekin batera multzokatu ohi dira, baina hemen aztertutako isoglosa batzuek irudikatzen dute XIX.-XX.-XXI. mendeetako iruditeria linguistikoak ez duela islatzen mendebal zabaleko euskarak bizi izan duen dialektalizazio-prozesu konplexua; besteak beste, ikusirik Gipuzkoa aldetik Bizkaiko sortaldera hedatu bide diren zenbait ezaugarri XVIII. mendeaz geroztik hedatu direla, ahuldu egiten dira Gipuzkoako mendebaleko euskarari *bizkaiera* deitzeko arrazoiak, are gehiago jakinik Bizkaiak eta Gipuzkoako eremu horrek partekatzen dituzten beste bereizgarri zahar batzuk Arabatikoak direla. *Arabako euskararen* definizioaz, ikus Urgell (2020).

Bibliografia

- Altuna, Fidel. 1995. *Acto contriciocoa eriotzaco orduracò*: Garcia de Albeniz araiarraren araberazko eskuizkribua (1778). *ASJU* 29(1). 83-132.
- Altuna, Patxi (arg.). 1987. *Fray Bartolome. Euscal errijetaco olgueeta ta dantzeen neurrizco gatz-ozpinduba* (1816). Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Altzibar, Xabier. 1992. *Bizkaierazko idazle klasikoak: Mogeldarrak, astarloatarrak, Frai Bartolome: nortasuna, idazlanak, grafiak*. Bilbo: Bizkaiko Foru Aldundia.
- Anonimoa. 1780. *Errosariyo edo coroa santuban ofreciduco dirian misterioac*. Bilbo: [s.n].
- Arejita, Adolfo. 1983. Domingo Egiari gorazarre kantua. *Litterae Vasconicae* 2. 137-181.
- Arejita, Adolfo. 1988. Domingo Heguiari Kantua. Textoa eta lexikoa. *Litterae Vasconicae* 4. 7-51.
- Arejita, Adolfo. 1993. 1801eko Gernikako Gabon-kanta bat. *Litterae Vasconicae* 6. 9-34.

- Arejita, Adolfo (arg.). 2008. *Exposición breve de la doctrina christiana*. Bilbo: Labayru Ikastegia & BBK Fundazioa.
- Arejita, Adolfo & Mirari Alberdi. 1985. Amilletaren dotrina. *Litterae Vasconicae* 3. 7-68.
- Areta, Nerea. 2003. *Eibarko euskara. Izen sintagmaren deklinabidea*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Aritzimuño, Borja. 2015. Lazarragaren eskuizkribuko adizki batzuez (euskaletan aditz jokoaren kronologia erlatibo baterantz). In Maria Jose Ezeizabarrena & Ricardo Gómez (arg.), *Eridenen du zerezaz kontenta. Saillideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, 49-70. Bilbo: UPV/EHU.
- Aritzimuño, Borja, Julen Manterola & Eneko Zuloaga (arg.), prestatzen. *Mikoletaren Modo breve de aprender la lengua vizcayna (1653). Edizioa eta azterketa*.
- Arriolabengoa, Julen. 2008. *Euskara Iburguen-Cachopin kronikan (xvi. mendea)*. Bilbo: Euskaltzaindia & BBK.
- Arzadun, Martin. 1731. *Doctrina christianeen explicacinoa eusquera*. Gasteiz: Bartholome Riesgo y Montero.
- Astarloa, Pedro. 1816-1818. *Urteco domeca gustijetaraco verbaldi icasbidecuac ceizubetan azalduten dan Erromaco catecismua*, 3 lib. Bilbo: Eusebio Larumbe.
- Atwood, Elmer B. 1986 [1963]. The methods of American dialectology. In Harold Allen & Michael Linn (arg.), *Dialect and language variation*, 63-97. San Diego: Academic Press, INC.
- Azkue, Resurrección María. 1925. *Morfología vasca*. Bilbo: Editorial Vasca.
- Bilbao, Gidor. 1997. De la Quadrak Bermeon 1784an idatzitako eskuizkribuak I: «Doctrina Christinaubarena». *ASJU* 31(1). 247-336.
- Bilbao, Gidor. 1998. De la Quadrak Bermeon 1784an idatzitako eskuizkribuak II. *ASJU* 32(1). 165-229.
- Bilbao, Gidor, Ricardo Gómez, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgell. 2020. *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa*, 2 lib. Bilbo: UPV/EHU.
- Bidart, Asier & Adolfo Arejita. 2010. Elorrioko ziri-bertso batzuen izkribu hondarrak xviii. mendean. *Litterae Vasconicae* 10. 265-275.
- Britain, David. 2002. Space and spatial diffusion. In Jack Chambers, Peter Trudgill & Natalie Schilling-Estes (arg.), *The handbook of language variation and change*, 603-637. Oxford: Blackwell Publishing.
- Burgete, Xabier & Iñaki Gaminde. 1991. *Otxandio aldeko euskaraz*. Bilbo: Gráficas Loroño.
- Camino, Iñaki. 2004a. Estellerriko euskara Arabako eta Nafarroa Garaiko hizkeren bidegurutzean. *Euskera* 49(2). 1137-1148.
- Camino, Iñaki. 2004b. Irizpide metodologikoak egungo euskal dialektologian. *Euskera* 49. 67-102.
- Camino, Iñaki. 2008. Dialektologiaren alderdi kronologikoaz. *Fontes Linguae Vasconum* 108. 209-247.
- Camino, Iñaki. 2009 *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*. Donostia: Elkar.
- Carrera, Iñaki & Imanol García. 2005. *Legutio aldeko euskara*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
- Chambers, Jack & Peter Trudgill. 1980. *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coseriu, Eugen. 1957. La geografía lingüística. In Eugenio Coseriu, *El hombre y su lenguaje*, 103-158. Madril: Gredos.

- Davis, Lawrence. 1977. Dialectology and linguistics. *Orbis* 26. 24-30.
- Derteano, Juan Luis. 1985. Zornotza-Ibarruri aldeko deklinabidearen erabilera. *Litterae Vasconicae* 3. 293-325.
- De Rijk, Rudolf P. G. 1970. Vowel interaction in Biscayan Basque. *Fontes Linguae Vasconum* 5. 149-167.
- Elordui, Agurtzane. 1995. Bonapartek osaturiko bizkaieraren sailkapenak: iturriak eta erizpideak. In Ricardo Gómez & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991ko irailak 2-6) (ASJUren Gehigarriak 28)*, 433-463. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia.
- Ensunza, Ariane. 2009. Gernikako euskararen azterketa dialektologikoa. *Artxiker*. <https://artxiker.ccsd.cnrs.fr/artxibo-00698800> (2015/07/16).
- Ensunza, Ariane. 2013. Gandara eta De la Quadra: Gernikako eta Bermeoko euskara XVIII. mendean. *Euskalingua* 22. 6-12.
- Eraña, Ane. 2020. *Arabako euskararen dialektalizaziorantz: aditz-morfologia aztergai*. Gasteiz: UPV/EHUko master amaierako lana.
- Etxaide, Ana María (arg.). 1984. *Erizkizundi Irukoitza*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Etxazarra, Ainhoa. 2012. *Bizkai sartaldeko XIX. mendeko zenbait dotrinaren azterketa*. Gasteiz: UPV/EHUko master-tesia.
- Etxebarria, Nagore. 2007. 1708ko eskuizkribu argitaratubakoa bizkaieraz. *Euskalingua* 11. 67-94.
- Etxebarria, José María. 2009. *Amorebieta-Etxanoko hiztegi etnografikoa*. Zornotza: Amorebieta-Etxanoko Udala. <https://hiztegia.ametx.net> (2015/07/19).
- Euskaltzaindia. 2013. *Euskal Herri Hizkeren Atlas V (Izen morfologia)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Francis, Winthrop Nelson. 1983. *Dialectology*. Londres & New York: Longman.
- Gaminde, Iñaki. 1984-1985. *Aditza bizkaieraz*, 3 lib. Iruñea: Udako Euskal Unibertsitatea.
- Gaminde, Iñaki. 1990a. Sozietiboa denbora alorrean Bizkaian. *ELE* 6. 25-32.
- Gaminde, Iñaki. 1990b. Ezezko nominalizazioak bizkaieraz. *Uztaro* 0. 85-98.
- Gaminde, Iñaki. 1991a. Ablatiboaren balioak bizkaieraz. *Litterae Vasconicae* 5. 177-190.
- Gaminde, Iñaki. 1991b. Adjektiboa *egon* aditzarekin bizkaieraz. *Litterae Vasconicae* 5. 191-200.
- Gaminde, Iñaki. 1999. Elosu, Nafarrete eta Urrunagako euskaraz. *Fontes Linguae Vasconum* 81. 241-262.
- Gaminde, Iñaki. 2002. Bizkaiko euskararen ezaugarri fonologiko batzuen inguruan. *Euskalingua* 1. 4-14.
- Gaminde, Iñaki. 2007. *Bizkaian zehar. Euskararen ikuspegi orokorra*. Bilbo: Mendebalde Kultur Alkartea.
- Goikoetxea, Ion. 1982. *Juan Bautista Gamiz Ruiz de Oteo: poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*. Gasteiz & Bilbo: Arabako Foru Aldundia & Euskaltzaindia.
- Gómez, Ricardo. 2005. De re etymologica: vasc. *-(r)antz* 'hacia'. In Pilartxo Etxeberria & Henrike Knörr (arg.), *Nerekin yaio nun. Txillardegiri omenaldia*, 273-280. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Haensch, Günther. 1962. Algunos caracteres de las hablas fronterizas catalano-aragonesas del Pirineo (Alta Ribagorza). Contribución al estudio del problema de los dialectos llamados de transición. *Orbis* 11. 75-110.
- Hernández Campoy, Juan Manuel. 1999. *Geolingüística. Modelos de interpretación geográfica para lingüistas*. Murcia: Universidad de Murcia.

- Hualde, José Ignacio & Iñaki Gaminde. 1997. Vowel interaction in Basque: a nearly exhaustive catalogue. *ASJU* 31(1). 211-245.
- Irigoyen, Alfonsito. 1958. Curiosidades y observaciones sobre el dialecto vizcaíno literario. *Euskera* 3. 105-132.
- Kahane, Henry. 1951. The sea as medium of linguistic diffusion. *Italica* 28(4). 287-291.
- Kaltzakorta, Jabier. 1999. Sebastián Antonio de Gandararen euskal lanak. *Euskera* 44(1). 129-209.
- Kaltzakorta, Jabier. 2010. 1721. urteko Eibarko koplak zaharrak. *Litterae Vasconicae* 11. 9-33.
- Kardaberaz, Agustin. ca. 1762. *Doctrina cristiana edo Cristiñau doctrinea*. Iruñea: [s.n].
- Knörr, Henrike & Koldo Zuazo (arg.). 1998. *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta tesuak*. Gasteiz: Eusko Legebiltzarra.
- Lakarra, Joseba Andoni. 1983. Acto para la nochebuena. Texto y traducción. In Henrike Knörr (koord.), *Gabonetako Ikuskizuna (Acto para la nochebuena)*. Pedro Ignacio de Barrotia. *Argitalpen kritikoa, itzulpena eta zenbait ikerlan*, 75-125. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
- Lakarra, Joseba Andoni. 1984a. Bertso Bizkaitarrak (1688). *ASJU* 18(2). 89-114.
- Lakarra, Joseba Andoni. 1984b. Bizkaiera zaharreko ablatiboaz. *ASJU* 18(1). 161-193.
- Lakarra, Joseba Andoni. 1986. Bizkaiera zaharra euskalkien artean. *ASJU* 20(3). 639-682.
- Lakarra, Joseba Andoni. 1996. *Refranes y Sentencias (1596)*. *Ikerketak eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lakarra, Joseba Andoni. 2004. *Lazarragaren eskuizkribua (XVI. mendea)*. *Lehen hurbilketa*. Madril: Edilán-Ars Libris.
- Lakarra, Joseba Andoni. 2008. Aitzineuskararen gramatikanantz (malkar eta osinetan zehar). In Xabier Artiagoitia & Joseba Andoni Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren omenez*, 451-490. Bilbo: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba Andoni. 2013. Euskararen historiaurrearen berreraiketa sakonagorako: forma kanonikoa, tipologia holistikoa, kronologia eta gramatikalizazioa. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba Andoni Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 275-324. Gasteiz: UPV/EHU.
- Lekuona, Juan Mari, José Ignacio López de Luzuriaga & Antxon Narbaiza. 1992. *1685eko koplak zaharrak*. Eibar: Ego ibarra.
- McIntosh, Angus, Michael Samuels & Michael Benskin. 1986. *A linguistic atlas of Late Mediaeval English*. Aberdeen: Aberdeen University Press. <https://www.lel.ed.ac.uk/ihd/elalme/elalme.html> (2016/09/02).
- Mitxelena, Koldo. 1955. La doctrina cristiana de Betolaza (1596). *BAP* 11. 83-100 (Berrargit. *OC* 11, 187-204).
- Mitxelena, Koldo & Manuel Agud (arg.). 1958. *N. Landucci. Dictionarium Linguae Cantabricae (1562)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. (Berrargit. *OC* 12, 199-363).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Mogel, Juan Antonio. 1803. *Confesino ona edo ceimbat gauzac lagundu biar deutseen confesinuari ondo eguiña izateco*. Gasteiz: Fermin Larumbe.

- Mogel, Juan Antonio. 1881 [ca. 1802]. *El doctor Peru Abarca*. Durango: Julian de Elizalde.
- Montes, José Joaquín. 1982. *Dialectología general e hispanoamericana*. Bogotá: Publicaciones del Instituto Caro y Cuervo.
- Mounole, Céline. 2020. Lazarraga eskuizkribuaren gramatika. In Gidor Bilbao, Ricardo Gómez, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgell, *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa*, 67-235. Bilbo: UPV/EHU.
- Mujika, Serapio. 1908. El vascuence en los archivos municipales de Guipúzcoa. *RIEV* 2. 725-733.
- Ondartza, Iker. 2020. *Zenbait ezaugarri araberaren definiziorako*. Gasteiz: UPV/EHUko gradu amaierako lana. <https://addi.ehu.es/handle/10810/49212>.
- Ormaetxea, Jose Luis. 2002. *Aramaioko euskara*. Aramaio: Aramaioko Udala.
- Ormaetxea, Jose Luis. 2008. Otxandioko hizkera: adinaren araberako bariazioa. *Fontes Linguae Vasconum* 108. 249-262.
- Ozaeta, Arantza. 1992. Arrasateko testu zahar bi. *ASJU* 26(3). 793-800.
- Pagola, Rosa Miren. 1991. *Dialektologiaren atarian (euskal dialektologiaren historiara hurbilketa)*. Bilbo: Mensajero.
- Pagola, Rosa Miren (koord.). 2004. *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: bilduma osoaren edizio digitala*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Perea, María Pilar. 2007. Dedialectalization or the death of a dialect: The case of the catalan subdialect spoken in the Costa Brava. *Dialectologia et Geolinguistica* 15. 77-89.
- Petit, Daniel. 2007. Archaisme et innovation dans les langues indo-européennes. *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris* 15. 13-55.
- Reguera, Iñaki. 2012. La brujería vasca en la Edad Moderna: aquelarres, hechicería y curanderismo. In Jesús María Usunariz (arg.), *RIEV. Cuadernos, 9. Akelarre. La caza de brujas en el Pirineo (siglos XVIII-XIX). Homenaje al profesor Gustav Henningsen*, 240-283. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Rodríguez Adrados, Francisco. 1952. *La dialectología griega como fuente para el estudio de las migraciones indoeuropeas en Grecia*. Madrid: Ediciones Clásicas.
- Rollo, William. 1925. *The Basque dialect of Marquina*. Amsterdam: H. J. Paris.
- Ros, Ander. 2011. Nerbioi goieneko euskararako material gehiago: xvii. mende amaierako Urduñako berba zerrenda bat. *ASJU* 45(1). 387-402.
- Ruiz de Larrinaga, Juan. 1954, 1957, 1958. Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte. *BAP* 10. 231-302; *BAP* 13. 220-39, 330-48, 429-452; *BAP* 14. 397-443.
- Santazilia, Ekaitz. 2020 [2015]. Artxibora itzultzearen garrantziaz: Maria Angela de Txakartegiren xviii. mendeko Mutrikuko gutuntxo. *Lapurdum* 20. 271-281.
- Sarasola, Ibon. 1983. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos. *ASJU* 17. 69-212.
- Trask, Robert Larry. 1995. On the history of the Non-Finite Verb Forms in Basque. In José Ignacio Hualde, Joseba Andoni Lakarra & Robert Larry Trask (arg.), *Towards a History of the Basque Language*, 207-234. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Trudgill, Peter. 1982. The contribution of sociolinguistics to dialectology. *Language Sciences* 4(2). 237-250.
- Trudgill, Peter. 1988. On the role of dialect contact and interdialect in linguistic change. In Jacek Fisiak (arg.), *Historical dialectology. Regional and social*, 547-563. Berlin, New York & Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Ulibarri, Koldo. 2010. *Viva Jesus* dotrina: edizioa eta azterketa. *ASJU* 44(2). 41-154.

- Ulibarri, Koldo. 2013. Testuak kokatuz dialektologia historikoan: egiteetarik metodologiara. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba Andoni Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 511-532. Gasteiz: UPV/EHU.
- Ulibarri, Koldo. 2015 *Dotrinazko sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Urgell, Blanca. 1986. Egiaren kantaz I: testua eta iruzkinak. *ASJU* 20(1). 75-148.
- Urgell, Blanca (arg.). 2001. *Pedro Antonio Añibarro. Guero Guero*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Urgell, Blanca. 2020. Arabako euskara zer da? Gogoetak euskalkien mugez eta haien sailkapenaz. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara. Koldo Zuazori gorazarre*, 701-735. Bilbo: UPV/EHU.
- Uribe-Etxebarria, Oxel. 2008. *Euskerazko doktrinia Anzuelako berba moduan* (1825). *ASJU* 42(2). 139-209.
- Uribe-Etxebarria, Oxel. 2011. Gatzagako *Cristau-Doctrinia*: edizioa. *ASJU* 45(1). 139-219.
- Urquizu, Diego Lorenzo. 1737. *Liburu Virginia Santissimien errosario santuena*. Iruñea: Joseph Joachin Martinez.
- Veny, Joan. 1985. *Introducció a la dialectologia catalana*. Bartzelona: Enciclopèdia Catalana.
- Villasante, Luis (arg.). 1967. *P. A. Añibarro. Gramática bascongada (1820)*. Donostia: Gráficas Colón.
- Watkins, Calvert. 1966. Italo-Celtic revisited. In Henrik Birnbaum & Jaan Puhvel (arg.), *Ancient Indo-European dialects*, 29-50. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Williamson, Keith. 2004. On chronicity and space(s) in historical dialectology. In Marina Dossena & Roger Lass (arg.), *Methods and data in English historical dialectology*, 97-136. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Zabala, Juan Mateo. 1848. *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaíno*. Donostia: Ignacio Ramón Baroja.
- Zuazo, Koldo. 1998. Euskalkiak, gaur. *Fontes Linguae Vasconum* 78. 191-233.
- Zuazo, Koldo. 2006a. *Deba ibarreko euskara. Dialektologia eta tokiko batua*. Eibar: Badihardugu Euskara Elkartea.
- Zuazo, Koldo. 2006b. Deba ibarreko euskara zaharra. In Joseba Andoni Lakarra & José Ignacio Hualde (arg.), *Studies in Basque and historical linguistics in memory of R. L. Trask = R. L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz*, 1005-1030. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (= *ASJU* 40).
- Zuazo, Koldo. 2014. *Euskalkiak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2017. *Mendebaldeko euskara*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo & Urtzi Goiti. 2016. *Uribe Kosta, Txorierrri eta Mungialdeko euskara*. Bilbo: UPV/EHU.
- Zubiaur, José Ramón & Jesús Arzamendi. 1976. El léxico vasco de los refranes de Garibay. *ASJU* 10. 47-144.
- Zuloaga, Eneko. 2010. Nerbioi ibarraren iparraldeko hizkera XVIII. eta XIX. mendeetan (I): Bizente Sarriaren bizkaierazko sermoiak. *ASJU* 44(2). 393-435.
- Zuloaga, Eneko. 2013. Oharrak Nerbioi ibarreko euskara zaharraz eta *Viva Jesús* dotrinaren jatorriaz. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba Andoni Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 593-610. Gasteiz: UPV/EHU.

- Zuloaga, Eneko. 2016. Idatziaren leialtasunaz eta literatur bizkaieraren sorreraz. *Monumenta Linguae Vasconum. III. Jardunaldiak* jardunaldian irakurritako txosten argitaragabea (2016/12/20).
- Zuloaga, Eneko. 2018 [2015]. Diego Lorenzo Urkizuren 1740ko zortzikoak. *ASJU* 49(1/2). 179-201. <https://doi.org/10.1387/asju.18814>.
- Zuloaga, Eneko. 2019. Bizkaiko euskararen barne-banaketak *IbargC* kronikaren arabera. *Litterae Vasconicae* 17. 49-56.
- Zuloaga, Eneko. 2020. *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego-tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/49846>.
- Zumalde, Iñaki. 1986. xviii. mendeko testu euskeriko bat. *RIEV* 31. 933-41.

Ekialdeko euskararen komitatiboa polimorfismoaz harago¹

Eastern Basque comitative beyond polymorphism

Manuel Padilla-Moyano*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU) & HSE University

ABSTRACT: In this paper I analyse the comitative suffixes of Eastern Basque in the light of a corpus of historical Souletin —but not only. In addition to the exhaustive account of the morphological variation of this case, I undertake a study of the complex morpheme *-kila(n)*. After the analyse of the data, under Gavel's inspiration, and based on both typological and philological arguments, I will propose that once the case system of Eastern Basque had two different comitatives.

KEYWORDS: Eastern Basque; case system; comitative; allative; polymorphism.

LABURPENA: Artikulu honetan ekialdeko euskararen komitatiboaren atzizkiak azterkatzen ditugu, nagusiki Zuberoako euskara historikoaren corpusaren argitara. Komitatiboaren aldakortasun morfologikoaren kontu zehatza errendatzeaz gainera, arta berezia eskainiko diogu *-kila(n)* morfema konposatuari. Datuen analisiaren ondoren, Gavelen inspirazioaz, eta argudio tipologiko eta filologikoetan oinarrituz, (ekialdeko) euskararen kasu sistemak behiala bi komitatibo bereizten zituela proposatuko dugu.

HITZ GAKOAK: ekialdeko euskara; kasu sistema; komitatiboa; adlatiboa; polimorfismoa.

¹ Lan hau ondoko ikerketa talde eta proiektuetan kokatzen da: *Monumenta Linguae Vasconum V: periodizazioa eta kronologia* (Ekonomia eta Lehiakortasun Ministerioa, FFI2016-76032-P); *Euskal Hizkuntzaren Historia eta Hizkuntzalaritza Historiko Konparatua* (Eusko Jaurlaritza, GIC. IT698-13) eta *Hizkuntzalaritza teorikoa eta diakronikoa: gramatika unibertsala, hizkuntza indoeuroparrak eta euskara* (UPV/EHU, UFI11/14). Bihoaz ene eskerrak Beñat Oyharçabali eta Blanca Urgelli, egin dizkidaten oharrengatik; eskerrak, halaber, Alexandre Arkhipovi eta Joseba A. Lakarrari, gaiaz izandako trukaketa aberasgarriengatik. Erran gabe doa, nihaur naiz presenteko lanaren falta eta gabezien erantzule bakarra.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Manuel Padilla-Moyano. IKER - UMR 5478. Errobiko Campusa. Gaztelu Berria. Paul Bert plaza, 15 (64100 Baiona) – manuel.padilla@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-2051-2885>

Nola aipatu / How to cite: Padilla-Moyano, Manuel (2016 [2021]). «Ekialdeko euskararen komitatiboa polimorfismoaz harago». ASJU, 50 (1-2), 233-255. (<https://doi.org/10.1387/asju.22864>).

Jasoa/Received: 2019-09-01; Onartua/Accepted: 2020-09-10.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

1. Sarrera

Kasu gramatikal gisara, komitatiboa hainbat hizkuntza uraliko, altaiko, nakh-dagestan eta dravidikotan ezagutzen da, bai eta yukaghir, txuktxiera eta osetieran. Kasu polisemikoa da: haren funtzio nagusia pluralgilearena da, koordinazioari lotua; semantikoki «konpainia» adierazten du, bai eta aski ñabarra izan daitekeen balio andana bat (cf. Arkhipov 2009). Komitatiboaren balio zentrala honela definitu daiteke: ekintza edo gertakizun batean bi partaideren arteko laguntza, bi partaide behar direlarik: lagundua dena (*accompañee*) eta laguntzen duena (*companion*); gainera bada *relator* delakoa, hots, bi partaideen arteko erlazioa kodetzen duen baliabide morfosintaktikoa —euskaraz *-(r)ekin* kasu marka—; rol horietaz, ikus Stolz, Stroh & Urdze 2006.

Euskalaritzan maiz *soziatibo* terminoa baliatzen da,² baina hemen saihestuko dugu, komitatiboaren barneko ñabarduretarik bat baizik ez delako. Hungarierak du, edo zuen, komitatiboaz gainera, soziatibo beregain bat (Stolz, Stroh & Urdze 2013). Bide hertsiko soziatibo horrek hauxe adierazten du: i) pertsona, zeinaren konpainian gauzatzen baita ekintza; edo ii) ekintzaren partaide baten gauzak, ekintza horretan beren edulearekin batean parte hartzen baitute (cf. lat. *socius*).

Historian gaindi bezala egun ere, euskararen komitatiboak aldakortasun formal nabarmena erakusten du. Ezaguna denez, mendebaldeko mintzoetan, *-ki(n)* atzizkiarekin batera ala ez, *-gaz* morfema erabiltzen da. Ekialdeko mintzoetan, batetik, komitatiboaren atzizkiak bukaerako *-n* peitu du eta, bestetik, *-(r)ekila(n)* morfema ere ager daiteke. Uste dugu *-n* gabeko atzizkia dela komitatiboaren morfemaren aldaera zaharrena; bihoaz Gavelen hitzak: «La forme la plus primitive de la désinence caractéristique de l'unitif serait dans *-eki*, mais on a pris l'habitude de lui ajouter souvent un suffixe exprimant une idée de *locatif*» (1929: 26). Ondoren Traskek *-ki* berrikuntza zatekeela proposatu zuen, *-ekiko* bezalako sekuentziek eragin analogiaz sortua; aldiz, Mitxelenak eta Gómezek kontrakoa uste dute (Gómez 2005: 275).

Kasu markaren jatorriaz denaz bezainbatean, van Eysek (1879: 76) **(r)-e-kide-n* ‘-(r)en konpainian’ etimologia proposatu zuen:³ **(r)e-kide-n* > *-(r)e-kie-n* > *-(r)-eki-n*. Tradizioak van Eysen etimologia onetsi badu ere (Lafon 1965: 196; Mitxelena 1972: 297; Trask 1997: 210), Manterolak, funts onen gainean, zenbait objektzio egin dio:

Zenbait arazo ditu hipotesi honek: *ide* aldaera aintzat hartuta, badirudi herskaria berria dela (EHHE s.v. *idel/kide*), hitza elkartuetan bigarren osagai gisa agertzearen ondorio, eta ez dirudi sintagma modu horretan *-kide* aldaera agertzeko aukerarik dagoenik (*-ide* agertu beharko litzateke); *-ki* eta *-kila* aldaerak baditu soziatiboak, eta *-kien*, arkaismo moduan azaldu beharrean, bestela azal liteke, ez baita, beharbada, kasualitatea gen. pl. *hekien* eta halakoak dituzten hizkeretan aurkitzea; azkenik, errazagoa litza-

² Frantsesez idatzitako literaturan *unitif* ere kausitzen da (Darrigol 1830; Belsunce 1858 [Mounole 2003]; Gavel 1929; Lafittek 1944; Lafon 1951, 1955); gainera, *accompagnatif* ere baliatu da (Oyharzábal 1991).

³ Etimologia hori Schuchardtena (1893: 29 *apud* Manterola 2015: 469; 1947: 61) zela pentsatu bada ere, Lafonek (1936: 67-68) argitu zuen bezala —eta Gómezek (2005: 275, 5. oharra) gogoratu—, egiakzi van Eysena da: «Il faudra donc décomposer *kin* en *ki-n*. Le seul mot que nous sachions dont *ki* puisse dériver, c'est *kide*» (1879: 75-76).

teke, gainera, aditzondoetako *-ki* atzizkiarekin lotzea, Schuchardtek berak nahi duen bezala. Bestalde, hona zer dioten Heinek eta Kutevak: «The data supporting this pathway are not entirely satisfactory» (2002: 91-92). Beste aukera bat izan liteke *-ki* atzizkia izatea hor, *-n* inesiboarekin. (Manterola 2015: 469, oin-oharra)

Manterolak, Schuchardti jarraituz, *-ki* atzizkia seinatzen du komitatiboaren sorreran; hein batean, lotura hori egina zen, alderantzizko norabidean egina ere (Darriol 1830: 87). Gavelek ere ber ideia erabili zuen: «[Les diverses formes de la désinence de l'unitif] comportent ensuite un élément *ki* que l'on peut très vraisemblablement identifier avec le suffixe *ki* utilisé pour former des adverbes à l'aide des adjectifs» (1929: 25). Euskararen komitatiboaren etimologiaren gaineko ikerketaren *state-of-the-art* Lakarrak markatzen du, besteak beste, aitzineuskararentzat *ekhin* aditz komitatiboa proposatuz (2018: 172-175).

Alderdi semantikoari dagokionez, ezaguna da euskara historikoan komitatiboaren markak koordinazioa ere adieraz zezakeela, *X-rekin Y* 'X eta Y' bezalako sintaxietan (ikus § 5). Erabilpen horren itzaltzearekiko kontrastean, azken mendeetan komitatiboaren marka bestelako balioak bereganatuz joan da: «In western dialects, the instrumental has been lost in productive usage and the comitative is used in its place to express instrument or means» (Hualde 2003: 184).

Lan honetan ekialdeko euskararen komitatiboa aztertuko dugu, Zuberoako euskara historikoaren corpusari arreta berezia eskainiz.⁴ Lehenik, komitatiboaren morfemaren bukaerako sudurkariaren agerpenaren kontu zehatza errendatuko dugu (§ 2); bigarrenik, *-(r)ekila(n)* atzizkia aztertuko dugu, haren balioari (§ 3.1) zein agerpenari lotuz (§ 3.2); ondoren, *-(r)ekiko* & *-(r)ekila(n)ko* sekuentzien (§ 4) eta *X Y-reki* 'X eta Y' koordinazio zaharraren (§ 5) lekukotasuna ekarriko dugu; azkenean, hipotesi bat formulatuko dugu *-(r)ekila(n)* atzizkiari buruz eta (ekialdeko) euskararen komitatiboaren bilakaeraz (§ 6).

⁴ Hizkuntza osoarentzat *Euskal Klasikoen Corpora* baliatu dugu (EKC), eta Zuberoako euskara historikoarentzat guharen tesiarena (Padilla-Moyano 2017), xvi.-xix. mendeetako testuez osatua. Hona zerrenda, *OEH*ren laburdura sistemari jarraikiz: Lç (hiztegiñoa), O (*Pro; Po*), Bela, Saug, Etchart, Tt (*Onsa; Arima*), PrS, Bp, CatOlo, Othoitce, Mst, IP, Ressegue, Stful, Mercy, NLilia, Egiat (I), Edipa, Xarlem, UskLi, CatS, Meditacioniac, CanBel, Etch, Chacho AztiB, Archu Fab, MaiMarHil, Myst, Ip (*KurBD, Dial*), Urruty (*EvS; Epiit*) eta SGrat. Fartsa xaribarikoei doakienean (Urkizu 1998), ez ditugu *AstLas* laburduraz aipatuko, testu bakoitzaren izenburuz baizik: *Bala eta Vilota, Boubane eta Chilhoberde, Cabalçar eta bere familia, Chiveroua eta Marceline, Jouanic Hobe eta Arlaita, Malqu eta Malqu-lina, Petit Jean eta Sebadina, Petitun eta Peti-Hun, Pierris eta Catiche, Pierrot eta Charrot, Planta eta Eleonora, Recoquillart eta Arieder eta Saturna eta Venus*. Gainera, corpusak *OEH*tik kanpoko testu hauek ere hartzen ditu: *SteEli (Sainte Elisabeth de Portugal* pastorala, ca. 1750; Euskal Erakustokiaren liburutegia, Ms. 14), *DKhi (Doctrina khiristia haurren instruccionetaco*, Cluzeau, Baiona, 1812; Vinson 171.c), *Khurutch (Khurutchiaren bidiaren eguïteco praticac eta othoitciac*, Vivent, Oloroe, 1838; Vinson 218), *HOrdre (Heren-Ordreco escu libria igante-bestetaco officio berrieki*, Lapeyrette, Oloroe, 1860; Vinson 314) eta *Catuchuma españoul* eskuizkribua (Hauze, 1899; Baionako Diozesaren Liburutegian atzema, katalogatu gabe).

2. Komitatiboaren polimorfismoa Zuberoan: *-(r)eki(la) vs. -(r)eki(la)n*

Les désinences déclinatives varient dans chaque dialecte ; elles expriment avec précision les nuances les plus fugitives de la pensée : *ganat* 'vers, jusqu'à' désigne le mouvement et la tendance ; *gana* détermine la proximité. Les désinences *tara* et *tarat*, *ki* et *kin*, présentent les mêmes différences de signification. (Chaho & d'Abbadie 1836: 36)

Zorigaitzez, Chahok ez zuen komitatiboaren atzizkiez gehiago zehaztu; halere, ez dirudi deus anitzez konkretuagorik deskriba zezakeen.⁵ Izan ere, *-ki* & *-kin* pareak banaketa dialektal bati obeditzen dio: oro har, *-n* gabeko forma ekialdeko mintzoetakoa da: hego-nafarrera, behe-nafarrera, zuberera gehi Pirinioetako mintzoak. Halere, Zuberoan *-n* dun alomorfoa ere agertzen da.

Oro har, *-n* aiseago ageri da *-(r)ekilan* atzizki konplexuari lotua *-(r)ekin* atzizkiari baino. Alde horretatik, Maisterren testigantza aipatzekoa da zeren, kasik beti *-ki* emanik —434 aldiz, salbuespen bakarra *hekin* delarik (IV 18, 3)—, atzizki konplexua erabiltzean sudurkariduna nahiago baitu —13 aldiz *-kilan*, *vs.* 2 aldiz *-kila*—. Zuberoan *-n* duten aukerak ezagunak izan arren, uste dugu kanpoko eraginei lotuak dira. Hainbatetan ageri bezala (Padilla-Moyano 2017: 19-21), Oihenartek edo Tartasek joera nabarmena dute Zuberoatik kanpoko hizkuntza ezaugarrien agerrarazteko, eta hala dirudi komitatiboaren sudurkariari doakionean ere. XIX. mendeko lekukotasunak direnaz bezainbatean, *-(e)kin* alomorfoaren agerpenak batez ere Oloroeko diocesaren desegitearen ondorioz Baionara so dauden zenbait egileren ekoizpenenari lotua da (Padilla-Moyano 2015).

Azkenean, herri antzertiaren tradizioan gertatzen dena aipatzekoa da. 1. taulak erakusten duenez, trajeria eta asto lasterretan *-n* dun komitatiboan agerpena praktikan *-(r)ekilan* atzizkiari estekatua da; bestela erraiteko, herri antzertian bada *-kilan*, baina ez *-kin* —gogora bedi *Canico eta Beltchitina* Amikuzeko testua dela—. *Chiveroua eta Marcelina* fartsaren testigantza aski ilustragarria da: bada *españul* bat —izenik gabe, *Españula* deitua— eta Arnegi izeneko *manex* bat. Pertsonaia hauen karakterizazio linguistikoan zuberotar ez diren hizkuntz ezaugarriak agertzen dira —adibidez, *douçou* bokalismoa—, eta horien artean sailkatzekoa da komitatiboaren *-n*-dun atzizkia: *nirekin* (*Chiveroua*, 110. lerroa), *zurekin* (168 & 172), *markekin* (119), *hunekin* (185); bestenez, *-(r)eki* 44 aldiz agertzen da.

⁵ Idazle bezala, Chahok berak ez ditu *-n* dunak eta gabeak desberdin ematen. *Ariel*-eko idazki batzuk ez dira zubereraz eginak, *nafar-lapurterarat* gehiago ala gutxiago hurbiltzen diren barietateetan baikik, edo amikuzeraz. Horrela, «Espainako berriak» izenburu duenean (*AztiB* IV & VI), honako *-n*-dun komitatiboak ageri dira: *emaztiarekin*, *alabarekin*, *eskuekin*. «Donapaleuko populian eta republicain aldeko pharthez laborarier, ofizialer, langiler eta Braseruer» (*AztiB* VIII) testuan: *horiekin*, *maskerekin*; «Nekazale baten kontseilua Lapurtar laborarier, ofizialer eta langileer» (*AztiB* IX): *legekin*, *egitearekin*, *gelditzearekin*, *harekin*, *batzuekin* & *argituekin*. «Jaunak!» (*AztiB* XI): *seindimendiekin*. Berez zubereraz idatziak direnen artean, hauek aurkitu ditut: *aphaltziarekin* (XVI), *hainatziarekin* (XVI) & *familiarekin* (XVI). Guztiarekin, Chahok *-eki* erabiltzen du maizenik.

1. taula

Komitatiboaren polimorfismoa Zuberoan*

	-ki	-KIN	-kila	-kilan
O <i>Pro</i> ca. 1600	29	4 ⁺	3	—
Bela ca. 1600	3	—	—	—
Saug ca. 1600	7	—	—	—
Etchart 1616	67	—	—	—
O <i>Po</i> 1657	26	7	4	—
Tt <i>Onsa</i> 1666	38	39	17	—
Tt <i>Arima</i> 1672	21	12	15	—
<i>PzS</i> 1676	20	—	—	—
Bp 1696	137	—	—	—
<i>CatOlo</i> 1706	59	—	—	—
<i>Orhoitce</i> 1734	60	—	—	—
<i>IP</i> 1757	11	—	1	—
Mst 1757	432	1	2	13
Ressegue	38	—	—	—
<i>Petit Jean</i> 1769	16	—	2	—
<i>StJul</i> 1770	113	—	14	—
Mercy 1780	32	—	1	—
<i>NLilia</i> 1782	25	—	2	—
Egiat I 1785	61	3	66	—
<i>Chiveroua</i>	44	5 ^{**}	16	—
<i>Bala</i> 1788	—	—	1	1
<i>Jouanic</i> 1788	7	—	3	—
<i>Boubane</i>	25	—	2	—
<i>Edipa</i> 1793	106	—	10	—
<i>Xarlem</i> ca. 1800	158	—	26	7
<i>SteEli</i> ca. 1800	122	—	19	—
<i>Malqu</i> 1807	45	—	7	5
<i>DKhi</i> 1812	61	—	—	—
<i>UskLi</i> 1814	104	2	20	—
<i>CatS</i> 1836	125	2	—	—
<i>Khurutch</i> 1837	18	—	—	—
<i>Meditacioniac</i> 1844	179	1	—	—
<i>KurBD</i> 1847	25	—	—	—
Etchahun	99	14 ⁺	16	1
<i>CanBel</i> 1848	32	27 ^{**}	7	9
Archu 1848	13	5	—	1
Chaho <i>AztiB</i>	36	15	3	3
<i>Myst</i> 1852	49	—	—	—
<i>MaiMarHil</i> 1856	94	16	1	—
<i>Ip Dial</i>	40	—	—	—
<i>HOrdre</i> 1860	67	8	1	—
Urruty <i>EvS</i> 1873	89	—	—	—
Urruty <i>Epit</i> 1873	16	—	—	—
<i>SGrat</i> 1879	24	—	—	—
<i>Catuchuma</i> 1899	43	—	—	—
<i>Orotara</i>	2.787	161	245	40

* Lerro ilunduek herri tradizioko eta tradizio mistoko testuak bereizten dituzte.

** Bost agerraldi horiek zuberotar ez den pertsonaia bati dagozkio.

3. *-(r)ekila(n)* morfema

3.1. *-(r)ekila(n)* morfemaren balioaz

Traskentzat *-(r)ekila(n)* atzizkiak «appears to have been extended by means of the adverbial suffix *-la*» (1997: 202), eta Orpustanek (1994) «atzizki luzatu» deitzen du, arras bakan ageri diren *-tila* eta *-gatila* bezala (ikus beherago, atal honetan). Beraz, euskalarien artean *-(r)ekila(n)* morfema eratorria delako ustea hedatu da, «atzizki luzatu» deiturak salatzen duenez: *-(r)ekila(n)* berrikuntza litzateke —berrikuntza zaharra, Etxepare eta Leizarraga lekuko—. Egungo euskararen komitatiboaren atzizkiek ber balioak adierazi arren, baliteke historikoki kontuak diferente izatea. Gavelek (1929: 26) euskararen komitatiboaren atzizkien garapenaren gaineko hipotesi bat proposatzen du, zeinaren arabera:

- i) *-eki* baita komitatiboaren atzizkirik zaharrena;
- ii) *-n* erantsi baitzaio lokatiboaren ideia adierazteko;
- iii) *-ekila* atzizkiak bi interpretabide baititu:
 1. = *-ala* adlatiboa, eta beraz *-ekila* mugimenduari lotu komitatiboa adierazten zuen; edo
 2. = *-la* moduzkoa, eta beraz komitatiboaren ideia indartzen zukeen, kasik pleonastikoki;
- iv) *-ekilan* atzizkirik berriena baitateke; eta
- v) denborarekin, komitatiboaren forma ezberdinek adieraz zitzaketen *ñabardurak* galduz joan baitira.

Gavelen iruzkinak biziki interesgarriak iruditzen zaizkigu, egun aldakortasun librean diren alomorfoak behiala morfema bereziak zirelako hipotesia funtsatzen baitute.⁶ Bestalde, Lacombe bere denborako garaztar baten testigantza interesgarria jaso zuen, *-ki(n)* & *-kila(n)* parearen arteko kontrasteaz —justuki Gavelen hipotesian bezala, baina atzizkiak alderantziz erabiliak—:

Au témoignage d'une dame qui fut la plus assidue des auditrices de M. Lacombe pendant les six années qu'il fit un cours libre de langue et littérature basques à la Sor-

⁶ «La forme la plus primitive de la désinence caractéristique de l'unitif serait donc *-eki*, mais on a pris l'habitude de lui ajouter souvent un suffixe exprimant une idée de *locatif*; cela est fort naturel, puisque, la plupart du temps, l'idée d'union précise, jusqu'à un certain point, un lieu : quand je dis : « Mon frère était avec moi », je donne par la même une indication sur l'endroit où se trouvait « mon frère ». Il est à présumer qu'au début on employait la forme *-ekin* uniquement lorsque l'idée d'union s'accompagnait d'une idée de locatif sans mouvement, puisque [...] le suffixe *-n* est la caractéristique de cette sorte de locatif. Quant à la forme *-ekila*, si son élément final *-la* est à identifier avec le suffixe *-la* = *-ra* qui sert à exprimer le mouvement vers un lieu, la forme *-ekila* aura été employée d'abord lorsqu'il y avait mouvement, par exemple dans les phrases telles que « venez avec moi ». Si, au contraire, ce même élément est à identifier avec le suffixe *-la* qui sert à exprimer une idée de manière, son addition à la désinence *-eki* ne nous surprendra pas trop non plus, puisque, après tout, indiquer avec qui ou avec quoi se trouve une chose ou une personne, c'est préciser sa manière d'être. Quoi qu'il en soit, il a dû arriver un moment où les trois formes *-eki*, *-ekin* et *-ekila* se sont employées à peu près indifféremment, et où même une quatrième forme *-ekilan* a pris naissance par addition du suffixe *-n* que nous trouvons dans *-ekin*. Seulement le souletin paraît à peu près être le seul dialecte qui ait conservé concurremment les quatre formes ; dans la plupart des autres régions, l'usage n'en a finalement retenu que deux ou trois, ou même une seule (en labourdinois et en bas-navarrais la forme usuelle est *-ekin*)». (Gavel 1929: 26)

bonne, *-kin* et *-kilan* ne sont pas synonymes en cizain : *egoin nuzu zu(r)ekilan*, par exemple, s'opposerait (idée de permanence) à *zurekin jiten bada* (action transitoire, si j'ose dire). (Lafon 1936: 68)

Ondoko aipuan, Lafittek Gavelen proposamena laburbildu zuen, *-(ar)ekila* atzizkiak adierazten zukeen mugimendu mota zehazturik:

La désinence de l'unitif se présente sous diverses formes qui ne sont en somme que des cas différentes de l'élément unitif *-ki* : nominatif *-ki*, inessif *-kin*, adlatif *-kila* et la forme surdéclinée *-kilan*. [...] *-kin* marque l'union réalisée : *aitarekin da* 'il est avec son père', *aitarekin doa* 'il va avec son père'. *-kila* marque un mouvement pour se joindre à quelqu'un : *aitarekila igorri dut* 'je l'ai envoyé avec son père'. *-kilan* est emphatique pour *-kin* ou *-kila*. Beaucoup de Basques ne respectent pas ces nuances. (Lafitte 1944: § 142)

Salbu Oyharçabalek,⁷ ondoko euskalariak ez dituzte Gavel-Lafitteren oharrak bere egin. Zail da neurtzea Gavel-Lafitteren formulazioaren gibelean noraino dartzan intuizioa; nolana ere, proposamenak halako *mugimenduzko komitatiboa* (Gavel) edo *komitatibo-adlatiboa* (Lafitte) suposa lezake, hots, komitatibo-instrumentalaz gain, mugimenduari edo batzearen ideiarri lotua litzatekeen komitatibo bereizi bat.

Excursus: *-tila* & *-gatila*

Komitatiboaren *-(r)ekila(n)* morfema konplexuak badu paralelo morfologiko perpektu prosekutibozko edo perlatibozko *-tila* atzizkian, arras bakan baina segurki leku-kotua Zuberoako testuetan. Lehen agerraldia Oihenarten neurtitzetan datza, guztiz paraleloa zaion *-gatila* motibatibozko atzizkiarekin batean (1).

- (1) *Jainko jauna gugatila, / Regnatu da zuretila*.⁸ «Le Seigneur Dieu, pour nous, a régné par le bois» (O *Po XXII 3*)⁹

Orpustanek *elatibo* bezala etiketatu arren (1994: 137), *zuretila* formaren balioa egiazki prosekutiboarena da; horrela konprenitzen da Lafonen itzulpenetik (1), Al-tunak eta Mujikak honela gazteleratua: «El Señor Dios ha reinado por el leño por nosotros» (2003: 447). Lafonen ustez, Oihenartek errimaren beharreatatik luzatu zuen *-ti*, «par analogie avec le suffixe *-kila*» (1955: 848). Ildo beretik, Orpustanen-

⁷ «La surdéclinaison à l'adlatif sur *-ki* [...] serait induite par le verbe de mouvement (Lafitte § 142). La nuance est en voie de disparition, et *-kila(n)* n'est le plus souvent qu'une variante libre de *-ki(n)*» (Oyharçabal 1991: 224). Bestenaz, Orpustanek ere gogoan izan du Lafitteren erremarka, baina ez du «Oihenarten hitzetan holakorik senditzen» (1994: 141).

⁸ Adibideetan, komitatibo sintagmak letra borobilean markatu ditut. Aditza ere markatu beharra izan bada, azpimarratuta eman dut.

⁹ Oihenarten olerki hau *Vexilla Regis* himno ospetsuaren itzulpen aski artistikoa da. Latinezko originalean, hauxe da hirugarren berseta: *Impleta sunt quae concinit David fideli carmine, dicendo nationibus: regnavit a ligno Deus*. xvii. mendean testua arramoldatua izan zen; nolana ere, *a ligno* beti ablatiboan datza —gogora dezagun, latinaren ablatiboa, besteak beste, bitartea (Means) adieraz dezake—. Hor-taz, beharbada gaizki ulertu batengatik, himno horren itzulpenik hoberentzat hartzen ohi den bertsioan Walter Kirkham Blount-ek iturritzko balioa (Source) eman zion: «God ruling the nations from a Tree» (*Office of Holy Week*, Paris, 1670).

tzat *-tila* & *-gatila* atzizkiak behar estilistikoek sorraraziak dira, «Oihenartek gramatikari burla ukan duen gogoia [...] hizkuntzaren ahaletaz baliatzea» (1994: 141).

Gure ikusteko maneran, ez da dudarik Oihenartek hizkuntzaren baliabideak maisutasunez erabiltzen zituela, literatura hizkuntzaren bideen urratzeko, eta pentsa daiteke bere denborako euskara mintzatuan emankor ez zen elementurik baliatu zuela, edo are sortu zukeela; dena den, «sorkuntzaren» ideia hori frogatzeke dago. Aldiz, guk dakigula, inork ez du erran Maister bat bere sormenaz balia ledin hizkuntza formarik kreaktzeko. Horra Oihenartez landara atzeman dugun *-tila* morfemaren ageraldi bakarra:

- (2) [...] *ceren hullan beiniç (dio Jaunac) amourecatic gaiçac oro, eç solamentç osoki, bena orano burutila gaintica arraberri ditçadan.* (Mst III 30, 1)

Lhanderen hiztegiak *burutik* «surabondamment» azpissarrera dakar, Foix-eko zuberera etiketaz, eta hori izan behar da *burutila* aldaeraren erranahia eta morfologia, bestalde latinezko iturrian irakur baitaiteke: *Quia prope sum, dicit Dominus, ut restaurem in universa, non solum integre, sed et abundanter et cumulate* (Kempis).¹⁰ Maister hizkuntzaren gaineko kontrol osoa erakusten duten idazleatarik dugu, eta ez soilik euskaraz. Bistan da, haren motibazioak ez ziren Oihenartek ukan zituzkeenak; nolana ere, hemen gauza bat segur da: *burutila* formaren azaleratzea ez da metrikaren hersturen ondorioa, Maisterren hizkuntza gaitasunaren araberrako ekoiuzpena baizik.

3.2. *-(r)ekila(n)* morfemaren lekukotasunak

Testuetan murgildu aitzin, gogora dezagun egungo deskripzio dialektaletan *-(r)ekila(n)* morfema ekialdera lerratua agertzen dela. Hala erakusten du EHHAK, galderaren arabera *-(r)ekila(n)* atzizkia han-hemenka agertuz eta aldatuz badoa ere, betiere Zuberoako eta Nafarroa Behereko zenbait inkesta-puntutara mugatua irudikatzen baitu.¹¹

Jada XXI. mendean, Iparraldeko egungo euskararen joerak aztertzen dituen Norantz proiektuaren datu baseak (Oyharçabal, Epelde & Salaberria 2009) datu interesgarriak eskaintzen ditu. Oro har, *-(r)ekila(n)* morfemaren agerpena arras minoritarioa da, 59 erantzunen artean kasik beti Zuberoako lekuko bati edo biri hertsatua. Fran-

¹⁰ Kempisen testuaren beste euskaratzaileen artean Pouvreaux du originalarekiko hurbiltasun handien atxikitzen: *Zeren hurbil nago, dio Jaunak, gauza guzien ez xoilki osoki, baina bai frankoki, neurri murrutz eta gandi berriz konplitzeko* (SP *Imit*) // *Ezen saihetsean nais es solament zu lebenbiziko zure bakan berris emateagatik, baiñan bai oraiño grazia berries zu bethetzeagatik.* (Arambillaga) // *Ezen hurbill naiz zureganik ez xoilki gauza guziak leheneko estatuan ezartzeko baiñan oraiño zu grazia berriez bethetzeko* (Chourio). Bestalde, ez dugu Davanten iruzkina ulertzen: «bürüteala (*bürütla*): nasaiki, zabalki» (2009: 160), *bürüte* hitzaren adlatibo mugatua inplikatzan baitu, baina Maisterren garaian halako asimilazio bokalikoak kasik lekukotu gabe ziren —eta guztiz lekukotu gabe Maisterren Zuberoa Garaian—.

¹¹ 1079. galderari (*Avec quel âne travailles-tu ?*) dagokion mapan *-kilan* Zuberoako Pagolan, eta Nafarroa Behereko Larzabalen, Garrüzen eta Armendaritzen ageri da. 1080. mapan (*Je travaille avec l'âne*), *-kilan* lekukotzen duten herriak beste batzuk dira: Zuberoan Lorraine, eta Nafarroa Behereko Arboti eta Bidarra. 1081. mapan (*Je me suis promené souvent avec les ânes*) *-kila* aukera desagertzen da. 1156. mapan (*Les poules sont contentes avec trois coqs*), Armendaritzen *kilan* dugu, eta Garrüzen ere. 1157. mapan (*Les canards ne se promènent pas avec le coq*), *-kilan* Zuberoako Lorraine eta Barkoxen ageri da. Azkenik, 1158. mapan (*Les canards ne se promènent pas avec les coqs*) *-kilan* Larrainen baizik ez da.

tsetetik abiatuz (*avec* preposiziotik), guztira hamabost galderak aukera ematen du komitatiboaren morfemen konparatzeko.

- Mugimendua adierazten duten predikatuei dagokienez, *venir* aditzarekin (A60, A61 & A62), Zuberoako hiztun gazte batek edo bik (Xila, Maila) besterik ez du *-(r)ekila(n)* erabiltzen; *partir* aditzarekin (C197: *Vous êtes parti à Paris avec le compagnon avec qui vous vivez*) bakarrik Zuberoako hiztun zahar batek (Gerbar); eta *marcher* aditzarekin (*Deux hommes marchaient dans la rue avec deux enfants*) batek baizik ez (Xila).
- Beste multzo batean erran-nahi estatiboa duten aditzak bereiz ditzakegu, zeinekin komitatiboak konpainia adierazten baitu. C48 (*J'habite chez Pierre avec son frère*) eta C196 galderari (*Cela est arrivé à la femme avec qui je vis*) Xilak bakarrik erantzuten dio *-(r)ekila(n)* morfemaz; C179 galderari (*Nous ne voulons pas que Beñat reste avec nous*), aldiz, Xilak, Mailak eta Nafarroa Behereko Anizek erantzuten diete atzizki konposatua erabilia.
- Azken multzoa aditz poliadikoen definitzen dute, erran nahi baita berez gutxienez bi partaide behar duten aditzek. *Se marier* aditzarekin (C15 & C251) Zuberoako bi gazte (Xila eta Maila) *-(r)ekila(n)* atzizkiak baliatzen dira bi aldiz, eta adin ertaineko hiztun bat (Yosan) behin, fokalizazio testuinguru batean: *Peio a dit à Maddi que c'est avec elle qu'il veut se marier* > *Peiok erran diozū Maddii haikilan nai zela ezkuntü*). Bestalde, *parler* (*de X avec Y*) aditzarekin, C49 galderan (*J'ai parlé de son chien avec Peio*) orain arte aipatu diren Zuberoako hiru hiztunek *-(r)ekila(n)* ematen dute, gehi Nafarroa Behereko beste hiztun zahar batek (Aniz); aldiz, C50 galderan (*J'ai parlé de Peio et Maddi avec leurs amis*) Xila gazteak baizik ez. C309 galderan ere (*Je ne parle qu'avec Peio*) *parler* aditza agertzen da, baina ez da argi poliadikotzat har daitekeenez; hor Xila eta Maila gazte zuberotarrek *-(r)ekila(n)* erabiltzen dute. Bestalde, C309 galderan (*Je parle souvent avec des personnes à qui les vieux films plaisent*) *parler* aditzak 'harremanetan izan' adiera hartzen du, eta ez da batere erantzunik *-(r)ekila(n)* morfema konplexuarekin.
- Azkenean, B89 galderan (*Avec un peu d'aide, il peut se lever du lit*) frantsesaren *avec* preposizioak eta euskararen komitatiboak morfemak modua adierazten dute; hemen ere Zuberoako bi hiztun gazte berek ematen dute *-(r)ekila(n)*.

Datu horiek interpretatzeko manera sinpleena litzateke, beharbada, hiztun baikoitzari begiratzea. Hortaz, komitatiboaren morfema erabiltzean ageri da Xila hiztun gazte zuberotarrak hamalauetarik hamahirutan *-(r)ekilan* ematen duela; salbuespen bakarra erlatiboak egitura bati dagokio: *Jun zia Paisea lagünaeki zuñ bizitzen beitzia*. Beste gazte zuberotar batek, Mailak, hamalauetarik zazpitan erabiltzen du morfema luzea, agerraldien banaketa honelakoa izanik: konpainiari dagozkion testuinguruetan, mugimenduarekin ala gabe, zortzitan hiru, eta aditz poliadikoen bostetan lau. Adineko hiztunei begira, Gerbar zuberotarrak bi aldiz eman du atzizki luzea: bata bururik gabeko erlatiboak egitura batean, *jun* aditzarekin, eta bestea *mintzatü* poliadikoarekin. Beste hiztun adindu batek, Nafarroa Beherekoak (Aniz), morfema luzearen beste bi agerraldi ematen du, bata *mintzatu* poliadikoarekin, eta bestea *egon* estatiboarekin.

2. taula

-(r)ekila atzizkiaren semantika* (kopuru absolutuak)

	mugimendua lagunduarengana	mugimendua lagunduaekin	mugimendua, orotara	mugimendurik ez	
<i>LVP</i> 1545	2	1	3	11	14
<i>Lç Test</i> 1571	5**	—	5**	1	6
<i>O Pro</i> ca.1600	2	—	2	1	3
<i>O Po</i> 1657	2	—	2	2	4
<i>Tt Onsa</i> 1666	5	3	8	9	17
<i>Tt Arima</i> 1672	2	2	4	11	15
<i>PrS</i> 1676	—	—	—	—	—
<i>Bp</i> 1696	—	—	—	—	—
<i>CatOlo</i> 1706	—	—	—	—	—
<i>Othoitze</i> 1734	—	—	—	—	—
<i>Mst</i> 1757	9	3	12	3	15
<i>IP</i> 1757	1	—	1	—	1
<i>Ressegue</i> 1758	—	—	—	—	—
<i>Petit Jean</i> 1769	—	2	2	—	2
<i>StJul</i> 1770	2	2	4	10	14
<i>Mercy</i> 1780	1	—	1	—	1
<i>NLilia</i> 1782	—	—	—	2	2
<i>Bala</i> 1788	—	—	—	2	2
<i>Jouanic</i> 1788	—	1	1	2	3
<i>Boubane</i>	—	—	—	2	2
<i>Chiveroua</i>	—	6	6	10	16
<i>Edipa</i> 1793	1	5	6	5	11
<i>Xarlem</i> ca.1800	5	17	22	11	33
<i>SteEli</i> ca.1810	5	3	8	11	19
<i>Malqu</i> 1808	—	1	1	11	12
<i>DKbi</i> 1812	—	—	—	—	—
<i>UskLi</i> 1814	2	3	5	17	22
<i>CatS</i> ca. 1836	—	—	—	—	—
<i>Khurutch</i> 1838	—	—	—	—	—
<i>Meditacioniac</i> 1844	—	—	—	—	—
<i>KurBD</i> 1847	—	—	—	—	—
<i>CanBel</i> 1848	2	3	5	11	16
<i>Etchahun</i>	4	1	5	12	17
<i>Chaho AztiB</i>	1	2	3	3	6
<i>Archu</i> 1848	—	—	—	1	1
<i>MaiMarHil</i> 1852	1	—	1	—	1
<i>Myst</i> 1856	—	—	—	—	—
<i>Ip Dial</i> 1857	—	—	—	—	—
<i>HOrdre</i> 1860	1	—	1	—	1
<i>Urruty EvS</i> 1873	—	—	—	—	—
<i>Urruty Epit</i> 1873	—	—	—	—	—
<i>SGrat</i> 1879	—	—	—	—	—
<i>Catuchuma</i> 1899	—	—	—	—	—
Orotara	53	55	108	148	256

* Lerro ilunduek herri tradizioko eta tradizio mistiko testuak bereizten dituzte.

** -(r)ekila(n)ko sekuentzia.

§ 3.1 atalean ikusi denez, Gavelek eta Lafittek *-kila* atzizkiak mugimenduzko osagai bat bazukeela defendatu zuten. Mugimendu horren ñabardura posibleak go-goan, 2. taulak gure corpuseko *-(r)ekila(n)* morfemaren agerraldi guztiak sailkatzen ditu. Euskara Arkaikoan, Etxeparek zein Leizarragak *-(r)ekila* atzizkia erabiltzen dute, baina haien artean badira diferentzia markagarriak. Etxeparengan *-eki* zein *-ekila* alomorfoak lirareteke, Lafonendako «sans différence de valeur, et pour les besoins du vers» (1951: 737). Lafonek nabarmendu bezala, Etxeparek *-(r)ekila* izenordainekin erabiltzen du beti;¹² hamalau agerraldietarik, *-(r)ekila* hirutan baizik ez da mugimenduari lotua (3).¹³ Bestalde, *Testamentu* osoan Leizarragak behin baizik ez du *-(r)ekila* atzizkia bere horretan eman, aditz estatibo batez (4), baina lau aldiz *-(r)ekilako* sekuentzia, gure ustez ñabardura semantikoa garbiago atxikitzen zukeena (ikus § 4).

(3) Çurequila *ecin vathuz* [ELKARTU] *vihocian erracen* (E VI 12)

(4) *Ia borthá ertsia duc, eta ene haourtchoac* enequila *dituc* [EGON] *obean: ecin iaiqui niaitec hiri emaitera.* (Lç Luk 11, 7)

Zuberoan ere *-(r)ekila(n)* atzizkia —bertako— lehen testuetarik ageri da, betiere gutxiengoan *-(r)eki(n)* atzizkiaren aldean —datu zehatzetarako, ikus 1. taula—. Oihenarten atsotitzetan *-(r)ekila(n)* hirutan ageri da, eta horietarik bitan predikatu poliadikoa da tartean, mugimenduko aditz batekin (5)-(6) —halere, errimak baldintzatuak ere izan litezke—. Orobat erran daiteke neurtitzez, lau agerraldietarik bitan hauteman baitugu *-kila-k* adlatibozko balioa duela (8)-(9); halere, lauetarik bitan berri ere errimaren eragina kontsideratu behar da (10)-(11).

(5) *Berant debila nehor konseilu bilha, eskukara jinez* [ETORRI] *gero* etsaiekila. (O Pro 89)

(6) *Min bilha dabila, gudukara dohena* [JOAN] azkarragoarekila. (O Pro 645)

(7) Urthearekila, *iragan dateeno, kexa ezdadila.* [EZ DAGOKIO] (O Pro 677)

(8) *Bat enaint'ehun* [ELKARTU] *Urtez behin zurekila* (O Po IV 7)

(9) *Aspaldian nabila / Hor, hebe, laztan bila / Et' orai, nahi-nola / batu naiz* [ELKARTU] batekila. (O Po XII 1)

(10) *Lehia handirekila,* [EZ DAGOKIO] / *Haren bila [...]* (O Po XX 20)

(11) *Zeren zur' oldez sendatu Behar nauena, miratu Dut* [EZ DAGOKIO] neure begiekila. (O Po XXI 1)

¹² Norequila *minço yçan han agoen artian* (I 28); Honequila *albayteça bethiere conuersa* (I 209); Harequila *segur dugu vehar dugun gucia* (II 63); Harequila *bat banadi vihoça zayt harricen* (V 11); Harequila *egoytiaz ezpaneynde enoya* (VI 8); Çurequila *ecin vathuz vihocian erracen* (VI 12); *Minzaceco çurequila gaubat nahi niqueci* (VI 15); Harequila *ninçanian enuyen nic faltaric* (VII 4); *Secretuqui vehardit harequila minçatu* (VII 11); *Nic veharren nuyen gauça daramaçu çurequila* (IX 16); *Iamas çurequila enaynde enoya* (X 8); Enequila *minçaciaz gayçiq ecin duqueçu* (XII 20) & Çurequila *gayzqui vaniz nola vici-ninçande / Ene vihöz eta arima çurequila dirade* (XII 33-34).

¹³ Aditzen balioak, mugimendurik adierazten dutenentz zehazteko helburuz, taket karratuen artean eman ditut. Ingelesezko lanetan, ohikoa da hola ematea, [JOIN], [GO], [STAY], etab. Guk hemen eredu beraren arabera eman ditugu, baina euskaraz, [ELKARTU], [JOAN], [EGON], etab.

Tartasek komitatibo guztien bostenean *-(r)ekila(n)* atzizkia erabiltzen du, eta mugimenduari lotutako ñabardura semantikoa nonbait suma daiteke: *Onsako* age-raldien erdian, eta *Arimako*en herenean (ikus 2. taula); horren erakusgai dira (12)-(15)-ko pasarteak.

- (12) *Bere semia eta bere zerbutzariak harturik* berekila [BERAREKIN HARTU], *ioan zela mendi haren zolala* (Tt Arima)
- (13) *Zeren uste duzu Abraham patriarka saindiak bere jendia kitatu ziala mendi haren zolan eta berbera bere semiarekila ioan* [JOAN] *mendi haren tinira bere kolpiaren egitera?* (Tt Arima)
- (14) *Iinkoari ohoroskatzen eta harekila unitzen* [ELKARTU] *baita arima debota* (Tt Arima)
- (15) *Hirurak elgarrekila iunto direnian* [ELKARTURIK EGON] (Tt Arima)

XVIII. mendean Maisterren lekukotza nabarmentzekoa da: *-(r)ekila(n)* morfema 15 aldiz ematen du, zeinetarik 12tan nolabait mugimendua adierazten baitu, eta horietako bederatzitan higidura bat *acompanee* delakoarengana. (16) eta (17)-ko pasarteetan komitatiboaren bi morfemak kontrastean ageri dira. Kasu gehienetan mugimenduzko zentzua ez da espaziala, metaforikoa baizik.¹⁴ Gehiago dena, Maisterrek *-(r)ekila(n)* mugimendurik gabeko testuinguruan erabiltzen duenean (23)-(25) *-(r)ekila(n)ko* & *-(r)engana(t)ko* sekuentziak erlazio abstraktuak adierazten dituzte (ikus § 4).

- (16) *Juntaturen dutucie* [ELKARTU], *ene anaye maitiac, cien oracioniac* gourenekila *eta erranen dugu* alkhareki. (IP 11)
- (17) *Eci hec eguiareki eçagutcen die bere Jauna, oguiaren haustian, ceren hen bihotça su ecinago handi bateç bethatcen beita, Jesus hekilan ebilten denian* [IBILI]. (Mst IV 14, 2)
- (18) *Gogoüa emaçu hekilan esteca etcitian* [LOTU]. (Mst II 1, 4)
- (19) *Gaiça aphurra duçu, çuc soferitcen duçuna, parrian eçarten balin baduçu* [ALDERATU], *hagnbeste soferitu* dienekilan. (Mst III 19, 1)
- (20) *Praube eta merechi gabe bat har deçaçun çoure cerbutcharitaco, junta deçaçun* [ELKARTU] çoure maitekilan. (Mst III 10, 2)
- (21) *Ene semia, ene gracia preciatu duçu, ecin ounhesten diçu*, campotico gaicekilan, *eta lurreco consolacionekilan, nahastecatu içatia* [NAHASI]. (Mst III 53, 1)
- (22) *Badouatçu* [JOAN] *gaiçac oro, eta çu* hekilan. (Mst II 1, 4)
- (23) Bestekila *nabi baduçu bakia, eta junto içatia* [ELKARTURIK EGON]. (Mst I 17, 1)
- (24) Bestekilan *ere bakeç bicitcen beitira* [BAKEAN BIZI]. (Mst II 3, 3)
- (25) *Bat bederac gogo hounec bakia eta amourioua etchekiten du* [GORDE], *bere sendimentuco diren* gentekilan. (Mst II 3, 2)

¹⁴ «Most of the ancient Basque texts are religious texts, and consequently cannot be expected to provide abundant illustration of the expression of genuine spatial relationships, but rather of the metaphorical use of spatial cases» (Creissels & Mounole 2011: 173).

Maisterren ondoren, *-(r)ekila* morfemaren ñabardura semantikoak gero eta gutxiago hautematen dira; hori ez ezik, atzizkiaren beraren agerpena gero eta ezohikoago bihurtzen da (ikus 1. taula), XVIII. eta XIX. mendeen artean diren lau testu salbuespen izanik. Batetik, Eguiateguyk orekan ematen ditu *-(r)eki* & *-(r)ekila* (64 eta 66, hurrenez hurren), baina harengan bi morfemak bariazio librean direla dirudi. Aldiz, garai horretako pastoraletan *-(r)ekila(n)* morfemak bere semantika zaharra aiseago atxiki duke: *Edipan*, *Charlemagnen* gehiago, eta hein tipiagoan *Saint Julien* eta *Sainte Elisabeth de Portugalen* (26)-(36) —gogo eman dezagun antzertian mugimenduzko aditzek eta kasu markek testu erlijiosoetan baino usuago islatzen dituztela erlazio espazialak (cf. 14. oin-oharra)—.

- (26) Enekila *gitia* [ETORRI] *proposatu nahy neiçun*. (*StJul* 290)
- (27) [...] enekila *etcherat behar duçu erretiratu* [JOAN]. (*StJul* 1014)
- (28) *Erran eçadac noula den bertan hire icena Nahy bahiz ebily* [IBILI] *oray hebe enekila lasterka*. (*Edipa* 061)
- (29) *Bagouatça* [JOAN] *bortun gaigna bi arçaignaq algarequila* (*Edipa* 110)
- (30) *Jocasta hiliq eta ecin ereman* [ERAMAN] enekila. (*Edipa* 760)
- (31) *humolt eta rolan Enequila dutuçu ginen* [ETORRI] (*Charlem* 27)
- (32) *Retira* [JOAN] *Çite Renaud Ene seme maitia Çu ere bai oger biaq* algarrequila (*Charlem* 399)
- (33) *Gente eraiqui eçaçu Eta bertan adela Eçar* [JARRI] *bertan canpagnan Çoure gentequilan* (*Charlem* 1118)
- (34) *Gaur enekila çuc etçan behar duçu* [ETZAN]. (*SteEli* 303)
- (35) *Aigu hox* [ETORRI] enekila *batere dudatu gabe*. (*SteEli* 448)
- (36) *Eta çoure cherkhara guitçu gu igorten, eta gourekila gitez* [ETORRI] *çutu, ma-dama, othoitcen*. (*SteEli* 834)

Sainte Elisabethen izan & **edun* pareta aditz nagusi gisara ageri da *-(r)ekila* morfemarekin batean (37) & (38). Gure ustean, pasarte horietan *izan* & **edun* aditzek mugimenduzko balioa dute —cf. «adlatibo berbalizatuaren» kontzeptua (Mujika 2008)— baina, ohi ez bezala, mugimenduzko adiera konferitzen diena ez da adlatiboaren morfema, komitatiboarena baizik:

- (37) *Bena guerla dela causa erreque badate beharretan; goure contre dukeçu ezpa-guira* [ELKARTU] *harekila gu bertan*. (*SteEli* 1257)
- (38) *Dugun* [ELKARTU] *aldiz bethi bihotça* Gincouarekila. (*SteEli* 1098)

Errana dugu, *-(r)ekila* morfemaren maiztasuna beheitituz doa, usu haren balio zaharra izan daitekeena ere galduz. Hortaz, XIX. mendean semantika zaharraren aurkako adibideak nagusi dira, *Uscara Libria* lekuko (39)-(41). Guztiarekin, badirudi herri tradiziotik hurbilago diren testuetan *-(r)ekila(n)* atzizkiak aiseago gordetzen dituela bere balio zaharraren aztarnak (42)(44).

- (39) *Ardura errayten duçu Jauna dela* [EGON] ceki... *Arrapostu emayten deroçu: Bay eta çoure ezipiritiarekila ere.* (*UskLi* 24-25)
- (40) *Sacrificio Saintu hori apphezarekila Gincouari offritcen duzula* [EZ DAGOKIO]. (*UskLi* 26)
- (41) *Eguiazco dolumen batekila ppharcamentu galtha eçoçu* [EZ DAGOKIO]. (*UskLi* 68)
- (42) *Aigü, jaik adi, behar dük jin* [ETORRI] enekila. (*CanBel* 260)
- (43) *Bulgifer oraico aldian garhaitu diagu satan bena gure soldataq eraman tiq* [BERAREKIN ERAMAN] berequilan. (*CanBel* 522)
- (44) Zirekila *lotzia* [LOTU] *eztizüt galthatzen.* (Etch «Mendiko herrian» IV 3)

2. taulak *-(r)ekila(n)* morfemaren agerpena biltzen du, haren balioa sailkatuz: batetik komitatibo mugimenduari lotua denean (Lafitteren eta Gavelen formulazioak berezirik), eta bestetik mugimendurik gabeko semantika. Horrezaz gainera, nabarmentzekoa da *-(r)ekila(n)* morfema arras bakan ageri dela modua adieraziz: corpus osoan bildu ditugun agerraldi guztietan bostetan baizik ez, denak XIX. mendeko testuetan (45)-(49). Beraz, pentsa daiteke modua ez dela *-(r)ekila(n)* morfemaren balio zaharretarik bat.

- (45) *Eguiazco dolumen batekila ppharcamentu galtha eçoçu.* (*UskLi* 68)
- (46) *Çoure ganat bihotz dolorez eta humilitatez bethe bathekila utçul dadin* (*UskLi* 101-102)
- (47) *Goure adisquidiac, Kharreya eçacie* devotionerequila *Suario saintia* (*UskLi* 207-208)
- (48) *Esparantxarekila janen haidala / Ene lagünekila.* (Etch «Sarrantzeko senthoralak» V 5-6)
- (49) *Loxaekilan ziren / Bere honaz gozatzen.* (Archu 24)

4. *-(r)ekiko & -(r)ekila(n)ko sekuentziak*

Komitatiboaren atzizkiak *-ko* erlazio atzizkiaren eransketa onartzen du. Hortaz, egungo euskara batuan erabiltzen den *-(r)ekiko* segida testuetan aurkitzen dugu, komitatiboaren polimorfismoaren araberrako aldakortasunaz. Guk dakigula, Leizarraga da *-(r)ekila(n)ko* sekuentziaren lekukorik zaharrena (50)-(54):

- (50) *Zure anhitz berthuterekilako autoritate handian esporzu harturik* (Lç eskaintza)
- (51) *Baldin horlaco bada guiçonaren emaztearequilaco beharquia, eztuc on ezconcea.* (Lç Mt 19, 10)
- (52) *Erran nahi dut, çuen eta ene elkarrequilaco fedeaz consola nadinçât.* (Lç Rom I 12)
- (53) *Iesus Christ gure Iaunaren bere saindu guciequilaco aduenimenduco.* (Lç 1 Thes 3, 13)
- (54) *Estebenequilaco disputá* (Lç «Erideiteko taula»)

Zuberoan *-(r)ekiko*, *-(r)ekinko*, *-(r)ekilako* eta *-(r)ekilanko* aldaerak kausitu ditugu (55)-(66). Eransketa honen etsenplu gehientsuenak *-la-dun* aldaerari lotuak izatea nabarmentzekoa iruditzen zaigu. Archuk *vademecum* hitzaren euskal ordaina proposatzen du: *habil-enekinko* (62), perpausa izen bilakaturik.

- (55) *Thenpora llabürretan barnen zurekilankuak egin dikezü.* (Mst I 23, 1)
- (56) Jesusekilaco *adichkidegoua nabassiaç.* (Mst II 8, izenburu)
- (57) *Bena behar ere baduçu / moian ezcapatceko, / haiekilako langereticq / livre içateco.* (StJul 288)
- (58) Jesus-Christekilaco *entretenimentia edo conversationia Meça saintuco themporan.* (UskLi 32)
- (59) Gasturekiko *hankortarzunak, oinezko egiten ditu zaldunak.* (O Pro 518)
- (60) *Zer othe ükhenen nin pattako hekiko.* (Etch 320)
- (61) Familiarekilanko *hanaspületan baratuko niz.* (Chaho AztiB XVI)
- (62) *Uskal-herriko haurrek beharlukete, hola da ja ene ustea, habil-enekinkobat, gramatikabat.* (Archu, «Aitzin-beghi»)
- (63) *Etzirade hün alkharrekilanko beizi.* (CanBel 401)
- (64) Harekilako *segretik behar tün bai ützi* (Etch 412)
- (65) *Hartacoz, içan cite, othoi, çu, ene* Jesusenkilaco *unioniaren oropiloa.* (MaiMarHil 79)
- (66) Emaztekilako *da ene ofiziua, emaztek emaztetara dizie bere biziua.* (Saturna 5)

Semantikaren aldetik, *-(r)eki(la)(n)ko* honek usuen *-(aren)gana(t)ko* segidaren bidez adierazten den balio bera du, sentimendu eta halako kontzeptu abstraktuen eremuaren barnean. Puntu honetan, *-(r)ekila(n)ko* sekuentziak *-(r)ekila(n)* morfemaren balio zaharraren alde egiten du: batetik, haren semantika adlatibozko balio abstraktuari legokioke;¹⁵ bestetik, *-(r)ekila* morfemaren balio zaharraren aztarnak luzazkien gorde dituen eremuan *-(r)eki(n)ko* anitzez ere gutxiago ageri da.

5. Koordinaziozko komitatiboaz (*X Y-reki* ‘*X* eta *Y*’)

Munduko hizkuntzetan komitatiboaren balio nagusietarik bat da koordinazioa. Euskaran Lakarrak (1983) mendebaldeko mintzoetan arkaismo gisara deskribatu du

¹⁵ Erlazio espazial abstraktuen adierazpenean *-(r)ekilako* zein *-(ren)ganako* sekuentziak balia daitezke —bai eta *-(ren)ganiko*, baina hau ez dator bat puntu honetan aztertzen dugun balioarekin—. Bigarrena berez adlatibozko atzizkiaren gainean eratu da, salbuespenik gabe: *harenganako fidantza*, posible da, baina ez ***harengango fidantza*. Hortaz, ekialdean *-la* elementua duen morfema minoritarioa izanik, *-ko* atzizkia eranstea proportzioa ifrentzikatzea adierazgarria da. Gure ustez datua ez da halabeharrezkoa: *-(r)ekila(n)ko* berez adlatibozko erlazio abstraktu bati lotua da, *-(r)egana(t)ko* den hein berean. Zuberako testuetan *-gana(t)ko* segida 19 aldiz ageri da (Padilla-Moyano 2017: 278-280).

erabilpen hori, eta ekialdekoetan ere gero eta gehiago lekukoturik ageri da (Oyharçabal 1991: 135; Lakarra 2008; Padilla-Moyano 2011: 76-77; Camino 2014: 105; ezaugarriaren ikuspegi oso batentzat, bai eta haren inplikazio tipologikoentzat, ikus Lakarra 2018: 168-172). Koordinamolde zahar horrek aldi historikoan iraun du, eta egun nolabait haren azken txinpartak kausitzen ahal dira.¹⁶ Atal honen xedea, ekialdeko mintzoen adibide sorta bat ekartzeaz harago, hauxe da: erakustea ekialdean komitatiboaren atzizkia koordinaziozko balioaz erabiltzen denean *-(r)ekila(n)* forma ez dela kasik azaleratzen.

Zuberoako corpusean *X Y-reki* koordinazioaren adibide zaharrena Tartasena da (67); aldi berean, salbuespena ere bada, *-(r)ekila(n)* morfema agerrarazten baitu. XVIII. mendean, bost etsenplu kausitu dugu Oloroeko diozesaren tradizioaren barnean (68)-(72), eta gehiago herri antzertiaren tradizioan (73)-(78); *Edipa* pastorealean markatzekoa da *-(r)ekila(n)* atzizkia (76), beharbada mugimenduak faboratua, eta batez ere ergatiboaren komunztadura (77).

- (67) [...] *çoin baitira* iustitia handibat misericordia handibatequila [...]. (Tt *Onsa* 118-119)
- (68) *Ifernuco bortha loxagarriac Ber temporan idekiren dira, Condenatu dirate* criminelac Sujeteki *pena handitara*. (*Othoitce* 71)
- (69) *Su icigari haren Garra bethi haing borthiz da Noun beitu chispituren* Arimareki corpitça. (*Othoitce* 102)¹⁷
- (70) *Dutugun benedica* Aïta eta Semia Espiritu Santiareky. (Ressegue 51)
- (71) *Irous içan quitian Celian Eternitatean* Saintu Ororeki çoure presentian (*sic*). [= Saintu ooren eta zure presentzian] (*NLilia* 16).
- (72) *Offritu ceren* mirha Eta urhe Incenziareky (*NLilia* 16)
- (73) *Martirraq, virginaq eta Basilissa noula gin ciren presou hartara* bere laguneky noiz hil behar cien *Julienen avertitcera*. [Julien hil behar zen [presondegian zeuden] bere lagunekin] (*StJul* 095)
- (74) *Salutatcen çutut, Julien, gracia dela çoureyk*, benedictione eta bake ossagarriareky. (*StJul* 233)
- (75) *Guero trankil dirate* Hemon princessareky eta *biciren dira ecinago ederky* (*Edipa* 065)
- (76) *Jouan hady, ene alhaba*, [...] *erakhar eçan* Hemon Polonicarekila (*Edipa* 524)
- (77) Creonec bere laguneky, *Eteoclaren odrez, çoure armada dicie ataky batallatcez*. (*Edipa* 603)
- (78) *Salutatcen çutut, sira*, çoure khorte ororeki (*SteEli* 620)

¹⁶ *Gero apezküpüa elizgizonekin* «puis l'évêque et les clercs» (Bedaxagar, *Alienor* 16. jelkaldiko antzez-ohar batean). Erran behar da Bedaxagarrek berak egin duela frantsesezko itzulpena; bistan dena, posible zuen *puis l'évêque avec les clercs* ematea, baina koordinaziozko zentzuaz itzuli du.

¹⁷ 1778ko edizioan bertsoerlerto bat galdu da, eta sintaxia ez da ulertzen; hortaz *arimareki* gabe *arimarechia* idatzi dute.

Charlemagne pastoralean *Aygalon bere laur semequi* bezalako adibide asko aurki daitezke, baina gehienetan sozietatibo huts gisara ere interpreta litezke; halere «Il y a là une tournure avec *-ki* accompagnatif que l'on rencontre tout au long de la pastorale. L'accompagnatif sert à la limite à marquer une forme de coordination» (Oyharçabal 1991: 135). Soilik ondoko adibideak dakartzagu, horietan komitatiboak numero komunztadura agerrarazten baitu:

- (79) bere lagun ororequi *mauntaban bara ditian amorecatiq guero niq Jfernian lanta ditçadan* (*Charlem* 254)
- (80) *ouste nian* [...] aygalon bere lagunequi *uqhenen nutiela* (*Charlem* 594)
- (81) *Corage mirabolan Etçitiela loxa Erhoren dutut* doçepariaq charlemaignarequila (*Charlem* 986)
- (82) *Benedicatu dela jauna* charlemaigna çourequi *Ceren batailla hountan eman beteicuçu argui* (*Charlem* 989)

XIX. mendean ere aise bildu ditugu komitatiboaren erabilpen hau, hala Elizaren testuetan (83)-(87), nola astolasterretan (88), Etchahunen poesian —ohart koordinazioa Haritschelharren itzulpenetan— (89)-(90) eta Chahoren idazkietan (91). Sorta honetako *-(r)ekila(n)* bakarrak errimak bortxtatua dirudi (88).

- (83) [...] *çouin bici beita* çourequi espiritu saintiaren *unionian* (*DKhi* 8 & 14).¹⁸
- (84) [...] *gubernatcen beituçu* Aytareki Spiritu Saintiaren *batarçunian* (*UskLi* 17)
- (85) [...] *reignatcen beytcira* aytarequi Spiritu saintiaren *unitatian cecura orotan*. (*UskLi* 205).¹⁹
- (86) *Jincöac detsala liburu hau iracourriren dienec* [...] Jesus bere amareki maitha decen! (*MaiMarHil* 7-8)
- (87) *Maria Santa, Jesusen ama, ukhen eraz eçadaçu gracia*, Jesuseki Gincouatan *bicitce gordebaten erouaiteco*. (*Hordre* 174).
- (88) *Gincouaq gay houn deiçula* Marcelina Espagnoularekila, *Noulache igaran ducie aspaldi hountaco dembora?* (*Chiveroua* 138)
- (89) *Jinkuak deiziela bier algarreki* Mündian bizitze lüze ünioneki «Que Dieu vous donne, à tous deux ensemble, une longue vie en ce monde et pleine d'union» (Etch 688).
- (90) *Eta orai hir'ezin bestia*, harekila trixtezia «Te voilà maintenant dans la misère, et aussi dans la tristesse» (Etch 244)
- (91) *Bego Pethe zuzulian tutulu, zure ideaz aski sabant, orentthuak badakit zalakoz*, Pater, Ave, eta Credo, *Deprofundis*-areki. (Chaho, *Ariel* 1848-7-25 [*AztiB V*]).

¹⁸ Lapurterazko bertsoian, erran nahi baita Inperioaren katiximan (Loison apezpikuarena; Vinson 171a): *Galdetcen dautçuğu* çurequin Ispiritu Sainduaren *batassunean mendeen mendetan bici den, eta erre-guinatcen duen Jesus Christo gure Jaunaz*.

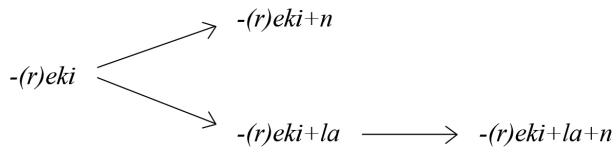
¹⁹ Frantsesez: *Vous qui vivez et régnés dans l'union du Père et de l'Esprit-Saint dans les siècles des siècles* (Érasme, *Precationes aliquot*, Lyon, 1546).

Azkenik, eta beste maila batean, ez da falta *eta* gehi komitatiboaren marka bateratzen dituen egitura, zeinaren ilustratzeko ondoko hiru adibideak baitakartzagu:

- (92) *Eskentcen baleicu bere adiskidegoua*, eta hareki bere erresoumaren erdia? (*Meditacioniac* 91)
- (93) Celsa, eta gu harekila, *guitiq batheiatu uken eta ezcutuq*, ez, *batere oray khanbiaturen*. (*StJul* 871)
- (94) *Orai ni jin nuçu Parisera estofa eroatera ourhe eta perleria* eta diamant hayekila. (*Jean de Paris* 262)

6. Proposamena

Ikusienez (§ 3.2), Zuberoako testu batzuetan $-(r)ekila(n)$ morfemak mugimenduari lotutako ñabardura semantikoak gorde ditu, hein handiagoan ala tipiagoan. Oro har, azken mendeetan $-(r)ekila(n)$ atzizkiaren balioa lausotuz joan da, gero eta gehiago $-(r)eki(n)$ komitatibo —edo komitatibo-instrumental— hutsaren alomorfo bilakaturik. Onartzen bada komitatiboaren kronologian $-(r)eki$ dela forma zaharrena, eta $-(r)ekin$ hari inesiboaren $-n$ eranstearen emaitza (ikus § 1), orduan nekez idoki liteke $-(r)ekila(n)$ morfema $-(r)ekin$ baino berriago izatea. Beraz, Gavelen eta Lafitteren iruzkinak gogoan (§ 3.1), $-(r)ekila$ morfema zaharra postula genezake, printzipioz $-(r)ekin$ inesiboduna bezain zahar —edo berri—. Aldiz, $-(r)ekilan$ aldaera komitatiboaren aukerarik berriena litzateke.

Hastapenean, $-(r)ekila$ morfemak berezko balio zukeen, halako «komitatibo-adlatiboa», lagundua (*accompañee*) xede zuen adlatiboa, $-(r)ekin$ morfemak inesibozko kutsua zukeen bezala. Denboraren iragaitearekin, *norbaitekila joan* ('norbaitegana joan') → *norbaitekila joan* (≈ 'norbaiten konpainian joan') hedakuntza gertatuko zen; beraz, bigarren fase batean $-(r)ekila$ morfema oro har komitatiboa gehi mugimendua adierazten hasiko zen. Ondoren, $-(r)ekila$ morfema mugimendurik gabeko testuinguruetara ere hedatuko zen, azkenean $-(r)eki(n)$ atzizkiarekiko bariazio libreak gertatzeko eta, beraz, alomorfo huts bihurtzeko. 3. taulak bi komitatiboen bilakaera eskematikoan irudikatzen du.

3. taula

Komitatiboaren bi atzizkien balioen bilakaera: proposamena

	I. fasea	II. fasea	III. fasea
$-(r)eki$	komitatibo	komitatibo-instrumental	komitatibo-instrumental
$-(r)ekila$	komitatibo-adlatibo	komitatibo + mugimendu	

Horrela bada, *-(r)ekila* morfemaren jatorrizko semantikaren galera horretan, Zuberoko testu zenbait egoera zaharrago baten isla dira, hots, gutxienez *-(r)ekila*-k mugimenduari loturiko komitatiboa adierazten zueneko garaiarena. Morfema bat beste baten baliora asimilatzen denean, funtsean bi emaitza dira posible: a) bariazio libreak erabilia izatea —alomorfo bihurtzea—, eta b) desagertzea, ez baita gehiago haren beharrik; hauei hirugarren posibilitate bat emenda dakieke: bi morfemak forma berri batean konbinatzea.²⁰

Bada gehiago. Euskarak bi komitatibo bereizi dituela proposatzeko, komeni litza-teke munduko hizkuntzetan hori inon ezaguna denetz jakitea.²¹ Eta bada paralelorik, adibidez bi komitatibo bereizten dituen chantyal hizkuntzarena —tibetar-birmaniar familiakoa, Nepalen erdian mintzatua—. Chantyal hizkuntza ergatiboa da, guztiz atzizkizalea eta eranskaria; euskaraz gertatzen den bezala, haren bi dozena kasu markak izen sintagma osoari gehitzen zaizkio (Noonan *et al.* 1999: 3-4). Ondoko adibideek chantyal hizkuntzaren *-siŋ* komitatiboazko kasu markaren balioak ilustratzen dute: edulea (95), manera (96), eta lagundua (97) —azken adibidean adlatiboaren eta komitatiboaren balioak konbinatzen agertzen dira—. Noonan *et al.* lanean «allative/comitative» labela esleitzen zaio kasu-marka honi.²²

(95) *na-siŋ jəmmə dwi səyə rupəyā mu-ō ki ta.*
I-COM total two hundred rupee be-IPFV or what
'I had maybe a total of two hundred rupees.' (Noonan & Bhulanja 2005: 14)

(96) *kħərə gəjjab-siŋ ca-wa mu-ō.*
how much goodness-COM eat-NOM be-IPFV
'I would eat it with relish.' (Noonan & Bhulanja 2005: 34)

(97) *Thokħər nə diŋŋa-siŋ ħya-ro ħya-ro.*
now TOPIC cattle-COM go-IMP go-IMP
'Now go, go with the cattle.' (Noonan *et al.* 1999: 537)

Laburbilduz, ekialdeko euskararen bi komitatiboen proposamena ondoko argudioetan funtsatzen da: a) banaketa dialektalaren aldetik, *-la* elementua ekialdeko adlatiboaren *-la(t)* markari lotzea guztiz koherentea da, *-kila*-ren eremua eta adlatiboazko *-la(t)* morfemarena gutxi gorabehera bat datozelako; b) Zuberoko testu batzuek *-(r)ekila(n)* morfemaren erranahi bereziaren zantzuak erakusten dituzte; c) Ekialdeko testuek *-(r)ekilanko* eransketa lekukotzen dute erlazio espazial metaforikoen adierazpenean —adlatiboaren gainean eraikia den *-(r)engana(t)ko* segida

²⁰ Bi morfemen balioen neutraltzearen ondorioa da mintzo batzuetan komitatiboan soilik *-kila(n)* izatea. Lafoni idatzi gutun batean, Lacombe dio amikuzeraz *-kilan* baizik ez zela erabiltzen, bederen Donapaleun —«du moins en était-il ainsi dans le basque parlé par ma mère»— (Lafon 1936: 68).

²¹ Modu orokorrago batean, bada nolabaiteko lotura semantikoa adlatibo eta komitatiboaren artean. Horrela, Europako hizkuntza batzuetan —ingelesa eta frantsesa tartean— predikatu asko adlatiboazko zein komitatiboazko preposizioen bidez markatzen dira —cf. ing. *to talk, link, associate to/with*; fr. *parler, attacher, associer avec*—; Europatik kanpo ere polisemia hori hedatua da (Hagège 2010: 278).

²² A. Arkhipovék gaztigatu nauenez, luisseño hizkuntzak (Uto-azteka) komitatibo desberdinak ditu aditz estatiboentzat eta dinamikoentzat (Kroeber & Grace 1960).

bezala—, eta *-(r)eki(n)ko* salbuespena da; d) komitatiboak koordinazioa adierazten duenean, Zuberoako testuetan *-(r)ekila(n)* salbuespena da *-(r)eki(n)* morfemaren eretzean —hau da, *-ko* erlazio atzizkiaren eranstean zubererak *-(r)ekila(n)ko* sekuentzia nahiago duen bezala, koordinazioan klarki nahiago du *-(r)eki(n)* ezen ez *-(r)ekila(n)*—; e) ekialdeko euskararen bi komitatiboek badute paralelorik munduko hizkuntzetan.

7. Ondorioak

- a) Euskararen komitatiboak polimorfismo markagarria erakusten du. Ekialdeko mintzoetan, lehenik, haren morfemek *-n* agerraraz dezakete, baina ekialde hertsiko mintzoetan komitatiboaren aukera tipikoa *-n* gabea da. XVI.-XIX. mendeetan, Zuberoako testuetan bukaerako *-n* aiseago ageri da *-(r)ekila(n)* morfema konplexuan *-(r)eki(n)* atzizkian baino —zazpitan bat *vs.* hamazazpitan bat, hurrenez hurren—. Semantikoki, nahiz eta *-(r)ekin* atzizkiak jatorriz *-n* inesiboa erakusten duen, ez da batere diferentziarik *-n*-dun eta gabeko aukeren artean. Erran daiteke Zuberoan *-(r)eki* dela komitatiboaren aukera naturala, *-(r)ekin* alomorfoa nolabait kanpoko eragipena erakusten duten testuetan ageri denean: Oihenart, Tartas eta, arras era minoritarioan XIX. mendeko zenbait egilerengan ere. Gehiago baita, xaribari batean *-(r)ekin* Zuberoatik kanpoko euskaldunen karakterizazio linguistikoarentzat baliatu da.
- b) Diakronikoki, ez dugu aldaketarik deskribatu *-(r)eki(n)* & *-(r)ekila(n)* parearen arteko banaketan: lehen testuetarik biak ageri dira, betiere *-(r)eki(n)* klarki nagusi izanik, hamar eta bateko proportzioan. Egungo euskarari bi morfemak guztiz baliokideak badira ere, lehenbizi Gavelek eta gero Lafittek deskribatu zituzten *ñabardura* semantikoen aztarnak atzeman ditugu Zuberoako zenbait testutan. Zehazkiago, badirudi *-(r)ekila(n)* morfemak komitatiboa eta mugimendua bat zitzaizela, zenbaitetan adiera hertsienean —lagundua denarenganako mugimendua— eta bestetan adiera zabalagoan —lagundua denarekin batean gauzatzen den mugimendua—.
- c) *-ko* erlazio atzizkia komitatiboaren morfemari eranstean ari bagara, Ekialdeko testuetan *-(r)ekila(n)ko* anitzez ere maizago ageri da *-(r)eki(n)ko* baino. Erranahiaren aldetik, erakutsi dugu *-(r)eki(la)(n)ko* adlatiboaren gainean eraikia den *-(ren)gana(t)ko* sekuentziaren baliokidea dela. Halaber, Zuberoako testuetan komitatiboak koordinazioa adierazten zueneko adibide sorta luze bat aurkeztu dugu, zeinetan *-(r)ekila(n)* morfemaren agerpena salbuespena baita. Beraz, ekialdeko hitzunik nolabaiteko debekua sentitu dute *-ko* atzizkia *-(r)eki(n)* morfemari eratzekitzeko, bai eta *-(r)ekila(n)* morfema koordinazio balioan erabiltzeko. Gure ustez, banaketa hori ez da halabeharrezkoa, bi morfemek balio desberdinak adierazten zituzteneko garaiaren herexa baizik. Orobat erran daiteke komitatiboaren morfemak modua adierazten duenean, balio horretan *-(r)ekila(n)* morfemaren agerpena salbuespen handia da, corpuseko testu modernoenetan baizik ageri ez dena.
- d) Gavelen hipotesitik abiatuak (1929), gure ikusteko maneran noizbait ekialdeko euskarak bi komitatibo bereizi zituen: bata *-(r)eki* morfemaren bidez adierazia, aldi historikoan instrumentalaren balioak ere bereganatuz joan dena,

eta bestea komitatibo/adlatiboa, *-(r)ekila(n)* morfemaz. Bereizkuntza hori zaharra litzateke, jada Euskara Arkaikoan bi morfemen arteko kontrastea aski galdua baitzen, eta beharbada ekialdeko muturrean irauten zuen. Tipologiara joz, ikusi dugu bere parametroetan euskaratik hurbilak diren chantyál eta luiseño hizkuntzek bi komitatibo bereizten dituztela beren kasu sistemetan.

Ekialdeko euskararen bi komitatiboen hipotesiaz harago, lan honek bazuen beste xedea: Gavel bezalako euskalarien lanaren aldarrikatzea, egungo baliabideak ezin amestuzkoak ziren denbora batean, beren intuizio finak eta hizkuntzaren ezagutza sakonak gidaturik, oraino baliagarriak diren hipotesi iradokigarriak formulatzeko gauza izan baitziren.

Erreferentziak

- Altuna, Patxi & José A. Mujika. 2003. *Arnaud Oihenart. Euskal atsotitzak eta neurtitzak. Proverbes et poésies basques. Proverbios y poesías vascas (IKER 15)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Arkipov, Alexandre. 2009. Comitative as a cross-linguistically valid category. In Patience Epps & Alexandre Arkipov (arg.), *New challenges in typology. Transcending the borders and refining the distinction*, 223-246. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Bedaxagar, Jean-Michel. 2014. *Akitaniako Alienor trajeria*. Ozaze: Ideki.
- Camino, Iñaki. 2014. Ekialdeko euskararen iraganaz. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehen eta oraina (ASJUren Gehigarriak 69)*, 87-153. Bilbo: UPV/EHU.
- Chaho, Augustin & Antoine D'Abbadie. 1836. *Études grammaticales sur la langue euskarienne*. Paris: Bertrand.
- Creissels, Denis & Céline Mounole. 2011. Animacy and spatial cases: Typological tendencies, and the case of Basque. In Seppo Kittilä, Katja Västi & Jussi Ylikoski (arg.), *Case, animacy and semantic roles (Typological Studies in Language 99)*, 157-182. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Darrigol, Jean-Pierre. 1830. *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque*. Baiona: Cazals.
- Davant, Jean-Louis (paratzailea). 2009. *Jesü Kristen imitazioa (Euskaltzainak Bilduma 13)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- EHHA V = Euskaltzaindia. 2013. *Euskararen Herri Hizkeren Atlas V. Izen morfologia*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Gavel, Henri. 1929. *Grammaire Basque. Tome I. Phonétique. Parties du discours autres que le verbe*. Baiona: Imprimerie du Courrier.
- Gómez, Ricardo. 2005. De re etymologica: vasc. *-(r)antz* 'hacia'. In Pilar Etxeberria & Henrike Knörr (arg.), *Nerekin yáio nun. Txillardegiri omenaldia (IKER 17)*, 273-280. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Hagège, Claude. 2010. *Adpositions. Function-marking in human languages*. Oxford: Oxford University Press.
- Haritschelhar, Jean. 1969-1970. *L'œuvre poétique de Pierre Topet-Etchahun (Euskera 14 & 15)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Hualde, José Ignacio. 2003. Case and number inflection of noun phrases. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*, 171-186. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

- Kroeber, Alfred L. & George W. Grace. 1960. *The sparkman grammar of Luiseño*. Berkeley: University of California Press.
- Lafitte, Pierres. 1944. *Grammaire basque. Navarrolabourdin littéraire*. Baiona: Librairie Le Livre (Berrargit. Donostia: Elkar, 2008).
- Lafon, René. 1936. Notes complémentaires sur *adiskide* et sur le suffixe casuel *-ekin*. *RIEV* 27. 66-72.
- Lafon, René. 1951. La langue de Bernard Dechepare. *BAP* 7(3). 309-338 (Berrargit. *Vasconiana*, 1999, 729-758).
- Lafon, René. 1955. Notes pour une édition critique et une traduction française des poésies d'Oihenart. *ASJU* 2. 61-99.
- Lafon, René. 1965. Les deux génitifs en basque. *BSL* 60. 131-159 (Berrargit. *Vasconiana*, 1999, 173-197).
- Lafon, René. 1999. *Vasconiana* (IKER 11). Bilbo: Euskaltzaindia (Jean Haritschelhar & Pierre Charrittonen argit.).
- Lakarra, Joseba A. 1983. Oharrak zenbait arkaismoz. *ASJU* 17. 41-68.
- Lakarra, Joseba A. 2008. *Vida con / y libertad*: sobre una coordinación arcaica y la autenticidad de *Urthubiako alhaba*. *ASJU* 52(1). 83-100.
- Lakarra, Joseba A. 2018. La prehistoria de la lengua vasca. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Historia de la lengua vasca*, 23-244. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Manterola, Julen. 2015. *Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak – Towards a history of Basque morphology: articles and demonstratives*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia. <https://hdl.handle.net/10810/15848> (2020/10/24).
- Mitxelena, Koldo. 1972. Etimología y transformación. In *Homenaje a Antonio Tovar*. Madrid: Gredos (Berrargit. *OC* 7, 93-108).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Mounole, Céline. 2003. *C.H. de Belsunce bizkondea. Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858). Azterketa eta edizioa*. *ASJU* 37(2). 1-383.
- Mujika, José A. 2008. Adlatiboaren berbalizazioaz. In Xabier Arriagoitia & Joseba A. Lakarra, *Gramatika jaietan. Patxi Goenagaren omenez (ASJUren Gehigarriak 51)*, 605-615. Bilbo: UPV/EHU.
- Noonan, Michael, Ram P. Bhulanja, Jag M. Chhantyal & William Pagliuca. 1999. *Chantyal dictionary and texts (Trends in Linguistics. Documentation 17)*. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Noonan, Michael & Ram P. Bhulanja. 2005. Chantyal discourses. *Himalayan Linguistics Archive* 2. 1-254.
- Orpustan, Jean-Baptiste. 1994. Gramatikaz Oihenarten neurthitzetan edo gramatika 'ta neurthitzaren egitura Oihenarten olerkietan. In *Oihenarten laugarren mendeurrena. Euskaltzaindiaren XII. Biltzarra (IKER 8)*, 135-159. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Oyharçabal, Bernard. 1991. *La pastorale souletine. Édition critique de « Charlemagne » (ASJUren Gehigarriak 16)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- Oyharçabal, Bernard, Irantzu Epelde & Jasone Salaberria. 2009. *Norantz Proiektua – Datu Basea*. Baiona: IKER UMR 5478. <https://www.norantz.org/web/proiektua> (2020/10/24).

- Padilla-Moyano, Manuel. 2011. *Kadet eta Bettiriño edo Yesu Christo eguiazco Yainco Guizonaren bizia eta heriua laur evanyelista eguiazcuen eta sainduien arabera (Euskararen Lekukoak 26)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Padilla-Moyano, Manuel. 2015. Oloroeko diozesako euskal liburuak eta zuberera idatzia. In Ricardo Gómez & María José Ezeizabarrena (arg.), *Eridenen du zerzaz kontenta. Sailki-deen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, 519-536. Bilbo: UPV/EHU.
- Padilla-Moyano, Manuel. 2017. *Analyse diachronique du dialecte souletin (XVIe-XIXe siècles) – Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa (XVI-XIX. mendeak)*. Gasteiz & Bordele: UPV/EHU & UBMko doktorego tesia. <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01806475> (2020/10/24).
- Schuchardt, Hugo. 1893. Baskische Studien I. Über die Entstehung der Bezugsformen des baskischen Zeitworts. *Denkschriften der Wiener Akademie* 42(3). 1-82.
- Schuchardt, Hugo. 1947. *Primitiae Linguae Vasconum*. Salamanca: CSIC (1. argit., 1923).
- Stolz, Thomas, Cornelia Stroh & Aina Urdze. 2006. *On comitatives and related categories: A typological study with special focus on the languages of Europe (Empirical Approaches to Language Typology 33)*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Stolz, Thomas, Cornelia Stroh & Aina Urdze. 2013. Comitatives and instrumentals. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (arg.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <https://wals.info/chapter/52> (2020/10/24).
- Trask, Robert L. 1997. *The history of Basque*. Londres: Routledge.
- Urkizu, Patri. 1998. *Zuberoako irri teatroa. Recueil des farces charivariques basques*. Baigorri: Izpegi.
- van Eys, Willem J. 1879. *Grammaire comparée des dialectes basques*. Paris: Maisonneuve.

Zaraitzuko *uskara* eta Ipar Euskal Herriko berrikuntzen hedadura¹

*The Basque from the Salazar Valley and the extent
of the innovations in Northern Basque Country*

Iñaki Camino*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This study aims to combine the dialect distribution of Modern Basque proposed by Zuazo (1998, 2014) with Lakarra's (2011, 2017) diagram of the first dialectal breakup of Old Common Basque. To do so, I analysed old texts dating from the 16th, 17th, 18th and 19th centuries. All texts belong to the Continental Basque Country; in addition, samples from the last two centuries were found in the Navarrese Pyrenees. To achieve my purpose, I also drew upon the description of the Basque dialect spoken in the Salazar Valley, located in northeast Navarre. The data collected from this region was examined with regard to the behaviour of the isoglosses within the continental Basque Country in earlier stages. In particular, I looked into grammatical determinants that may account for linguistic change; what geographical expansion model they showed and how far they got; likewise, I analysed what isogloss boundaries are recurrent and what innovations were transferred from the Pyrenees towards Navarre. I also embarked on a chronological classification of the various changes observed, suggesting what criteria might have determined the actual sequence of events.

The results provide a better overview of the Basque dialect spoken in the Salazar Valley and Low Navarre. It is observed that the Basque spoken in Low Navarre has actually undergone change, which has spread towards Labourd. When in contact with other dialects, it shares features with that spoken in Labourd on the left, and with Soule

¹ Saio hau hiru ikerketa-egitasmori dagokie: 1) *Monumenta linguae vasconum* (V): periodización y cronología, MEC FFI2016-76032-P. 2) Basque in the making: a historical look at a European language isolate, CNRS. 3) Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada (HLMV-LHC), EJ, GIC. IT1344-19.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Iñaki Camino. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila. Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateko libildidea, 5 (01006 Gasteiz) – inyaki.camino@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-1852-174X>

Nola aipatu / How to cite: Camino, Iñaki (2016 [2021]). «Zaraitzuko *uskara* eta Ipar Euskal Herriko berrikuntzen hedadura». *ASJU*, 50 (1-2), 257-300. (<https://doi.org/10.1387/asju.22866>).

Jasoa/Received: 2019-12-02; Onartua/Accepted: 2020-09-05.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

on the right. Therefore, I could not argue that there is a pure dialect from Low Navarre that is clearly distinguishing from the Labourd and Soule dialects. On the assumption that Low Navarre and Labourd have converged recently, a future research hypothesis to test would be whether Low Navarre merged with Soule in earlier stages.

KEYWORDS: dialect distribution, geographical expansion of isoglosses, earlier stages, Basque of Salazar Valley.

LABURPENA: *Azterketa honek bi aldi kronologikoren artean ibili nahi du: garai berrietarako Zuazok (1998, 2014) proposatzen duen dialekto zatiketaren eta Lakarrak (2011, 2017) Euskara Batu Zaharrentzat dakarren lehen zatiketaren eskemaren artean. Horretarako XVI. mendeko testu zaharrak balia ditzakegu, baina Nafarroako Pirinioan ez ditugu horiek XVIII eta XIX. mendeak arte aurkitzen. Helburu horretara hurbiltzeko Nafarroako Zaraitzu ibarreko euskara deskribatuko dugu eta euskaldun zaraitzuarren hizkuntza-datuak Ipar Euskal Herriko garai desberdinetako isoglosen jokaerarekin alderatuko ditugu. Azterketan hizkuntza-aldaketen balizko eragile gramatikalak agertu zaizkigu, zein bedadura-eredu ageri duten berrikuntzek, noraino heldu diren, isoglosen zein muga geografiko errepikatzen diren eta zein berrikuntzak gurutzatu duten Pirinioa Nafarroa Garaia bidean. Berrikuntzen kronologia ahalaz argitzen eta kronologia hori finkatzen duten irizpideetan sakontzen ere saiatu gara, emaitzak beti nahi bezain onak izan ez badira ere.*

Ezaugarriak aztertu ondotik Zaraitzuko eta Nafarroa Behereko euskararen ikuspegi hobea izatea lortu dugu. Nafarroa Behereko euskara berrizatu denean, hondarreko mendetan, bederen, ezaugarria Lapurdi alderat hedatu da. Nafarroa Behereko mintzoak beste berrikuntza batzuen eragina bildu badu edo kanpotikako berrikuntzak herrialde honetara heldu badira, baxenabartarren euskarak Lapurdikoarekin batzera jo du, baina iraganean zuberotarrenarekin batzera ere jo zuen, hartara, ezin mintza gaitzke garbiki Nafarroa Behereko dialekto batez, ez baita mintzo lapurtarretik edo zuberotarretik bereizi. Lan honetan lortu ditugun emaitzen bidez etorkizuneko lan hipotesi bat aurkeztu nahi dugu, zeinarentzat oraingoz, bederen, bi aldi geolinguistiko desberdin bereizten ditugun: hondarreko garaian Lapurdik eta Nafarroa Behereak bateratzera jo dute hizkuntzan, baina iraganean Nafarroa Behereak eta Zuberoak egin zuten hori. Ipar Euskal Herriko eskualde batzuetako eta Nafarroa Garaiko ekialdeko ibarretako mintzoen arteko bateratzeak denboran kokatzea da helburua.

HITZ GAKOAK: *banaketa dialektala, isoglosen bedadura geografikoa, aldi zaharrak, Zaraitzuko euskara.*

1. Sarbide

1.1. Ohitura dago Zaraitzuko *uskara* Erronkarikoarekin batera hartzeko, baina egoki da zaraitzuarren mintzoari zuzenean so egitea, begirada hari ezartzea. Bergs-ek (2012: 96) dioenez «every language period and every linguistic community must be investigated independently and in its own right».

Euskara Zaraitzun indarrean zegoen garaiaz beharko genizkioke gure buruari galderak egin, Zuberoako eta Garaziko euskaldunekin orain dituzten baino lotura hertsiagoak eta ugariagoak zituzten garaiko zaraitzuarren hizkuntza-ekintzez. Ekin

beharko genioke, Zaraitzu ibaia bezala, Otsagabia zen «hiri»-ko berrikuntzak ibarrean beheitiko herri *txikinen*etara zihoazen garaiko *uskararen* errealitate hura ezagutzeko hermeneutikari.

Saio honek Nafarroa Garaiko saihetseko Zaraitzu ibarrean duela hamabost bat urte arte euskaldunek zuten mintzoaz oharrak dakartza. Zaraitzuarren hizkuntza-ezaugarriak aztertu ondotik, Euskal Herriko ekialdeko nahiz iparraldeko berrikuntza edo hizkuntza-aldaketa zenbaitek testu historikoetan duten islaren gaia aurkezten da, izan ere, mugaz alderdi bateko eta besteko ezaugarri berri partekatuek testu zaharretan duten isla historikoaren artean lotura bilatu nahi dugu.

Ohi bezala aurkezpen honek franko *handicap* gaingiditu behar izan du:

- Testuen kopuruaren aldetik, aztertzen den eskualdeko alderdi geografiko guztiak ez daude berdin ordezkatuak.
- Testu zaharrak bakan dira Zaraitzun eta Ipar Euskal Herriko ekialdean. Gainera, idazki batetik bestera denbora aldi luzea joan daiteke: adibidez, Amikuze-Oztibarreko eskualdean, zail da berrikuntza batzuk noiz gertatu ziren jakitea, ez baitago bertako xv, xvi edo xvii. mendeko testurik alderatzeak egiteko. Testuak ditugun aldien arteko hutsune kronologikoak luzeegi dira aztergai ditugun berrikuntzak edo aldaketak noiztsu gertatu ziren zehaztasunez jakin ahal izateko.
- Nafarroa Behereko berri leiala xvi. mendeko Etxepare idazle garaztarraren olerkietan ageri da eta beharbada atera genitzake bertatik ondorio batzuk Nafarroa Behereko orduko euskara orokorra irudikatzeke, baina betiere garbi izanik, Garazin 1545ean gauzak era jakin batekoak izateak ez duela bermatzen xvi. mendean Amikuze, Oztibarre edo Zaraitzuko eskualdeetan ere aferak halakoxeak zirela. Hizkuntza aldaketak eta bilakabideak ez dira hizkuntza baten leku guztietan garai berean gertatzen.
- Iluntasuna dago testu batzuen jatorriaz: testu jakin batean ez dago aski hizkuntza-informazio, hau geografiako eskualde jakin bati atxiki ahal izateko, testuko ezaugarrietan ez dago aski froga positibo haren jatorria ezagutu ahal izateko; eman dezagun, ezaugarri edo adibide endemiko edo unibokoak. Gainera, testuarentzat nola edo halako jatorri geografikoa postulatu ahal izateko berrikuntza edo arkaismo zenbait agertuz gero, litekeena da hizkuntzalariak ez beti lortzea horretarako daturik egokienak diskriminatzea.
- Testua idatzi zen eskualdeko mintzo geografiko jakinaz gain, bada idazkian beste hizkuntza-geruza bat ere, literarioagoa den tradizio batek eragina edo kutsaturikakoa, baina hizkuntzalaria batzuetan ez da gai bereizteko, testuko ezaugarri batzuk idatzi zuen lagunaren ahozko mintzo arruntekoak diren, ala idatzizko tradizio supradialektal jakin bati dagozkion, zeina ez baita hein handian bereizten idazleak eguneroko inguramenean entzuten zuen mintzo arruntetik.
- Gertakari kontingentea da arkaismoen iraupena, gerta liteke ala ez (Laing 2004: 50). Berrikuntza edo arkaismo bat haren garaiko testuetan idatziz agertzea ala ez agertzea ere, halabeharri dagokion zerbait da (Ulibarri 2013: 522).

1.2. Gauza jakina denez, testuek eragin literarioa izan dezakete, Lapurdi edo Zuberoako aldaera literarioak ager daitezke Nafarroa Behereko idazkietan, edo bestela

geografia hedadura handiko aldaerak, eman dezagun, Zaraitzun, eta ondorioz, ezkuntuan gelditu daitezke eskualdeko jatorragoak diren hainbat forma.

Dossenak eta Lass-ek (2004: 398) ingelesaren dialektologia historikoaren hatsarreez eta metodologiaren argitaratu eztabaida bat bada, eta Benskin-ek honela dio bertan:

Any given text, any piece of writing, represents a co-occurrence of forms, but the critical point here is that you have to evaluate: is it a natural co-occurrence, or is it a textually-conditioned co-occurrence?

Schneiderrek (2004: 81) dioena gertatzen da: «thus, assessing the representativeness of one's sample is by necessity a crucial, unavoidable problem in working with written documents». Eta gutunez diharduela, testuetan orokorra den arazo bat aurkeztu du Schneiderrek Montgomeryren 1995eko hitzak gogora ekarri (2004: 76): «letters do not reflect everyday speech habits in a straightforward way [because] [...] literacy [...] always affects a person's writing habits to some degree».

Garrantzizkoa da bereiztea zer den herriaren ahoko eguneroko aldaera eta zer den testu bidez edo kultura jantziaren bidez, jendeen eguneroko mintzora sartu nahirik bezala dabilen ezaugarria. Oztibartarrek dioskute *zaut* 'zait' ez, *zaat* dela berek ohiz ibiltzen duten aldaera, nahiz esaten diguten *zaut* ere entzun daitekeela egoera formalagoetan. Gure ustez zinez bereizi behar dena da, ea *zaut* hori azken garaiko berrikuntza den, mintzo jantzi, idatzi ala Elizakoak ekarria edo eragina, ala iraganean baliatzen zen berrikuntza bat den, teoriar testuek gorde behar ukan dutena. Oztibarren donaxtiar batek diosku *zaut* *aphez eskuara* dela, berek *zaat* egiten dutela, baina *EHHAK* *zaut* dakar Oztibarreko Jutsin eta ondoko Landibarren.

Nafarroa Behereko hegoaldean *zaut* falta da edo guti ageri da Garazin, Etxeparek bezala *zait* darabilte garaztarrek oraino, nahiz badakigun idazle hark *çauçu* dakarrela datiboa 2. pertsona denean, **eradun* oinarriak analogiaz *ai* > *au* aldaketa eraginik: *deraut* 'dit' edo iduriek, eman dezagun. Egun *zaat* ere bada Garazin, baina XVIII-XIX. mendeetako testuek *zaut* dakarte. Arras fin aztertu behar dira zein diren *zaut* honen agerraldiak, haren ontologiaren ahalik eta berri zehatzenak izateko.

Berebat, herriaren mintzoan zinez gertatu baino puskan geroago ager daitezke hizkuntza-berrikuntzak testuetan. Hainbat kasutan gertatu diren berrikuntzen isla gardentasunez eta hurrenkera kronologikoan aurkez dezakete testuek. Interesgarri gerta daitezke pastoralek eskain dezaketan azterketa sistematikoaren emaitza: ahoz irudikatzeke idatzi antzerkiak dira eta idatzi ziren testuen ondoko edo geroagoko kopiak ere hor gaindi ibili dira, herriz herri, etxez etxe, familiarik familia, eskurik esku. Egitura edo aldaera zahar batzuk norbaitek jatorrizko testuaren ondoko kopietan forma berriago batzuen ordeztatu edo eguneratu ahal ukan ditu; har adibidez Oihartzabalek (1991: 116) aipatzen dituen aldaketak: *nourequi* → *enequi*; *ore* → *hire*.

Halaz ere, bilakabide batzuetan testuei begira ez dugu aise biltzen berrikuntzen ibilbide kronologiko edo geografikoaren berri leialik. Euskal Herriko ekialdeko testu zaharretako lekukotasunean oinarritzeko jardunbidean abiatuz geroz, bada *handicap* handi bat: Lapurdi alderdiko literaturan XVI eta XVII. mendeetan ezaugarri berri-tzaile zenbait ageri dira, baina Nafarroa Beherean ia ez dago garai hartako idazkirik. XVIII. mendean Nafarroa Behereko idazki batzuetan ageri diren berrikuntzok —Lapurdin XVI-XVII. gizaldietan badirenak, baina Nafarroa Behereko beste idazki batzue-

tan XVIII.ean ageri ez direnak—, Nafarroa Beherean noiz eta zein eskualdetan agertu ziren zehaztasunez jakitea zail da zinez. Eman dezagun adibide bat:

Egun *ke* aditz-morfema eta *-en* atzizkia biltzean *keen* nahiz *ken* laburtua aurki ditzakegu Amikuzen, bi emaitzak. Baxenabar ekialdeko 1740 inguruko eta 1782ko idazkietan *keen* da egitura bakarra,² baina Lapurdiko idazki zaharretan ohi den bezala, 1786ko katiximan, Charles Auguste Le Quien de La Neufville-k argitararazi zuenean, behin ageri da *-keien* epentesiduna, adibide bakarra baizik ez: *daitekeen* (43), *diratekeen* (57), *hiçatekeenian* (107) / *daitekeien* (9). Honela ahoskatzen ote zen Nafarroa Behereko ekialdean XVIII. mende bukaeran? Cf. XIX. mendean Donapaleuko katiximan *daitekena* (229) & *gindukena* (236).

Zenbait ezaugarri dagokionez litekeena da testuetan eskualdeko berrikuntzak falta izatea: berrikuntza arras berria izatea, hedadura geografiko edo literario handiko formak nagusitzea, testuok eskualdeko mintzoa leialki ez islatzea... izan daitezke arrazoiak, eta batzuetan zail da datu gehiago gabe argudio bataren ala bestearen alde agertzea.

García Gil-ek (2007) gogorarazten digunez, ez ditugu testuak hartu behar datu dialektalak balira bezala, jarraibide normalizatzaileen aukera ere aintzat hartu behar da. Autore honek Erdi Aroko foku arautzaileak aztertu ditu: Espainiako León eta Oviedo/Uviéu-ren arteko erlazio lerroak, bi guneen artean zein eragin edo norabide izan den (2007: 126). Idatzizko foruak aztertu ondotik sumatu du, Erdi Aroan mendebaleko asturieran Oviedo/Uviéu-ko aldaera erdialdearrean oinarriturikako joera idatzia nabarmendu zela, nahiz ez zen gailendu (2007: 123).

Honelako lanetan, gainera, grafiaren eta fonemaren arteko baliokidetasunik eza da aztergai (2007: 123), baina testu zaharretako grafia egungo ahozko datuen arabera interpretatzeko arriskua ere egon daiteke (2007: 126). Egungo datu diatopikoen argia baliaturik, neur genezake zein distantzia edo hurbiltasun dagoen idatiz ageri denaren eta ahozko errealitatearen edo aldaera dialektal jakinaren artean (2007: 125).

Gainera, idazleek joera izan zezaketen garaian erabiltzen ziren baino ezaugarri zaharragoak idazkeran islatzeko eta aldi berean, berrikuntzak eta herri xehearen ahozko aldaerak estaltzeko:

La elección de determinadas soluciones gráficas como la falta de diptongación o formas arcaizantes deberían entenderse, no como pervivencia real de las mismas, sino como una cuestión pragmatoestilística y de niveles de habla, considerando las anteriores como más elevadas o propias del registro culto frente a los elementos patrimoniales reservados al nivel oral y popular. (2007: 126)

Aztertuko ditugun Nafarroa Behereko eta Zaraitzuko euskal mintzoez problematika ezaguna ageri dute XVIII. mendean: ezaugarrien ebidentziaren ausentzia handia erakusten digute eta ebidentzia guti ezaugarrien ausentziaz. Kitson-ek (2004: 225) dioen legez, ez ditugu ausentziaren ebidentzia eta ebidentziaren ausentzia elkarrekin nahasi behar.

² Suarez d'Aulan Akizeko apezpikuak Pauen argitararazia da 1740koa eta *Alphonsa Rodriguez* itzulpen ezaguna da 1782koa.

1.3. Hizkuntzaren iraganaz argia ekartzeko berreraiketa da eredurik emankorrena, baina badira lantegi haboro, sakontasun kronologikoan horrenbeste emankortasun ez badute ere. Aztergaia denboran hurbilxeago kokatuz gero, hizkuntzalariak hainbat informazio biltzen du testuetarik, aldaera garaikide horiek aspaldian nola-koak izan zitezkeen jakiteko, garai literarioan idatziz gorde ziren hizkuntza-formen iraganari begiratzeko. Iraganetik honat hizkuntza nola aldatu den jakin nahi du hizkuntzalariak eta abiagunea du pentsatzea orduko hizkuntza-aldaerak idazleek orduko testuetan islatzen zituzten bezalakoak zirela, nahiz eta uste edo sinesmen horrek ez duen absolutua izan behar. Testuen arteko alderaketak hizkuntza-aldaketek historian zehar ukan duten katea edo sekuentzia koherentziaz islatu beharko luke, eta hartara, *testuen kronologia* deitzen duguna eratuko luke, baina eginkizun hau ez da ikusi batera dirudien bezain aise.

Testu bat osatzen duten tasunen jatorri geografikoa errealitatean ez da izaten hizkuntzalariak nahiko lukeen bezain unibokoa, datuek ez dute beti egoera guztiz gardena erakusten: dialektologoak distantzia handia dakusa ezagutzen duen egungo ahozko mintzoaren eta testu zaharrean ageri diren tasunen artean. Millar-ek (2009: 206) ikuspegi zuhur eta eszeptikoa du arras zahar diren testuen kokaguneaz: «when we look back seven or eight hundred years, however, any hope of precise assignment of origin is lost».

Dialektologoa ez dago ziur soilik denboraren iragatea dagoela aldi bateko eta beste-ko ezaugarrien desberdintasunaren oinarrian. Gainera, testuek islatzen dituzten datuak leku geografiko jakin bati dagozkiola onesterakoan, dialektologoa tradizioz diakronista baino fidakaitzagoa da, batzuetan aktualismo faltsuak areago eragiten baitio dialektologoari diakronistari baino. Adibidez, idazteko ohitura supradialektalak ager daitezke gure ustean leku jakin bati dagokion testu batean:

[...] it may be difficult to distinguish between a dialect-specific feature and a feature borrowed from a set of conventionalized practices employed by a discourse or text community (Meurman-Solin 2012: 476).

Dialektologoak beti izaten ditu kuttunagoak Meurman-Solin-ek (2012: 474) deskribatzen dituen bezalako testuak: «text written in private settings by non-professional, preferably less trained and relatively inexperienced writers». Aldiz, testuko ezaugarrietan ez badago tasunik adierazten digunik geografikoki hau nongoa izan daitekeen, eta ez badakigu nork, nozentzat, non eta noiz idatzi zuen, aingura testuak diren beste batzuekiko alderaketatik atera beharko dugu ebidentzia, bai baitakigu aingura testu horiek non eta noiz idatzi ziren: hein batez bederen, aingura testu horiek gure testua kokatzen ahalko dute, hala geografian nola idazketa garaian.

Adibidez, galdegin bageneza ea XVIII. mendean ba ote den zinez Amikuzekotzat jo dezakegun testu zaharrik, berme handiz eta era kontrastatuan esku amikuztar ezagun batek idatzia dela dakigun testurik, ezin genezake baieztatu honelakorik. Suarez d'Aulan Akizeko apezpikuak eginarazi 1740 inguruko kristau ikasbidea edo 1786koa esku amikuztar batek zinez bere sortzezko mintzoan ondu balitu ere, guk ez dakigu nor den 1740 inguruko katiximaren itzultzailea ezta 1786koaren egokitzailea ere, baina ez dugu ukatzen bi testuen egokitzaileak Amikuzeko seme izateko aukera ere. Ego-

kitzaileak amikuztarrak izan zirela ukatzeko Amikuzeko euskararen garapen diakronikoaz dugun baino ezagutza hobea ukan beharko genuke, testu dialektal fidagarriak edo hizkuntza-ezaugarrien sekuentzializazio diakroniko sendoagoa.

Ongi kokaturik dauden ber, aingura eginkizuna ukan dezakete egungo ahozko lekukotasun dialektalek ere, batez ere eskualde jakin batean berrikuntza endemiko bat ageri bada eta berrikuntza hori bera testu zaharrago batean ageri bada, beste inolako testutan ageri ez delarik. Kasu horretan testuaren jatorria eta egun berrikuntza endemiko hori ageri den eskualdea bateratzeko aukera dugu, baina bada-kigu batzuetan litekeena dela berrikuntza endemiko baten kokagunea historian zehar aldatu izana eta horregatik arreta eta kontu handiz lan egin beharra daukagu. Errealitate honek Ulibarrik (2013: 519) aurkezten duen egia paraleloen aferara garamatza:

- egungo hizkuntza-ezaugarrien kokagune geografikoak giltzak eta aztarnak erakusten ahal dizkigu beste distribuzio zaharrago bat berreraikitzeke, baina
- egungo eta antzinako distribuzioak ez dute zertan bat eta bera izan.

Oroitarazten digu, bestalde, dialektologo historikoak bi ziurtasun hauen artean lan egiten eta murgiltzen ikasi beharra duela.

1.4. Artean aztertu ez dugun mintzo bati heldu nahi diogu, Zaraitzu ibarrekoari, hain zuzen ere. Nafarroa Garaiak eta Zuberoak elkar ukitzen duten eskualdean kokaturik dago, eta Nafarroa Behereko Garazi ibarrarekin ere muga daukate zaraitzuarrek, Aezkoako herritarrek bezala, Ipar Euskal Herriaren mugan. Erroikariko euskarak ere usu balio izanen digu lan honetan, ardura baliatuko dugu alderatzeko ataltzat.

Lan honetan aztertuko ditugun mintzoak muga politiko-administratiboaren bi alderdietan kokaturik daude eta beren arteko erlazioez gain, beren berrikuntza batzuei buruzko alderdi kronologikoez ere azterketak egin nahi ditugu. Gure lanean headura geografikoaren irizpidea (Andersen 1988) batetik, eta, bestetik, sistematikotasuna vs. aldakortasunaren irizpidea dei genezakeena gogoan ukan ditugu (Aldai 2014; Zuloaga 2019), azken batean, testuen kronologiak lagundu ez dezakeenean, historikoki nonbait kokatu behar baitira berrikuntzak, hauek testu historikoen idatzizko agerpena baino lehenagokoak baitira.

Ahalaz berrikuntza zaharrak berriagoetarik bereiziko ditugu eta baita eskualde zabalekoak leku ttikiagoetako erkidegoen mintzoetako datuetarik. Zaraitzuarren berrikuntzak aurkeztuko ditugu eta ahal edo behar den kasuetan haien arteko hurrenkera kronologikoa eratzen saiatuko gara.

Aurkezpen honek lehenik eskatzen du aztertuko diren ezaugarriak hautatzea, eta jardun horretan ez dugu estrukturalismoaren erakutsia atzendu nahi ukan. Halaz ere, gramatikaren aldetik hain pizuzkoak diren tasun sistemikoak hobetsirik ere, dialektologoak erro-errotik daki ez dituela galtzera utziko ez ahantziko ere, hizkuntzaren barrunbean horrenbeste eragin linguistiko ez duten beste tasun ttikiago batzuk, ez direnak segurki hizkuntzan horren sistemikoak, baina bai mintzoek geografian gaindi hartzen duten irudiaz hainbat informazio interesgarri ekar dezaketenak.

1. mapa

Euskararen ekialde zabala

1.5. Eskualdeko mintzoez dugun ezagutzatik abiatutik, mintzo edo dialektoen arteko konparazio atal batzuk dakartzagu hona ikuspegi aski orokorrean:

- alde handia dago Zuberoako eta Zaraitzuko mintzoen artean
- alde dago Erronkariko eta Zaraitzuko mintzoen artean³
- alde dago Zaraitzuko eta Aezkoako mintzoen artean
- alde dago Garaziko eta Zaraitzuko mintzoen artean

³ «Gezurra irudi, Erronkari eta Zaraitzu kain xunto izanik eta kainbat diferentziak dren bien artean» ziotson Jose Estornés Lasak (1985: 83) Otsagabiko Zoilo Mosori 1969an.

- Nafarroa Beherearekiko ezaugarri batzuetan Garazi eskualde gordetzaila da, bai iraganean eta bai gerora ere, baina hau adierazirik ez gara ukatzen ari Garazi berrikuntza gunen izan denik, Nafarroa Behereko euskara nuklearraren baitan rol eragilea eta berritzailea ukan dukete garaztarrek
- Nafarroa Beherean ez dago alde handirik Garazi eta Oztibarreko mintzoen artean
- alde handia dago Zuberoako eta Garaziko mintzoen artean
- Nafarroa Behereko euskara hobeki ezagutzeko Garaziko mintzoarekin alderatu beharko lirarteke Baigorriko eta Arberoko mintzoak⁴

1.6. Nortasun handiko egungo mintzo batzuek, ezaugarri berri endemiko eta sendoak dituztenek, ez dute iraganeko testu zaharrik eta hori eragozgarri da euskalkien iraganaz eta ondoko haien bilakaeraz balizko ibilbide bat postulatu nahi duen edonorentzat. Euskal dialektoak enbor zahar bateratuagotik zatiketa bidez euskal eskualde geografikoetan nola egituratu ziren jakiteko eskema sintetizatu bat eraiki nahi duenarentzat neke da testu zaharrik ez izatea, horregatik sintesi horrek oraingoz ez du ñabardurarik eta besterik ezean, honako lanei ekin beste biderik ez dakusagu:

- Garai desberdinetako testuetan oinarriturik dialektoaren barreneko alderaketak egitea, eman dezagun, Nafarroan Zaraitzun (xviii-xx) / Nafarroa Beherean Garaziko ibarrean (xvi-xx) / Zuberoan (xvii-xx).
- Elkarri hurbil diren ibarretako dialekto edo mintzoen arteko alderatzeak: Zuberoa / Garazi / Zaraitzu / Aezkoa.
- Elkarrengandik urrun diren dialektoen arteko alderatzeak: Nafarroako xvi. mendeko zuzenbide auzietako esaldien arteko alderatzeak; bestalde, Iruñerrian Iuan Beriainek idatzitako erlijiozko euskarazko testuak (1621, 1626) *vs.* xviii eta xix. mendeetan Zaraitzun eta Aezkoan idatzitako erlijiozko testuak *vs.* xx. mendeko bestelako hizkuntza erakusgarriak.

1.7. Zuazok (1998, 2014) dialektoen egungo irudia proposatu du. Lakarrak (2011, 2017: 82-3), berriz, dialektoen zatiketaren hasierarako aukera bat baino gehiago aurkeztu du. Euskara Batu Zaharraren lehen urrats dialektalerako, ekialdean Zuberoa eta Erronkari batera zihoazela eta enbor orokorretik bereizten lehenak izan zirela proposatu genuen (Camino 2011); ikus orain Urrestarazu (2021). Dialektologoaren ikuspegi apal eta umiletik, azken buruan gure lanaren helburua da, egin diren lanetan proposatu edo aztertu diren aldi kronologiko desberdinak bitarteko beste aldi baten edo gehiagoren bidez denboraren ardatz bertikalean lotzea. Horretarako 2011n proposatu genuen bidetik jarraitu nahi dugu, baina denboran honatago jorrik, Ipar Euskal Herriko berrikuntzen hedaturapean egon den Zaraitzu ibarreko euskara aztertzeraz eta haren hizkuntza-ezaugarriek erakusten digutenari jarraikiz, proposamen berri bat egitera gatoz oraingoan, edo orduan kontaktu genuenari ondoko atal bat gehitzera.

Hondarreko mendeetan berrikuntzak partekatu dituzte Lapurdiko eta Nafarroa Behereko euskarak, baina ez dugu iragan zaharragoko berri xeherik. Nolanahi ere den, artikulu honetan zehar argi agertuko zaigu Zaraitzuko euskarak berrikuntza

⁴ Koldo Zuazok Baigorriko mintzoa aztertzen dihardu.

ugari partekatu duela euskararen ekialde zabaleko Ipar Euskal Herriko mintzo sorta batekin. Euskal dialektologian ikuspegi berrien beharra dagoenez, aztergai dakusagu Nafarroa Behereak eta Zuberoak elkarrekin partekatu duten berrikuntzen sail zaharra. Ez Euskara Batu Zaharraren ondo-ondoko garaian, beharbada, baina bai Zuazok aurkezten duen nafar-lapurtera errealitatearen garaia baino lehen, non ekialde zabaleko berrikuntza sail ugari bat gertatu zela dirudien. Halaz, inguramen horrextan aztertu nahi dugu Nafarroa Behereko eta Zuberoako euskararekin batean Nafarroa Garaiko Zaraitzu ibarrekoa.

2. Erliebea, espazioa, historia eta gizartea

2.1. Dialektologiako azterketetan aintzat hartzen da nolako erliebea dagoen ikertu nahi dugun hizkuntza-eskualdeko gizataldeen artean; orografia, hidrografia, itsasoa, uharteak, gizataldeen arteko hartu-emanen zaildu lezakeen zingiradirik ba ote den... Erkidegoen eta gizataldeen arteko hartu-emanetan indarrez eragiten dute arestiko horiek guztiek eta loturak eta etenak ohikotasunez gerta daitezten errazten edo zailtzen ahal dute. Gure kasuan, orografikoki jauzi handia dago Pirinioan: Erronkari, Zaraitzu eta Aezkoatik Zuberoara, Zaraitzu eta Aezkoatik Garazira edo Aezkoatik Baigorriara. Errealitate horrek hizkuntzan eragina du, halako urruntasun lektala, baina ez da atzendu behar erkidego hauek elkarrekin lan harreman hertsia izan dutela menderen mende. Gizataldeko kide batzuek lan ziklikoetarako egiten dituzten aldizkako mugimendu errepikatuek errutinizazioa dakarte eta honek eragina du jendeen bizitzan eta hartu-emanetan; horien guztien ondorioz gertatzen da hizkuntza-berrikuntzak alderdi batetik bestera jendeen ahoan higitzea (Britain 2004; Gregory & Urry 1985; Pred 1985).

Abeltzaintzagaratik mendietako larreak batera ustiratu dituztelako, mendiko lanean elkarrekin jardun dutelako, zerbitzura Nafarroatik Ipar Euskal Herrira jaitsi direlako, emazteki zaraitzuar eta erronkariarrek aragoiarrekin batera Mauleko lantegietan lan egin dutelako, aetzak Garaziko Donibaneko merkatura aste oroz joan izanagatik, gauazko lanean hainbat gairen kontrabandoagatik edo nolana hiko beste hartu-emanengatik.

xx. mendearen hasierako Otsagabiko emaztekiek Zuberoako Larrainerat jotzen zuten artile saltzera eta Erronkarira sagar saltzera. Berebat, erronkariar, zaraitzuar eta zuberotarrak ageri dira eskualdeko ipuinetan; hiru gizataldeotakoen eta aragoiarren gertakarien berri dakar Bernardo Estornés Lasaren «El bochorno» izeneko ipuinak (1980: 66-67). Ermitetara beilak elkarrekin egitea edo gaztangintza harreman sortzaile izan dira ibar auzoen artean. Otsagabiko Zoilo Mosok berak (1985: 59) dakar esaldi batean urrun joatea, 'a la venta de la puñeta' joatea, euskaraz honelaxe esan ohi dela: *fan da, bai, gargoro Lapurdira* 'dagoeneko Lapurdira joan da, bai'. Ibar auzo hauetako jendeen hartu-emanaz hainbat berri historiko eman daiteke; cf. Camino (2019).⁵

2.2. Halaz guztiz ere, arestiko eragileak bezain garrantzizkoak dira politikaren goiti-beheitiak, eskualde jakin batean aldaketa sakonak eta gizarteko joera berriak

⁵ Migrazioak ere aipagai dira honelakoetan eta gure eskualdean gauza jakina da baten berri bederen eman daitekeela: duela ez hain aspaldi, xvi. mendean agoteak Ipar Euskal Herrikan kanporatu bide zituzten eta Nafarroara jo zuten bizitzera, Zaraitzu eta Erronkari ibarretara (Lopez-Mugartza 2008: 81).

eragin ohi dituztenak: aldaketa nabarmenak eta garrantzizko inplikazioak eragiten dizkiote gizataldeek bizitzeko, higitzeko eta hartu-emanen egoteko duten erari. Nolanahi ere den, Kitson-ek (2004: 220) dioskuna aintzat harturik, hizkuntzaz dihardugunean ez diezaiogun eman politikari hizkuntzaren zinezko historiari baino garrantzi handiagoa: «for decades historians of the English language have used political maps of the Middle Saxon period as if they were maps of Old English dialects».

Zuberoako bizkonterria desegin zutenean (xii. mendea), Frantziako koroara iragan aurretixe (xv. mendea) edo Frantses Iraultzaren ondotik (xviii. mendea), bearnarrek Zuberoan agindu dute eta egun ere, Bearnori atxikirik darrai Zuberoak.

Erdi Aroko Zuberoaren historian gertakari garrantzizko eta guztiz aipagarria da herrialdea xi. mendean bizkonterri izana. Zuberoako bizkonterriak historia baten indarra eta ibar baten nortasuna adierazten ditu (Goulard 1994: 171), nahiz, egia esan, aginte nagusia Gaskoiniako konteak zeukan. Zuberoako bizkonterriak ez zuen luzaz iraun, xii. menderako kapitulazioa gertaturik zegoen eta bearnarrek Zuberoako ibararren aginte lortu zuten. Raimond-Guillaume bizkonte zuberotarrak, deus gabe hegoalderat jo eta Iruñeko erregearekin batean Iberiar penintsularen errekonkistari ekin zion. 1160an Zuberoako bizkonte tituluak Iruñeko erregeari loturik jarraitzen zuen, baina edukiz hutsik zegoen (Goulard 1994: 184). Gaskoiniaren eta Nafarroa Garaia-
ren arteko lotura x. mendetik zetorren eta xiii. mendean Zuberoako jauntxo bizkonteen oinordekoek Nafarroa Garaia-
ri atxikirik jarraitzen zuten; nafarren ondoan jardun zuten gerla eta antzeko ekintzetan (Goulard 1994: 185). Nafarroarekiko lotura izan zuen Zuberoako bizkonterri hark, ordea, Bearnoko Oloroeko apezpikutegia osatzen zuen.

Lapurdik eta Zuberoako bizkonteek xiv. mendea arte Nafarroako erregeekiko konplizitatea izan zuten, iparrean zeuzkaten duke gaskoinen aurka baliatzeko, baina Zuberoako jauntxoak Nafarroako erregearekin egonik ere, Zuberoa konte gaskoinaren menpeko eskualdea zen. Ezaguna da iraganean Baionak, Lapurdik, Nafarroa Behereak eta Zuberoak Ingalaterrako erregeen kanpo politikaren ondorioak jasan zituztela. Ingalaterraren eragina saihesteko eta bearnarren indarrari aurre egin nahirik, Nafarroari areago atxiki zitzaion Zuberoa, esate batera xii. mendearen bukaeran. Frantziako erregeak 1449an konkistatu zuen arte, Ingalaterrari atxikirik iraun zuen Zuberoak.

Ingelesak eta gaskoinek menperatzen zuten Zuberoa frantsesen agintepera iragan zen xv. mendean, mende erdi batez bearnarren eta hauen bizkontearen menpe egon ondotik. Hiru mendez ingelesek eta gaskoinen menpe egon ondotik Zuberoa Frantziaren menpeko izatera iragan zen hondarrean. Nafarroa Garaiko erregeak 6.000 gizonekin zuberotarrak laguntzera jo zuen, baina ezin izan zuen deus egin. Nafarroa Beherea salbu, xv. mendearen erdialdean Ipar Euskal Herria Frantziako Koroaren agintepean gelditu zen. Nafarroa Behereari dagokionez, argigarri dira J. J. Larrearen hitzok (2018: 294):

Bere aldetik, denborarekin Nafarroa Beherea bezala ezagutuko dugun lurraldea entitate txikien mosaikoa zen xii. mendean. Ziurrenik jatorriz Lapurdiko barruti-koak izanik, muturrera eramandako boterearen puskatze feudala erakusten dute haran hauek. Ingelesen eta nafarren arteko abenikozko egoera baliatuz, Tartasko bizkondeak eta beste jaun batzuek Nafarroako erregeen basailutza hautatu zuten xii. mendearen bukaeran. 1194rako nafarren aginduetara zegoen Donibaneko gazteluzaina. Portuez

Haraindiko Nafarroaren eskuratzea erreinuak mendebaldeko lurak galdu zituen garai bertsuan gertatu zen.⁶

2.3. Gaztelak 1512an Nafarroa Garaia konkistatu zuenean aldaketa handia ekarri zuen Erreinu Zaharrera: eragin handiko egitura eta boteregune nafarrei osagai kanpotar ugari erantsi zizkion (Monteano 2010). Nafarroaren autonomia galtzeak ez zuen ekarri Pirinioaz bi alderdietako nafarren arteko hartu-emanaren etena, baina denbora iragan arau hartu-eman hura bakanduz joan zen: Frantziako administrazioko Pirinioz bestaldeko baxenabartarrei gero eta «gutiago nafarrak» izatea eragin zien aldaketak, handik harat Hegoaldean ez ziren nafartzat joak eta denbora iragan arau, Pirinioko mendilerroa osagai estrategiko bilakatu zen Nafarroa bi zatitan emateko: Nafarroa Garaia espainiarren administraziopean eta mendiz bestaldeko Nafarroa Beherea Frantziaren barrenean.

1583an Tuterako Gorteek lege bat eratu zuten, mendiz bestaldeko baxenabartarrei nafar izaera ukatzen ziena eta lekukotasun idatzietan «vascos» gisa ageri ziren ipartarrei lan egiteko eta ondasunak lortzeko aukera kentzen ziena. Baxenabartarrak kanpotartzat jo zituzten. Halarik ere, xvii. mendean ere jende baxenabartar ugari bizi zen Nafarroa Garaian; deitura eta oikonimo ugaritan islatzen da orduko eta oraingo errealtatean haien jatorria edo nolarebaiteko lotura.⁷

Filipe II.ak hainbat erabaki hartu zituen Pirinioaz bi alderdietako nafarren inkomunikazioa eragiteko eta gaztelartze politikari ekin zion nafarren Elizaren egituretan ere: apezpikutegien mugak eta ahala ere aldarazi zituen (1567). Baionako apezpikute-giari zegozkion Gipuzkoako ekialdeko herrietako elizak Iruñekora iragan ziren, eta berdin gertatu zitzairen Bortzerrietako, Bidasoaldeko eta Baztango elizei ere, Baionakotik Iruñekora iragan ziren. Zuberoko Santa Graziko monasterioa Leirekoaren menpekoa izana zen 1085etik, baina konkistaz geroztik lotura zahar hura eten eta hautsi zuen.

Espainia eta Frantzia arteko muga gero eta iragazkaitzagoa izan zen eta Frantzian ikasketak egitea debekatu zen: Filipe II.ak muga militar eta ideologikoa eratu eta indartu zuen Frantziaren aitzinean (Miranda 2002: 134). Dakigunez, erlijio gerrak ziren sakonean, Frantziako hegoaldeko protestantismoaren beldur zen Espainia katolikoa, ez zuen nahi nafarrak ideia horietara ingura zitezen.

Pirinioko ibar auzoetako salerosgo harremana handia izana zen ordu artean Nafarroa Garaiko mugaren inguruan Ipar Euskal Herriko jendeekin, baina etorkizunean erronkariarrek, zaraitzuarrek eta aetzek garaztarrekin edo zuberotarrekin saltzapeanak eta erosketak egitea guztiz jazarri zuen gaztelarren legeak.⁸

⁶ Araba, Bizkaia eta Gipuzkoaz diharduela dirudi.

⁷ *Armendariz, Azkarate, Bastida, Behorlegi, Bizkai, Buzunariz, Donezar, Eransus, Garriz, Heleta, Huarte, Ibarrola, Jaso, Lakarra, Lekunberri, Lukuj* —Jaurrietako etxe izena—, *Martxueta, Mearin, Mendibe, Osés, Ostibar, Sueskun, Yoldi* Nafarroa Beheretik etorriak. Beste batzuek jatorri zuberotarra dute: *Barkos, Domezain, Jarauta, Mauleón, Moncayola, Pegenaute, Sola...*

⁸ Lekukotasunak daude, esate batera 1637koak, erakusten digutenak Espainiatik mugako herrietan erronkariarrei galerazi nahi zitzaizela etxean zuberotarrak har zitzen edota hauekin salerosgoan ari zitezen. Erronkariar jendeek saldu garia zeramaten zuberotarrak harrapatu zituzten 1628an zeukaten kentzeko. Halaber, mugazainek neskato izabarrak harrapatu zituzten 1595ean, zeramaten garia zuberotarrei saltzeko zelakoan (Lopez-Mugartza 2008: 107, 101. oh.). Gau-lanaren bidez Garazitik gatza zekarten Aezkoako bi abaurpetar zigortu behar ukan zituen Aezkoa ibarreko alkateak 1805ean (Etxegoien 2009: 95).

2.4. Baxenabartar eta zuberotarren ekonomia maila goragoan zegoen iraganean Erronkari, Zaraitzu eta Aezkoan baino, goiko ibarrok txiroago ziren eta demografian soberakin nabarmena zuten. Erlatiboki txiroak esan beharko dugu, izan ere, erronkariar eta zaraitzuarrek artile anitz ibiltzen zuten eta hura saldurik sokseta gaitzak erdietsi zituzten mende luzeetan gandi.

Urte alde bat badu iritzia eman baikeuen Ipar Euskal Herrian sortu eta hedadura handia hartu duten berrikuntzen aferaz, iragan baitira mugaz bestaldeko Nafarroara, Erronkari, Zaraitzu edo Aezkoara. Hiru ibar horietan baino, demografia indar handiagoa zegoen Ipar Euskal Herrian, horregatik aipatzen genuen, urte orozko aldi lanetan ipartarrei usu entzunez geroz, nafarrak izan zirela ipartarren hizkuntza-berrikuntzak bildu eta Nafarroa Garaira beren ahoetan garraiatu zituztenak, euskaldun ipartarrekin ziklikoki hartu-emanetan egon ziren nafar haiexek. Esate batera, zuketa Nafarroa Behere edo Zuberoatik Nafarroara eraman zuten Ipar Euskal Herrian lan egin zuten Hegoaldekoek eta baita Nafarroa Beheretik xuketa ere; cf. Camino (1997: 289) edo Zuazo (2008: 151).

Demografia arrazoiengatik, matematikoki ikusirik, erronkariarra, zaraitzuarra edo aetza gehiagotan egoten zen urtean gandi Ipar Euskal Herriko jendeekin hartu-emanean alderantziz baino, ipartarrek ez zuten beren bizian horrenbeste egonaldi nafar menditarrekin. Aldi lanetarako gehien higitu zirenak ez ziren baxenabartarrak edo zuberotarrak izan, goiko ibarretako nafar euskaldunak baizik. Halarik ere badakigu Nafarroa Behere eta Zuberoako jende ugari zegoela Nafarroa Garaiko alderdietan lanean edo bizitzen: baxenabartarrak Iruñerrian XVI eta XVII. mendeetan, zuberotarrak Erriberan.

Ekialdeko hizkuntza-berrikuntza partekatuak Ipar Euskal Herrian garatu ziren eta ondotik Nafarroa Garaira garraiatu zituzten aldi lanetara joaten ziren hiztun nafarrek hiru ibarretan hedaturik: iparreko euskaldunek ez zituzten nafar menditarren hizkuntza ohiturak biltzen, alderantziz izan zen. Adibide bat eman dezagun: aetzek baxenabartar edo ipartarren berrikuntzak eraman zituzten goiti beren ibarrera, XVIII. mendeko lehen testu historikoak agertu baino lehen gainera:

- *ll* eta *ñ* ozenen despalatalizazioa⁹
- *izan* aditzeko aldaeren monoptongazioa: *niz*, *hiz*, *gira*, *zira*, *zirate*
- *edun* aditzeko aldaeren monoptongazioa: *nu*, *yu*, *gitu*, *zitu*
- *xuketa* izeneko tratamendu ez alokutiboa 2. pertsona singularrean.

Estatuen muga politiko-administratiboek zatitzen dituzten hizkuntza auzoen artean ohikoa denez, penintsula iberikoan ere iragazkortasuna izanik, Portugalen edo

⁹ Ezaugarri honek ondoko Baigorri ingururazten du Aezkoa ibarreko mintzoa, Nafarroa Behereko ibar horretan ere Lapurdi gehienean bezala despalatalizazioa baitago, auzo ibar Garazin ez bezala, nahiz Garazin *il* & *in* ageri den Etxepareren garaian (xvi), baina egun palatalizazioa dago Garazin, Zuberoan edo Nafarroa Behereko ekialdean bezala. Halaz guztiz ere, Baigorri ibarraren ondoan dauden Garaziko herrietarat goazen ber, despalatalizazioa entzuten hasten da. Garaziko hainbat herritako hiztun batzuen gan, gainera, polimorfismoa dago. Lapurdi gehieneko eta Baigorriko mintzoetan ez dago ozenen palatalizazio automatikorik eta egun bederen, oztibartarrentzat prestigioa dute Baigorriko aldaerek, horregatik, Garazin mintzo zainduxeagoa edo landuagoa erabiltzean, litekeena da baigorriarren aldaerak entzutea, jo dezagun, idaztean, liburuetan edo Elizan. Garazin ezagutzen ditugu hiztunak inoizka palatalizatu gabe, *ll* edo *ñ* ez, *il* edo *in* ahoskatzen dutenak, Hergarai ibarreko Altzietan edo Ahatsan gertatu zaigun legez.

Espanian sortu den hizkuntza-berrikuntza bat beste estatura iragazi izana gertatu izan da. Fernández-Ordóñezek dioenez (2011: 69), XIII. mendetik harata penintsularen hegoaldean berrikuntza foniko edo gramatikalak izan dira, muga politikoa bi norabideetan gurutzaturik hedatu direnak.

3. Zaraitzuko *uskara*-ren bilakabide sorta bat

Atal honetan Zaraitzuko *uskara*-ren ikuspegi orokor bat eman nahi dugu, baina ezagutzen dugun testu zaharretatik abiatuz. Bi testu baliatu ditugu nagusiki: guk dakigula ibarreko zaharrena, Berrade izeneko Otsagabiko apez batek 1780an ondu zuen predikua¹⁰ (cf. Santaziliaren 2016ko edizio bikaina) eta bigarrenik, ia mende baten buruan Jaurrietako Sanper apezak 1869an Bonaparterentzat itzuli zuen San Mateoren ebanjelioa (in Pagola, Iribar & Iribar 1997); hizkuntza-aberastasun handikoa da ebanjelio hau eta horregatik iruzkinak egiteko aintzat hartu dugu. Bi testuen artean iragan ziren ia 100 urteetan hizkuntzan aldaketa gardenik izan ote zen jakingarri da filologoarendako. Ibarreko herrietako katixima gehiago dago, Oron-tzeko bi eta Itzalleko eta Igariko bana, eta ezaugarri batzuen bila horietara ere jo dugu so egiteko. Bonapartek 1872an argitaratu Jaurrietako adizkiak ere baliatu ditugu alderatze lanerako.

xx. mendeko berri guhaurek 1982tik harat zaraitzuarren ahotik bildu emaitzen bidez dakargu, baina ez dugu Artolaren ekarria ahantzi nahi izan. Lehenagoko zaraitzuarren mintzoaren berri dakargu Ziriako eta Federiko Garralda nahiz Zoilo Moso otsagabiarren lekukotasunen bitartez, baliatu dugu haien *uskara* behartu garenean. Ezaugarriak klasikoak edo ezagunak diren adibideetan ez dugu iturria adierazi, baina denborari dagozkion gaitan garaia berri dakargu xuxen, nahiz kronologiaren arlo honetan ditugun mugak eta gabeziak handiak izan, xviii, xix eta xx. mendeetako testuak baitira ditugun bakarrak; horiek baino zaharrago Zaraitzun, perpausak edo leku izenak dira.

Schneiderrek dioen legez (2004: 90), funtsean idatzizko nahiz ahozko lanabesak baliatuz lan egitean, beti behar da ahalik finen ibili:

Working with written data requires somewhat more judgement and assessment than an analysis of audio recordings, but the difference is a matter of degree: essentially, with both approaches the goal is the same, and the pathways to reach it are very similar.

3.1. Arkaismoak Zaraitzun

Ezaugarri zahar ugari gorde dira Zaraitzuko mintzoan, Euskal Herriko gainerateko mintzamolde gehienetan berriztatuz joan direnak. Nafarroa Garaiko ekialdeko saihetsean eta mendi artean kokaturik dago ibarra eta komunikazio maila apala ukan du Euskal Herriko erdialdeko euskaldunekin.

¹⁰ «Such marginally relevant text types comprise what Kytö (1993: 117) calls «scripts», «texts written to be spoken», including sermons, for instance» (Schneider 2004: 91).

Arkaismoen zerrenda sobera ez luzatzeko ez ditugu hona tasun batzuk baizik ekarriko:

3.1.1. Alderdi fonikoan *rz* kontsonante taldeari eutsi zioten zaraitzuarrek, *-tarzun* atzizkia ageri zen ibarrean edo *amaborz*, *berze* aldaerak (Otsagabia, 1982).

3.1.2. Zaraitzuarrak ez zihoazen hego-nafarrerarekin batean *eu* > *au* berrikuntzan: *euli*, *eultz*, *euri*, *eutzi* ‘utzi’ ahoskatzen zuten. Itzalleko 1827ko katiximan *deus* eta *daus*, bi aldaerak ageri dira; hego-nafarreraren auzo herria da Itzalle. Testuaren idazle Benito Gil (1801-1870) ez zen Itzalleko zaraitzuarra, Adoingo urrauldarra baizik. Gainera, testua 1827an idatzi zuen eta ez 1727an, hala baitakar katiximak erraturik.¹¹

3.1.3. Euskaraz ez da batere ohikoa ablatibo pluraleko atzizkian ttap kontsonantea beti ahoskatzea, baina zaraitzuarren azentu sistemagatik ahoskatzen zen. 1780ko testuko adibideak dira *cueticaric* / *alde gucietaric* / *obispoeticaric*, baina XX. mendearen bukaeran ere *-etarik* osorik ahoskatzen zen ibarrean: *koitarik* ‘horietarik’ (Otsagabia, 1982). Baita denborazko atzizkian edo partitiboan ere: *patakak eregiten tielarik* / *doctrinarik* (Espartza, 1982). Berebat, beste euskalkietan bokal artean galtzen diren *r*-ak ere ahoskatzen ziren Zaraitzun, bokalaren sinkopa gertaturik, sekuentziaren bigarren kokagunean *r* duen *muta cum liquida* taldea gelditu zelako: *gaztezutuan eon nintzan fan naiak Ameriketra, baia enitzan fan Ameriketra, orai ya eniz fanen, orai ya ez* (Jaurrieta, 1982).

3.1.4. Hondarreko mendeetan plural hurbilaren erabilera aldapan beheiti abiatu da ekialdeko mintzoetan. Adibide lexikalizatu edo fosilduetan izanik ere, nabarmenago ageri zuen plural hurbila Zaraitzuko euskarak hego-nafarrerak baino. 1780ko testuan badira etsenpluak: *cuec gucioc* / *senar emazteac onesiz gucioc batac berceari* / *gauza cuec gucioc* / *gure arimac eta eserzra gucioc salbacioaren videan*; ikus *cortan bereon* ere (1780: 89) eta Jaurrietako Sanperrek Bonaparterentzat 1866an idatzi katiximan: *firmequi proponitcen zut zure graciarequin ez zure ofenditcea bereon*. Gerora ere irauin zuen: *oraiko aldeon*, Otsagabiko Zoilo Mosok idatzia (1969); cf. J. Estornés Lasa (1985: 84). Mosok atsotitz batean dakar ere: *marxuan lañua narastion, aprila elurra karastion* ‘hasta aquí la niebla en marzo, hasta allí la nieve en abril’ (1969: 64).¹² Zaraitzuarrena zen *goizion* ere. Aezkoan ez da era honetako adibiderik ageri, nahiz osagai gramatikalenetan entzun daitezkeen *gaurok* / *biok* / *iruok* / *guziok* / *berok* adibideak, edo izen arruntetan *aizpok* / *anearrebok* / *zarrok*...

3.1.5. Sozietiboan era zaharra eta berria entzuten ziren: *gastoarequi*, *norequi* / *batequin*, *miarequin* (1780), baina halaz guztiz ere, predikuan era berria nagusi da. XX. mendean aldaera zaharrak zutik zirauen, baina era berriak nagusi zebiltzan: *kasatu ta familiareki* / *alorrian aitzurrarekin*; *aziendarekin*, *bei ta ardi* (Otsagabia, 1982).

3.1.6. Munduko hizkuntzetan partitiboa eta ablatiboa loturik egon ohi dira. Lotura horren aztarnatzat jotzen dute hizkuntzalariek euskaraz mugimenduaren abia-

¹¹ Gorka Lekarozek argitu du afera *Lingua navarrorum* blogean.

¹² Otsagabiko Zoilo Mosorena da *Aezkoa’ko mugatik karabineroen txabola lartion*, baina «txabolala artio» izan behar du hori; cf. J. Estornés Lasa (1985: 34).

gunea partitiboaren morfemak adieraztea; *-rik* zerabilten zaraitzuarrek leku izen bezelatan: *Aezkoarik / Iruñarik* (Espartza, 1982); *Espartzarik geinbera batre* (Jaurrieta, 1982).

3.1.7. Entzun genien zaraitzuarrei instrumentaleko txistukari apikariaren adibide bakan, eman dezagun, Espartzan eta Jaurrietan: *eblis* ‘ibiliz’ nahiz *tenbraz* ‘denboraz’ (Jaurrieta, 1982). Berebat, Orontzeko katiximan bi aldiz ageri da *obras*, baina aetzek eta nafar anitzek ez bezala, nagusiki aldaera lepokari zaharra zerabilten euskaldun zaraitzuarrek, ondoko Zuberoan edo Erronkarin bezala.

3.1.8. 1415 urte inguruan Machin de Çalua nafarrak *yruroguey et amaui florin* dakar gutun ezagunean, baina egun (*h*)*iruretanogei*, *lauretanogei* eredu inesiboduna nagusiturik dago Nafarroan, saihetsetan ageri da (*h*)*irurogei* eredu: Sakana gehienean, Araitz ibarrean, Goizuetan eta Zugarramurdin; (*h*)*irurogei* eredu (*h*)*iruretanogei*-rekin txandaka, berriz, Imotzen, Basaburu Handian edo Doneztebe aldean. Eredu inesiboduna Ipar Euskal Herrian nagusiturik dago eta Zuberoaraino heltzen da, gainera, baina Lapurdi itsasaldean *tan* gabeko eredu dakar *EAE*Lek Ziburun. Erronkariarrek egiten zuten bezala, *tan* gabeko zenbakiak ageri ziren Zaraitzun: eman dezagun, *iruroguei* dakar Sanperrek ebanjelioan (43) eta Jaurrietan *laurogei* bildu genuen (1982), baina ondoko aetzek (*h*)*iruretanogei*, *lauretanogei* era gure ustez berria egiten dute; cf. § 6.3.

3.1.9. Euskara Arkaikoko deixi hirutarren araberako artikulu zaharren aztar-nak ezagutzen ditugu testu zaharretan (Manterola 2015; Martínez-Areta 2013: 294-299): *bat* eta *bertze* izenordainek artikulu zaharra itsatsirik daramate Aezkoako eguberrietako kantu batean: *ofrenda onik emako dugu portale Belenekora, batorrek urres bertzeorrek mirra, Belenek insenso atxona*. Zaraitzuko Berrade apezak hori bera dakar prediku batean: *condenatu bear ducie vatorrec eta verceorrec* (1780: 93).

3.1.10. Ekialde hertsian ohi bezala, hizkuntzaren determinazio maila apalagoko formak zerabiltzaten zaraitzuar euskaldunek. Hurranen adibidean perpaus inperstonalaren osagarri zuzena mugatzailerik gabe ageri zaigu: *solo etse batean saltzen zen ardo* (Espartza, 1982); ikus beste hau ere: *xan ogi eta urdaki* (Jaurrieta, 1982). Etsenplu gehiago: *oroan beltx eder nu^en, bai, onen gisa, onen gisa beltxik nuen biloa* (Espartza, 1982) / *ardo guti, ur eta kala bizi guzian* (Jaurrieta, 1982).

3.1.11. Nafarroa Beherean ez bezala, baina Zuberoan legez, aditz nagusian *-iren* & *-turen* etorkizuneko aldaerek iraun zuten Zaraitzun. Adibideak 1780ko testukoak dira, sinkopa gora-behera: *eroriren, saunsiren / aituren & aitreten, alborotatren, alcanzatren, apartatren, arturen & artren, baratren, condenatren, confesatren, confirmatren, conjuratren, convertituren, ezcapatren, ilundren, izagundren, logratren, llegatren, manifestatren, movitren, obratren, resucitatren, parcatren, patren* ‘ordainduko’, *salbatren, turbatren*. xx. mendean ere honela zen: *ebliren, egorriren, eroriren, eseriren, ikasiren, ikusiren, itzuliren* eta *xardokiren* dakartza Zoilo Mosok Otsagabian xx. mendean 60ko hamarkadan. Herri berean bildu zuen Artolak *ségituren* (2004: 50).

3.1.12. *jaugin* aditzaren forma trinkoak ibiltzen ziren Zaraitzun: *ziauri* ‘zatoz’, *ziaustie* ‘zatozte’ eta *chaustie* ‘xauztie’ 1780ko testuan. 1869koan *tzauri* ‘zatoz’. Baita *enaugi kona* ‘hator hona’ ere. Azkuek *dagun urtean* bildu zuen Zaraitzuko atsotitz batean. Aezkoan ez dago erabilera honen lekukotasunik.

3.1.13. Nafarroa Beherean ezaguna da *zituzten* > *ziuzten* disimilazioa eta hedatuz joan da hondarreko bi mendeetan; *zuzten* ere entzun ohi da eskualdean, baina *ziuzten* berrikuntza disimilatua ez zen Zaraitzura heldu. Artolak (2003: 95) aldaera ugari bildu zituen Jaurrietan 1989-1993 bitartean: *ztien*, *ziztien*, *zuzten*, *zituzten*, *ztuzten*. Zaraitzuko 1780ko testuan ere *zituzten* ageri da, nahiz 1872an laburturik dakarren Bonapartek Jaurrietan *ztien*, pluraleko subjektuaren morfema *te* ez, *e* delarik.

3.1.14. Perpaus konparatiboetan morfema genitiboa ageri da Zaraitzuko Otsaga-bian: *óri da txípi, mártá ta kóyen beño txípiago* (Artola 2004: 8).

3.1.15. Perpaus konparatiboetan *-a bezala* egitura zaharra gelditu zen: *denboras faten gintzana bezala* ‘garai batean joaten ginen bezala’ (Espartza, 1982).

3.1.16. Xedezko egituretan *gatic* atzikia aditz laguntzaileari loturik ageri da: *argui zangatic* ‘argitu dezan’ dakar Sanper jaurrietarrak (1869: 25). Ondoko Aezkoan entzunik gaude *tzuka ditengatic* ‘lehor daitezen’ erakoak (Abaurregaina).

3.1.17. Kausazko perpausak dira Sanperren *ni nizan caso* ‘ni naizela eta’ (1869: 36), *aborrecitric izatra guciez ene nombre den caso* (1869: 37). Aezkoan ere ibiltzen da: *gala ibili kasos* ‘hala ibili izanagatik’ (Abaurregaina). Hedadura zabala du erabilera honek eta Lazarragaren lanean ageri denez zahartzat jotzen ahal dugu. Eskualdean ere badira etsenpluak: Bidankozeko Mendigatxak *tenpra dela kasoz* dakar (J. Estornés Lasa 1984: 83) eta Joakin Lizarragak ere baditu adibideak.

3.1.18. Hitz zaharren edo hauen adiera zaharren bilgune zen Zaraitzuko *uskara*: *bakotx* ‘bakarra’ —Otsagabian *Lerbakotxa* toponimoa dago—, *barren* ‘peko alderdia’,¹³ *xatandre* ‘erbinudea, andderederra’. Euskal Herriko beste bazterretan ageri dira Zaraitzun bildu diren beste hauek ere: *bukatu* —*akabatu* ere badakar 1780ko predikuak—, *itxiki* ‘biztu’, *lez* ‘bezala’ —Federiko Garraldak atsotitz batean dakar: *kalles ardi gabe dun zorrak lez, etserik urrun*, baina ez dago argi *errakun*-a Zaraitzun ala Erronkarin kokatzen ote duen (Larrea & Diez de Ultzurrun 1985: 89)—, *udazken*. Bestalde, Azkuek *jazo* ‘gertatu’ hitza bildu zuen ibarrean.

3.1.19. Aldaera lexiko zaharrak genituen Zaraitzun: *abaldu* ‘afaldu’, *abari* ‘afarria’, *anae* ‘anaia’, *bage* ‘gabe’, *ebil* ‘ibili’, *ekusi* ‘ikusi’, *etse* ‘etxea’ —*borda de Barrenése* eta *bordaxarra de Eseberri* ditugu Ezkarozeko izenetan (Nafarroako Gobernu 1995: 59)—, *eutzi* ‘utzi’, *gendu* ‘kendu’ —Beraiain idazleak ibilia eta baita xx. mendeko Erronkarin ere; Larraungo Oderitzen *jendu* entzun dugu—, *lenbizikorik* ‘lehenik’, *onetsi* ‘maitatu’ —xviii. mendetik harat Ipar Euskal Herrian guti erabilia—. Maileguetan *natibitate* ‘eguberriak’ hitza aipa daiteke, Erronkarin eta Zuberoan bezala.

3.2. Zaraitzuarren berrikuntza espezifikoak

3.2.1. Zaraitzu ibarreko berrikuntza aski bereizgarria zen hiatoa eta inoiz baita diptongoa ere hausten zuen *g* epentetikoa. Adibide batzuk orokorrak dira, eman de-

¹³ Toponimian bezala, ikus Sanper (1869): *temploco velloa zaticatu cinuen bi partetan, goyenetic barrenalaño, eta lurra icaratu cinuen* (Pagola, Iribar & Iribar 1997: 79); cf. Artola (2004: 7) ere.

zagon, Zaraitzun eta Aezkoan baliatzen diren *ago* ‘ahoa’, *egun* ‘100’ edo *lego* ‘leioa’, baina beste adibide batzuk ez ziren zaraitzuarren erabilera baizik; cf. 1780ko predikua: *begin* ‘behin’, *iragunen* ‘iraunen’. Ondoko aldietan adibide gehiago izan ziren: *begarri* ‘belarria’, *begi* ‘behia’, *egubaxter* ‘ehunaren saihesta’, *logi* & *lodi* ‘lohia’ —Otsagabian *Logibeltza* toponimoa dago—, *xagu* ‘garbi’ & *xagutu* ‘garbitu’, *zagi* ‘zahia’. Toponimian *Ugarkagaña* dago Itzallen eta Uskartzan *Arrigurdina*. Dipton-goaren erdian ere gauzatu ziren: *deguicen* ‘deitzen’ (Mitxelena 1982: 33), *ereguin* ‘erein’ (Sanper 1869) —*patakak eregiten tielarik* entzun genuen Espartzan (1982)—, *negurri* ‘neurria’ & *negurtu* ‘neurtu’. Benito Gilen xix. mendeko Itzalleko katiximan *eutzi* ‘utzi’ dago, baina baita *eguzten* ere (Pagola, Iribar & Iribar 1997: 230). Hauek guztiak g gabe dira ondoko Aezkoan: *bei*, *bein*, *biarri*, *erein* & *erain*, *loi*, *xau*, *xoitu*, *zai*.

3.2.2. Nafarroa Garaian eta Lapurdiko Beskoitzen sinkopak entzuten dira, baina Zaraitzuko galerak dira Nafarroa Garaiko mintzo guztien artean nabarmenenak. 1780ko testuan *dra* ‘dira’ edo *drela* era berriak ditugu, baina gerora aldaera gehiago ezagutu dugu: *gra* ‘gira’, *zra* ‘zira’,¹⁴ *xra* ‘xira’ adizkiekin batean, *tan* ‘dutan’, *tala* ‘duta-tala’ adibideak ezagunak dira, baina 1780an ez zen horrelakorik: *encerracen dituzu*, *asten dituzu*, *balimaitugu*, *figura dezagun*, *iduqui dezagun*, *ones dezagula*, *eser cezayela*. Gerora *aingru* ‘ainguerua’, *amagiarka* ‘amaginarreba’, *ebakrik* ‘ebakirik’, *gámintara* ‘ganibeta’ erako sinkopak ezagutu ziren Zaraitzun.

Guk ibarrean honakoak entzun genituen: *aitso* ‘aitaso’, *aitzurtzra* ‘aitzurtzera’, *Ameriketra* ‘Ameriketara’, *batre* ‘batere’, *bedratzi* ‘bederatzi’, *eblis* ‘ibiliz’, *erzatzen* ‘errezatzen, otoitz egiten’, *kasatrik* ‘ezkondurik’, *lantzra* ‘lantzera’, *tenbraz* ‘denboraz’. 1780ko testuak *balimadu*, *balimalu* eta *balimadugu* aldaerak dakartza, baina *balmadu* bildu zuen Mitxelenak 1958an (1967: 170). 1780ko testuak *-turik* & *-trik* eta *-turren* & *-tren* bukaerak dakartza, aldaketa orduantxe gertatzen ari zela iradokiz bezala; aldiz, aditz izenean *ilceraco* izan ezik, guztiak dira *-zra*.¹⁵

3.2.3. Etxepareren *eguiara* ‘egia’ eta Oihenarten *oinzolarra* ‘oinaren zola’ adibideek erakusten digute berezko *a* duten hitzei mugatzailea lotzean *-ara* bukaera epentetikoa gertatzea ez dela atzo goizekoa. Azkuek (1969: 661) Mugerren aurkitu zuen eta Manterolak (2015: 47, 98. oh.) adibide zahar gehiago dakar tesian: Iburguen Cachopin-eko *solorac* ‘soroak’ eta Landuchioren *abejoera*, erdal ‘abejón’. Denbora iragan arau, ordea, Zaraitzun iraun zuen ezaugarri honek eta sendo gainera, sistematikoa zen. Sanperrek are bokatiboan dakar: *erran cizun: alabara, izan zazu confianza, zure fedea sendatu ztu* (34). Konparazioan ere bai: *andiago ezic elizara* (40).

Lekukotasun zaharretan 1610erako dakar Salaberrik (1996: 224-225) *peco landara* ‘la vega de abajo’ Otsagabian eta 1680ko *Lezaldeco meacara* Jaurrietan. 1780ko testuan mailegu sorta ederrak darama itsatsirik epentesia —*eman zaucun sententia*,

¹⁴ 1780ko Otsagabiko predikuan *zradie* ‘zirate’ ageri da eta halaxe dakar Bonapartek ere 1872an Jaurrietan bildurik, baina xx. mendean *zraie* entzuten zen herri horretan.

¹⁵ *adorazra*, *arzra*, *celebrazra*, *corregizra* eta *reprendizra*, *deseazra*, *desterrazra*, *ecuztra*, *eguitra*, *ematra*, *enzuttra*, *eserzra*, *galzra*, *izaguttra*, *juzgazra*, *lograzra*, *notificazra*, *onestra*, *padecizra*, *santificazra*, *trabajazra*, *vilazra* eta *juntazra*. Baita izen eta izenordainen sorta bat ere: *certra*, *guzietra*, *infernuetra*, *kainbercetra*, *vezperetra*.

epentesirik gabe, baina salbuespena da: *zuen arimara / atrevienzara / dotrinara esplicatuz / bere ezpatara buluciric escuan / fortunara / gloriara / zure irara / conbenienciara / ene misericordiara / naturalezara / aitren duten sentenciara / rigurosoago... izanzen duzu erreguen, obispoen eta apez jaunen sentenciara / soberbiara*—, baina euskal hitzek ere berdin berdin biltzen zuten, Sanperren ebanjelioa lekuko: *aitara* (37), *alabara* (34), *amaquiabarbara* ‘amaginarreba’ (31), *astanara* (60), *bilachara* ‘izpia’ (30), *chilimisstara* ‘oinaztargia’ (68), *porrocadrara* ‘urradura’ (34), *udara* ‘uda’ (69). Mailegua da *guerlara* ‘gerra’ (37). Zaraitzun entzun genuen mintzoan ere halaxe zen; cf. Espartzan bildu genuen *dotrinara, bai, bai... eskuko ogia bezala ikasi ginduen* (1982).

Absolutibago mugatuan den epentesiak batere kalterik egin ez ziolarik, beharbada, *r* epentetikoa paradigmagan gaindi hedatu zen kasuen mugagabeko aldaeretan: *borz urteres / anitz ratores* ‘anitz unetan’ (Espartza, 1982); *bata ardirekin ta berzea granja batean / Aragonen, ona... , bat rebañorekin ta, ardiekin berzea tzerrirekin granja batean* (Otsagabia, 1982). xx. mende hasierakoa da Federiko Garraldaren hau, ergatiboaren joko mugagabea dakarrena: *kala ikus daiteke zer mendia bihar duen Kalleziak kainberze ardirek xateko* ‘hala ikus daiteke zenbat mendi behar duten erronkariarrek hainbeste ardik jateko’ (Larrea & Diez de Ultzurrun 1985: 89).¹⁶

3.2.4. Singularreko iraganeko formen oinarrian dagoen txistukariaren arabera berriztatu ziren *izan* aditzaren pluraleko forma analogiko batzuk: *cinzan* ‘zinen’, *cinzayen* ‘zineten’ (1780). Espartzakoak dira *elkitzen gintzan* ‘irteten ginen’ eta *gendu gintzan* ‘kendu genituen’ (1982), iragangaitz eta iragankor: *gintzan* ‘ginen’ eta *gintzan* ‘genituen’, Artolak (2003: 98-99) aipatu bezala Nor Nork egiturako osagarri pluralekoak ere badira aldaerok. Hurranen adibidean *zintzaien*-en adiera ‘zenituzten’ da garbiki: *cerengatic lenago sugetatu eta obedecitu baicinzayen demonioaren gusto eta deleiteac, demonioaren erranac, ezi eneac* (1780: 84). Alta, **ezan* errokoa ere izanik, *zintzan*-ek ez zuen galdu xedezko balioa: *Acaso emanauzuna cainberce ciencia, cainberce sabiduria, cainberce obligacio emplega cinzan ene ofendicen?* (82). Zuketan *cinzan* ‘haiek ziren’ zen ere: *cala condenatu cinzan viac* (93); *bata eta bercea cinzan sandu* (88). Sinkretismo gehiagoren berri dakar Santaziliak (2016: 113).

3.2.5. Nafarroa Garaian ohikoa den *zaio* eta Nafarroa Beherean ohikoa den *zako* bateraturik bezala ageri da Zaraitzun 1780ko testuan *zaicon* ‘zaion’, baina ageri da *zayo* ere. Bonapartek Jaurrietan 1872an *zayo* dakar. Iraganeko forman *zizaicon* eta *zizayola* dakartza 1780ko predikuak. Orontzeko katixima batean ere *zaico* ageri da eta pluralean Jaurrietako testuetan *zaizco* eta Itzallekoan *ziazco* ditugu Zaraitzun. EKCK XIX. mendeko bost idazle dakartza *zaiko*-ren erabiltzaile, guztiak Ipar Euskal Herrian: Intxauspe eta Arxu zuberotarrak, Manezaundi luzaidarra eta Duhalde eta Zerbitzari lapurtarrak. Zuberoan aldaera nagusia da *zaio*, baina adierazgarri da bostak direla *zako* eta *zaio* aldaerak elkarrengandik urrun ez dauden eskualdeetako idazle. Zaraitzuko *zaiko* aldaera analogikoa izan daiteke: pluraleko *zaizco* izan daiteke eragilea, baina baita Zaraitzun nagusi den *zaiku* ‘zaigu’ aldaera ere. Pentsa liteke geografikoki *zako* eta *zaio* artean kokaturik egoteak ere eragin duela, edo eragile guztiek bultzatu dutela batean.

¹⁶ Her erlazio-izena dela eta, kasu atzizkiei paradigmagan lotzen zaien *r* epentesi bitxiaz mintzatu berri da 2019/X/30ean J. A. Lakarra *Aziti Bihien*aren mintegi batean Gasteizen.

3.2.6. Zaraitzuko bereziak ziren hitz bakan batzuen adibideak dakartzagu: *erru-diatu* ‘inguratu’, *inbusitu* ‘bete’, *kasatu* ‘ezkondu’ —mailegu arras erabilia zen eta aetzak ohartzen dira berezitasunaz—, *oñxunta* ‘orkatila’, *txaixkur* ‘matxinsaltoa’, *txaskatu* ‘zanpatu, hertsatu’.

3.2.7. Zaraitzuko bereziak ziren aldaera lexikook: *aguer* ‘alferra’ —badira Zaraitzun *auger* eta *auffer* ere; Erroibarren, Aezkoan eta Zaraitzun dakar *auffer* OEFA—, *aitaborze* ‘aitabitxia’ & ‘aitona’, *amorze* ‘amabitxia’ & ‘amona’, *añaborma* ‘armiarma’, *barra egin* ‘irri egin’, *basatzerrri* ‘basurdea’, *berzañez* ‘bestenaz, bestela’, *buxkon* ‘murturrekoa’ —Aezkoan *muzikon*—, *deatu* ‘deitu’ —baina bada *deitu* ere—, *eseri* ‘ezarri’, *giago* ‘gehiago’ & *yago*, *guzialen* ‘lehengusina’, *igare / igaretzen* ‘iragan’ —1780ko predikuan, baina Espartzan *igari* bildu genuen 1982an; cf. Zuberoan *igaren* & *igaran*—, *mirin* & *mirigin* ‘so egin’ —1780ko predikuak *miratu* dakar—, *ogatzte* ‘ohea’, *onkitu* ‘ukitu’, *tenbra* ‘denbora’ —ibiltzen da *denbra* aldaera ere, eta Erroinkarin *tentra* & *tentra*—, *txikillin* ‘txikerra’, *xauntsi* ‘jaitsi’ —1780ko predikuan, baina ez daiteke ziurta ez dela *sauntsi*, <s> idatzi du eta badakar testuak *jaunsten* ere—.

3.3. Ekialde hertsiko berrikuntzak Zaraitzun

3.3.1. Diptongoa monoptongaturik, hiru ibarretako izenordain hanpatu genitiboetan *o* bokal berria ageri da XVIII eta XIX. mendeetako testuetan: *nore* eta <sore> «xore» Zaraitzun, *nore* & *ñore*, *yore*, *gore*, *zore* Erroinkarin. Zuberoan *nore* & *nure* eta *ore* ‘heure’ erak ibiltzen ziren, baina XVIII. gizaldian aldaera arruntek forma hanpatuak ordezkatu zituztela dio Peillenek (1992: 270).

3.3.2. Hirugarren mailako erakusle plural berria sortu zen absolutiboan: *kurak* ‘haiek’.

3.3.3. Aditz aldaera trinko batzuk erdi galdurik, haien ordain perifrastikoak sortu ziren. Badira *noaie*, *doayela*, *doaienean* era trinkok, baina baita *juaten den* ‘doan’ edo <s>*iten duzu* ‘dator’ era berriak ere. Jaurrietan *xiten den martxoan* bildu genuen eta Espartzan *xiten den astein* (1982).

3.3.4. Kokagune berezian ager daiteke *ote* partikula ekialdeko Euskal Herrian, aditz nagusiaren eta laguntzailearen ondotik. Zaraitzun Sanperren itzulpenak adibide gardena dakar (1869): *beldurrac dagonez hote mussquito bat, eta tragatzéuncie camello bat* (66). Guk 1982an Espartzan bildu genuen: *eta kori, nola... nola deitzen da ote kori?*

3.3.5. Eskualdeko hitzak dira *aboro* ‘gehiago’, *aizna* ‘aizina, astia’, *arren* ‘beraz’ —iraganean geografia-hedadura handiagoko ukan zuena—, *arres* ‘ardia’, *askazi* ‘ahai-dea’, *beatu* ‘entzun’, *bedatse* ‘udaberria’, *kotta* ‘gona’, *latsun* ‘karea’, *ordoki* ‘zelaia’, *xal* —Nafarroako *aretxe* beharrez; erroinkariarrek *xál*, zuberotarrek *xáhal*—, *xauki* ‘guztiz’.

3.3.6. Eskualdeko aldaerak ditugu hauek: *abia* ‘habia’, *atze* ‘ahantzi’ (Zar & Er) & *áhátze* (Zub), *belli(tu)* ‘iratzarri’ (Zar & Zub), *boronde* ‘kopeta’, *debetatu* ‘debe-katu’, *ezetare* ‘ezta ere’, *kontino* —*vizi cinuen lujuriazco vecatu contino batean* (1780: 92)—, *parkatu* —Aezkoan *barkatu*—, *solamente* ‘soilik’, *un* ‘muinak’, *urrutz* ‘urritza’.

Hedadura berezia du *uskara* ‘euskara’ aldaerak. Ez da ekialde zabalean ageri, Zuberoa, Erronkari, Zaraitzu eta Aezkoa alderdian baizik, baina hego-nafarreran dakarte Elizaldek eta J. Lizarragak; bestalde, *OEHk* Nafarroako Bortzerrietan eta Ultzaman dakar.

3.4. Erronkari eta Zuberoako berrikuntzetarik Zaraitzu bereiz

Aldaera frankori dagokienez, ekialdeko mintzoaren eragin-eremuan zen Zaraitzu, euskal ekialdean sortu eta hedatu ziren berrikuntzak baziren Zaraitzun, baina Zuberoa-Erronkarietako hainbat berrikuntza ez da Zaraitzun ageri eta horregatik, ondoko Aezkoa edo Urraulgoitiko euskararen eitea ere bazuen zaraitzuarrenak. Kallesek eta zuberotarrek berdin berriztatu tasun hauetan, aldaera berrietarik bereiz zihuan Zaraitzuko *uskarara*:

3.4.1. Zaraitzuarrek ez zuten ez aetzen ezta zuberotar edo erronkariarren azen-tuera; cf. *kárrikan* ‘kalean’, *pátakala* ‘patatara’ (Otsagabia, 1982); cf. *gámintara* ‘ganibeta’ ere.

3.4.2. *i-u > u-u* asimilatu ez izanean.

3.4.3. *ai* bilakatu den kasuetan *au* diptongoari eutsi izanean.

3.4.4. Sudurkari aitzineko *o*-ren izaerari eutsi izanean: *konek* ‘honek’ vs. *hunek*.

3.4.5. *abendu*, *boronde*, *sandu*, *ongi*, *zango* erako kontsonante taldean herskari ahostuna izatean.

3.4.6. Hitz bukaerako kontsonante sudurkariari eutsi izanean: *axkon*, *xabon* edo *sason*. Aldiz, Erronkarin **-one* zaharrak *-õi* eman zuen: *azkoï* ‘azkona’, *xipoï*, erdaraz ‘jubón’ eman duena, Mitxelenak (1954: 135) ‘justillo/corpiño’ dakar adiera.

3.4.7. *gaitz* edo *goiz* erako aldaerak palatalizatu ez izanean.

3.4.8. Hainbat aldaeratan Zaraitzu alde batetik zihuan aldaera zaharra zuela, baina Zuberoa eta Erronkari biok batean berriztaturik: *anitz* / (*h*)*anitz* —nahiz palatalizatu gabe Belapeireren garaian *hanitz* aldaera zegoen Zuberoan—, *korputz* / *k(h)orpi(t)z*, *mutil* / *mit(h)il*. Bestalde, Zaraitzun *edoki* & *iduki* ibiltzen ziren, baina Erronkarin *uduku* eta *eroki*; aldiz, Zuberoan *edüki*; *ekun* ere bazen Erronkarin, Zuberoan lehenik *ükhan* eta ondotik *ükhen* izan dena. Franko heda liteke zerrenda hau.

3.5. Zaraitzu eta Erronkariko berrikuntza espezifikoak

3.5.1. Morfologian gauzatu zatekeen *k*-ren sorrera erakusleen eta horiekilako adberbio batzuen hitz hasieran. Berrikuntza historikoa da, xvi. mendeko Burgiko tes-tuan ez da ageri eta Ros erronkariarrak ere ez dakar adibiderik bere gutunetan.

3.5.2. Erakusleetan aipagarri da *kuek* ‘hauek’ aldaera, ingurumarian Erronkarin ageri dena. Hona Otsagabiko Berraderen adibide bat: *Jaungoico berac eseri ciauzcuzun amar mandamentu cuec eta premiotan ofrecicen diaucuzu cerua* (1780: 78).

3.5.3. «haiei» datibo morfemari dagokion *e*-k ezkerrean aditz erroko *u* duenean, tinkatu eta *b* bilakatzen da *u* bokala Nafarroako Burundan eta Baztanen. Hori bera gertatzen zen Zaraitzun eta Erronkarin. Hona Bonapartek Jaurrietan bildu emaitzak (1872): *dabet* ‘diet’, *daben* & *dabek*, *dabegu*, *dabezu*, *dabezie*; *dabe* aldaerak ‘die’ eta ‘diete’ adiera du, ez da bereizten subjektua «hark» ala «haiek» den; bereizketarik eza Gipuzkoan ere guztiz arrunta da. Iraganean *naben*, *aben*, *ginaben* ditugu, baina sin-kretismoa dago *zaben* eta *zinaben* aldaeretan, horietan subjektua singularra nahiz plurala baita. Osagarria plurala denean txistukaria herskariari josirik doa eta *te* da datibo morfema Zaraitzun: *Jesusec ematen zauztelaric* ‘zizkielarik’ *instruicio seguitcen drenac* (Sanper 1869: 36).

Erronkarin *dabeid* ‘diet’, *dabei* ‘die’, *nabein* ‘nien’, *zabein* ‘zien’ aldaerek erakusten digute *u* bokala kontsonante bilakatu dela.

3.5.4. Bi ibarrotan ageri zaizkigun hitzak: *autx* ‘frantziarra’, *eraugi* ‘ekarri’, *odoi* ‘ortotsa’ —adieraz ‘hodeia’ ere bada, *odei* dakar adiera horretan 1780ko predikuak eta baita Bonapartek ere Otsagabian (1868, 1869): *odeac*—, *xardoki* & *xardokitu* ‘mintzatu’.

3.5.5. Aldaera bereziak dira *berzala* ‘bestela’, *boronde* ‘kopeta’, *izagundu* ‘ezagutu’ (Zar) & *izaguntu* (Er) —cf. *ezondu* Aezkoan, *ezagundu* (hego nafarrera, J. Lizarraga) & *ezaundu* (nafarrera); ikus Landuchioren *ęaundu* (1562)—, *magal* ‘hegoak’.

3.6. Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko berrikuntzak

Hiru ibarrak mendi inguru beretsuan egonik, biztanleek laneko jardunbide iduriak ukan dituzte, inoiz elkarrekin lan eginik; auzokotasunaren hatsarreak pentsarazten digu berrikuntzok eskualdean garatu direla, hedadura handirik bildu gabe izanik ere:

3.6.1. Hitz guti batzuetan *u* > *o* aldaketa gertatu da. Zaraitzukoak dira *alkai-zongarri* ‘lotsagarria’, *barraizongarri* ‘barregarria’, *edoki* ‘eduki’, *garizoma*, *laronbat* edo *xardoki* ‘mintzatu’ (Mitxelena 1967: 168). Aezkoan ere bada halakorik: *laronbat* / *laronbat*, *burtzinda* ‘izpia’ / *bortzinda*, *giltzurrun* / *biltzurron*, *etxukandre* ‘etxe-koandrea’ / *txokandre*, *burrusta* ‘parrasta’ / *borrusta*, *komuski* & *komunski* / *komoski*. Erronkarin ere bazen halako zerbaite: *eroki* ‘eduki’, *iror* ‘hiru’, *xardoki* (Mitxelena 1954: 130).

3.6.2. Hitz hasierako **j*-ren emaitzan, zuberotarren [ʒ-] hots sabaiaurreko ahos-tuna ez, *x*- txistukari ahoskabea zerabilten zaraitzuarrek, aetzek eta hego-nafarreraren barreneko mintzo frankok bezala. Mailegu batzuetan bazen [x] belarra ere, baina hots guztiz berria dirudi eskualdean. Arakil ibarretik Pirinioraino *x*- txistukari ahoskabea ibiltzen zen Iruñeaz behe-tiko ibarretan gaindi; cf. Zaraitzuko *xuntatzen gra kárrikan* / *jende anitz xiten baita Frantziarik eta koitarik* (Otsagabia, 1982). Ez dakigu noizkoa den berrikuntza. Hualdek (2017: 186) xvii. mende inguruan kokatzen du [ʒ-] > [f-] ahoskabetzea.

3.6.3. Ez da aldaketa orokorra eta ez dakigu Zaraitzun ba ote zen, baina hitz batzuetan Aezkoa-Erronkarietan *oi* > *ei* disimilazioa zegoen. Aetzenak dira *einaztura* ‘oi-

naztargia' / *oinaztura*, *eilalamia* 'lamia' / *oilalamia*, *eino* 'oraindik' / *oino*, *Jangeikoa* / *Jangoikoa*, *oreitu* / *oroitu*, *Ordeikoa* 'Ordokikoa' —herskaria disimilaturik—. Erronkarin adibide bakan dugu: *eino re*, *Jangeikua* & *Juangeikua* (Mitxelena 1954: 134).

3.6.4. Euskaraz ez da ohikoa nongotasuna adierazteko *-tik* & *-ti* atzizkia ibiltzea. Ez dakigu erdal eraginari zor ote zaion eta ez dakigu Ipar Euskal Herrian honelako erabilerarik baden, baina ohikoa da hegoaldeko Pirinioko euskaran. Zaraitzuko adibideak dira honako hauek: *nik ama nuen kandik*, *Otsairik*, *eta gero*, *pues klaro*, *tiratzen nuen*, *familia guzia faten gintzan kara*, *Otsaira* (Espartza, 1982). Jaurrietan *Iruñarik da* entzun genuen 1995ean. Ondoko Aezkoan *etxinat nondi diren* 'ez zakinat non-goak diren' bildu genuen Hiriberrin edo *gandig ze* 'hangoa zen' Abaurregainean.

3.6.5. Adlatiboa mugatzaile eta guzti *-ara* eran ageri da atmosferarekin lotuak diren forma berezi eta itxuraz berri batzuetan: Otsagabiko Zoilo Mosok *guziek itzalara* (62), *ilunbiara* 'a oscuras' (61) eta *guziok berokiala* (64) adibideak dakartza. Erronkariko Uztarrozen ere bada adibiderik (1968): *eta izarri diágun igúzkiara eta gizonen atorrák ere bai* (J. Estornés Lasa 1982: 484). Aezkoakoak dira *itzalára gaude* vs. *itzaléra gaza*, biak Abaurregainekoak; baita *ze gústoan zauden iduzkiára* adibidea ere (Orbara).

3.6.6. Lehen mailako erakuslea iharturik du *guciau* egiturak (1780: 77), baina determinazioa pleonastikoa izanik, berrikuntza ere badago Zaraitzuko 1780ko *trabaju cau guciau* bezalako egituretan. Aezkoan ere honelako aldaerak entzuten genituen xx. mendeko 80ko hamarkadan: *oek atriz goek* 'aktorea hauek' / *sierra gori guzi ori* 'mendilerro hori guztia' / *gura mendi ura* / *ebek izen goek* 'izen hauek'. Ez dakigu Erronkariko berri. Iduriak dira Bizkaiko *ori gixon ori* erako berrikuntzak ere; cf. § 3.1.9.

3.6.7. Femeninoko morfema pleonastikoa ageri da noketako adizki batzuetan: *nagun* 'dinagu' dago Zaraitzuko Jaurrietan (1872), Aezkoan egun *nagun* & *noun* dena. Erronkariko Bidankozen Bonapartek *digun* 'dinagu' bildu zuen eta José Estornés Lasak (1982: 484) *diágun* dakar Uztarrozen 1968an.

3.6.8. Hona aldaera berezien sorta bat: *fan* 'joan' —1780ko predikuak *juan* dakar—, *jineti* 'sinetsi', *kristio* —Aezkoan eta Zaraitzun, baina Erronkarin *kristiaï*—, *obenena* 'hoberena', *oron* 'ordua' —(Zar, Ae); Aezkoan hitz elkartuan baizik ez: *oro-mata* 'ordu bata'; Erronkarin ohiko *oren* ibiltzen zen—, *pataka* 'patata' —Erronkarin *patata*—, *soñegi* 'sorbalda' —Aezkoan *soinegi*—.

3.7. Euskal Herriko ekialde zabaleko berrikuntzak Zaraitzun

3.7.1. Nafarroa Behereko ekialdean eta Zuberoan bezala, diptongo ondoko palatalizazioa zegoen ozenetan Zaraitzun: *beño* 'baino', *gañan* (1780). Itzizen *Peñagaña* toponimoa dago. Aetzak despalatalizazioaren partaide dira.

3.7.2. *egon*-en zuketako *diagozu* eta *diozu*, aldaera osoa eta laburragoa baliatzen dira Otsagabiko Berraderen idazkian (1780). Garai bereko Oztibarreko *Alphonsa Rodriguez* itzulpenean ere *diagozu* eta *diozu* aldaerak ditugu (1782). Aezkoan ez dago zuketarik.

3.7.3. Pluraleko ergatiboan *-ek* berrikuntza gauzatu zen bere garaian: *aita eta amec / ecusi baizuzen ysrraelitec* (1780). Aetzak isoglosaren barrenean dira.

3.7.4. Datibo plurala *-er* zen: *coyer, gastoer* (1780), baina aetzek *ei* egiten dute.

3.7.5. Aetzek ez bezala *bat* zenbatzailea mugagabeen jokatzeko zuten zaraitzuarrek ablatiboan. Itzalleko katiximan *formatu zizun corpuza lur pusca batetariec* dugu eta Sanperren ebanjelioan *egoztra beren buruac aldapa gassto batetariec ichasoala*. Espartzan *urte batetariec bertzeala* bildu genuen (1982). Ezaugarri honek argi erakusten du Zaraitzuko mintzoa Aezkoakoa baino lotuago zegoela Ipar Euskal Herriko euskarari.

3.7.6. Singular eta pluralerako balio zuen *bere* aldaera zaharra ez, *beren* dakar Zaraitzuko testu zaharrenean. Leizarragak badakar *beren* forma berria eta Erronkaribarko Bidankozen Hualde Maiok XIX. mendean. Aetzek ere ibiltzen dute *beren*.

3.7.7. Elkartasuna adierazteko, Euskal Herriko mendebal-erdialdeko *-kin batera* egitura beharrean, Axularren edo Beriainen testuetarik honat *-kin batean* era dago Euskal Herriko eskuinaldean, Zaraitzuko Berraderen 1780ko testuan bezala: *consumicen duzu gure viciarequin batean* (77) / *eta arimarequin batean eman ciacozun entendimentua* (77). Berebat, *guciac batean* era dakar (95). Aezkoan *bateo* & *bátio* erak bildu ditugu: *bertzékin bátio* (Abaurregaina) / *bateo* (Orbara).

3.7.8. Prosekutiboa adierazteko, absolutiboan jokaturikako izena + *gaindi* ibiltzen zen Zaraitzun: *bide cura gaindi* (Sanper 1869: 33); *justiciaren ssendac gaindi* (61); *bide bat gaindi* Zoilo Mosok (1985: 52) XX. mendean. Aezkoan inesiboa + *geindi(k)* ibiltzen da: *gor geindi* / *gor geindik fanik* / *Suizan geindik* / *Afrikar geindik* (Abaurregaina), baina ez da era bakarra; *gor barna* (Aria, Abaurregaina) erakoak ere ibiltzen dituzte aetzek.

3.7.9. Datiboaren aditz morfemetan *ku* alomorfo ahoskabea baliatzen zuten zaraitzuarrek adizkian *gu* izenordaina islatzeko; cf. *zaiku* 'zaigu' Otsagabia, Jaurrieta eta Itzalleko katiximetan. Nafarroa Behereko Arberoa, Landibarre, Oztibarre edo Amikuze aldera jo behar da *zauku* gehiago entzuteko, eta Zuberoako bazterretan ere *kü* nagusitzen da. Garazin *gu* gehiago ibiltzen da *ku* baino eta Aezkoan *gu* ibiltzen da.

3.7.10. Nafarroa Behere eta Zuberoan bezala *ta* zen 1. pertsona singularraren morfema adizkian: *diatazu* 'dit' zuketan, *dezatala* 'dezadala' (1780: 88). Aezkoan *da* ibiltzen da: *zeida* 'zait', *dadazu* 'didazu'.

3.7.11. Nafarroa Beherean, Zuberoan eta Aezkoan bezala, 2. pertsona pluralen *zue* > *zie* palatalizazioa ageri da Zaraitzun: *ducie* 'duzue', *dauzquiciet* 'dizkizuet' (1780); *zaizie* 'zaizue', *zie* 'duzue' (1869).

3.7.12. Guztiz errotu ziren Ipar Euskal Herriatikako zuketa eta xuketa tratamendu alokutiboak Zaraitzu ibarreko mintzoan. Hona zuketaren adibide batzuk 1780ko predikuan: *badiaquicie* 'badakite', *eziaquizut* 'ez dakit', *ciciaicozun* 'zitzaion', *dicie* 'dute', *diatazu* 'dit', *diaucuzu* 'digu', *diaucuzu* 'dizkigu', *ciaucuzun* 'zizkigun', *diacozu* 'dio', *ciacozun* 'zion', *diacozugu* 'diogu', *diacocie* 'diote', *diaztequezu* 'daitetze'. 1851n Otsagabian sortu zen Ziriako Garraldak ere zuketan dihardu idazki

batean: *aitu zut* ‘dut’ / *egia duzu* ‘da’ / *galduko duzu* ‘da’ / *itzultzen zu* ‘da’ / *eztuzu* ‘ez da’ / *sorginkeriarik* / *eseri zinuen* ‘zen’ / *nai dizie* ‘dute’ / *artu dizie* ‘dute’ (Larrea & Diez de Ultzurrun 1985). Guk xuka alokutiboan entzun genituen xx. mende bukaerako zaraitzuarrak. Egun ere aetzek xuketa ez alokutiboa egiten dute.

3.7.13. Bai/ez galderazko perpausetan *a* morfema baliatzen zen Zaraitzun: *orai, ikasten diea dotrinarik?* (Espartza, 1982). Erabilera honetan Luzaide eta Ipar Euskal Herriko barnealde zabala ageri dira, baina ez, ordea, Aezkoako ibarra.

3.7.14. Ipar Euskal Herriko barnealdean eta ekialdean bezala, zehargalderetan *-(e)n-^{ez}* atzizkia zerabilten zaraitzuarrak: *eziaquizut asqui claro erraten dutanez* (1780: 88) / *gero Aezkoan eztakixut badaonez* (Espartza, 1982). Isoglosatik kanpo dago Aezkoa eta Erronkariren salbuespenarekin baita Nafarroa Garaiko gainerateko ibarrak ere.

3.7.15. Iraganeko euskaran bezala, baldintza irrealerako **edin* & **ezan* baliatzen ziren Zaraitzun: *ecus baleza* (1780: 24-25), egun Aezkoan den bezala. Baldintzaren apodosian, berriz, Ipar Euskal Herrian bezala egin ohi zen Zaraitzun: Euskal Herriko mintzo gehienetan ahaleko adiera duen egitura ageri da testuan, baina ‘eginen nuke’ balioan: *ezpaneza Jaungoicoa ofendi, eguinezaque vocic* (1780: 87). Aezkoan ahaleko balioa du *nezake*-k.

3.7.16. Era inpersonaletan aditz iragankorra ageri zen Zaraitzun, egun Aezkoan ohi den legez: *vear dizu manifestatu* ‘adierazi behar da’ / *viozaz deseacen dugun gauza bera* (1780: 90) / *can manifestatu bear dicie* ‘han agertu behar dute’, *mundu guciaren alzinean, orai eguiten dren vecatuac* (1780: 83).

3.7.17. Ipar Euskal Herrikoa da funtsean, baina ez Ipar Euskal Herri guztikoa, Zaraitzun Sanperren ebanjelioan aurkitu dugun *-z gañan* & *-z gañetik* egitura kausazkoa, beste alderdi batzuetan *-z gero* dena: *sartu zenaz gañan cala Jerusalemenean, alteratu cinuen ciudade gucia* (60)¹⁷ / *ssin cenaz gañetic Joan zuengana justiciaren ssendac gaindi, eta ezpaiziniñ ginetsi, publicanoec eta emaztequi gasstoec ginetsi cien tembra berean* (61). Halakoak dira Zuberoan: *z gaiñen* / Amikuze-Oztibarreetan *z gaiñ* / Luzaiden *z gainian*. Isoglosatik kanpo dago Aezkoa.

3.7.18. Ondoriozko perpausetan *ezi* ageri da: *baya calaco maneran, ezi vizi baicen Jaungoicoaren beldurric gave* (1780: 91).

3.7.19. Lapurdi eta Nafarroa Beherean XIX. mendean ez zegoen denborazko perpausetako *nean* galdurik, baina nagusituz zihoan *larik*. Zuberoan tinko dirau XIX. mendean *nean*-ek —cf. Intxauspereen 1857ko elhestaldiak—, baina XIX. mende bukaeran *nean* eta *larik* ibiltzen dira Etxahunen lanean denborazko balioan, nahiz oraino moduzko balioari ere eusten zion *larik*-ek. 1780koa prediku zaharra izanik, *-nean* dakar: *jaunsten denean*, baina gerora *larik* ibili da Zaraitzun. Aezkoan *leik* guttiz nagusi da egun, baina inoizka *nean* entzun daiteke eta XVIII eta XIX. mendeetako testuetan ere ageri da *nean*.

¹⁷ Argitalpenean (Pagola, Iribar & Iribar 1997: 60) denbora balioa eman zaio, baina kausaren antzeko zerbait adierazten du.

3.7.20. Ipar Euskal Herriko hitzak ageri dira Nafarroako ekialdean, zaraitzuarrek zerabiltzatenak: *alan* ‘bazkatzen’, *atsalaskari* ‘berendua’, *ardura* ‘usu’, *balima* ‘ontsalaz, ongi izatera’, *beitarte* ‘aurpegia’, *bide* ‘nonbait’ —*vizi cinuen vere vicioan, ezi uste vide cizun ezela arendaco Jaungoicoaren leguea* (1780: 91); Zoilo Mosok *eman bide zakon* (1985: 49)—, *bolatu* ‘hegan egin’, *botiga* ‘denda edo lantokia’ (1780: 77), *ele* ‘hitza’, *erden* ‘ediren, aurkitu’, *errekaitu* ‘mandatua’, baita lanera eramaten den jana ere, *fite* ‘laster’, *kausitu* ‘aurkitu’, *kontent* ‘pozik’, *kosin* ‘lehengusua’, *lotsatu* ‘beldurtu’, *manatu* ‘agindu’, *naro* ‘usu, ardura’, *nasai* ‘zabala, ugaria’, *naskiro* ‘uste dudanez’, *o(i)llarite* ‘egunsentia’, *oro* ‘guztiak’, *prediku* ‘sermoia’, *puxulu* ‘eragozpena’, *sonatu* ‘jo’, *urrandu* ‘hurbildu’, *ustegabekorik* ‘nahi gabe’ —Aezkoan *ustegabekoan*—, *xin* ‘etorri’.

3.7.21. Ipar Euskal Herriko aldaerak dira hauek, inoiz Nafarroako ekialdean ageri direnak, zaraitzuarrek ibiliaik: *anitz*, *batzu* ‘batzuk’,¹⁸ *bekatari* & *bekatu* —Bizkai-Gipuzkoako testu zaharretan badena—, *belaurikatu* ‘belaunikatu’, *berean* ‘bertan’, *biga* ‘bi’, *bozik* ‘pozik’, *egal* ‘hegoak’, *egorri* ‘igorri’, *egunoro* ‘egunero’, *elki* ‘irten, atera’, *enplegatu* ‘erabili’, *ertsi* ‘hertsi, itxi’, *ezi* ‘ezen, ezik’ —baina *ezik* bildu genuen Otsagabian (1982)—, *gerla* ‘gerra’, *gonga* alearen neurri bat da eta likidoendako ere ibiltzen da, 40-46 litro inguru du —Erronkarin *gonka*, Zuberoan *bunka*, *gunka*, *onka* eta *onga*—, *iguzki* ‘eguzkia’, *komesazio* ‘elkarrizketa’ (Sanper 1869) —Amikuzeko Uharten *komesa*—, *kosin* ‘lehengusu maskulinoa’, *len beño len* ‘lehenbailehen’ —fonetismoak alde bat utzirik, hedaturik dago *lehen baino lehen*—, *lenik* ‘lehenbizi’, *mantenatu* ‘mantendu’, *merexi* ‘merezi’, *muttilko* ‘mutikoa’, *orbat* ‘orobat’ —Aezkoan ‘beharbada’ adierara jo du; *oroat* darabil Elkanoko Lizarragak—, *oritu* ‘oroitu’, *urzo* ‘usoa’, *xaako* ‘zahatoa’, *zerengatik* ‘zergatik’, *zoin* ‘zein’, *zomat* ‘zenbat’, *zomait* ‘zenbait’.

3.8. Zuberoaz kanpoko beste isoglosa hedadura zabal bat

Beste eskema edo irudi geografiko bati dagozkio hurranen bi ezaugarriok, hauetan Zuberoa bere gisa doa, tasun zaharrean dirau berrikuntzan eskuhartu gabe, ekialde zabal honetan Zuberoa falta da, beste irudi bat da.

3.8.1. Osagarri datiboa duten **ezan*-en aldaera *zki*-dunek lagundu dute agintezko Nor Nork sailean gertatu den *it* > *zki* pluralgile aldaketa, Nor Nori Nork sailean osagarri plurala duten adizkiek, *errazquiucu* ‘esan ieazkiguzu’ erakoek: cf. Aki-zeko apezpiku Suarez d’Aulanek eginarazi katixima, c. 1740 (17). Bidelagun dira honetan Lapurdiko, Nafarroa Behereko, Aezkoako eta gainerateko hego-nafarrerako mintzoak. Zaraitzukoa da *guardazquizu* ‘gorde (de)zazkizu = itzazu’ (1780: 78). Zuberoan ez da honela gertatu: *étzak*, *étzan*, *etzátzû*, *etzatzie* erak dakartza Intxauspek (1858: 91).

3.8.2. Xedezko adizkiek orainaldian duten bezalako *d*- ageri zen agintezko aditz laguntzaile analogikoetan Zaraitzun ere: *gasta dezac* ‘gasta ezak’, *iduku dezazu* ‘eduki ezazu’, *erran daztacie* ‘erran ieazadazue’ (1780). Materraz geroz XVIII-XIX-etan Lapur-

¹⁸ Aezkoan *batzuk* da nagusi aldaera iragangaitzean (Garralda, Orbara), baina *batzu* bildu dugu Zaraitzu ondoko Abaurregainean.

din eta Nafarroa Beherean halakoxe gertakaria izan da; Aezkoa, Erronkari eta Nafarroa Garaiko hainbat mintzotan ere horretara jo da. Itxuraz nahasketa ez zen Zuberoara indarrez heldu: Intxauspek *ditzagüyála*, *ditzagünála*, *ditzagützüla* erakoetan dakar *d-*, (1858: 93), baina *izagüzü* & *itzagützü* era egiten da agintean; alta, Padillak (2017: 534) XVII, XVIII eta XIX. mendeetako adibide bana bildu du Zuberoan.

3.9. Nafarroatikako berrikuntzak Zaraitzun

3.9.1. Zaraitzun Nafarroa Garaiko ezaugarri ugari ageri zen, baina ibarra urrun dago Iruñeritik, erdigune nafar horretako berrikuntza ugari ez zen Zaraitzuraino heldu. Ibarreko hegoaldean, XIX. mendeko Itzalleko kristau ikasbideak erakusten du, Urraulgoitiko hego-nafarreratik zaraitzuerara dagoen jauzian halako elkargune edo bateratzea gertatu zatekeela, izan ere, Itzalleko katiximan ezaugarri mixto edo hibrido batzuk ageri dira, Zaraitzuko iparrean, Otsagabia batean, esate batera, ageri ez zirenak.¹⁹

Ikusten da Zaraitzuko ezaugarri batzuk Nafarroan hedadura handia dutenak zirela, baina beste batzuk ez dagozkiola hego-nafarrerari baizik: Zaraitzura heldu ziren tasun haietarik batzuek ez dute nafarrera definitzen, honen peko alderdia baizik.

3.9.2. Entzuten zen Zaraitzun ere hego-nafarreran ohikoa den *ai* > *ei* asimilazioa diptongoan, baina ez zen hori ibarreko joera nagusia, ibarraren saihetsean den Aezkoa ondoko Jaurrietako 1982ko adibideak ditugu honakoak: *artzei* ‘artzaina’, *geinbera* ‘gainbehera’, *Otsein* ‘Otsagabian’ *dao*.

3.9.3. Aezkoa barne funtsean hego-nafarreran dagoen tasun berezia da Zaraitzuko metatesi berezi bat: *arratio* ‘arratoia’, *arrazio* ‘arrazioa’, *matio* ‘matoia’, *sario* ‘sarioa’.

3.9.4. Nafarroa Garai gehienez bezala, sudurkari gabeko bukaera zegoen Zaraitzun **-ani* atzizkian: *artzai*, *arrai*, *usai*. Aldiz, palatalazaturik ala ez, Nafarroa Beherean eta Zuberoan aldaera sudurkaridunak ditugu eta baita Baztanen ere: cf. *artzañe*. Bestalde *ardo* edo *kristio* erako hitzetan arrasto sudurkaririk ez edukitzeak ere, Zaraitzuko euskara mendebalera zituen mintzoei begira jartzen zuen.

3.9.5. Beriain idazleak bezala, zaraitzuarrek *ior* ‘inor’, *ion*, *iola*... erako izenordainak zerabiltzaten: *iholaco* ‘inolako’ (1780: 26), non *h* grafemak ez duen balio fonikorik; cf. Manterola (2015: 506-523).

3.9.6. Berranalisiak eragin *i* epentetikoa zerabilten zaraitzuarrek *joan*-en trinkoen singularreko orainean: *noaie* ‘noa’ (1780). Nafarroan XVI. menderako gauzaturik zen berrikuntza, Barasoingo 1593ko *goaye* ‘hoa’ lekuko (Reguero 2019: 441).

3.9.7. *zki* pluralgilea bildu zuten *eduki*-ren trinkoek Nafarroan: Otsagabiko Federiko Garraldak 1918an idatzia da toka *bizkar gañan badauzkiat parrasta bat* (Larrea & Diaz de Ultzurrun 1985: 80); cf. Otsagabiko Zoilo Mosoren (1985: 84) *eskribitrik dauzkit*.

¹⁹ Arrazioa izan daiteke Zaraitzuko Itzalle herria Urraulgoiti ibarretik hurbil izanik bazela herrian halako joera hango aldaeretakoko, ala bestela, itzultzailea herriko apez Benito Gil adoaindarra izan zela, sortzez urrauldarra.

3.9.8. Ez beharbada Nafarroako beste eskualde batzuetan bezainbateko indarrez, baina Zaraitzun ere baliatzen zen 2. pertsona singularraren *y-* morfema adizkien hasieran. Bonapartek ez dakar Jaurrietan *bayu* baizik 1872an, hortik goiti Aezkoako eta Erronkariko *y-* era guztiak *ø-* dira Jaurrietako bilduman: *iz* ‘haiz’, *intzan* ‘hintzen’, *baintza* ‘bahintz’, *einge* ‘hintzateke’, *eike* ‘haiteke’, *uen* ‘huen’, *oke* ‘huke’ & ‘hezake’. Bilduma horretarik kanpo *ut* ‘haut’ dago katiximetan. Halaz ere, xx. mende hasierako datuetan *y-* haboro ageri da Otsagabiko Federiko Garraldaren lanetan: *yago* ‘hago’, *yagua* ‘ote hago?’, *yuen* ‘zen’ alokutiboa, *yut* ‘haut’, baina ugari dira *y-* gabeak haren lanean: *abla* ‘habila?’, *adi* ‘hadi’, *ago* ‘hago’ agintezkoa, *iz* ‘haiz’, *iza* ‘ote haiz?’, *baiz* ‘bahaiz’, *eintzan* ‘ez hintzen’ (Larrea & Diez de Ultzurrun 1985).

3.9.9. Zaraitzutik ezker Nafarroako eskualdeetan ere hedaturik dauden hitzak dira Zaraitzuko hauek: *arroitu* ‘hotsa, zarata’, *gizaki* ‘gizona’, *nonbre* ‘izena’ —baina bada Zaraitzuko katixima batean *izen* ere—, *oian* ‘mendia’, *regulariki* ‘seguru aski’ —Aezkoako Hiriberrin *errulariki* entzun duguna—, *ugalde* ‘ibaia’ —Erronkarin *ugalte*—.

3.9.10. Nafarroan ohi diren bezalako aldaerak dira Zaraitzuko hauek: *altzin* ‘aurrea’, *errespondatu* ‘erantzun’, *gaztezutu* ‘gaztaroa’ —ez da Nafarroa guztikoa, ekialdeko nafarrek darabilte—, *ongi* —Ipar Euskal Herriko *ontsa* & *untsa* beharrean—, *orañik* ‘oraindik’, *sandu* ‘saindua’.

3.10. Euskal Herriko erdialde zabaleko berrikuntzak Zaraitzun

3.10.1. Pertsona-izenordain hanpatuen absolutiboan *niaur* / *guaur* / *zuaur* era zaharra zegoen Zaraitzun, baina baita *gaurok* & *geaurok*, *zuarori* aldaerak ere (Pagola, Iribar & Iribar 1997: 382-383). Arkaismoan kokaturik baina berrikuntza ere ibilirik, zaraitzuarrak erdibidean bezala egon ziren, izan ere, Aezkoara Nafarroatik era berriak heldu dira: *naurou*, *aurori*, *gaurok*, *zaurori*, hein batean Beriainen *neurau* gogora dakarkigutenak.

3.10.2. Padillak (2017: 414) erakutsi du Zuberoako aditz-izeneko *te* > *tze* aldaketaren kronologian aditz nagusiaren erak bereizi behar direla: 1) *-n* (*edate*); 2) *ozen* + *-i* (*irakurte*); 3) txistukari + *-i* (*ekuste*); 4) *-V* (*ozterate*); eta 5) *-gil-ki* (*jalgite*) erak dakartza Urgelli jarraikiz.²⁰ Zaraitzuko ibarrean 1780ko predikua orduko gertatu da *ten* > *tzen* aldaketa *ozena* + *-i* / *-ki* / *-V* / *-l* erako honako aditzetan: *egorcen*, *eracarcen*, *erorceco* / *elquicen* / *igarecen* / *ilceco* (1780). Salbuespena dirudien *izaguten* ‘ezagutzen’ & *izagutra* ‘ezagutzer’ aditzean beharbada ez dago *-tu* atzizkirik; OEhk *izaundu* dakar Zaraitzun eta *izaguntu* Erronkarin. Nafarroa Behereko eskualde ugarritan denbora luzeagoan eutsi zioten txistukaririk gabeko *-te* aldaera zaharri. Beharbada honek adierazten digu, Zaraitzuk Ipar Euskal Herriko mintzoekin

²⁰ Honela dakar (2017: 424): Zuberoan *-te* vs. *-tze* lehia batez ere *-ki* bukaerako aditzetan gertatu da. *-tze* atzizkiaren hedakuntzaren lehenbiziko zantzuak xvii. mendean hautematen dira, eta bereziki xviii. mendearen erditik aitzina lekukotzen da —xix. mendeko testu zenbaitek *-kitze* itxuraren nagusi-goaren erakusgarri dira—. Aldiz, Zuberoan kontsonante ozeneko enborrei *-te* erantsi izan zaie garai historikoan zehar, *R+tze* ere ezaguna izan arren.

batean ez, baizik eta Nafarroa Garaitik zetorren oldarrarekin batean berriztatu zuela ezaugarri hau.

3.10.3. XVIII. mende bukaeran ahaleko adizkietan ez da *ke* atzizkia Nafarroa Beherean nagusitu oraino, baina Zaraitzuko 1780ko testuan *diaitequezu*, *eztiaitequezu* ageri dira. Nafarroa Garaitik etorri ote zitzaien zaraitzuarrei berrikuntzaren oinarria?

3.10.4. Zaraitzun *-e* zen 3. pertsona pluralaren subjektu iragankorraren morfema, baina bi aldaerak ukipenean diren eskualdean kokaturik dago ibarra, *-e* eta *-te* ibiltzen duten bi eremu geografiko zabalen artean. *-e* nagusi zen Zaraitzun eta ibarretik ekialderat, baina *-te* zeukan mendebalean Aezkoan, horregatik inoiz *te* ageri da Zaraitzun: *cer eguiten dute* (1780: 78). Bonapartek *die* ‘dute’ dakar Jaurrietan, baina Artolak *die* eta *dute* bildu zituen xx.ean (2003: 77). Adizki alokutiboetan subjektu pluralen *e* ageri baita, Santaziliak berrikuntzatzat jotzen du *te* morfemaren erabilera ibarreko jardunean (2016: 110).

4. Zaraitzuko eta Ipar Euskal Herriko mintzoen iraganaz

4.1. Ekialde hertsiko hizkuntza-eskualdearen eragin-eremuaren barrenean izan zen iraganean Zaraitzu, horrelaxe erakusten dute § 3.3ko ezaugarriek. Halarik ere, zaraitzuarrek ez zuten hizkuntza-batasun hartan erronkariarrek bezainbat eskuhartu.

Euskara Batu Zaharraren ondoko garaian, aldi dialektala hasi zenean, uste dugu Zuberoako eta Erronkariko mintzoek batasun hertsia zutela, enbor nagusitik saihestuxe edo baztertuxe gelditu zirela eta gainerateko euskaldunek berriztatu zituzten hainbat hizkuntza-atalek ekialde hartan egoera zaharrean iraun zutela. Horrezaz landa, mintzo horiek berrikuntza garrantzizko bat partekatu zuten beste euskal mintzoen aurka, «ozena + herskari ahoskabea» clusterra hain zuzen ere: cf. Mitxelena (1977: 353-355) eta Lakarra (2011: 206). Adibide sorta bat dakargu, baina *ul/ü* gorabehera aintzat hartu gabe: *abentu*, *altare*, *borontate*, *boronte*, *entelegatu*, *gonka*, *igante*, *mainku*, *saintu*, *sukalte*, *ugalte*, *zanko*... Ikerlan honetako 3.4. ezaugarri sortak ordezkatzeko du joera hau.

Euskalkien 1998ko sailkapenean Zuazok batera dakuski Erronkari eta Zaraitzuko mintzoak eta horiek elkarturik *ekialdeko nafarrera* deritzan euskalkia proposatu du. Lan honetan aurkeztu ditugun Zaraitzuko ezaugarrien artean, 3.5 azpiatalak justifikatuko luke Zuazoren ikuspegia, baina ez dirudite berrikuntza zaharrak.

Ikusi dugu Zaraitzuko berrikuntza espezifikoen sorta bat ere badela (cf. § 3.2), ziur aski historikoki edo garai jakin zenbaitetan gainerateko euskaldunekiko komunikazio maila apalak halaxe eragin zuelako. Hala Zuberoatik nola Nafarroa Garaiko erdigunetik hedatu diren franko berrikuntza ez dira zaraitzuarren mintzora heldu. Nafarroa Garaiko saihetsean eta mendi artean kokaturik, mintzoa bera da lekuko iraganean komunikazio maila apaleko gizataldea izan bide dela zaraitzuarrena. Eman dezagun: Nafarreran hedadura handia duen 2. pertsona singularreko *y*- morfema ahul ageri zen Zaraitzun eta instrumentaleko morfemaren *s* aldaera apikaria ere bakana zen, Ipar Euskal Herrian legez, zaraitzuarrek gehien zerabiltena lepokaria zen.

Aspaldiko garaian zaraitzuarrek erlazio hertsian bizi ziratekeen Euskal Herriko ekialde zabalean hedatu ziren berrikuntzak zerabiltzaten eskualdeekin, ugari dira

§ 3.7n agertu diren Zaraitzuko tasun horiek. Alde horretarik uste dugu balio duela garai hartako euskara zaharra aztertzeke lan egitea eta ezaugarri horien izaeraz galderak egitea. Berrikuntza franko daude Ipar Euskal Herrian gertatu ondotik hegoaldera iragan zirenak; eman dezagun, Erronkarira usu, Zaraitzura frankotan eta baita inoiz Aezkoara ere iragan ziren berrikuntzak. § 3.7ko isoglosa sortaren inguruko azterketa historikoak onuragarri lirateke.

Bonaparte printzeak ere hirugarren sailkapenean halako euskalki bat postulatu zuen 1866-68 bitartean: *nafar-zuberera* deitu zuen euskalkian batera kokatu zituen Bonapartek Zuberoa, Erronkari, Zaraitzu, Garazi, Arberoa, Oztibarre, Amikuze, Bardoze eta Lapurdiko Aturrialdeko mintzoak (Yrizar 1981: I, 114-116).

4.2. Stiles-ek (2013: 32-33) adierazten du ez dela aise isoglosak diskriminatzea konexioak eta erlazioak finkatzeko, hondarreko mendeetan hizkuntza bera partekatu duten gizatalde auzoen arteko hartu-emanen arabera eta izan diren gertakari historikoen arabera. Dioenez mendebaleko hizkuntza germanikoen sorrera garai bat izan zen eta argibide anitz berreskura daiteke mendebaleko proto-germanikotik eta iparrereko germanikoak eta mendebalekoak eratzen zuten *continuum*-aren osagaietarik. Hizkuntza ingaevoniarrek osatzen duten mendebaleko azpitaldeak jasan dituen aldaketa anitz mendebaleko proto-germanikoaren isoglosen ondokoak dira, baina badira batzuk lehenagokoak diruditenak eta gainera ipar-germanikoarekin partekatutak. Goi alemaniararen rola *challenge*-a da modelazio historikorako: berrikuntzak txandaka partekatzen ditu, kasu batzuetan bai eta beste batzuetan ez, hala ipar-mendebaleko aldiarekin nola mendebaleko germanikoaren aldiarekin; pentsatu izan den baino konplexuagoa da egoera.

Honek guztiak François-ek (2017) egiten duen azterketa dakar gure gogora: «quand les groupes généalogiques s'entrecroisent». Ez dago Zaraitzuko mintzoan sumatzen ditugun isoglosen egituratik urrun, funtsean beti egon baita Zaraitzu ibarra Zuberoaren ondoan, baina gisa berean, Nafarroa Garaiko ezaugarri ugari heldu da bertara. Gertakari historikoak gogoan ukanik iparrera begira dituen berrikuntzak zaharrak eta Nafarroara begira dituenak berriak direla proposatzea egoki izan daiteke metodologikoki, eta historiako gertakariekin bat etorriko da, naski, baina ez dakigu horrek historia guztia aintzat hartzen ote duen: izan ere, zaraitzuarrek aspalditik Ipar Euskal Herriko euskaldun batzuekin eta nafar euskaldunekin hartu-emaña ukan behar izan dute.

4.3. Ikerlan honetako ondoko 5 eta 6 ataletan aipatuko ditugun bilakabide ugari ez doaz hondarreko garaiko Lapurdi eta Nafarroa Behereko euskara dialekto bakarrera biltzeko Zuazok egin duen interpretazioaren aurka. Era guztietako ñabardurak egin daitezke, baina Zuazoren 1998ko «nafar-lapurterak» azken garaian Ipar Euskal Herriko euskaran gertatu dena bermatzen du. Nafarroa Behere eta Lapurdi arteko iraganbide fisikoak erliebearen aldetik franko eroso da, ez da oztopo orografiko handirik eta horrek ere badu eragina konbergentzia bilakabideetan; aldiz, badakigu Nafarroa Behere eta Zuberoa arteko muga gehiena arras menditsua dela, Nafarroa Garaia eta Zuberoaren artekoa bezala.

4.4. Egun halako nahi bizia dago euskalkien iragana eta euskal mintzoen arteko erlazioak denboran gaindi nola gertatu eta nola aldatu diren sakon ezagutzeko, oraingo egoera dialektala Erdi Aroan zerk baldintzatu edo eragin zukeen jakiteko,

Euskara Batu Zaharretik honat eskualdeak hizkuntzaren eta kronologiaren arabera sailkatzeko. Lapurdi eta Nafarroa Behereko euskara euskalki bakarrera biltzeaz honela zioen Lakarrak:

Zuazok (1998), ordea, Bonaparteren BN biak eta L eremu bakartzat ditu baina harritzen nau L = BN berdinketa horrek, aspaldidanik ezagunak baitira, gutxienez, bigarrenaren berrikuntzak [...] haueitariko asko Z eta Err-rekin batera. Bereizkuntza horiek guztiak berrikuntza edo hautapen aski zaharrak dira, historiaurrekoak, asko...; nago, BN eta L-ren artean bereizkuntzarako arrazoi diakroniko gehiago badela, behintzat G eta ingurukoenean baino. (2011: 211)

Honako berrikuntzak aipatzen ditu: 1) monoptongazioak *nuzu*, *gitu*, *gira*, *zira* adizkietan; 2) *zagon* adizkiaren kasuan bezala aditz trinkoek iraganean *a* izatea; 3) *derama* 'darama' aldaeraren orainaldiko *e*; 4) datibo pluraleko *-er* aldaera, eta 5) **iron* laguntzailea. Antzinatasuna dute batzuek, nahiz *derama* eta *zagon* erakoak berrixkoak diren, baina besteak berrikuntza zaharrak dira, lehen testuak agertzerako gauzatu zirenak. Lakarra bezalako diakronistek horiexei ematen diete garrantzia, iragan zaharreko dialektoen eskema azken bilakabideek baino leialago erakusten dutenei. Areago berrikuntza edo desberdintasuna lehen zatiketari baldin badagokio: iraganean batuago zegoen hizkuntza zatitzen hasi zen garaiko lehen zatiketa edo lehen zatiketa sortari, isoglosa definitzaile horri edo horiei ematen diete diakronistek garrantzi gehien.

Honela dakusate gaia Bower & Koch-ek (2004: 4):

Theoretically, a single change is enough to divide speech communities in this model, and to produce a split in a family tree [...]. Which of the changes should count for subgrouping? Strictly, it should be the first change, for that is the change which produced a split in the subgroups. The second change would then have to be classed as convergence, parallel development or borrowing. In such cases, we can treat chronology strictly (i.e. the first change serves to mark the split and subsequent changes are treated as inter-language diffusion or convergent development) [...].²¹

4.5. Dialektoen zatiketa proposatzerakoan garrantzia du berrikuntzen sailak noizkoak diren jakiteak, baina berrikuntzak mintzo baten barrenean bakartasunean ala beste mintzo batzuk izan zitezkeenekin batean egin ziren zehaztea ere ez da gai hutsala dialektologian, izan ere, denbora eta espazioa daude jokoan, ez denbora bakarrik. Guk ez dakusagu garai historikoan Nafarroa Beherean dialekto bat eratu denik, noiz Zuberoarekin noiz Lapurdirekin berriztatu dute baxenabartarrek: ez da dialekto berezi bat eratu Nafarroa Behereko eskualdean Lapurdi eta Zuberoako mintzoetarik bereiz, ez dago hori justifikatu ahal izateko bezainbat tasun bereizgarri baxenabartarren mintzoan, ez garai berrienean, ez, guk dakigula, aspaldiko garaian ere.

4.6. Ezaugarri berritzaile zahar batzuetan baxenabartarrek zuberotar edo erronkariarrek bat egin bazuten, jakin nahiko genuke hiru eskualdeen batasun hori Euskara Batu Zaharraren lehen zatiketaren garairaino eraman daitekeen, ala, uste dugun bezala, lehenik ez ote zen ekialdeko adarra bereizi, Zuberoa eta Erronkari batera biltzen dituen; cf. Camino (2011) eta Urrestarazu (2021).

²¹ Helburua desberdina izanik ere, berrikuntza gertatu ondotik honek ondoko mintzoetara egiten duen headura geografikoaren deskripzioa berdin egiten du François-ek (2015, 2017).

Eta zer gertatu zen Zuberoa eta Nafarroa Behereko mintzoetan, hondarreko mendeetan Nafarroa Beherea eta Lapurdi hizkuntzaren aldetik *hirugarren aldia* bateratsu ibili aitzinetik? Ba ote dago *lehen aldia* dei genezakeena, Zuberoa eta Erronkari vs. besteak izan zatekeena? Eta Zuberoak eta Nafarroa Behereak berrikuntzak partekatu zituzten *bigarren aldia* bezalakorik izan ote zen, bigarren aldi horretan Erronkari eta Zaraitzu hizkuntza-eskualde zabal horren barrenean zirelarik, § 3.7ko ezaugarriak sortu zirenean? Honelako zerbait adierazi genuen duela urte multso bateko ikerlan batean; cf. Camino (2011: 146).

4.7. Aurkezten dugun hiru alditako eskema hau ote da ikerketa lana egiteko behar duguna, ala hau baino konplexuagoa da historiak ezkutatu digun puzzlea? Guk hirukoa baino konplexuagoa izan zela uste dugu, baina iruditzen zaigu hiruko eskema hori baliaturik ikerketari ekitea ere onuragarri izanen dela, ondotik eskema xeheago eta finagoa erdiesteko. Ezaugarriak ezaugarri azter liteke aukeren joko hau; berebat, eskualdeko espazioa, hizkuntza-ezaugarriak eta denbora hartu-emanen ezar litezke. Ea zer nolako emaitzak biltzen diren orain hemen ikertu ditugun baino tasun gehiago eskema honen arabera aztertuz gero. Eskema hirukoitz hori bermatzeko balio duen proposamen sendoago bat ala beste zatiketa konplexuago bat eraiki behar den ere ikerketak erakutsi beharko liguke etorkizuneko urteetan.

Gure ikuspegian laneko eskema bezala hirugarren aldi bat egon daiteke, azken garai historiko bat, non alde batetik Erronkari eta Zaraitzu Nafarroa Garaiko mintzoez-tara ordu arte baino gehiago lerratu ziren, Nafarroa Beherea Lapurdirat gehiago lerratu zen eta Zuberoa bere gisa gelditu bezala zen, bearnesaren eragina bildurik.

4.8. Nahiko genuke ikusi, bestalde, ea hizkuntza-eskema horretara egokitu daitekeen giza-historiaren erakutsia, hau da, Nafarroako konkistarekin lotura lukeena, inoiz egin izan den bezala, hizkuntzaren erakutsia jendartearen historiarenari mekanikoki eta eratxarki egokitzen ibili beharrean.

Gaztelarrek Nafarroa konkistaturik, zatiketa politiko-administratiboaren eraginez XVI. mendetik harat mugaz bi alderdietako euskal erkidegoen hartu-emana bakandu bide zen, baxenabartar eta zuberotarrak nafarrendandik nolazpait urrundu. Ondorio ziurra da harremanen lasaitze horrek hizkuntzan eragina ukan zuela, hori ez da ukatzen ahal, baina ez zen erabateko etenik izan, abeltzaintza, mendiko lan, zerbitzu edo lantegietako lan harremanek XXI. mendea arte iraun dutelako mugaz bi alderdietako euskaldunendako; gizon nahiz emaztekien lanaz dihardugu, gainera. Eskema historiko-kronologiko honetan, ipar eta hego alderdietako euskal hiztunak ezaugarri berri batean bat etortzea bilakabidearen antzinasunaren adierazgarri izan daiteke, ez dugu ukatzen, baina ekuazioa mekanikoki aplikaturik, ipar eta hego batera doazen berrikuntza guztiak zahartzat hartzea eta bereiz doazen guztiak hondarreko mendeetako bilakabide berritzat hartzea litzateke ondorioa, baina kasu zenbaitetan jokaera hori arriskugarria, tautologikoa eta zirkularra gerta liteke. Jardunbide horri sistematikoki eta itsura lotuz geroz, litekeena da ikertzaileari gero ustegabeko emaitzak agertzera, kontuak beti xuxen ez ateratzea, horregatik, hainbat adibidetan ezaugarriak banaka aztertzea komenigarri izan daiteke.

Ondoko azpiataletan ikusiko dugu, Ipar Euskal Herriko ekialdeko hiatoen bilakabide biren adibideak erakusten duela gauzak ez direla beti hain mekaniko-matematikoak izaten, eta formula gisako espazio/denbora ekuazio axialeko bati ekitea

baino, hobe dela ezaugarrien azterketa gramatikal eta espazial-kronologiko xeheak egitea.

5. Isoglosen hedaduraren eta denbora-aldien ekuazioa

5.1. Eman dezagun «Ipar Euskal Herrian sortu ezaugarri berriak muga administratibo gurutzatu izana ala ez izana / denbora» ekuazioa aplikatu nahi dugula eta adizkietako tratamendu gramatikalak eta hitz bukaerako *u-a* hiato morfonologikoaren emaitza epentesiduna alderatzen ditugula. Lapurdiko ipar-ekialdean, Nafarroa Behereko eskualde gehienetan eta Zuberoan baden zuketa bazen Zaraitzun. Lapurdiko ipar-ekialdean eta Nafarroa Behereko franko eskualdetan baliatzen den xuketa ere bazen Zaraitzun. Ibarreko testu zaharretan zuketa nabarmen ageri da eta hondarreko mendean xuketan mintzatzen ziren ezagutu genituen zaraitzuarrak. Aldiz, *u-z* bukatzen den hitzak eta *-a* mugatzaileak dakarten *u-a* sekuentzia bokalikoaren *uia* emaitzaren arrastorik ez zegoen Zaraitzun, ez Aezkoan ezta XVII. mendeko Iruñerriko Iuan Beriainen lanean ere. Honen arabera, iduri luke Zaraitzun baziren ezaugarriak, bi tratamenduok, zaharrago direla ageri ez zen epentesi hori baino, ulertzen baitugu Ipar Euskal Herriko berrikuntza bat Zaraitzun ageri ez bazen, beharbada berria delako gertatu zela hori horrela, ulertzen dugularik XVI. mendetik honat, Gaztelak Nafarroa Garaia konkistatu ondotik, mugaz bi alderdietako euskal ibarren hartu-emanak ahuldu edo bakandu zirela.

Hedadura geografikoaz denaz bezainbatean, esan daiteke zabalkunde handixeagoa duela epentesiak zuketa eta xuketa tratamenduek baino, Lapurdi erdialdetik ezkerre-ago sartzen baita mendebalerat epentesia bi tratamendu horiek heltzen diren baino, baina kasu honetan bataren eta bestearen hedaduraren arteko aldea ez bada handia, ez genezake esan aditzeko zuketa eta xuketa tratamenduak berriagoak direla, espazio zabalean hedadura geografiko zabalagoa erdietsi duen *uia* epentesia baino. Esan ote daiteke, hegoaldera sartu ziren bi tratamenduok zaharrago direla izenetako *uya* epentesia baino? Beharbada bai, baina azterketa xehe batek gauzak diruditen baino konplexuago direla erakutsiko digu.

Xuxen dakigu *u-a* sekuentziaren emaitzan, zaraitzuarrak ez zirela ekialdearekin batean Ipar Euskal Herrian ohikoa den *uya* epentesi morfonologikoa ahoskatzera abiatu, baina erronkariarrak bai. Zuberotarren ondorio idurira heldu ziren Erronkaribarko hiztun batzuk, gainera: uztarroztar, izabar, urzainkiar eta erronkariarrek *-ia* egiten zuten *-u + a* bokal-sekuentzia, Zuberoari hurbilen zeuden erronkariarrek, hain zuzen ere.

Uste dugu iraganean bilakabidea sortu zenean, *ü* ondoko hitz bukaerako kokagunea izan zatekeela izenetan *ü-a* hiatoan *i/y* epentesia sortzeko eragilea, fonikoki *ü* ondoan dakusagu aukera gehien *i* edo *y* epentesi palatal hori gerta dadin, Zuberoan, hain zuzen ere. Lekukotasun idatzien Peillenen interpretazioan (1992: 252) *u* eta *ü* bereiztea XIV. mendeko gertakaria da Zuberoan. Ondotik bilakabidea hedatu eta *u* duten Nafarroa Behereko eskualdeetara ere helduko zen, esate batera Garazira, Etxepareren adibideak lekuko: *buruyan*, *cantuya*, *çeruyac*, *gomendatuya*, *merexituya*, *para-biçuya*, *saynduya*...

5.2. Alta, *u-e* hiatoari dagokionez, zaraitzuarrek zuberotarrek bezala berriztatu zuten aditz laguntzaileetako 2. eta 3. pertsona pluralen ahoskera. Hona aditzetako

epentesiaren etsenpluak 1780ko predikuan, *a-e* eta *e-e* sekuentzietakoak barne (Santazilia 2016): *chuti zteye* ‘zutitu zaitzte’, *egon zaizqueye segru* ‘zaitzekete’ / *ztuyet* ‘zaitzuztet’ / *duyen* ‘duten’, *baizuyen* ‘baitzuten’ / *daucuyen* ‘diguten’ / *zaucayen* ‘zeukaten’ / *ayec ezroqueyena* ‘haiek ez zezaketena’.

Iduri luke tasun honetan halako erlazioa izan zela mugaz alderdi bateko eta beste euskaldunen artean, baina bilakabidearen erritmoetan, bederen, ez. Bilakabide fonikoaren soiltzea, *üye* > *ie* garapena, 200 urte inguru lehenago gauzatu zen Zuberoan Zaraitzun baino. Nolanahi ere den, zuberotarrek *dü-an* ‘duen’ (sing.) / *dü-en* ‘duten’ (pl.) sistema zeukaten. Aldiz, zaraitzuarrek *du-en* (sing.) / *du-en* (pl.) egoera sinkretikoa behar zuten izan hasieran. Zaraitzuarren jatorrizko sisteman anbiguotasunaren eta sinkretismoaren arazoa gertatzen zen, eta epentesi bat gertatu zen bi bokalen artean pluraleko adizkietan, Zuberoan ezaguna zen epentesia, hain zuzen ere. Testu historikoez erakutsi dute pluralean *duye* ‘dute’ aldaera bi eskualdeetan izan zela —nahi bada Zuberoan *düye*—, izan ere, zuberotarrek nahiz zaraitzuarrek, bi erkidegoek egin zuten *u-e* > *uye* garapen fonikoa 3. pertsona pluraleko adizkian subjektu marka *e* denean. Aldiz, *e* datibo marka denean, Baztanen bezala Zaraitzun ere *e* aitzineko *u* > *b* tinkadura gertatu zen, **eradun* oinarriko *u* bokala tinkatu eta *b* bilakatu zen; cf. § 3.5.3.

Zaraitzuarrek premia zuten pluralean *y* epentesia sartzeko, baina singularrean ez zezaketen zuberotarrek edo garaztarrek bezala sar, Zaraitzun *y* morfologikoki funtzionala eta unibokoa zelako, plurala adierazten zuen, baina Zuberoan edo Garazin ez, Zuberoako *düyan* / *düyen* sisteman *y* ez zen pluraleko marka unibokoa, ezta Garaziko *duyen* ‘duen’ / *duten* eskeman ere, baina Zaraitzun bai.

Ez dakigu defenda ote daitekeen euskal ekialdeko epentesiaren sorreran morfologia izan dela eragileago alderdi fonikoa baino eta sorburua adizkietako *u-e* kokagunean duela gehiago «hitza + mugatzailea» ingurunean baino, eta sortzezko eragilea singularra eta plurala bereizteko pluraleko *y* marka izan zela. Frogatzen da zaila, izan ere, Amikuzen, Oztibarren edo Garazin pluraleko morfema aktiboa *te* izanik —testuak ditugun garai historikoan bederen hala da—, ibar hauetako hitzunek ez zuten epentesiaren premiarik adizki singularra eta plurala bereizteko. Zuberoan *düan* / *düen* eskema ukanik bereizketa premiarik ez zela izan frogatzea ere ez da aise, zuberotarren testu zahar-zaharrik ez dugulako hori noizkoa den jakiteko; ez dezagun ahantz mendebalean ere *-an* & *-ala* atzizkia dugula menpekoetan.

Beharbada, *y* plural markatzat jorik edo ulerturik, izenetan *-ua* bukaera gorde zuten zaraitzuarrek eta ez zuten Ipar Euskal Herriko *-uya* berrikuntza onetsi, hain zuzen ere Leizarragak Zuberoako euskararen kokatu zuena eta Etxepare garaztarrak bere olerkietan sistematikoki eman zuena. Zaraitzuarrek *y* hori plural markatzat uler zezaketen. Agian Zaraitzun *uya* emaitza ez izateak ez du lotura zuzenik Ipar Euskal Herriko berrikuntza hori zaharra ala berria izatearekin, zaraitzuarren gramatikan epentesiak ukan zukeen eginkizunarekin baizik.

Zaraitzuarrek zuberotarrek baino luzaragoan eutsi zioten *y* horri, ziur aski plural adierazletzat jotzen zutelako: xvii. mendeko Zuberoan, Tartasen eta Belapeirenen garaian, *uye* > *ie* aldaketa gertaturik zegoen eta Maisterrenean areago; ondotik xix.ean Intxausperen garaian ez zegoen epentesirik, nahiz, Zuberoako saihetsean, Eskiulan Resseguek *uye* idazten jarraitzen zuen 1758an, Bearnoko herri honetan *edun* aditzean arkaismoak zirauen: *aurhidegouaco manü eta chedietan: orano confessaturen eta com-*

muniaturen duye ‘dute’ *ourtheco çombait bestatan* (17-18). Hiru edo lau belaunaldi lehenago Belapeirek *edun* aditzean galdua zuen epentesia euskararen saihetsean gordezten zuen *edun*-en Eskiulako testuak 1758an.

Zenbateraino pentsa daiteke euskal ekialdean epentesia lehenik *u-e* sekuentzian gauzatu zela, betiere aditz laguntzaileetan, marka morfologiko gisa pluraleko subjektuaren unibokotasuneko adieran, eta ondotik baizik ez zela gertatu Ipar Euskal Herrian Zuberoan eta ondoko eskualdeetan *u-a* sekuentzia morfonologikoko epentesia hitzetan? Eskualdeko testu zaharragorik agertzen ez baldin bada nekez jakin genezake.

Zaraitzuko *uskara*-ri dagokionez, *edun*-en adizkietan epentesia agertzea ala ez agertzea ez da Ipar Euskal Herriko hizkuntza-ohituren eta haien hizkuntza-eraginaren baitan bakarrik dagoen gertakaria, eta ez dirudi kronologia afera soila denik ere. Gramatikalki eginkizun desberdina zukeen *y* epentesiak aspaldiko Zuberoa eta Zaraitzuko alderdian.

Kokagune geolinguistikoa eta kronologia lotzen hasterakoan, ez genezake gramatikaren erakutsia ahanzi, bestela ondorio makurretara hel gintezke, izan ere, arras berankorra baita *uye* > *ie* aldaketa *edun* adizkietan Zaraitzun, Zuberoakotik 200 urte ingurura gertatzen da, xix. mendearen lehen erdian oraino *duye* ‘dute’ bezalakoak ditugu Zaraitzuko testuetan. Otsagabiko maisu Juan Marco Juankok katixima idatzi zuen 1834an eta bertan epentesiak jarraitzen du oraino *edun* aditzen pluraletan: *duyen* ‘duten’, *baituyey* ‘baitute’, *zuyelaric* ‘zutelarik’, *baiguituyey* ‘baikaituzte’. Alta, Jaurrietako Sanperren ebanjelioaren 1869ko itzulpenean *uye* > *ie* gertakaria gauzatu da *edun* adizkietan.²²

Euskal Herriko Ipar / Hego aldean arteko hartu-emanen teorian xvi. mendean ahuldu ondoan soilten da epentesia Zaraitzun. 1512tik xix. mendearen lehen erdia bitarte 300 urte joan ziren eta halaz ere hegoaldean ageri zen teorian iparrean sortu zen *uye* > *ie* berrikuntza. Oroit xvi.era Garazin eta Zuberoan bazen *-uya* erako epentesia ez zela, guk dakigula, Zaraitzura heldu, testuetan bederen ez da haren arrastorik batere.

Zaraitzuko ibarrean aldaketa garaia izan zen adizkietako *uye* sekuentziarentzat xix. mendearen lehen erdia.

5.3. Egon liteke *u-e* > *uye* epentesiaren agerpena azaltzeko aukera gehiago ere: § 1.2n ikusi den *e + e* > *eye* epentesia gogorarazi dit Ricardo Gómezek, zaraitzuarrek *uya* ez baina *uye* izateko kontraesana gainditzeko.²³ Etxeparek *e + e* sekuentzia fonikoan *eye* epentesia egiten zuen: *ecin deusere scriba dayteyela* (6); *ecin scriba çayteyen* (252). 1786an Akizen Le Quien de La Neufville apezpikuak argitarazi katiximan ere bada: *gure Iauna icous daitekeien beçala* (9). Kidetsukoak dira Zaraitzuko 1780ko pre-

²² Berez, *edun* ez diren aditzetan, **eradun* edo *edoki* ‘eduki’ oinarrien aldaera trinkoetan, *e* morfemaren aitzineko bokala *u* denean kasu batzuetan, eta *o* edo *a* denean beti, bere lekuan dirau epentesiak xix. mendeko Zaraitzuko testuetan. Jaurrietako 1869ko ebanjelioan *baitacoye* ‘baitiote’ / *zacoyen* ‘zioten’ & *baitzecoyen* ‘baitzioten’ // *daucayenac* ‘daukatenak’ / *zauzcayenak* ‘zeuzkatenak’ aldaerak ditugu. 1872an argitaratu zituen Bonapartek Jaurrietan bildu aditzen emaitzak eta horietan *a* eta *o* bokalen ondoan ageri da epentesia: *nintzayen* ‘ninduten’, *gintzayen* ‘gintuzten’ / *zinakoyen* ‘zenioten’, *zinakoyen* ‘zenizkioten’ / *zakoyen* ‘zioten’, *zazkoyen* ‘zizkioten’.

²³ 2019/XIII/13an Gasteizen *Monumenta Linguae Vasconum* ikertaldearen VI/3 jardunaldietan.

dikuko 2. pertsona pluraleko honako etsenpluak ere; *ke + e > keye: egon zaizqueye segru* (90); agintezkoan *te + e > teye: chuti zteye* ‘zuti zaitezte’ (81). Orobat, Zaraitzuko *edun* aditzean pluraleko *du-e-ela* ‘dutela’ > *dueyela* > *duyela* > *duye* ‘dute’ adibidea. Horietan guztietan aukera dago berranalisiaren bidez *ye* subjektu pluraleko markatzaile jo eta ondotik paradigmara analogiaz hedatzeko. *zaucayen* ‘zeukaten’ (95) adizki trinkoan analogia izan daiteke eragilea edo *a + e > aye* epentesia gertatu ahal izan da.

5.4. Bada epentesi eta laburdura gehiago ere Zaraitzun, baina bestelakoak dira: *zuek* izenordainaren aditz-morfemari galdera morfema lotzen bazaio, *e-a* sekuentzia-tik abiatuz *-a* da laburduraren emaitza: *Eztaucacia zuen besoetan alaba maite Maria santissima, aurora resplandeciente, princesa soberana cori?* (1780: 95) / *Nai ducia proseguitu oraño zuen vicio eta becatuetan?* (1780: 81). Galdera morfema *i, o* eta *u* bokalei lotzean ere *-a* da emaitza: *dagoa* / *vadaquia* / *nuzua, duzua & eztituzua, dugua & ditugua, daucua*. Alta, bokala *-a* izanik, Ipar Euskal Herrian ohi den bezalako epentesia dago: *Eztaya cau asqui obligacio conequin cumplieco?* (1780: 89-90) / *Eztraya cuec acto fede, esperanza eta caritatezcoac?* (1780: 90). Kasik mende beteren ondoko Sanperren testuan honakoak dira galdera inguruneko formak *-a* harturik: *zuec zaudea* ‘zaudete’ / *Daya cau acaso Daviden semea, Mesiasa?* / (zuk): *pensatzen zua? Eztaqui-zua...? Etzua erspondatzen?*

2. pertsona pluraleko izenordainetan ez da epentesirik Zaraitzun, ez 1780ko testuan ezta 1869koan ere: *zuec, zuen, zuendaco...*²⁴

6. Ipar Euskal Herriko ekialde zabaleko isoglosen egiturei so

6.1. Ondoko lerroetan hizkuntza-ezaugarri batzuk eta isoglosa eredu batzuk aurkeztuko ditugu, ea eredu geolinguistiko horien bidez etorkizuneko lanetan kronologiari dagokionez deus argitzeko biderik urra daitekeen. Guztiak Ipar Euskal Herrian sorturikako berrikuntzak dira, baina gehienek ez dute muga ezkerraldera iragan, ez ziren Zaraitzuko mintzoan ibili. Tasun horien isoglosen egiturak, funtsean ezaugarri horien hedadurak eta kokaguneak historiarekin eta denborarekin zein lotura ukan lezakeen argitzeko galderak eginen ditugu. Ez dira arlo fonikoari dagozkion eta kronologia erlatibo gardenak finka ditzaketan ezaugarriak izanen, ez dute beharbada arlo diakronikora emaitza handirik ekarriko, haien soslai kronologikoa ez da gardena izanen, morfologiako atalak ere badirelako horien artean, baina halaz ere eredu geolinguistikoek zerikusia dute dialektoen iragana aztertzeke lanean egin behar diren urrats batzuekin.

Ez dakargu lan bukatu eta osatu bat, lehen urratsak dira, gaia aurkeztea eta zer-txobait argitzen hastea da oraingo saio xume honen helburua, dialektoen iraganean sakontzen jarraitzeko. Apaltasun osoz idatzirik dago, funtsean Pirinioko mugaz bi alderdietako euskalkien azterketa historiko-geografikoa jorratzen jarraitzea baita helburua. Eskema geolinguistiko zenbait dakargu aurkezpen honetara, etorkizuneko ikerbidetzat.

²⁴ Ordea, xx. mendean soildurik *zek* ibili da Aezkoako mintzoan, baina bestela jokatzeko dute hiri-berriarrek, soildu gabe *zeek* gorde dute. Herri menditsu, bakarti eta gora da Hiriberri, ez du iparraldetik itrenbiderik Abodi mendilerroko Berrendiko *peina* izan ezik.

6.2. Ipar Euskal Herri guztia harrapatu duen eta Zaraitzun ageri zen berrikuntza bat dakargu lehenik. Mugagabeen jokatzeko kasuetan *bat* zenbatzailea Zaraitzun; inesiboan ez, baina ablatiboan bai. Tasun honen arabera Zaraitzuko mintzoa Aezkoakoa baino lotuago zegoen Ipar Euskal Herriko euskarari, baina honetarik ez da aise ondorio kronologikorik ateratzea. Etxeparek edo Leizarragak lekuzko kasuetan mugagabeen jokatzeko zuten *bat* zenbatzailea, aurrehistorikoa da berrikuntza, ez dakigu noiz sortua. Ipar Euskal Herrian ukan du eragin eta hedadura handiena, baina ez dakigu nolaz ageri den Zaraitzun eta Aezkoan ez, ezta gertakaria noizkoa den ere.

6.3. Bada adibiderik erakusten digunik Nafarroa Garaia, Lapurdi, Nafarroa Beherea eta Zuberoa batera doazela berrikuntza batean, baina konbinazio hau ez da ohikoena, areago multzo horretan Pirinioko Zaraitzu eta Erronkari falta baldin badira. Eman dezagun adibide paradigmatico bat: *hiruretan hogei* edo *lauretan hogei* erako berrikuntzak, Zaraitzu-Erronkarietara zaharrari eutsi ziotelarik. Ez da ohiko eredu hau, baina ageri da, kasu honetan zuberotarrek ez dute erronkariarrek inoiz zaraitzuarrek berriro baxenabartar eta lapurtarrek baizik eta baita beste nafar batzuekin ere, aetzak barne. Kasu honetan bada nabardura bat egin beharra: Lapurdi hego-mendebalean baden berrikuntza ez da itsas hegian ageri: Saran *hiruretan hogoi*, baina Ziburun *iru ogoi*, Saran *lauetan hogoi*, baina Ziburun *larogoi* (EAEL).

Ez dakigu berrikuntza hau arestiko atalean aurkeztu dugun bigarren aldiko ala hirugarreneko garai batekoa den: Nafarroa Beherea eta Zuberoa batera doaz, baina lan eskemaren arabera, ezaugarri berria Ipar Euskal Herriko Zaraitzu-Erronkarietara heldu ez bada, hirugarren aldikoa beharko luke izan, berankorra. Berrikuntza Aezkoara Nafarroa Beherean gaindi ala Nafarroa Garaian gaindi heldu zen jakitea ez da aise, baina aztergai litzateke, zeren baigorriarrekiko edo garaztarrekiko hartu-emanaren ondorioz heldu bazen, nolaz ez zuten ekialderagoko beste bi ibar nafarrek bildu? Aezkoara Nafarroan gaindi heldu bazen, ulergarri da Zaraitzu edo Erronkarietara ez heltzea, biak Nafarroako saihetseko ibarrak direlako eta hartara, berrikuntza berankorra litzateke.

6.4. Jarraian aztertuko dugun ezaugarria bokal asimilazio huts eta asistematikoa da, hitz bat baizik harrapatzen ez duena, baina eredu gisa besterik ez bada ere, hurra-neren ikerlanetarako aintzat hartzeko moduko hedadura ageri du gure ustez.

Zabalkunde handia du Ipar Euskal Herrian *hoge* > *hogoi* berrikuntzak. EHHE-200ek (119-120) *hoge* aldaera zaharrago dela diosku. Berrikuntza hau zaharra balitz, Nafarroa Garaiko Pirinioko ibarretan ager liteke *ogoi*, baina ez da horrela, *ogei* ibiltzen dute baztandar, aetz, zaraitzuar edo erronkariarrek. Berrikuntza berria delako ote da hori? Berrikuntza berria balitz, xvii. mendeko Lapurdi edo Nafarroa Beherean agertuko lirateke *hoge*-ren hondarreko adibideak, baina *hogoi* ageri da Ipar Euskal Herrian literatura dagoenetik; Leizarraga da salbuespena, baina Materraz geroz guztia da *hogoi* Baxenabar-Lapurdietan, Amikuze eta Zuberoako ohiko salbuespenarekin, ibarrok *hoge* zaharra ematen baitute. Lapurdiko idazle arras moderno batzuek ere *hoge* dakarte.

Pentsa liteke Leizarragak *hoge* baliatzea ez dela arkaismoak 1571n Beskoitzen zirauekiko, baizik eta itzulpenean ukan zituen laguntzaile zuberotarrek eragin zutelako testuan *hogoi* ez, *hoge* agertzea, baina hori zail da frogatzen orain, horregatik, beste zerbait pentsatzera jo beharko genuke; cf. Urgell (2015: 658, 661; 2018: 795).

Berrikuntza ugari dago Ipar Euskal Herrian sorturik, Lapurdiko itsas hegi eta hego-mendebalean ageri ez dena, baina bi eskualde hauetan *hogoi* baliatzen da. Arrazoa izan liteke, beharbada, berrikuntza ez dela bi eskualde horietarik urrun sortu, baina ez da aise nola izan zen jakitea, izan ere, luzaidarrek *hogoi* ibiltzen dute, baina Zugarramurdin ere *ogoi* aldaera dago eta honela ez da aise jakitea berrikuntza itsas hegian sortu den ala Ipar Euskal Herriko barnealdean garatu den.

Egiazki Leizarragaren garaiko Beskoitzen edo Lapurdin *hoge* arkaismoa erabiltzen zela egia balitz, eta aukera hori ez da ezina, 1571 halako *terminus ante quem* bat izanen litzateke eta ulertuko genuke Zaraitzura heldu ziren berrikuntzak garai horren aitzinekoak edo zaharragoak izan ziratekeela: Ipar Euskal Herrian sorturik muga politiko-administratiboa gurutzatu zuten berrikuntzak, Baztan, Aezkoa, Zaraitzu edo Erronkarin aurki litezkeenak, 1571 baino lehenagokoak izan zirela. Hori, noski, *hogoi* berrikuntza Lapurdiko mendebalean sortu ez balitz, zeren bestela ez baitakigu horren sorburu urrunetik Zaraitzu edo Erronkariraino helduko ote zatekeen.

Adibide honek dialektologian edo diakronian baliatu ohi diren eskema oinarrikoenak gaintzen ditu, hizkuntzaren zinezko historia ez ezagutzeagatik kasu batzuetan eredu soilegiak baliatzen baititugu ikerketa egin ahal izateko.

6.5. Susmoa dugu, gainera, sorburua Ipar Euskal Herrian duten berrikuntzen artean, ez direla guztiak berdin kokatu Nafarroa Garaiko eskualde guztietan, ez direla berrikuntza berak ageri Baztan-Bidasoaldean eta Pirinioan, eman dezagun, Aezkoa, Zaraitzu edo Erronkarin. Esate batera, Pirinioko hiru ibarrotan *gazta* ibiltzen da, baina Baztanen *gasna* berrikuntza ibiltzen dute, nahiz baztandarrek aldaera zaharra *gaztanbera* ‘mamia, gatzatua’ hitz elkartuan gorderik darabilten. Pirinioko hiru ibar nafarretan ez dago *gasna* berrikuntza, mendebalerago gurutzatu du Nafarroako muga aldaera berri honek.

6.6. Arestiko § 5en bi hiato bokalikoren berri eman da, *-üa > -üia > -ia* adibidea hitzetan eta *ue > uie > ie* aldaketa *edun*-en adizkietan. Aipa liteke hirugarren kasu bat ere, hain zuzen ere *ie* hiato horren jarraipen fonikoa, Ipar Euskal Herriko erdigune zabalean *ii* eman duena: *ue > uie > ie > ii*. XIX. mendeko berrikuntza da *ii* eta litekeena da Baigorri eskualdean edo bestela Hazparne alderdian sortu izana. Ondotik ezker-eskuin hedatu da: Lapurdiko itsas hegira edo hego-mendebalera ez, baina gainerateko Lapurdira eta Nafarroa Behereko ekialderat bai. Amikuze gutira ez, baina haren mendebaleko herrietara bai. Arberora heldu da, baita hein batez Oztibarre eta Garazira ere, baina azken bi hauetan *ii* ez da nagusitu, *ie* da erabiliena, nahiz *ii* ez den ezezaguna: nagusitu ez bada ere, berrikuntza Hergarairaino heldu da Garazin.

Gure azterketek gauza bat argi utzi dute: *üa > üia* eta *ie > ii* berrikuntzek ezkererret egin duten bidea bat etorri da, Zuberoan sortu ala Nafarroa Beherean sortu, xv. mendean sortu ala XIX. gizaldian sortu, bi berrikuntzek ezkererret eraman duten bidea arras iduria izan da eta gainera, Ipar Euskal Herriko mendebalean muga bera aurkitu dute biek, ez dira Lapurdiko hego-mendebalera edo itsas hegira heldu.

6.7. Hedadura bera bildu duen beste adibide bat ere eman daiteke: *zait > zaut* erako aldaketa analogikoa Ipar Euskal Herriaren erdigunean gertatu zen, indarra eta

hedadura izan du aldaketak Nafarroa Beherean eta Lapurdin, xvii. menderako badira adibideak, baina berrikuntza hau ere ez da Lapurdiko itsas hegira edo hego-mendebalera heldu eta Zuberoan ere ez da baliatzen, euskaldun zuberotarrek ez dute berrikuntza hau bildu, ezta baztandar, aetz, zaraitzuar edo erronkariarrek ere. Ez da berrikuntza zaharra.

6.8. Denbora iragan arau, *-ki* aditz atzizkiak balio puntukaria, hanpadura baliola eta diosalarena hartu ditu Zuberoa gabeko Euskal Herriko ekialde zabalean: Nafarroa Garaiko ekialdeko mintzoetan eta Nafarroa Behere-Lapurdietan ageri da, eta baita printza batzuk Gipuzkoako ekialdean ere. Eskualde horietan guztietan ezaguna da, ez bada adiera batean, bestean (Iñigo, Salaberri & Zubiri 1995).

Testuen arabera ez da berrikuntza zaharra, Argaiñaratz lapurtarrak adibide bat du (1665), baina xix-xx. mendeetakoak dira etsenplu gehienak. Nafarroa Garaian Joakin Lizarraga eguesibartarrak bazerabilen xviii-xix. gizaldien bitartean. Lapurdin Goihetxe edo Hiribarrenen adibideak ditugu eta ondotik baita Hiriart-Urruti zaharrenean ere.

Ezaugarria Zuberoan ez agertzea eta Zaraitzura heldu ez izana, biak berritasunaren adierazle izan litezke gure ustez. Badakigu, esate batera, Aezkoan ibiltzen dela. Erakusten ahal du hondarreko garaian Zaraitzu hein batean kanpo egon dela Euskal Herriaren hedadura franko izan duten berrikuntza batzuen zirkuitutik, Nafarroaren saihetsean, Zuberoa mendiz bestaldera duela, Hego Euskal Herriko gainerateko euskaldunekiko komunikazio maila apalean, izan ere, onddo-onddoan duen Aezkoara heldu den berrikuntza da hau, baina aetzengana non gaindi heldu den ziurtasunez jakitea, Nafarroa Garaian edo Nafarroa Beherean gandi heldu den jakitea, ez da aisea eta aztergai legoke.

6.9. Hizkuntza orotan gertatzen da eskualdeetako datu dialektaletan aski nahikari bihurriak agertzea, dialektologo guztiek aitortzen dute hau. Esate batera, Erronkari ez da bigarren aldi horretarako postula dezakegun balizko ekialde zabal zahar horretara ezaugarri guztietan osoki egokitu: *izan* aditzaren orainean ez du monoptongaziorik erakusten singularreko 1. eta 2. pertsonetan: *naz* 'naiz' eta *yaz* 'haiz' dira Erronkariko aldaerak, eman dezagun, Bidankozen (1872), ez ***niz* edo ***yiz*. Testu zaharren erakutsirik ez dugu kasik eta pluraleko 1. eta 2. pertsonetan sinkopa dago, bokala zein zen ikusten utzi ez duena. Halaz ere, bada ibarrean *zarade* aldaera Erronkari herriko katiximan: Erronkariko ahozko mintzoaren isla zaharra ote da, ala literarioa? Zer zen Erronkarin iraganean, *zara* > *zira* > *zra*, ala *zara* > *zra*? Erronkariarrek *naiz* > *niz*, *haiz* > *hiz* monoptongazioaren berrikuntza bildu gabe, pluraleko paradigma ere *i* gabe zuketela pentsa liteke, baina Rosek Etchart zuberotarrari igorri gutunetan bi aldaerak ditugu: *garen* eta *guiren* (Lakarra 2011: 209); ondoko garaietako datuetan *gra* aldaera ageri da. Ez digute adizki guztiek begitarte bera erakusten; berebat, ez dugu kalles eta zuberotarren arteko xvii. mende hasierako gutun horietako datu guztiek ibarreko orduko ahozko mintzoarekiko zuten leialtasun maila ongi eza gutzen.

6.10. Kasuistika aurkezturik, ikerlan honetako datuetarik, hemen aztertu ez diren beste batzuetarik eta hemen landu ez diren arlo fonikoko kronologia erlatiboe-tarik etorkizuneko ikerketetan erlazio eta ondorio kronologikoak ateratzen saiatu

beharko da. Kasuistikan bada etorkizunean sakon aztertu nahiko genukeen errealitate bat, Zuberoa eta Nafarroa Beherea batera doazen berrikuntzak, hain zuzen ere, baina agertu zaizkigu beste konbinazio batzuk ere eta atera genezake ezagutza eta argitasun zenbait horietarik.

Lapurdiko itsasaldea eta Lapurdiko hego-mendebala isoglosatik kanpo gelditu dira berrikuntza batzuetan, dela berrikuntza xv. mendekoa eta Zuberoan sortua izan (§ 5), dela xix. mendekoa eta Ipar Euskal Herriko barnealdean sortua izan (§ 6.6). Baina beste isoglosa batzuetan, bi eskualde hauek Ipar Euskal Herrian gertatu den berrikuntzaren eremu barrenean ageri dira: *bat* zenbatzailearen jokoera mugagabearen (§ 6.2) edo *hoge* > *hogo* bokal asimilazioan (§ 6.4). Eta gerta liteke Lapurdi hego-mendebalean baden berrikuntza, esate batera 60 edo 80 zenbakien izenei dagokiena, itsas hegian ez agertzea ere (§§ 3.1.8 eta 6.3). Zaraitzun eta Erronkarin 6.3, 6.4, 6.5, 6.6, 6.7 eta 6.8 azpiataletako berrikuntzak falta dira, ez dute berrikuntza zaharrak izan behar; testuen arabera, gainera, badakigu § 6.6koa arras berria dela, xix. mendekoa edo.

Bagenekien badirela Erronkari eta Zaraitzuko ezaugarriak, Ipar Euskal Herrian ageri direnak baina Aezkoan falta direnak (Camino 1997): ekialde zabalarekin izan dute hartu-eman aetzek, ekialde hertsiarekin ez. Baina ez da ohikoa zuberotar, baxenabartar, erdialdeko eta ekialdeko lapurtar, zaraitzuar eta aetzak bat datozen ezaugarri batean erronkariarrak bereiz ibiltzea; cf. § 6.9. Eta ondorio kronologikoak atera beharko dira § 6.8koa bezalako berrikuntzetarik ere, iduri bailuke aetzak, hainbat ibar nafar gehiago, baxenabartarrak eta lapurtarrak berrikuntzan bat etortzea, baina Zuberoa, Erronkari eta Zaraitzu tasun zaharrari atxikirik gelditurik, ez dela gertakari zaharra.

Berebat, tasun batean zuberotarrak gainerateko ipartarrekin berritzaile jardutetik eta erronkariarrak eta zaraitzuarrak ezaugarri zaharrari atxikirik ibili izanetik atera litezkeen ondorio kronologikoak ere aztertu nahiko genituzke etorkizunean, iduriz berrikuntza ez zaharra bailitzateke hori.

Nolanahi ere den, etorkizuneko ikerlanetan Nafarroa Beherea eta Zuberoako berrikuntza bateratuz argitasuna ekartzea gauza beharra da. Gainera, litekeena da azterketa horretarik uste ez genituen beste ikerleiho berri batzuk agertzea ere. Argi dago, bestalde, ikerketa gehiago eta sakonago egin behar dela honelako alderdi geografiko eta kronologikoei heldurik, jakintzagai batzuen eta besteen erakutsiak aintzat harturik.

Bibliografia

- Aldai, Gontzal. 2014. Hacia una periodización de la fragmentación del euskera occidental. *FLV* 118. 221-245.
- Andersen, Henning. 1988. Center and periphery: adoption, diffusion and spread. In Jacek Fisiak (arg.), *Historical dialectology. Regional and social*, 39-83. Berlin, New York & Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Aranzadi Zientzia Elkarte. 1984-1990. *Euskalerriko atlas etnolingüistikoa [EAEL]*. Donostia: Aranzadi.
- Artola, Koldo. 2003. Zaraitzuera aztertzeko ekarpen berriak (2 - Eaurta: jarraipena). *FLV* 92. 77-113.

- Artola, Koldo. 2004. Zaraitzuera aztertzekeo ekarpen berriak (5 - Otsagi: ahozko testuak). *FLV* 95. 5-52.
- Azkue, Resurrección María. 1969 [1925]. *Morfología vasca*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Bergs, Alexander. 2012. The Uniformitarian Principle and the risk of anachronisms in language and social history. In Juan Manuel Hernández-Campoy & Juan Camilo Conde-Silvestre (arg.), *The handbook of historical sociolinguistics*, 80-98. Oxford: Blackwell.
- Beriain, Iuan. 1621. *Tratacen da nola ençun vear den meza*. Iruñea: Carlos Labayen (Berrargit. 1980. Donostia: Hordago).
- Beriain, Iuan. 1626. *Doctrina christioarena euscaras*, Iruñea: Carlos Labayen (2. argit. 1995. R. M. Pagola (arg.). *Enseiucarrean* 11. 15-69).
- Bonaparte, Louis-Lucien. 1872. *Études sur les trois dialectes basques des vallées d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal, tels qu'ils sont parlés à Aribé, à Jaurrieta et à Vidangoz*. Londres: J. Strangeways.
- Bowern, Claire & Harold Koch. 2004. Introduction: subgrouping methodology in historical linguistics. In Claire Bowern & Harold Koch (arg.), *Australian languages. Classification and the comparative method*, 1-15. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.
- Britain, David. 2004 [2002]. Space and spatial diffusion. In Jack K. Chambers, Peter Trudgill & Natalie Schilling-Estes (arg.), *The handbook of language variation and change*, 603-637. Oxford: Blackwell.
- Camino, Iñaki. 1997. *Aezkoako euskararen azterketa dialektologikoa*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Camino, Iñaki. 2011. Ekialdeko euskararen iraganaz. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehen eta oraina (ASJUren Gehigarriak 69)*, 87-153. Bilbo: UPV/EHU.
- Camino, Iñaki. 2019. Baxenabartar eta aetzen arteko hartu-eman. In Irantzu Epelde & Oroitz Jauregi (arg.), *Bihotz ahots. M. L. Oñederra irakaslearen omenez*, 115-136. Bilbo: UPV/EHU.
- Charles Auguste Le Quien de La Neufville (arg.). 1786. *Catichima edo fediaren eta guiristino-eguien explicacione laburra*. Akize: René Leclercq (Lacombe biblioteka, Olaso Dorrea sorrerakundea, CD-0037, Euskaltzaindia, Azkue biblioteka).
- Dossena, Marina & Roger G. Lass (arg.). 2004. The principles and methodology of English historical dialectology: A discussion. In Marina Dossena & Roger G. Lass (arg.), *Methods and data in English historical dialectology*, 385-400. Berna: Peter Lang.
- EAEL = Aranzadi Zientzia Elkarte (1984-1990).
- EHHA = Euskaltzaindia (2008-2020).
- EHHE-200 = Lakarra et al. (2019).
- EKC = Euskara Institutua (2013).
- Estornés Lasa, Bernardo. 1980. *Cuentos roncaleses, poemas y otras cosas navarras*. Donostia: Auñamendi.
- Estornés Lasa, José. 1982. Erronkari'ko uskaraz elestak. Fraseología roncalesa. *FLV* 40. 461-484.
- Estornés Lasa, José. 1984. Mendigatxa'k Azkue'ri kartak 1902-1916. *FLV* 43. 55-127.
- Estornés Lasa, José. 1985. Zoilo'ren uzta. La cosecha de Zoilo. *FLV* 45. 31-93.
- Etzegoien, Jose. 2009. *Privilegios y fueros del valle y universidad de Aezkoa en el reino de Navarra*. s.l.: Irati Bortuak.
- Ettxepare, Bernard. 1980 [1545]. *Linguae vasconum primitiae*. Patxi Altuna (arg.). Bilbo: Mensajero.

- Euskaltzaindia. 2008-2020. *Euskararen Herri Hizkeren Atlasa [EHHA]*, 11 lib. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskara Institutua. 2013. *Euskal Klasikoen Corpusa (EKC)*. Leioa: UPV/EHU. <https://www.ehu.eus/ehg/kc/> (2019/12/01).
- Fernández-Ordóñez, Inés. 2011. *La lengua de Castilla y la formación del español*. Madrid: Real Academia Española.
- François, Alexander. 2015. Trees, waves and linkages. In Claire Bowern & Bethwyn Evans (arg.), *The Routledge handbook of historical linguistics*, 161-189. Londres: Routledge.
- François, Alexander. 2018. Méthode comparative et chaînes linguistiques: pour un modèle diffusionniste en généalogie des langues. *Diffusion: implantation, affinités, convergence (Mémoires de la Société de Linguistique de Paris 24)*, 43-82. Lovaina: Peeters.
- Gil, Benito. 1997 [1827]. *Doctrina uscaras Dn Benito Gil escrituric vere gobernuarendaco*. In Rosa Miren Pagola, Itziar Iribar & Juan Jose Iribar, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Zaraitzera*, 213-240. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Goulard, Renée. 1994. Le Vicomté de Soule. In Pierre Bidart (bil.), *Le Pays de Soule*, 171-191. Baigorri: Izpegi.
- Gregory, Derek & John Urry. 1985. Introduction. In Derek Gregory & John Urry (arg.), *Social relations and spatial structures*, 1-8. Hong Kong: Macmillan.
- Hualde, José Ignacio. 2017. Erronkarieraren garapen fonologiko dialektalaz. In Aitor Iglesias & Ariane Ensunza (arg.), *Gotzon Aurrekoetxea lagunarterik hara*, 175-194. Bilbo: UPV/EHU.
- Intxauspe, Emmanuel. 1858. *Le verbe basque*. Baiona & Paris: Lamaignère & Duprat (Berrargit. 1979. Donostia: Hordago).
- Iñigo, Patxi, Patxi Salaberri Zaratiegi & Juan Jose Zubiri. 1995. -Ki aditz-atzizkiaren gainean. *FLV* 69. 243-295.
- Kitson, Peter R. 2004. On margins of error in placing Old English literary dialects. In Marina Dossena & Roger G. Lass (arg.), *Methods and data in English historical dialectology*, 219-239. Berna: Peter Lang.
- Kytö, Merja. 1993. Third-person present singular verb inflection in early British and American English. *Language Variation and Change* 5. 113-139.
- Lafon, René. 1962. Sur la voyelle *ü* en basque. *BSL* 57. 83-102.
- Lafon, René. 1965. Contact de langues et apparition d'une nouvelle voyelle: *u* et *ü* en basque. In *Actes du Xme Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Strasbourg, 1962)*, 901-909. Paris: Klincksieck.
- Laing, Margaret. 2004. Multidimensionality: Time, space and stratigraphy in historical dialectology. In Marina Dossena & Roger G. Lass (arg.), *Methods and data in English historical dialectology*, 49-96. Berna: Peter Lang.
- Lakarra, Joseba A. 2011. Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina (ASJUren Gehigarriak 69)*, 155-241. Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A. 2017. Basque and the reconstruction of isolated languages. In Lyle R. Campbell (arg.), *Language isolated*, 59-99. Londres & New York: Routledge.
- Lakarra, Joseba A., Julen Manterola & Iñaki Segurola. 2019. *Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa (EHHE-200)*. Bilbo: Euskaltzaindia.

- Larrea, Juan José. 2018. Sarrera historikoa: konkista islamikotik Behe Erdi Aroko krisialdira arte (VIII-XIV. mendeak). In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 287-295. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzia.
- Larrea, Jose Maria & Pedro Diez de Ultzurrun. 1985. *Nafarroako euskal idazleak (I)*. Iruñea: Pamiela.
- Lopez-Mugartza, Juan Karlos. 2008. *Erronkari eta Ansoko toponimiaz*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Manterola, Julen. 2015. *Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak*. Gasteiz: UPV/EHUko doktoretza tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/15848>.
- Martínez-Areta, Mikel. 2013. Demonstratives and personal pronouns. In Mikel Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque*, 283-321. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Meurman-Solin, Anneli. 2012. Historical dialectology: Space as a variable in the reconstruction of regional dialects. In Juan Manuel Hernández Campoy & Juan Camilo Conde Silvestre (arg.), *The handbook of historical sociolinguistics*, 465-479. Oxford: Blackwell.
- Millar, Robert McColl. 2009. The origins of the Northern Scots dialects. In Marina Dossena & Roger G. Lass (arg.), *Studies in English and European historical dialectology*, 191-208. Berna: Peter Lang.
- Mitxelena, Koldo. 1954. La posición fonética del dialecto vasco del Roncal. *Via Domitia* 1. 123-157 (Berrargit. OC 7, 611-647).
- Mitxelena, Koldo. 1967. Notas fonológicas sobre el salacenco. *ASJU* 1. 163-177 (Berrargit. OC 7, 649-664).
- Mitxelena, Koldo. 1977. *Fonética histórica vasca*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia (Berrargit. OC 6).
- Mitxelena, Koldo. 1982. Un catecismo salacenco. *FLV* 39. 21-42 (Berrargit. OC 11, 609-632).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras Completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Diccionario General Vasco-Orotariko Euskal Hiztegia*, 16 lib. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Miranda, Fermín. 2002. *Navarra. Historia*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Monteano, Peio J. 2010. *La guerra de Navarra (1512-1529). Crónica de la conquista española*. Iruñea: Pamiela.
- Montgomery, Michael. 1995. The linguistic value of Ulster emigrant letters. *Ulster Folklife* 41. 1-16.
- Nafarroako Gobernua. 1995. *Nafarroako toponimia eta mapa gintza. Zaraitzu*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
OC = Mitxelena (2011).
OEH = Mitxelena & Sarasola (1987-2005).
- Oihartzabal, Beñat. 1991. *La pastorale souletine: édition critique de Charlemagne (ASJUren Gehigarriak 16)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Padilla, Manuel. 2017. *Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa: XVI-XIX. mendeak*. Gasteiz: UPV/EHUko doktoretza tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/26535>.
- Pagola, Rosa Miren, Itziar Iribar & Juan Jose Iribar. 1997. *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Zaraitzera*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.

- Peillen, Txomin. 1992. Zubereraren bilakaeraz ohar batzuk. In Gotzon Aurrekoetxea & Xarles Videgain (arg.), *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra. Agiriak (Iker 7)*, 247-272. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Pred, Allan. 1985. The social becomes the spatial, the spatial becomes the social: enclosures, social change and the becoming of places in Scåne. In Derek Gregory & John Urry (arg.), *Social relations and spatial structures*, 337-365. Hong Kong: Macmillan.
- Reguero, Urtzi. 2019. *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan berrrena (1416-1750) (ASJUren Gehigarriak 71)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 1996. Toponimia eta dialektologiaren arteko harremanen inguruan: Artaxonako jabego genitiboaz eta bestez. *FLV*72. 223-234.
- Sanper, Pedro José. 1869. *Jesucristo gure Jaunaren Evangelio sandua segun San Mateo* (Berrargit. in Rosa Miren Pagola, Itziar Iribar & Juan Jose Iribar (arg.), 1997. *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Zaraitzera*, 15-81. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea).
- Santazilia, Ekaitz. 2016. Zaraitzueraren lekukotasunak XVIII. mende bukaeran: hiru testu zahar eta autore berri bat. *FLV*121. 67-120.
- Schneider, Edgar W. 2004 [2002]. Investigating variation and change in written documents. In Jack K. Chambers, Peter Trudgill & Natalie Schilling-Estes (arg.), *The handbook of language variation and change*, 67-96. Oxford: Blackwell.
- Stiles, Patrick V. 2013. The pan-West Germanic isoglosses and the sub-relationships of West Germanic to other branches. *North-Western European Language Evolution* 66. 5-38.
- Suarez d'Aulan, Luis-Maria (arg.). c. 1740. *Catichima edo fediaeren eta guiristino-eguien explicacione laburra*. Paue: G. Dugue' eta J. Desbaratz, liburu saldçaliaren imprimeriatik [Archives Intercommunales - Usine des Tramways, Paue].
- Ulibarri, Koldo. 2013. Testuak kokatuz dialektologia historikoan: egiteetatik metodologiara. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 511-532. Gasteiz: UPV/EHU.
- Urgell, Blanca. 2015. Tartas eta Leizarraga berrikusiak edo nola aldatzen duen historia ikertzailearen begiradak. In Beatriz Fernández & Pello Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, gorazarre*, 647-663. Bilbo: UPV/EHU.
- Urgell, Blanca. 2018. Zer da lehenago, aditzoina ala partizipioa? Oharrak euskararen kronologiarako. *ASJU* 52 (1/2). 777-816. <https://doi.org/10.1387/asju.20229>.
- Urrestarazu, Iñigo. 2021. *Gogoetak Euskara Batu Zaharraren hausturaz*. Gasteiz. UPV/EHUko master amaierako lana.
- Yrizar, Pedro. 1981. *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, 2 lib. Donostia: Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala.
- Zuazo, Koldo. 1998. Euskalkiak, gaur. *FLV*78. 191-233.
- Zuazo, Koldo. 2008. *Euskalkiak, euskararen dialektuak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2014. *Euskalkiak*. Donostia: Elkar.
- Zuloaga, Eneko. 2019. *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*. Gasteiz: UPV/EHUko doktoretza tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/49846>.

Towards a history of Basque anthroponymy¹

Mikel Martínez Areta*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: In this paper, a short history of Basque anthroponymy is made, starting from Antiquity and going through the Roman period, the Middle Ages, the Modern Age and the Contemporary Age. For each of these periods, the stock of the most frequent person names is presented, by synthesizing a variety of works by other authors, who in turn depend on the kind of sources that we have for each period. As in other parts of Europe, an autochthonous repertoire of anthroponyms dominates until the 11th century, either of Aquitanian/Basque etymology or borrowed (mainly from Romance), but deep-rooted in the Basque-speaking areas and particularly in the Kingdom of Pamplona.

From the 11th century, the centralizing reforms undertaken by the Catholic Church brought about a gradual substitution of those ancient person names by some others taken from saints, evangelists, characters of the New Testament, a tendency brought to the extreme by the previsions fostered by the Council of Trent. However, as any other European language, Basque developed vernacular versions of these names, as well as an ample array of hypocoristic variants, in which the autochthonous processes of the language such as suffixation, palatalization, etc., are profusely employed.

¹ This paper has been written within the framework of three research projects: 1) The Research Project *Monumenta Linguae Vasconum 5: Periodización y cronología (MLV5)* [= FFI2016-76032-P], led by Blanca Urgell and funded by the Ministry of Education and Science of the Spanish Government; 2) The Research Project *Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada (HMLV-LHC)* [= IT1344-19], led by Joaquín Gorrochategui and funded by the Government of the Basque Autonomous Community; and 3) The Training and Research Unit *Hizkuntzalaritza Teorikoa eta Diakronikoa: Gramatika Unibertsala, Hizkuntza Indoeuroparrak eta Euskara (HiTeDi)* [= UFI11-14], funded by the University of the Basque Country (UPV/EHU). I would like to thank two anonymous reviewers, Blanca Urgell, Jose Mari Vallejo, Iker Basterrika and Joseba Abaitua for their comments on a previous version of the work (or particular sections of it). All errors are mine.

* **Corresponding author:** Mikel Martínez Areta. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila, 2.86. Faculty of Letters, UPV/EHU. Unibertsitatearen Ibilbidea, 5 (01006 Vitoria-Gasteiz) – ecpmaarj@ehu.eus

How to cite: Martínez Areta, Mikel (2016 [2021]). «Towards a history of Basque anthroponymy». *ASJU*, 50 (1-2), 301-341. (<https://doi.org/10.1387/asju.22867>).

Received: 2019-09-30; Accepted: 2020-05-25.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

This work is licensed under a

[Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

As against some previous accounts of Basque anthroponymy, which have focused exclusively on the analysis of separate anthroponymic units (basically idionyms and patronyms), this paper aims at a global description of the anthroponymic system, considering also social aspects like the development of naming structures as a whole (e.g. idionym + patronym + toponym), and the motivation for giving children particular names (according to relatives, ancestors, patron saints, calendars...).

KEYWORDS: anthroponymy, Basque, given names, personal names, surnames.

1. Introduction

This paper is the written version of the talk I held in Basque at the 3rd Conference of *Monumenta Linguae Vasconum*, which took place in Vitoria-Gasteiz, at the Faculty of Letters of the University of the Basque Country (UPV/EHU), on 15th and 16th of December 2016. The talk was a summary of a monograph I am working on, in which I attempt to make a history of Basque anthroponymy comprehending all the periods and all the issues concerning the question (not only the study of the most frequent given names and their formal analysis, but also of the appellation formulas employed in each period, systems of name transmission, etc.). By means of this paper, I intend to present the same summary in English, thus making up a short report of Basque given names.²

There is as yet no thorough history of Basque anthroponymy parallel to, say, Dauzat's *Les noms de personnes...* for French (see Dauzat 1944). One reason for it may be that most interest sparked by Basque given names has come from the fact that they are, at least for Antiquity and the Middle Ages, a crucial source for the study of the language. This has made research focus on formal and linguistic questions, leaving historical, anthropological and sociological aspects for historians.

There are, however, excellent works —either papers or monographs— on different aspects of Basque anthroponymy, some of which are recent and are bringing swift progress to the field. To mention but a few, a classical introductory paper is Mitxelena & Irigaray (1988 [1955]), still very useful today. As is Knörr (1999). In two specialized monographs, Salaberri (2003) and (2009), a thorough research is made first into Basque patronymics —but also into masculine names in the medieval period in general—, and into popular variants or hypocoristics of standard names. In English, Gorrochategui (1995a) is a useful introduction.

² The abbreviations employed —leaving the obvious ones aside— are the following: CSM = Cartulary of San Millán; DK = dokuklik, a digital file of all the surviving sacramental registers in Biscay, Araba and Gipuzkoa since the 16th century (at <https://dokuklik.euskadi.eus/>; 07/10/2018); SOSJJ = Statutes of the Order of Saint John of Jerusalem; SJPeña = San Juan de la Peña.

2. Bascoïd anthroponymy in Antiquity

2.1. The Romanization around the Western Pyrenees and the nature of the sources

We cannot speak about a «Basque» anthroponymy in Antiquity, in as much as the scarcity of sources do not allow us to exactly determine the degree of relationship of the attested anthroponyms with the direct ancestor of historical Basque, hence the term «Bascoïd» in this section.

In fact, we cannot even establish the degree of «Basqueness» of the tribes in the historical Basque Country³ and neighboring regions in which Basque or Bascoïd languages have ever been spoken. Moreover, the names of those tribes have been transmitted to us by Graeco-Roman authors who relied on testimonies of travellers, works by previous authors, official documents, etc., and made classifications based on criteria set up from a Roman perspective.

The Romans penetrated the Ebro Valley during the 2nd century BC, after their victory in the 2nd Punic War (see Gorrochategui 1995b: 34-37). By 179 BC Sempronius Gracchus founded Gracchurris (= Alfaro, in La Rioja), in the middle valley. The conquest, however, was not straightforward. During the war against the Celtiberians (not defeated until 133 BC), the Vascones—who roughly occupied the territory between the Ebro and the Pyrenees corresponding to modern Navarre—may have been neutral or allies of Rome. Be it as it may, they do not appear in history until the Sertorian Wars. In these, according to the traditional—but lately increasingly questioned—view they sided with Pompey, traditionally considered the founder of Pompaelo (the modern Pamplona/Iruñea) around 75 BC, in the middle of the territory of the Vascones. After all the upheavals, both external and internal, that Rome had to undergo in the 1st century BC, eventually Augustus defeated the last foci of resistance in the north of the Iberian Peninsula (Cantabrian wars), and his administrative reforms paved the way to an integration of all the territories we are going to discuss into the Roman Empire.

Immediately to the north of the central Pyrenees, the capital of the *Civitas Conu-enarum*, Lugdunum (= Saint-Bertrand-de-Comminges), is said by Saint Jerome to have been founded by Pompey with people from Hispania, after the Sertorian conflict. This report is too late, however, and the foundation may well have not occurred until the Augustan period (see Esmonde Cleary 2008: 15-27, for an account of the question). In any case, Aquitania as a whole was conquered by the Romans in 56 BC, in the course of the Gallic Wars, and Gallia Aquitania—enlarged from the Garonne to the Loire—established as a province of the Roman Empire in 27 BC by Augustus. The control of both sides of the territories enabled the construction, during the Empire, of a road from Burdigala (= Bordeaux) to Asturica (= Astorga, in León) which crossed the Pyrenees through Orreaga, reached Pamplona/Iruñea, and led to the west of the peninsula through the Alavesse Plain.

³ Let this term be understood in its cultural sense (approximately: the territory where Basque has been spoken from the Early Middle Ages onwards), as no political Basque Country has ever existed, although the Kingdom of Navarre was something close to it during most of the 11th and 12th centuries.

While some toponyms and ethnonyms of the territory are recorded in works written by Graeco-Roman authors—with the consequent problems of textual transmission—the anthroponyms are found in inscriptions of the Imperial period. Most of them are to be dated to the 1st, 2nd and 3rd centuries AD. These inscriptions are written in Latin and are mainly of two types: a) funerary stelae, typically dedicated to a person or more than one person in dative, and indicating the name of the person who dedicates the stela to the deceased in nominative; and b) votive altars, dedicated to a God or divinity in dative, and indicating the name of the person who makes the offering, also in nominative. From the point of view of modern Bascology, the most fortunate cases are those in which the individuals appearing in these inscriptions are *peregrini* who have adopted neither Latin *nomen-s* nor the formula of *duo nomina* or *truo nomina* as a whole. In such cases, an autochthonous patronymic in the genitive can accompany any given name. This occurs in numerous cases of the High Garonne as well as in a few inscriptions of the territory of the Vascones (e.g. the one of Lerga; see below).

2.2. Some representative attestations, region by region⁴

By far the region with the greatest abundance of Bascoïd anthroponyms is the Aquitania of Antiquity. Within this, the highest density of them is on the left bank of the High Basin of the Garonne River, in the territory referred to as the *civitas Convenarum* in ancient sources, with two particularly dense spots in the surroundings of Bagnères-de-Luchon and of Saint-Bertrand-de-Comminges (both in Haute-Garonne). Sparser are the attestations further to the north, in the basins of tributaries of the Garonne on the left bank, the northernmost one being in Sos (in Lot-et-Garonne). Most anthroponyms and theonyms recorded in this area are linguistically Aquitanian, a name given by the geographical location but by extension usually also applied to anthroponyms and theonyms of the same linguistic filiation in areas outside Aquitania, such as Navarre or Soria. Aquitanian is clearly related to historical Basque, yet the exact nature of that relationship cannot be established because we only know Aquitanian proper names which correspond to common nouns of Basque. They are similar enough to think of Aquitanian as the direct ancestor of historical Basque, but some knowledge of the grammar would be required for this to be proved. Moreover, some Aquitanian elements (e.g. the suffix *-TEN*) have no convincing parallel in Basque, and hence a relationship of the aunt-niece type rather than mother-daughter cannot be ruled out.

It must be noted that Aquitanian anthroponymy is interwoven with Gaulish anthroponymy. The right bank of the Garonne was Gaulish, but there are also areas in basins of tributaries from the left where either all anthroponyms are Gaulish (as in the region of Lectoure, in Gers, to the east of the Gelise River), or there are both Gaulish and Aquitanian anthroponyms (as in Auch, in Gers, or in the subpyrenean stretch of the Garonne Valley and, to the right of the Garonne, in the

⁴ In the analysis which follows, I shall leave aside Iberian names, such as the ones of the Bronze of Ascoli—some horse-men of which are probably to be located within Navarre—and of two texts written in Iberian script found in recent years (see Gorrochategui 2004: 115-116).

Salat Valley) (see Gorrochategui 1984: 55-58). According to Gorrochategui, these anthroponyms can be interpreted as emanations of more northeastern Gaulish neuralgic centers, such as Aginum (mod. Agen) in the case of the Lectoure, Toulouse in the case of the High Garonne and the Salat Valley. In some of these areas bilingualism can be assumed, the majority of the population being Aquitanian, but urban nuclei being dominated by Gauls, who made up a ruling class. It is in this context that the prototypical Celtic toponym of *Lugdunum* can be best understood, in a region where anthroponyms are primarily Aquitanian. There are even some few hybrids like the patronymic *Belheio-rig-is* (in Gourdan, Haute-Garonne), with the Gaulish onomastic element *-rix, -rigis* 'king' attached to an Aquitanian element with aspiration.

The study of Aquitanian anthroponyms in modern terms started with the works by Luchaire (1875-77, 1973 [1879]), another milestone in the question being Mixtelena (1985 [1954]), and the most complete study Gorrochategui (1984), who also introduces «Aquitanian» anthroponymy from other regions. Here are two representative inscriptions from Aquitania (both from Haute-Garonne), a funerary stela and a votive altar.

- (1) HOTARRI · ORCOTARRIS · F (CIL XIII, 342; Cazaril-Laspènes, HG)
 SENTARRI · ELONI · FILIAE
 BONTAR · HOTARRIS · F · EX · TESTAMENTO
 'To Hotar, son of Orcotar, to Sentar, daughter of Elo; Bontar, son of Hotar, according to the testament'
- (2) ABELLIONNI (CIL XIII, 337; Saint-Aventin, Larboust, HG)
 CISONTEN
 CISSONBON
 IS FIL
 V · S · L · M
 'To Abellion; Cisonten, son of Cissonbon, has fulfilled his vow freely as merited'

Moving on⁵ now to the territory of the Vascones of Antiquity, which approximately corresponded to the modern Navarre, it must be stated that the Aquitanian element in anthroponyms is much scarcer and less transparent than in Aquitania proper. According to Castillo's (1992: 126) count, referring to inscriptions found in Navarre, out of the 174 anthroponymic units⁶ only 36 are indigenous (non-Latin), and out of these 36 nearly all are Indo-European. Some have interpreted these data

⁵ The corpus of Aquitanian anthroponyms has been enlarged by the discovery of a treasure found on the riverbed of the Rhine River, near the German town of Hagenbach. It comes from the wreck of a ship laden with raiders and their booty returning from incursions into Gaul, perhaps in the 260s or the 270s (see Esmonde Cleary 2008: 91). The treasure contains, among other things, 34 votive sheets of silver with Aquitanian anthroponyms. These were made known —not properly edited— in 1990, and studied by Gorrochategui (2003), who proposes the Sanctuary of Ardiège as a possible origin of the sheets. An example is the following offering to Mars: *D(omino) MARTI / BEREXE SEMBI FILIA / V · S · L · M* (AE 1999, 01128; Hagenbach) 'To Lord Mars; Berexe, daughter of Sembus', the latter being a Latinization of Aq. *SEMBE-* = Bq. *seme* 'son'.

⁶ That is, names or name structures corresponding to a single individual.

as evidence that the territory was not Basque-speaking in Antiquity. Certainly, the territory must have been far from being monolingual, but the preponderance of Latin names is of course due to the intensive Romanization of the Ebro Valley. As for the pre-Latin ones, the etymology of an anthroponym is not the only criterion to establish the linguistic filiation of the individual corresponding to it, and according to Gorrochategui (2004, 2009b), behind at least some of the Indo-European anthroponyms there could be speakers of Basque who had undergone a Celtization of the anthroponymic system in previous generations. A significant fact is that, in the area around Lizarra, whereas anthroponyms are of Celtic origin (*Ambata*, *Segontius*...), theonyms are Bascoïd (*Loxae*, *Selatse*...). According to Gorrochategui (2009b: 76), this could point to the well-known tendency for names of person to be more labile and subject to fashions than names of divinities.

A further piece of evidence in favor of the presence of Basque also pointed out by Gorrochategui (2004: 119) is the fact that some anthroponyms which are not etymologically Basque do show traces of Basque phonetic treatment, like the *cognomen* in dative (*Aemilio*) *Or[du]nets-i* (in Muetz), with stem-final affricate, and (*Calpurniae*) *Vrchatetell-i* (in Muruzabal Andion), in dative, also with a stem-final fortis lateral. Both features are expected in Aquitanian and Basque, although both appear to be etymologically Iberian.⁷

An inscription which is Aquitanian in every respect was found in about 1960. Its discovery in the heart of the territory of the Vascones came as a surprise. Here is its text and a possible interpretation (see Mitxelena 1985 [1961-62]):

- (3) VM.ME.SA.HARFI (Lerga, Navarre)
 NAR.HVN.GE.SI.A.BI
 SVN.HA.RI.FI.LIO
 ANN. XXV.T.P.S.S.
 ‘Umme Sahar son of Narhungen, to his son Abisunhar, who died at the age of 25’ (?)

According to Gorrochategui’s interpretation (1984: 238), the funerary stela would attest three generations.⁸ The name of the man of the second, *Umme Sahar* ‘Old Boy, perhaps > First-Born Son’, corresponds to a common noun-adjective juncture in historical Basque (*ume* ‘child’, *zahar* ‘old’), and *VM.ME* has a parallel in three cases of *OMBE-* in Aquitania. *Narhungen* and *Abisunhar* have no clear match in Basque, but the former can be related to a *Narbons-us* of an altar from Montsérié (in Hautes-Pyrénées) and perhaps to the Iberian suffix *-ges*, and the latter to the first element of *Abisun-so-nis* (gen.), of an altar from Izkue (also in Navarre). In addition, both have aspiration —as does *Sahar*—, a feature exclusive of Basque and Aquitanian.

At the northern end of the Vascones’ territory, next to Oiartzun (today Gipuzkoa) and near the coast, another inscription was found with the figure of a rider on

⁷ A last piece of evidence is the fact that Graeco-Roman authors attest some toponyms which are —with varying degrees of certainty— of Basque etymology, like *Oiasso*, *Iturissa*, *Pompa-elo* (‘Pompey’s city’; what is Basque is the order of both elements), *Andelo*, and —less certain— *Calagurris*.

⁸ The interpretation of this inscription is complicated and Gorrochategui himself is ready to revise it today. In any case, the formal observations of the elements made here would not change.

horse and beneath it: *VALBELTESONIS*. Whatever *VAL-* may be (apparently something in connection with the Roman *nomen VALERIVS*), *BELTESO-N-IS* seems to be a patronymic in genitive, the stem of which is segmentable into Aquitanian and/or Basque elements (see Gorrochategui 1984: 162, for details).

Another astonishing discovery within Aquitanian studies occurred in the final years of the 20th century, when a set of inscriptions was found in the high lands of Soria, outside Navarre and south of the Ebro River. In some of these inscriptions clearly Aquitanian and/or Basque anthroponyms were found (see Gómez-Pantoja & Alfaro Peña 2001). A very representative one was the following:

- (4) ANTESTIVS (Villar del Río, Soria)
 SESENCO
 PATERNI F(ilius)
 AN(norum) XX H(ic) S(epultus) E(st)
 'Antestius «Sesenco» son of Paternus, was buried here at the age of 20'

Sesenco is not attested in Aquitania but is a crystal-clear Basque common noun: 'Little Bull' (*zezen* 'bull', plus diminutive suffix *-ko*). In fact, beneath the inscription there is a schematic representation of a bull. Note that, in this inscription, *Sesenco* is the *cognomen* of a Roman citizen who has adopted the *nomen* of *Antestius*. The same holds true for other indigenous names of the same set. Some other Aquitanian and/or Basque elements present in some of these *cognomen*-s are: the stem *On-* (Aq. *Bon-*, or *Hon-*), the suffix *-thar* (Bq. *-(t)ar*, suffix indicating geographic origin, Aq. *-t(h)ar*), the grammatical alternation masc. *-so* / fem. *-se* (just as in Aquitanian). The presence of such clear Aquitanian anthroponyms in an area so distant from Aquitania and even Navarre is usually explained by the immigration of a population from the Basque-speaking areas on the left bank of the Ebro, perhaps exploiting transhumance routes and/or taking advantage of a weakening of the Celtiberians in the 2nd and 1st centuries BC.

To the west of the Vascones' territory, according to Ptolemy's classical classification (of the 2nd century AD), we have to locate the Vardulians, occupying modern Gipuzkoa and the east of the Alavesse Plain, and the Caristians, occupying modern Biscay and the west of the Alavesse Plain. In spite of being historically Basque-speaking, in all this territory no unequivocal Aquitanian anthroponym has been found so far, the reasons being again controversial.⁹ Biscay is poor in inscriptions, and Gipuzkoa practically void, but in Araba there are many. All of them are Indo-European (whether Roman, Celtic, or pre-Celtic Indo-European). There are two main foci of inscriptions. The ones in the northeast of Araba would be earlier, from the 1st century AD, with abundance of Indo-European names such as *Ambatus*, *Segontius*, *Ela-*

⁹ One theonym found in the middle of the Alavesse Plain, *Helass-e*, has three features diagnostic of Aquitanian filiation: aspiration, stem-final affricate written as <SS>, and a dative ending *-e* exclusive of Aquitanian divinities. It might be a cognate of the divinity *S(t?)ela(i)ts-e*, found in the Lizarra area. On the other hand, in Araba no unequivocal Aquitanian anthroponym has been found (*Lutbelscottio* and *Lutbelsar* from northeastern Araba might be, but an Iberian filiation cannot be ruled out), nor has any Aquitanian phonetic treatment in names of other filiations, nor has any Bascoïd theonym been attested in Antiquity. The presence of a Bascoïd language, then, has to be argued for by means of reasonings different from the ones used for Navarre (see Gorrochategui 2009a).

vus, etc. The other focus is in Iruña Oka, in the ancient town of Veleja, and is anthroponomically more Romanized.

The *nomen-s* most frequently attested in these territories —nearly all in Araba— are *Sempronius* (10), *Aemilius* (4), *Porcius* (3), *Licinius* (3), out of 48 individuals (with some oscillations in these estimates, due to problematic readings; see Ciprés 2006: 105-107). The top two are the same in Navarre, with 16 *Semproni(an)us* and 11 *Aemili(an)us* (Castillo 1992: 126). The former is usually linked to the figure of T. Sempronius Gracchus, founder of Gracchurris (see § 2.1). *Aemilius* and some others are perhaps related to bonds of patronage established by some magistrates who acted in the province.

2.3. Some formal and semantic features of Aquitanian anthroponyms

Prototypical Aquitanian anthroponyms tend to have the following structure:

(5)	<i>BELEX-</i>	<i>(-SAHAR-)</i>	<i>(-CO(N)-)</i>	<i>-IS</i>
	lexeme (noun)	lexeme (adjective)	derivational suffix	declensional suffix in Latin

The parentheses indicate the non-obligatory nature of the element. The initial lexeme is commonly disyllabic and has often (sometimes identical) parallels in Basque common nouns. The second lexeme, if there is one, can be best interpreted as an adjective in most cases. Some elements, like *Belex*, *Silex* and *Bon*, can appear as a first or second lexeme. The derivational suffix is often diminutive: *-c(c)o*, *-to*, *-xso*, with parallels in Basque. Some derivational suffixes form (almost) exclusively masculine names (*-c(c)o*, *-t(h)ar*, *-so*), some others form only feminine names (*-eia*, *-se*), and some others either (*-to*, *-xso*, *-t(t)en*). The declensional suffix is most often inflected according to the first declension with feminine names, to the second or third ones with masculine names, often depending on where the resulting form fits best (e.g. the primary *SENI-VS* is Latinized into the second declension, whereas the derived *SENI-CCO* inflects according to the third one).

Some phonetic traits important for the study of the history of Basque are the following.¹⁰

- a) Aquitanian has aspiration, both as a phoneme in itself (*Hahanten*, *Halsconis*, *Halscotarris*, *Hotarri*, *Bihoxus*, *Aboissi*...) as well as a feature of voiceless stops (at least of /t/: *Hontharris*, *Baisothar*...). It also appears after sonorants (*Belheiorigis*, *Berbaxsis*...), although it is hard to tell whether in these cases the cluster is old or the aspiration is secondary. This feature is exclusive of Aquitanian within the surroundings, but is shared by historical Basque. Unlike in continental dialects but like in 11th and 12th century documentation of the Peninsula, there is no restriction regarding two aspirations occurring in the same accent unit (*Hahanten*, *Hahanni*, *Hontharris*...), nor regarding an aspiration occurring beyond the second syllable (*Baisothar*, *Uloboxo*...).
- b) The syntagmatic distribution of consonants postulated by Mitxelena for Old Basque, according to which in word-initial position only lenis consonants

¹⁰ I have to go through them quickly. They are studied in more detail in Gorrochategui (1995b: 44-49), who includes theonyms in his analysis.

could appear, in word-final only fortis ones, and word-medially the opposition was possible, is better preserved in Aquitanian than in historical Basque. Aquitanian attests that this system was alive not only for sibilants (*Sembe*, *Soson-* / *Oxson*, *Belex*, affricates being written <SS>, <X> or <XS>, much more rarely <TS>), but also for the sonorants /n, l/ (*Nescato*, *Senius* / *Hanna-*, *Habann-i*). This is particularly significant, as it bears out the changes -VnV- > -VhV- and -VnnV- > -VnV- —occurred in medieval Basque as we know from Latin loans— also in autochthonous words (Aq. *Seni-* vs Bq. *sehi* ‘servant’, west. *sein* ‘child’).

- c) Aquitanian maintains some consonant clusters simplified in historical Basque: *Sembe-* (Bq. *seme* ‘son’), *Ombe-* (Bq. *ume* ‘child’). In the latter, the *VM.ME* of *Lerga* appears to attest an intermediate step, with the closing of the back vowel and assimilation -mb- > -mm-, but with the preservation of the geminate.

Let us turn to consider what names Aquitanians used to have. A surprising feature of the repertoire as a whole is that many of them are interpretable as common nouns in historical Basque, and presumably they were also common nouns in their language. This blurred boundary between common vocabulary and proper names was far from the Roman anthroponymic system —leaving *cognomen-s* aside—, but was closer to the Celtic one. Unlike in the latter, however, Aquitanians had no names making reference to a ruling class (compare *-rig*) or related to war. Some definable semantic realms one can discern in the Aquitanian repertoire are the following.¹¹

- a) Common nouns which we could label as «descriptive», such as *Andere-* (Bq. *andere* ‘lady’), *Nescato* (Bq. *neskato* ‘little girl’), *Cis(s)on(-)* (Bq. *gizon* ‘man’), *Seni-* (Bq. *sehi* - *sein* ‘servant; child’). In some of these, a family relationship is implied: *Atta-* (Bq. *aita* ‘father’), *Sembe-* (Bq. *seme* ‘son’), perhaps even *Ombe-* - *Lerga VM.ME (SA.HAR)* (Bq. *ume* ‘child; offspring’). These are not only common nouns, but designations of the individuals according to what they are in reality, without even any metaphorical or fictional transference, as occurs with animal names. Bähr (*apud* Mitxelena 1985 [1961-62]: 454) was surprised about this designating simplicity, related it to some attestations in Frisia, and suggested that it could hint at a certain lack of imagination among Aquitanians, inherited by Basques. The custom is attested, however, among other peoples and languages, as in Bengali, where originally nick-names like *Khokon* ‘child’ or *Khuki* ‘girl child’ can become official (Kachru 1995).
- b) Animal names, such as *Osso(n)* (Bq. *otso* ‘wolf’), *Belex-* (Bq. *bele* ‘crow’, *belatz* ‘falcon’),¹² *Soria Sesenco* (Bq. *zezenko* ‘little bull’), perhaps also *Hars-* (Bq. *hartz* ‘bear’) and *Sosonn-* (Bq. *zozo* ‘thrush’). Zooanthroponyms are amply attested, e.g. among old Germanic names, most often as the first two

¹¹ In most cases, I restrict this analysis to anthroponymic stems, which can combine with derivational suffixes or another lexeme.

¹² These connections, however, raise some formal problems, as from Aq. *Belex-* we would expect Bq. ***beretz* (see Gorrochategui 1984: 159).

elements (*Arn-hild* = ‘arrano-borroka’, *Ram-bod* = ‘crow-messenger’, *Bern-hard* ‘bear-strong’, *Wolf-gang* ‘wolf-armed encounter’, etc.).

- c) Ordinal numbers as names, as in *Laur-co*, *Laur-eia* (Bq. *laur* ‘4’), *Bors-* (Bq. *bortz* ‘5’). These may have been references to the relative position in the birth sequence of children, and have parallels in Antiquity, to begin with among the Romans, especially among women (*Prima*, *Secunda*, *Tertia*...).

Some other names are more difficult to categorize semantically. Two offering connections to Basque common nouns are: *Bibox-* (Bq. *bihotz* ‘heart’), *Lohi-* (Bq. *lohi* ‘mud, arch. body’). A very productive anthroponymic element was Aq. *Bon*, perhaps relatable to Bq. *on* - *hun* ‘good’ (although the aspiration is a serious problem for this equivalence). It appears in both first position (*Bon-tar*, *Bon-ten*, *Bon-belex*, *Bon-silex*, *Bonn-ae*, *Bon-x-us*, *Bonn-ex-is*...) and in second (*Cisson-bonn-*, *Andox-ponn-*, *Seni-ponn-*...). With loss of *B-*, perhaps it also appears in the *cognomen-s* *On-so* (masc.) and *On-se* (fem.) from Soria.

A controversial stem is *Andox-*. Considering its use three times as an epithet of a divinity (as in *Herculi Toli Andosso*, in Saint-Elix-sur-Base) and the parallelism between *And-* + *-ots* and *And-* + *-er(h)e* ‘lady’, Gorrochategui (1995b: 42) suggests the meaning ‘lord, sir’. Lakarra (2002: 431) prefers a segmentation *An-* (< **han*, a certain animal) + *-dots* (masc. suffix, as in Bq. *bil-dots* ‘lamb’, *or-dots* ‘boar’). Some other anthroponyms offering dubious connections or no connection at all but which still appear to be Aquitanian—in the sense of Bascoïd—are *Enne-box* (~ *Eneco*, medieval given name), *Hahan-*, *Hahan-ten*, *Hals-co-*, *Hals-co-tarr-*, *Tals-co-* (masc.), *Tals-eia* (fem.), *Hauten-so-* (masc.), *Hauten-se* (fem.), etc.

The clearness and freshness of some of these names suggests that they were still speakers of Aquitanian, that some names were clearly understandable in that language, and perhaps even that some of them made reference to reality. The abundance of diminutive suffixes, however, might also have a distinctive function, as occurs today. From *Seni-*, for instance, apart from *Seni-ponn-*, *Seni-tenn-* and the Latinized *Seni-us*, we find *Seni-cco* and *Seni-xso-*. On the other hand, as I said above Aquitanian anthroponymy undergoes syncretism with Gaulish at various levels (a morphological one in hybrids such as *Belheio-rig-*, but also an intergenerational one, perhaps as in *Taurinus Bone-co(n)-is*, in Saint-Aventin), as it does with Latin (as in *Andosten Licini F(i)lius*, from Cier-de-Rivière).

2.4. Appellation formulae

In the great majority of cases, the formula where Aquitanian anthroponyms are found is of this type: ‘name + patronymic’. The patronymic is most often formed by attaching *-is*, the genitive of the Latin 3rd declension, to the name of the father: *Cisonten Cissonbonn-is*, *Bontar Hotarr-is*, *Belex Belexco(n)-is*... In the inscription of Lerga (see § 2.2 above), by contrast, the patronymic is formed by the 2nd declension (if the interpretation offered is right). In some cases, no patronymic accompanies the name, as on an altar of unknown origin where we read *DEO / SILVAN- / O OMBE- / CCO / V S L M* (CIL XII,5381).

The formula ‘name + patronymic’ was actually the most common in the surroundings on the arrival of the Romans. It is employed in the Bronze of Ascoli (*Beles*

Umarbeles f, Turinnus Adimels f...), and, whatever their language was, in the Indo-Europeans anthroponyms from the northeast of Araba (*Ambata App-ae Filia, Segontius Ambat-i...*). Obviously, these attestations have come down to us in Roman sources, and hence it cannot be ascertained that they are free of any foreign influence. In the case of Aquitanian, it is most remarkable that the construction employed to represent the formula —the *-is* of the 3rd declension— was borrowed from Latin, and yet became a vernacular procedure to form patronymics in the western Pyrenees (see § 3.4 below).

The consolidation of Romanization in the Imperial period brought the sophistication of appellation formulae in inscriptions, particularly from the extension of the *ius Latii* to Hispania under Vespasian onwards, and specially in urban nuclei. Romans could have up to five elements in this formula: *praenomen*, *nomen*, *cognomen*, filiation (father's name), tribe indication (originally the census district). The five of them, however, rarely appeared together. The *nomen* was important because it indicated citizenship status, and it could be acquired in a number of ways. The individuals designated by the formula 'name + patronymic' were, then, (in principle autochthonous) *peregrini*. If one of these became a citizen, he acquired a Roman *nomen* and a typical development was that his autochthonous name should be relegated to the *cognomen* position, as is presumably the case of the *Antestius Sesenco* of Villar del Río (see § 2.2). In both the territory of the Vascones and modern Araba and Biscay, the two most frequent formulae are the *duo domina* (*nomen* + *cognomen*; 64 cases, 35,16% of all, in the Vascones' territory, 24 out of 107 in Araba and Biscay) and the single name (55 cases, 30,21%, and 28 out of 107, respectively). The areal distribution and the vicissitudes of these data cannot be discussed here (see Cantón Serrano 2009 and Ciprés 2006, from which the data have been taken, for details).

3. Basque anthroponymy in the Middle Ages

3.1. The Middle Ages and its sources

The decline of the Roman Empire brought the silence of sources, as no inscriptions were made from the 4th century onwards. During the Visigothic period, few anthroponyms are recorded within the Basque Country beyond the names of some bishops of Pamplona/Iruñea, which in any case are not autochthonous.

In this period, Aquitania, split into several entities and named in different forms until the Duchy of Gascony (created in 602), became linguistically Romance, perhaps with some Bascoïd spots in or near the mountains. Leaving aside some inscriptions, especially from Biscay, dating from the Early Middle Ages, we have to wait until around 800 to find Basque anthroponyms again. Some of these are recorded in chronicles penned by the Carolingians, which mostly attest, in archaic forms, names of Vasconic leaders or princes to the north of the Pyrenees. Arabian sources, which mention kings and important figures of the early Kingdom of Pamplona, are also old, but they often distort the form of names. A very important document is the so-called *Genealogies of Roda*, written by the end of the 10th century by somebody within the chancery of the Kingdom of Pamplona, which contains the royal lists of

the kingdom until that time, as well as of the counts of Aragón, Ribagorza, Gasconne and Toulouse.

Also from the 10th century onwards, diplomatic sources start to appear in a significant amount. Many of these are related to the administration of the monasteries founded within the kingdom and neighbouring areas (Leire, San Juan de la Peña, Saint-Jean de Sorde in Gascony, San Millán de la Cogolla in modern La Rioja but under control of Pamplona from the second half of the 10th century until 1076, etc.), and have come down to us in copies compiled in cartularies, some of them written in the 12th century. Although they attest the upper layers of society much better (kings, bishops, land-owners...), a few documents give lists of tax-paying peasants from a particular village which allow us to get a glimpse of the anthroponyms used by ordinary people.

All the documents mentioned so far were in medieval Latin.¹³ From the first half of the 13th century on, they start to be written in Romance, whether Navarrese-Aragonese, Gascon, Occitan *koiné*, Castilian or even French. This favours the emergence of autochthonous variants in documents, as Latin diplomatic writing tended to lematize names. Moreover, the amount of documents increases and sources become more varied. An important set of documents are the *censi* ordered by the Navarrese monarchs of the French House of Evreux, and particularly the census of 1366 ordered by Charles the Bad, as in it all the household heads of the High Navarre are mentioned regardless of their social layer. For the provinces of Biscay, Gipuzkoa and Araba—separated in 1200 from Navarre and annexed to Castile—, an important source is the work usually referred to as the *Bienandanzas e Fortunas* penned by the chronicler Lope Garcia de Salazar in 1470-76. It not only gives a large amount of anthroponymic material of the generations of the previous centuries, but also genealogical relations of the main lineages of the territory, which provides us with information about how given names as well as surnames were chosen.

3.2. The most frequent given names in the 9th-13th centuries

Although they only represent individuals related to the royal house of the Kingdom of Pamplona or of the aforementioned counties, the *Genealogies of Roda* give us a hint at the anthroponymic preferences in the surroundings of the western Pyrenees from the beginning of the 9th century to the end of the 10th.¹⁴ Tables 1 and 2 display respectively the male and female given names appearing in that document, generation by generation.

¹³ To these, as a source of anthroponymic information in the Early Middle Ages and even earlier periods, we should add toponymy. Many Basque toponyms are formed by an old anthroponym to which an element, which varies depending on the region, is attached. Thus, the toponym *Guendulain* from Navarre is formed by the anthroponym *Guendule* plus the suffix *-ain*, whereas in the *Antezana* from Araba, already attested in 1025, we appear to have the old Latin *nomen Antestius* plus *-ana* (it must come from something like **(villa) antestiana > *Antetz(j)ana > *Antetzana > Antezana*).

¹⁴ For reasons of space, I have to leave out of consideration a number of High Medieval inscriptions (from the 8th to the 11th centuries), most of them in Biscay and particularly in the region around Durango, where an interesting set of anthroponyms is attested, among them *Aghostar*, *Belaco*, *Centule*, *Hobeconi*, *Lehoari*, *Momus*, *Munnio*, *Paterna*. Although most of them are in Biscay and in spite of the early date, they combine Navarrese with Alavese attestations (see Table 3). They were published by Azkarate & García Camino (1996), and studied and compared to diplomatic attestations by Peterson (2012).

Table 1

Male anthroponyms in the *Genealogies of Roda*
 (including the ones deduced from patronymics) [Source: Martín Duque (2008: 414)]

Male given names	Generations							Total
	1st	2nd	3rd	4th	5th	6th	7th	
Asnari, Asnario, Azenari		1		1	3	1		6
Banzo						1		1
Belasco	1				2	1		4
Cardelle						1		1
Centolle			1					1
Enneco		1		1	3	2	1	8
Furtunio, Furtuni, Fortunio				1		4		5
Galindo	1	1	1		3	1		7
Garsea			2	1	2/3	5	2	12/13
Gutislo						1		1
Ihoannes						1		1
Lope, Lupus, Lupe					3			3
Mancius					1			1
Miro						1		1
Munio						1		1
Muza						1		1
Redemptus						1		1
Sanzio, Santio				1	1	5		7
Scemeno			1		2	2		5
Total	2	3	5	5	20/21	29	3	67/68

Table 2

Female anthroponyms in the *Genealogies of Roda*
 [Source: Martín Duque (2008: 417-418)]

Female given names	Generations							Total
	1st	2nd	3rd	4th	5th	6th	7th	
Andregoto						1		1
Assona			1					1
Belasquita						2		2
Comitissa						1		1
Dadildis						1		1
Fakilo		1						1
Lopa						2		2
Matrona			1					1
Onneca				2	1	1		4
Orbita						1		1
Oria, Auria				1		2		3
Quissilo						1		1
Sanzia					2	3	1	6
Tota, Tuta						4		4
Urraca						1		1
Total		1	2	3	3	20	1	30

Now, if we want to make a ranking of the most frequent anthroponyms in diplomatic sources, I believe the most reliable is the one made by Peterson (2010). Unlike other works, he counts individuals instead of appearances of a given name. Moreover, he limits his query to male individuals located in Araba on one hand, in Navarre on the other, in the Cartulary of San Millán, and until 1050 chronologically. This way, his research is free of methodological shortcomings like not considering the overrepresentation of a name by recurrent repetition, and disregarding Navarrese political influence upon Araba and Biscay from the second half of the 11th century onwards as a factor for oscillation in anthroponymic frequencies. His results are displayed in Table 3 (the numbers in parentheses indicate the total amount of individuals who appear in the whole corpus).

Table 3

Rankings of the most frequent male anthroponyms attested in the Cartulary of San Millán, corresponding to individuals located in Araba and in Navarre, respectively

[Source: Peterson (2010: 109-110)]

	Araba (219 individuals)	Navarre (163 individuals)
1st	M/Nuño 49	Sancho 24
2nd	Tello 18	Fortun 20
3rd	Beila 17	García 18
4th	Oveco 12	Aznar 14
5th	Álvaro 9	Galindo 10
6th	Ulaquide 8	Enneco 8
7th	Diego 7	Jimeno 8
8th	Sarrazin 6	Blasco 7
9th	Ferruzo 4	Lope 6
10th	Juan 4	Mancius 4

As can be seen, among the top ten, there is not a single coincidence! This is most striking, and shows that, whatever the reason, Araba constitutes an anthroponymic *continuum* with Castile rather than with the Pyrenees, in spite of linguistic affinities.

Women appear much less frequently in medieval documents. For Araba, Biscay and Gipuzkoa, Líbano Zumalacárregui (1995) analyzes the documents of San Juan de la Peña and San Millán between 950 and 1250. She counts appearances, although her figures can help us to get an approximate idea: *Toda* (17), *Urraca* (7), *Leguntia* (4), *Maria* (4), *Sancia* (4), *Aldoncia* (3), *B(e)lasquita* (3), *Anderazo* (2), *Mencia* (2), *Zianna* (2). For Navarre and modern La Rioja —within Navarre at the time considered—, in turn, García de Cortázar (1995) analyzes the documents of Leire and San Millán between 920 and 1160, and obtains the following figures: *Sancia* (50), *Urraca* (44), *Tota* (43), *Auria* (24), *Eximina* (19), *Amunna* (16), *Maria* (11), *Blaskita* (9), *Anderazo* (8), *Andregoto* (7), *Maior* (7), *Monnoza* (7), *Elo* (6), *Lopa* (3).

For the continental Basque Country (in French territory), we have the data collected by Goyheneche (2011 [1966]), analyzing a number of sources from the 11th

to the 15th century. They are shown in Table 4. Note that all of them appear among the ten most frequent ones given by Peterson (2010) for Navarre.

Table 4
 Frequency of appearance of anthroponyms
 in the continental Basque Country from the 11th to the 15th centuries
 [Source: Goyheneche (1966/2011: 576)]

Male anthroponyms	Number of appearances
Garzia (isolated (350) or before Arnaud (130))	480
Santz	469
Otxoa (or the Romance Lope, also rooted in the Basque Country)	186
Eneko	78
Xemen	65
Berasko	29

3.3. Some features of this anthroponymy

The anthroponymic repertoire given in § 3.2 for Navarre and the continental Basque Country has to be analyzed separately because it retains some archaic traits which involve a continuity with the old Bascoïd pre-Christian anthroponymy of the western Pyrenees attested in the Aquitanian inscriptions. Over the Late Middle Ages, most of these traits fade, pushed aside by Christian names, which are still very low in Tables 1-4 of § 3.2.

Two of the semantic realms which I have drawn in § 2.3 for Aquitanian anthroponymy are still discernible in the western Pyrenean anthroponymy. Only in a couple of cases, however, are one-to-one correspondences possible.

a) «Descriptive» common nouns, often implying a family relationship. In some cases, these appear as generic nouns accompanying proper names (as in *Aita Bellico*; Leire, 991), but in some others —as the ones given below— their specific nature is unequivocal. A clear match is Aq. *Andere* ~ med. *And(e)re* ‘lady’. It can appear with a diminutive suffix in *Andere-co* (Leire, 11th c.); with another suffix in *Ander-quin-a* (in a document of 759), of uncertain meaning and perhaps related to the suffix of Aq. *Bihos-cinn-*; or as *Andre-goto* (see Table 2), probably an agglutination of *Andre-* as a generic plus the Germanic proper name *-goto* (i.e. < ‘Lady Goto’).

Another match is Aq. *Atta-* ~ med. *Aita* ‘father’, *Eita*, *Egga* (and some other variants), *Aita* > *Eita* being a Romance development. It is extremely frequent in the documents of San Millán, in most cases as a generic accompanying a proper name, but in some cases it seems to be a specific (*Eita Obecoz*; CSM, 1063). Moreover, the generic was very common among the first Basque-speaking populators of Castile, and Peterson (2013: 426) suggests that the change of language of these speakers —who became Romance— came along with a reinterpretation of *Eita* as an autochthonous and specific first element.¹⁵ In this function, and with palatalization and/or apher-

¹⁵ Just as *Andre-goto*, in the male name *Echa-vita* the juncture generic-specific must have been reinterpreted as a single specific.

esis, early populators of more western and southern areas have left traces in anthroponymic toponyms such as *Cha-herrero* (< ‘father smith’, in Ávila) or *Cha-martín* (< ‘father Martin’, in Madrid).

A third match might be Aq. *Sembe-* (which as we said corresponds to Bq. *seme* ‘son’) – med. *S(c)emeno*, *S(c)emero*, *Ximeno* (and some other variants), which was already mentioned by Mitxelena as a possibility (1985 [1954]: 427; see also Gorrochategui 1995b: 45). Were this correspondence true, we would have to accept expressive palatalization of the sibilant, /ʃe-/ > /ʃi-/ (a closing perhaps also favoured by the following nasal), and diminutive suffixation with *-no*, which in turn can undergo nasal dissimilation and become *-ro*. This name was most frequent in Navarre, but, due to migration, it spread all over the Iberian geography, and survives in the surname *Jiménez*.

As for anthroponyms of this type with no matches in Aquitanian, we might include *Garsea*, *García* (and other variants) here, provided it could be related to (1) the anthroponym *Gaste(a)* of attestations like *Gastea de Laharhague* (Ortzaitze, 1381), or even the Basque name of Vitoria, *Gaste-iz* (in genitive), and (2) the common noun Bq. *gazte* ‘youth’. Assumption (1) might be conceivable starting from something like *Garz(e) + -te* (a suffix, or perhaps *-t-* being a segment appearing in compounding and derivation), a development supported by pairs with dialectal variation of the type *ber(t)ze* vs *beste* ‘other’, *bor(t)z* vs *bost* ‘five’, *or(t)zegun* vs *ostegun* ‘Thursday’. In these pairs, the former members are archaic, whereas the latter arose through *rzt* > **rst* > *st* in compounds, the stop passing its apical nature to the sibilant. Assumption (2), though anthroponymically very appealing (compare family names like Eng. *Young*, German *Jung*, Sp. *Garzón*), has the hardly surmountable formal shortcoming that *gazte* ‘youth’ —in fact with a dorso-alveolar *z*— is common to all dialects (including Old Biscayan).¹⁶ Some other etymologizing attempts, like relating it to the common noun Sp. (< Fr.) *garzón* ‘youth’, or to the common noun Bq. (*h*)*artz* ‘bear’ (which would oblige us to switch it to the group of zooanthroponyms, continuing Aq. *Hars-*, see § 2.3), also have formal problems. Whatever its etymology, the irradiation focus of this name, again, was the Kingdom of Pamplona, but due to populating processes *García* is nowadays the most frequent surname in Spain.

Some other names which can possibly be included in this group are: *Ama* ‘mother’, albeit not with many clear cases as specific (perhaps *cum uxore mea que uocatur Ama*, Oña, 1203; *Amagota*, CSM, 1086; the latter being an agglutination of the generic plus *-goto* plus female gender motion), *Iaun* ‘lord’ (as such, specific only in doubtful cases like *Iaun Sanz*, CSM, 1147; but suffixed by *-ti* it is clearly specific in *Iaundi, et Lachendi*, CSM, ca. 1084; *et Ionti, suo germano*, CSM, 1062; both from the north of Araba), *An(n)aya* ‘brother’ (as in *Anaya Bragoloyz de Sancta Maria*; Leire, 1065).¹⁷

¹⁶ I personally believe that attestations like the *Gastea de Laharhague* just mentioned and the place-name *Gasteiz* actually derive from the common noun *gazte* ‘youth’. If this is the case, the problems for assumption (2) would hold true for assumption (1) as well.

¹⁷ Peterson (2008), however, has rejected a Basque etymology for this anthroponym, arguing that, if we observe its appearances chronologically, its irradiation focus is León, not Navarre or Araba.

b) Animal names or zooanthroponyms. An exact match with Aquitanian is apparently Aq. *Belexco(n)-is* – med. *Berasco-iz* (both patronymics), although the precise connection with a common noun is not clear. Bq. *bele* ‘crow’ must come from **beLe* (perhaps connected to the Alavese *Bela*, *Bela-co*, although a better option for these is the connection to Goth. *Vigila*). There is Bq. *belatz* ‘falcon; goshawk’ (compare Aq. *Belex* – med. (*Nunnu*) *Belagga*; Cardeña, 991), although this connection leaves at least the lenis lateral of Aq. *Belex*– unexplained (see Gorrochategui 1984: 158-159, as for why both Bq. *bele* and *belatz* require, in principle, the reconstruction of a pre-medieval fortis **L*).

Another match is Aq. *Osso(n)* – med. *Ossoa*, if the former indeed corresponds to Bq. *otso* ‘wolf’. The idea of ‘wolf’ as a male anthroponym was apparently deeply rooted in the western Pyrenees and their surroundings, but it emerged not only in the autochthonous language. The Latin *cognomen Lupus* was particularly successful in the area. There are also several *Lupus/-o-s* in Gascony or Aquitaine mentioned in Frankish sources, and the name is also frequent in the earliest cartularies. In some of these cases we could have a hidden *Ocho-* given in Romance, but the Romance version, and particularly *Lope*, with *-ŷ-* > *-o-* but maintenance of the voiceless stop (and perhaps from the vocative), is fully vernacular, and in fact Navarre is the irradiating point from which the name *Lope* and its patronymic *López*—again, one of the most frequent Spanish surnames— spread in the Middle Ages.

Another western Pyrenean anthroponym without any Aquitanian equivalence but related to animals is *Azeari* (as in *Azeari de Isça*; Lapurdi, 1249). It apparently comes from Lat. *asinus* ‘donkey’ plus the agentive suffix *-arius* (i.e. from Lat. *Asinari*, a «Hirtename» meaning ‘donkey herdsman’). It has yielded *Aznar* in Romance of Navarre and Aragón, and *Aner* of Gascony, but also the common noun *azeri* ‘fox’ in Basque, most probably derived from the anthroponym (as is the case with *Urraca*, see below). In Latin documents of the High Middle Ages, a frequent form corresponding to Navarrese individuals is *Asenari(us)*. This suggests that the anthroponym entered Basque after Lat. *-ŷ-* had become *-e-*, with the Romance sibilant significantly matching the Basque dorsal—not the apical— sibilant. We should also note the dropping out of the intervocalic *-n-*, regular in medieval Basque.

A female zooanthroponym present in Navarre in the Middle Ages is *Ussoa* (Bq. *uso*, *urzo* ‘dove’), as in *uxore sua nomine Ussoa* (Iratxe, 1145).

Apart from these two semantic realms, there are some anthroponyms of difficult etymology. An important one is *En(n)eco*, frequent in the western Pyrenees. The intervocalic nasal is originally fortis and the accent was on the first syllable, as shown by the regular Romance development *Yéñego* > *Íñigo*. The corresponding female was *On(n)eca*, in Romance *Huénega*. The second element appears to be the diminutive suffix *-ko*. The first has been related to the first element of Aq. *Enne-box*, and of (*Elandus*) *Enneges* (*f*) (among the Segienses, with an Iberian suffix) as well as of *Ennegensis* (detonymic adjective corresponding to a group of horsemen), both in the Bronze of Ascoli, and even to the Basque pronoun *ene* ‘my, mine’ (< **eN-e*), by Eleizalde and Mitxelena (*apud* Salaberri 2003: 176). If correct, *En(n)eco* would mean ‘my little one’ in origin.

A female name of unknown origin but with the Kingdom of Pamplona as its irradiating focus is *Urraca* (see Salazar y Acha 2006). This means ‘magpie’ in Spanish.

However, the name —attested since the 10th century and spread over several kingdoms in the Middle Ages— does not come from the common noun (first attested centuries later), but the other way round. There are similar cases in other parts of Europe (*Margot* and *Jacquette* in French, *Berta* in Italian...).

Another set of anthroponyms have Latin or Germanic origin, but they are particularly rooted in —or even exclusive of— the western Pyrenees, and within the Basque-speaking territory they undergo the phonetic developments regular in Basque. Though not etymologically Basque, these can be considered culturally Basque. One is *Sancho* (< Lat. *Sanct(i)us*), which often dissimilates into *Ancho* (the sibilant, however, does not enter Basque as a dorsal *z-*, but as an apical). In Gascony, it developed regularly into *San(t)z* (variously spelt; Orpustan 2008: 481). Another such anthroponym is *Fortun*, *Fortuño*, *Ortun*, *Ortuño* and similar variants (the ones which have undergone *f* > *Ø*- are late and reveal Castilian influence). They come from the Lat. *cognomen Fortunius*, actually attested in Ledeá (eastern Navarre) in an inscription of Antiquity. The vernacular version of the name is *Orti* (compare the common surname *Ortiz*), according to Mitxelena (*apud* Knörr 1999: 140) from the Latin genitive: **Fortuni* > **Bortuni* > **Bortui* > **Borti* > *Orti*. An anthroponym to which Germanic origin is commonly assigned,¹⁸ very frequent in the western Pyrenees in the earliest period, is *Galindo*. Within Basque, the lateral undergoes intervocalic rhotacism (> *Garindo*, patronymic *Garindoiz*, etc.), the initial stop may drop (> *Arindoiz*), and/or the group *-nd-* can turn into *-n-* (> *Garino*).

Most traits of the morphological structure we saw in Aquitanian anthroponyms survive in 9th-12th century anthroponyms, although, like the vernacular repertoire itself, it seems that the zenith of their vitality is over. Diminutive suffixes are frequent. Some were already productive in Aquitanian, and are fossilized in historical Basque: *Oso-co* (but *Oso-a*, with article), *Lope-co*, *Ene-co*, *Bela-co...*; *Nunnu-to* (Elorrio, 1013), *Allaua-to Ortiz* (Iratxe, 1080). The first of these had and continued to have productivity among anthroponyms, and not only among autochthonous ones (see *Juan-co*, *Maria-co...*). The suffix *-t(h)ar*, in turn, has lost its productivity and shows up in only a few cases (e.g. *Belas-tar*, *Ralis-tar*, both in CSM, 952), although the corresponding *-(t)ar* has become very productive in the Basque common lexicon. A morphological innovation which first appears in this period is the possibility of deriving female names from male ones by means of the gender motion typical of Romance: *Sancho* → *Sancha*, *Ximeno* → *Ximena*, *Ochando* → *Ochanda*, etc.

3.4. The patronymic suffixes *-(n)is* and *-ez*

The indication of filiation or patronymic is the element which most often accompanies the given name over the world. Although it existed in Antiquity in many parts of western Europe —as we saw in § 2.4—, in some regions it emerged, from the Early Middle Ages onwards, as one of the possible devices for distinguishing individuals and making up for the functional deficiencies of the *nomen unicum*, pre-

¹⁸ It is commonly related to the Prusian region of Galinden (close to the Goths' homeland), but this is considered very speculative by authors such as Piel & Kremer (*apud* Salaberri 2003: 188-189).

dominant since the Low Empire (Dauzat 1944: 40-51). The patronymic can be built in a number of ways: by the element 'son' (*Johnson, Johansen, MacArthur...*), by the genitive idea in the vernacular language (*Dejean* in France, *De Miguel* in Spain, *Mertens < Martins* in Germany...), by the specialization of a popular or hypocoristic variant as a patronymic (in Spain: *Hernando, Alonso, Illanes - Julián...*), by the father's name with no further indication (*Arnold, Tomás...*), etc. In the course of the Late Middle Ages, the patronymic tended to become a fixed family name, although in Iceland the patronymic rule has survived all the way down to the present day.

In the Iberian Peninsula, the most productive device to build the patronymic was suffixing. Yet we have to distinguish at least two different suffixes. One appears in the earliest documents of Navarre and Aragón, and was the productive patronymic at least of these areas in the Middle Ages. From *Ēn(n)eco*, the patronymic *En(n)ecón-īs* was derived. This is arguably a continuation of the patronymic most frequent in Aquitanian inscriptions (see Mitxelena 1988 [1957]), formed by attaching the 3rd declension genitive *-is* to the father's name (*Hotar* → *Hotarr-is*), inserting an *-n-* if this ended in a vowel (*Belexco* → *Belexco-n-is*). This procedure became the productive way of forming patronymics in the surroundings of the western Pyrenees (although in Gascony it declined from the 11th century onwards). However, in this territory there were two linguistic areas: a Basque one, and a Romance one. In the Basque-speaking area, *Enecó-n-īs* regularly became *Enecoiz* by dropping out of the intervocalic nasal and the maintenance of the short vowel.¹⁹ In the Aragonese-speaking area, by contrast, *Enecó-n-is* regularly became *Enecón-es* and later *Enecóns*. The three stages are attested, although the first must be regarded as notarial Latin.

The other suffix is the one which yields the Spanish *-ez* (*Martínez, López...*), and possibly also the Portuguese *-es*, Catalan *-is/-es*, etc. The origin of this is controversial (Germanic, Arabian and other origins have been proposed; see Salaberry 2003 for a thorough discussion). A proposal considered viable by some scholars is that, say, *López* comes from *Lop-īc-ī*, i.e. father's name + derivational suffix (indicating relationship) + 2nd declension genitive suffix, both Latin. The last *-ī* would have apocopated (there are non-apocopated attestations like *Aprez Lequentize*, *Tellu Vinquentize*; CSM, 952), but not without having palatalized /k/, which eventually became labio-dental fricative /θ/. Be this right or not, this suffix was much more widespread than *-(n)is*, extending at least over the northern strip of the Peninsula in the centuries after the Muslim conquest. On the other hand, unlike *-(n)is*, it does not show any continuity with any patronymic structure attested in Antiquity, and its earliest attestation dates from the 9th century.

The first *ī* of *-īc-ī* becomes *e*, but is often written <i> in medieval Latin. Since *-(n)is* shows up as *-iz* in Basque but this dorsal sibilant of Basque matched the pre-dorso-dento-alveolar sibilant of Castilian (/ts/ > /s/, which eventually > /θ/) in the Romance territory to the south, there are cases in which a given attestation can come from either patronymic form. The original division within the territory considered,

¹⁹ The *-z* is a dorsal fricative sibilant, and the fact that this is not apical—in Basque there is phonemic contrast between both—speaks in favour of the dorsal nature of the Latin sibilant itself (at least of the Latin Basques had contact with) (see Mitxelena 1985 [1968]).

however, was: *-(n)is* (*-iz* in Basque territory) within Aragón and Navarre, *-eliz* (perhaps < Lat. *-īc-i*) in Araba, Biscay and Castile. This is clear in the *Genealogies of Roda*, where, out of the only three patronymics which are not of the *-(n)el/is* type, two are to be located in Araba (*Harramel-iz*) and Biscay (*Mom-iz*).

The Reconquest, as well as the Castilian influence and later conquest of Navarre made the *-eliz* patronymic prevail, and several family names so formed are among the most frequent ones in Spain (*González, Fernández...*). Family names such as *Enecoiz* or *Semberoiz*, remnants of the western Pyrenean patronymic, are residual today, even in Navarre.

3.5. More appellation formulae and their development

Apart from the patronymic, some other elements which can accompany the given name are (some examples are borrowed from Gorrochategui 1995a: 748-751):

- a) Toponymics. *Presbiter Sancio de Lizarraga* (SJPena, 928), *Pero de Elizaldea* (Navarre, 1224)... In some cases, the precedence is expressed by the Basque local genitive: *Domicu Iturr Aldeco* (Leire, 1203; *iturr alde* 'vicinity of the fountain', *-ko*: loc.-gen. sg. suffix), *Azeari Zalduetaco* (Iratxe, 1195; *zaldu* 'grove', *-etako*: loc.-gen. pl.)...
- b) Nick-names (or descriptive *cognomen*-s). These can be of various types, among others:
 - b.1) Body parts: *don Pere Beatça* (Navarre, 1266; *behatz* 'finger; toe', in this case 'thumb'), *Petrus Orça* (Artaxoa, 1295; *hortz* 'tooth')...
 - b.2) Physical features: *Orti Belça* (Artaxoa, 1137; *beltz* 'black; dark-skinned/haired'), *Miguel Laburra* (Navarre, 1330; *labur* 'short'), *Pascual Moca* (Navarre, 1366; *motz* 'short'), *Sancho Lucea* (Iratxe, 1204; *luze* 'long ~ tall')...
 - b.3) Moral features: *domna Apalla* (CSM, 1079; *apal* 'humble'), *Garcia Uicinaya* (Iratxe, 1203; *bizinahi* 'fond of the good life'), *Samurco Ortiz* (Navarre, 1072; *samur* 'tender')²⁰...
 - b.4) Professions: *Eneco Arçaia* (SOSJJ, 1200; *artzain* 'shepherd'), *Pero Arguiña* (Navarre, 1360; *hargin* 'quarry worker')...
 - b.5) Animals: *Eneco Beya* (SOSJJ, 1228; *behi* 'cow'), *Garcia Errlea* (SOSJJ, 1243; *erle* 'bee'), *Maria Hussoa* (Iratxe, 1283; *uso* 'dove'), *Miguel Arza* (1266; *hartz* 'bear')²¹...
- c) Combinations of the previous types. For instance:
 - c.1) Patronymic + nick-name: *Juan Orti Sudurra* (SOSJJ, 1121; *sudur* 'nose'), *Martin Sanchiz Argala* (Navarre, 1330; *argal* 'thin')...

²⁰ In fact, in both *domna Apalla* 'Miss/Mrs. Humble' and *Samurco Ortiz* the nick-name has taken over the given name position.

²¹ Recall Aq. *Hars-* (§ 2.3). Even if this were really 'bear', a continuity between it and the medieval nick-name is unlikely. It seems more plausible to think of a recursive tendency to generate animal-like nick-names.

- c.2) Patronymic + toponymic: *Lope Lopeiz de Opaco* (Leire, 1171), *Tota Semenones de Elizaberría* (Leire, 1035), *Eneco Arceiz Iriarteco* (Artaxoa, 1110)...

In theory, the sophistication of the appellation formulae starting from the *nomen unicum* is a result of the increasing complexity of society, its demographic growth, the foundation of towns from the 12th century onwards —where several homonym individuals might live—, etc. Yet the expected gradual development of formulae is vague. The formula ‘name + patronymic + toponymic’, in principle the culmination of the process, shows up in a significant amount already by the 11th century, according to the data in García de Cortázar (1995: 287-289) and Líbano Zumalacárregui (1995: 270) (see here tables for the periods between the 10th century and the 12th or 13th ones).

In the course of the Middle Ages, the element accompanying the given name tends to become fixed, although this process varies depending on the social layer and the region (of Europe). If we stick to the Basque Country and to patronymic surnames, the patronymic rule —the patronymic corresponds to the father’s name— works almost systematically until the 13th century, whereas from the 16th century onwards, it appears as a fixed family name to be transmitted down through the generations. In the three centuries between both periods, very often there is no clear norm which can predict what a given individual will take as a surname, either in documents or in later chronicles. Siblings sometimes show different surnames. Furthermore, the 13th-15th centuries are a period of increasing conflict, particularly in Biscay, Gipuzkoa and Araba. Lineages have a strong sense of agnatic solidarity. According to Dacosta (2001), one means of expressing that solidarity is the use of «onomastic reserves», a set of names or patronymics exclusive or characteristic of the lineages which recur over generations. There is no clear rule as for their usage. In the Biscayan lineage of the Artega-s, the first-born sons alternate *Fortun García* and *Martin Ruiz* —both ‘name + patronymic’— over six generations (see Aguirre Gandarías 1994), with neither patronymic rule nor fixation of it as a family name.

The prevailing formula in many areas is ‘name + patronymic + toponymic’, which makes up a kind of new *tria nomina* typical —though not exclusive— of the Basque Country. Though not always in the earliest texts, the toponymic of such anthroponymic units indicates the ancestral house (or oikonym). The patronymic of that formula, however, will tend to drop out, leaving the toponymic (more specifically oikonymic) as the only family name in the «Atlantic» Basque Country (Biscay, Gipuzkoa, northern Navarre, and the continental Basque Country except for urbanized foci, mainly Donibane Garazi; see Goyheneche 1991: 298), or those of strong Gascon influence. In Araba (above all), however, compound surnames like *Díaz de Durana*, *Ortiz de Zarate*, etc... have survived until the present day (of course, with the patronymic rule no longer functioning), although here the original toponym usually corresponds to a village or hamlet.

An interesting development is what happens precisely in the continental Basque Country —and in other parts of Gascony— with this formula (see Goyheneche 2012 [1966]: 576, Orpustan 2008: 452-458). From the 13th century onwards, the patronymic rule declines, but in such a way that the name and the patronymic make up a «double name». Eventually, the possible combinations of double names end up

forming a closed stock, with 39 possible names (many of them modern names of the Christian cult like *Pes* 'Peter') in the first position and 14 possible ones (in general autochthonous profane names, whether Basque like *Sanç* or Germanic like *Arnalt*, *Guillen/Willem...*) in the second. The most frequent combinations are *Pes Arnalt*, *Arnalt Sanç*, *Guillen Arnalt*, *Garcia Arnalt*, *Sanç Arnalt*. Shortly after, some of these pairs will merge into a monothematic anthroponym in processes like: *Garzia + Arnaud* > *Gasernaut*, *Pierre + Arnaud* (+ dim. suffix) > *Pernauton*, *Bernard + Santz* > *Benassantz*, etc. The toponymic (= oikonymic) remains as the only accompanying element.

3.6. Anthroponymic trends over the Late Middle Ages

The tables in § 3.2 show an archaic repertoire which has not been penetrated yet by the Christian anthroponymy fostered by the great reforms carried out by the Catholic Church in the 11th century (like the imposition of the Roman Rite) and the extension of the monastic orders. Over the Late Middle Ages, Christian names rise in anthroponymic rankings, in a process which culminates in the guidelines favoured by the Council of Trent. I will tackle this in § 4.2.

A consequence of the decline of the autochthonous repertoire and the incursion of Christian names —of unequal frequency— is the concentration of growing percentages of the population having one of a few names. As a result, a feature which emerges in this period is the proliferation of popular and/or hypocoristic variants of standard given names, fulfilling a distinctive function (again to avoid repetition, this issue will be taken up in § 4.3). Nevertheless, some 15th and 16th century documents still attest (especially female) names of the Basque popular heritage. In documents of the last third of the 15th century and the beginning of the 16th from Oñati (Gipuzkoa), Guerra (1919: 699; also cited in Knörr 1999: 142-143) finds *Gabon* ('nativity' in Basque, literally 'good night'), *Ochanda* (← *otso* 'wolf'; see § 2.3, § 3.3), and in deeds of the 15th century from the same territory *Doña Urdina* (*uridin* 'blue'), *Doña Landerra* (*lander* 'indigent'), *Doña Edur* (variant of *elur* 'snow'). A well-known practice adopted by some men and fostered by the faction-wars (*guerras de bandos*) in Biscay, Gipuzkoa and Araba which reached their zenith in the middle of the 15th century, was the use of anthroponyms taken from books of chivalry. At least *Floristan*, *Galas*, *Montesin*, *Presebal* and *Tristan* are recorded.

A phenomenon which is specifically medieval is the settlement of *francos* of diverse origin —Gascons, Provençals, Bretons, Lombards...— in Navarre and Aragón, due to monastic activity undertaken by Cluny as well as to the reconquest of territories from the Muslims, which had to be populated. This populating process reached its peak in the first half of the 12th century, and consisted in the building of urban nuclei (*burgos*), typically annexed to existing towns or villages, in which a mass of free immigrants (*francos*) was established. These brought many hitherto unknown anthroponyms, or different variants of known ones, to Navarre, albeit at first localized in particular spots.²² In Lizarra (founded as a town in 1090), among those with

²² See Ciérbide (2004) for a general overview of the phenomenon, (1996a) for an analysis of the anthroponyms from Pamplona/Iruñea, and (2008) from those of Lizarra.

a structure 'name + surname' within a corpus of 1090-1222 analyzed by Ciérbide (2008), we have names of apostles and saints like *Petrus* (but also in different variants like *Pedro*, *Peire*, *Per*, *Pere*, *Perrot*, the last one with a diminutive suffix; 34), *Johannes-Johan* (14), *Stephanus-Stevan* (7)... There are also names of saints whose cult was spread in (some region of) France, like *Egidius*, var. *Gil* (< Saint Gilles; 2), or *Forz* (perhaps < Saint Fort). The most abundant given names, however, are of Germanic origin, such as *Guillem*, var. *Wilem* (17), *Arnalt*, var. *Arnald*, *Arnaldo* (9), *Bernart-Bernald* (7), *Rogertus-Rogert-Rogel* (3), *Rainalt-Reinol-Renal* (3). There are also anthroponyms of the old Pyrenean stock but attested in variants which reflect a northern origin, like *Sanz-Sanç*, or *Gassion*, Bearnese variant of *Garcia*.

In the same corpus, the elements accompanying the given name also show some peculiarities. Unlike in the Iberian Peninsula, patronymics are virtually always formed by the simple apposition of the name of the father (*Ponz Guillem*, *Peire Julian*...). On the other hand, among this population two surname-types are particularly frequent: the toponymic one (which undergoes a rise all over Europe in around the 12th century, related to the migration to towns), and the indication of profession (as most of these immigrants are traders, craftsmen, etc.). The surnames of the former type are an invaluable source of information for historians, as they reveal the origin of immigrating individuals. In the corpus we are considering, we have *Alaman de Burgs* (Dép. Gers), *Arnalt de Cahues* (= Cahors, Dép. Lot), *Aimeric de Chartras*, *Johan de Lemoges*, *Petro Lombard*, *Bertran de Oloron*... Some others indicate Occitan origin, with no further precision: *Johan de França*, *Domingo Gascon*... Likewise, the surnames indicating profession provide a vivid image of the socio-economic life that emerged in these nuclei. In Lizarra we have: *Johan Sabater* 'shoemaker',²³ *Bernart Ferrer* 'smith', *Arnalt Barbeador* 'barber', *Petrus Calderer* 'boilermaker', etc.

There were also Hebrew names in the Jewish quarters, numerous in the middle and southern Navarre. By analyzing the names of the Jews who appear in a number of documents of the 14th century,²⁴ Ciérbide (1996b) counts 179 *Gento*, 163 *Abraham*, 131 *Açach*, 105 *Jocef*, 92 *Salomon*, 88 *Samuel*, as the most frequent male names. Female names are more sparsely attested, and among them Romance names are more frequent. Nevertheless, Ciérbide finds 7 *Cima* and 4 *Esther*.

In the continental Basque Country, the Germanic —specifically Frankish— and Gascon/Occitan elements are even stronger in anthroponyms (see Goyheneche 2011 [1966], 1991, Orpustan 2008), due to its closer dependence on the political events in the territories of modern France since Antiquity (without going into details, let us also recall that in 1032 the ducal family of Poitiers came to power in Gascony, which had an impact at several levels). Nobles tended to have a preference for Germanic names. In addition, the area was a starting point for the Way of St. James, and nuclei like Donibane Garazi were a magnet for merchants. In general, foreign names —Germanic like *Arnalt* or Christian names with Gascon or Occitan treatment like *Pes* 'Peter'— are more frequent in the outer areas with stronger Romance influence

²³ This guild was the largest one, which is not surprising if we consider that Lizarra was a stopping point for most pilgrims on the Way of St. James.

²⁴ I leave out variants of each name.

(Amikuze, Garazi, Erango, Bastidaldea, Oztibarre...), whereas the inner valleys closer to the Pyrenees (Arberoa, Baigorri) have held on better to the old Basque stock. Let it suffice to show the figures given by Orpustan (2008: 445-448) in a corpus of documents from 1305 to 1350 for the single or given names (see § 3.5) in Amikuze (outer area) and Baigorri (inner valley), both in Basse Navarre.

- a) Amikuze: 40 → *Pes* (35, out of them 4 nobles), *Petiri* (2), *Petri* (2), *Peyrot* (1); 32 → *Bernart* (2 nobles); 29 → *Guillen* (2 nobles); 27 → *Arnalt* (26, 2 nobles), *Aynaut* (1); 12 → *Menaute* (2 nobles); 10 → *Remon* (9), *Arremon* (1); 10 → *Sanç* (8, 1 noble), *Sancho* (2); 7 → *Johan* (6, 1 noble), *Johanot* (1); 6 *Garcia* (1 noble).
- b) Baigorri: 17 → *Sanç* (9, 1 noble), *Sancho* (8, 2 nobles); 12 → *Garcia* (4 nobles); 10 → *Pes* (7, 2 nobles), *Petiri* (2), *Petri* (1); 7 → *Johan* (6, 3 nobles), *Johanet* (1); 5 → *Arnalt* (2 nobles); 3 → *Bernart* (2 nobles); 3 → *Guillen* (1 noble); 3 → *Miguel* (2, 1 noble), *Miqueu* (1); 2 → *Anto* (1 noble); 2 → *Domingo* (1 noble); 2 → *Guiralt*; 2 → *Lope* (1), *Ochoa* (1 noble).

4. Basque anthroponymy in the Modern and Contemporary Ages

4.1. Sources. Sacramental books, Trent, and the rise of the Civil Register

In the Modern Period, sources increase exponentially: certificates of nobility, notarial records, censi of hearths (*fogueraciones*), among many others. Yet the most outstanding novelty in this respect is the proliferation of the sacramental books elaborated in parishes. In Spain, these started to spread from the synod called by Cardinal Cisneros in 1498 onwards, and in France from the royal edict of *Villers-Cotterêts* (1539) onwards. The provisions of the Council of Trent (1545-63) fostered the generalization and regularization of these books. Although the process was gradual and the amount of information may vary depending on region and period, sacramental books eventually contained records of every baptism, marriage and decease, with indication of name and family name(s), the baptism document also indicating the names and family name of parents. In Spain, the rule standardized by the 17th century was the indication of two family names, the first one of the father, the second one of the mother. The specifically new feature of this as opposed to previous periods is that, in spite of the fact that some registers or set of registers have disappeared or been destroyed, in general, sacramental registers provide a universal record of individuals regardless of their social layer, sex, etc.

Sacramental records, however, also have some shortcomings. They tended to the standardization of given names (e.g. *Pedro* to the south of the Pyrenees, *Pierre* to the north), and popular or hyporic variants are to be sought in other kinds of sources. One of these is literature. The Occitan, Catalan and Castilian languages had rich literary traditions since the Middle Ages, but the Basque literature did not arise until the 16th century, and then and at least in the following century only sparsely and with a geographically defective distribution.

Civil registers came about in 1792 in France, and in 1870 in Spain (with a failed attempt at the beginning of the Isabelian period), respectively. Thereby, administrative functions were taken over by the state, and this brought more strictness in the

regularization and standardization of names and onomastic formulae (e.g. the procedure to change first or family names became more sophisticated).

4.2. Trends in given names and standardization of names

Although from the Council of Trent onwards the Church recommended Christian names —particularly of evangelists, saints, and founders of monastic orders like San Francisco, San Antonio and Santo Domingo— as given names, there was no explicit prohibition against non-Christian names. Rather than an abrupt disappearance of these, we have a progressive rise of Christian names to the top positions of frequency rankings, continuing a tendency already constatable in the Late Middle Ages. A triad standing out from the others is the one made up by *Juan* (Fr. *Jean*), *Martín* (Fr. *Martin*) and *Pedro* (Fr. *Pierre*) for men. *José* (Fr. *Joseph*), by contrast, did not become popular until the 18th century (Guerra 1919: 699). For women, in some places of the peninsular Basque Country the outstanding top two names are *María* and *Catalina*. The old male given names *Ochoa*, *García*, *Lope*, *Rodrigo*, *Sancho*, *Gonzalo*, *Fortún*, *Íñigo*, *Fernando* and *Estibaliz* declined from the 17th century onwards, as did the female *Águeda*, *Lucía*, *Inés*, *Cecilia*, *Marina* and *Ochanda* (Guerra 1919: 699). In the Modern Period, names from the Old Testament were very scarce in Catholic countries, perhaps due to their association with Jews.

The given name could be determined by the saint of the day or other Christian festivities, and this custom created new names such as the male *Pascual* (and its derived feminine *Pascuala*; from Easter Sunday), or the females *Natividad* and *Ramos* (from Palm Sunday). It could also be determined by the devotion —whether local, familiar, or sentimental— to a particular saint. There were also profane motivations like giving the name of the father, the mother, a grandfather or grandmother —all of them with the purpose of «recreating the ancestor»—, a beloved and/or deceased uncle, of the patron-saint of a given guild (e.g. Zabalza Seguín 1999: 324 reports the use of *Cosme* and *Damián* among craftsmen from the town of Agoitz in the 16th century). All these tendencies have competed and interacted in some way or other from the beginning of the Modern Age until relatively recently.²⁵

If in the Middle Ages the Kingdom of Navarre irradiated —mainly by means of repopulations over the Peninsula— given names like *Jimeno*, *Sancho*, and *Lope* (whether etymologically Basque or not), the two main given names exported from the Basque Country in the Modern and Contemporary periods are *Ignatius* and *Javier*. The success of the former is due to Saint Ignatius of Loyola (1491-1556), Basque from Azpeitia and founder of the Society of Jesus (Jesuits). His real name

²⁵ According to Omaechevarría (1957: 119), the custom of acquiring the given name from the saint of the day did not catch on until the 18th century. If we type male names like *Miguel* or *Martin* in baptism documents in *DK* (Biscay, Gipuzkoa and Araba), and truncate them by periods (e.g. 1580-1600, 1600-1620, etc.), the concentration of appearances —in the sense of ratio higher than the average of all dates— on the days of the saints (29th of September and 11th of November, respectively) is very vague, but it appears to grow over the course of the 17th century. Similarly, names like the female *Ramos*, which has its origin in the calendar (although once arisen it may be transmitted through other tracks, like giving the mother's name, etc.), are rare at the end of the 16th century, but their frequency grows over the 17th century, in most cases corresponding to a date of birth in March or April.

was Íñigo López de Loyola, *Íñigo* being the Romance evolution of the Pyrenean *Enneco* discussed in § 3.3. However, he adopted the name *Ignatius*, perhaps evoking Saint Ignatius of Antioch (ca. 35-ca. 108), an important figure of early Christianity and Church Father. Although this saint appears as *Ignátios Theophóros* (in Greek alphabet) and was a Hellenized Syrian, his given name was Roman, perhaps related to *gnatus* ‘born, son’, but in any case certainly unrelated to Lat. *ignis* ‘fire’ (see Verd 1989, for a thorough discussion). *Ignacio* soon spread in the Basque Country and the peninsula (the hypocoristic variant *Nacho* is extremely popular in Spain), and much more moderately in Western Europe (Fr. *Ignace*, It. *Ignàziolo*, Eng. *Ignatius*, Germ. *Ignatz*, etc.), especially in Catholic families.

Javier is due to Saint Francisco Xavier (1506-1552), born Francisco de Jasso y Azpilicueta, Navarrese from Javier, co-founder of the Society of Jesus and pioneer of the Jesuitic missionary labour (in India and Japan). He adopted *Javier* as his surname after his town of birth, where his family owned a castle. The toponym *Javier* is the Navarrese-Aragonese development of Bq. *etxe-berri* ‘new house’ (frequent in minor toponymy in Basque), with *etxe* > *etxa-* in compounding, apheresis, *-é* > *-jé-*, apocope, and eventual > /x/ of the palatal sibilant in Castilian (most intermediate steps are attested; see Verd 2013). Interpreted as a given name, it spread over Spain and today it is one of the most popular ones (hyp. *Javi*; Bq. Gal. *Xabier*, Cat. *Xavierla*, Port. *Javier*). Though not so popular, it is not unknown in France (Fr. *Xavier*) and Italy (It. *Savèrio*).

Further devotions to male saints who have generated local foci of the corresponding name are the one to San Prudencio (perhaps born in Armentia, close to Gasteiz, Bishop of Tarazona at some point of the Late Antiquity, and today’s patron saint of Araba), and San Fermín, patron saint of Pamplona/Iruñea, who according to a (most probably apocryphal) tradition was baptized by the Bishop of Toulouse Saint Saturninus—in turn patron saint of Pamplona/Iruñea—in Pamplona/Iruñea in the 3rd century. Though, as referred by the poet Prudentius in ca. 400, the soldiers Emeterio and Celedonio were martirized, about one century earlier, in Calahorra (today in La Rioja, outside but very close to the Basque Country), their anthroponymic area of influence has also penetrated into the Basque Country, although they have never been very common names.

In the female sphere, saints are not such a rich direct source of anthroponyms, perhaps with some exceptions like *Catalina*, *Águeda*, *Magdalena*, *Ana* (the mother of the virgin, in the narration of two apochryphal gospels), and of course *Maria*. A productive procedure, though, was to derive female names from male saints by means of gender motion: *Juana*, *Martina*, *Petra*, *Antonia*...

The name *Maria* could be accompanied by a number of elements. For the data of Agoitz between 1550 and 1725, Zabalza Seguí (1999: 326-327) reports a relative frequency of women using *María* or *Mari* plus a male name: *Mari(a) Martín*, *Mari(a) Juan*, *Mari(a) Miguel*... They appear regularly over the whole period in all social layers (except in the high nobility), in both the town and the country. In the majority of cases, the second name is the name of neither her father nor her husband, as one might expect. This custom is also observable in *DK* for Biscay, Gipuzkoa and Araba (*Maria Martín*, *María Miguel*...), although over the course of the 17th century it is gradually replaced by the formula of the standard double name (see § 4.3).

A further source of female names is that originated from Marian cults or the devotion to a mystery having to do with Jesus' or the Virgin Mary's life. At the beginning (see García Gallarín 2009: 99-102), this procedure was used to name ships, or towns founded in Latin America, but it was also employed by theologians, poets and erudites. By the second half of the 16th century, though, some lay people borrowed it, choosing such elements—which could be determined by the calendar, the local cult, etc.—for their daughters as an addition to *María*. This is the origin of names like *María de la Concepción*, *María de la Anunciación*, etc. Since, also from the 16th century on, standard double names were spreading (see § 4.3), the way was paved to analyze *Concepción*, *Anunciación*, *Asunción*, *Dolores*, etc., as normal given names. In *DK*, we find numerous cases of (*María*) (*de*) (*la*) *Concepcion* from 1602 onwards, and of *María* (*de*) (*la*) *Asuncion* from 1670 onwards (in both cases earlier instances are few and far between). As for Marian cults, we find many instances of *Juan de Oro* (masculine!) or *María de Oro* in the vicinity of the Sanctuary of the Virgin of Oro (close to Murgia, in northwestern Araba) since the 16th century, and four cases of *María Valb/vanera* in the South of Araba in the 18th century (from the Monastery of Valvanera, in La Rioja). Yet the names based on classical advocations within Biscay and Gipuzkoa are late. The first case of *Begoña* (patron saint of Bilbao) is *María Dolores carmen de Begoña* (Muskiz, 1780). The real take-off of *María* (*de*) *Begoña* as a double name, however, occurs in the last decade of the 19th century. Between both, there are also cases where *de Begoña* is added to male names as well. The same is true for *María* (*de*) *Aranzazu* (patron saint of Gipuzkoa), with all but one case (1889) turning up in the same decade. There is a unique case of *María Iciar* (Azpeitia, 1889), near the Sanctuary of Itziar, in northwestern Gipuzkoa.

Let's sum up by an anthroponymic ranking. For the sake of both simplicity and clarity, and because Agoitz represents a typical place of the mountainous Basque Country (it was Basque-speaking in the Modern Age, although it is not today), I will limit myself to the rankings made by Zabalza Seguín (1999), who analyzed 7,600 names (not corresponding to individuals, as some of these appear more than once), from marriage contracts of the notary of Agoitz (28 km to the northeast of Pamplona/Iruñea) between 1550 and 1725. These are put forward in Tables 5 (male names) and 6 (female names).

Most of the general traits of this period mentioned above appear in both tables. The presence of *Carlos*, *Luis* and *Luisa*, however, are perhaps due to French influence, to be expected after nearly three centuries of French royal dynasties in Navarre from 1234 on.

Along with all the factors mentioned so far, the anthroponymic evolution in the Modern Age can not be understood without considering the phase language itself is undergoing. In Spain, the period from 1450 to 1650 has been called «fase media de la historia del español» by some Hispanists (see García Gallarín 2009: 74-77), and is characterized by a certain awakening of linguistic consciousness which sparks the need for phonological and morphosyntactic readjustments, unity of orthographic criteria, elimination of variants or creating a redistribution of the existing ones. The implication of this in the anthroponymic realm was that the many variants of the same name often coexisting in medieval documents disappeared or were specialized as patronyms (e.g. *Hernando*, originally a variant of *Fernando*). The problem is complex and depends on many factors. In the peninsular Basque Country, the Castilian

administration fostered the generalization of the standard Spanish form of each given name in official documents, although this process might vary from name to name.

Table 5
 Frequency of the most used male given names,
 in the marriage contracts of the notary of Agoitz (1550-1725)
 [Source: Zabalza Seguí (1999: 322)]

Given name	Nr. of appearances	Percentage over the totality of male given names
1. Juan	847	26.62%
2. Martín	793	24.92%
3. Pedro	480	15.08%
4. José	115	3.61%
5. Carlos (Charles)	92	2.89%
6. Francisco (Francés)	86	2.70%
7. Sancho	76	2.38%
8. Lope	74	2.32%
9. Antonio	50	1.57%
10. Bernardo	47	1.47%
11. Luis	39	1.22%
12. Simón	36	1.13%
13. García	35	1.10%
14. Fermín	33	1.03%
15. Nicolás	30	0.94%
16. Pascual	28	0.88%
17. Domingo	24	0.75%
18. Esteban	22	0.69%
19. Fernando	22	0.69%
20. Ramón	22	0.69%
21. Gracián	20	0.62%
22. Lorenzo (Lorenz)	20	0.62%
23. Gabriel	19	0.59%
24. Joaquín	17	0.53%
25. Lucas	17	0.53%
26. Hernando	14	0.44%
27. Ignacio	14	0.44%
28. Beltrán	13	0.40%
29. Gil	12	0.37%
30. Felipe	11	0.34%
31. Íñigo	11	0.34%
32. Rafael	11	0.34%
33. Sebastián	11	0.34%
34. Antón	10	0.31%
35. Andrés	10	0.31%
36. Gaspar	10	0.31%
37. Gregorio	10	0.31%
Total	3,181	99.82%

Table 6

Frequency of the most used female given names,
in the marriage contracts of the notary of Agoitz (1550-1725)
[Source: Zabalza Seguín (1999: 322)]

Given name	Nr. of appearances	Percentage over the totality of female given names
1. María (and compounds, except male ones)	410	25.07%
2. Catalina	373	22.81%
3. Juana (Joana)	139	8.5%
4. Graciana	120	7.33%
5. Graciosa	90	5.50%
6. Josefa (and compounds)	80	4.89%
7. Mari Martín	53	3.24%
8. Mari Juan	44	2.69%
9. Francisca	42	2.56%
10. Mariana	40	2.44%
11. Águeda	31	1.89%
12. Luisa	27	1.65%
13. Teresa	27	1.65%
14. Mari Miguel	22	1.34%
15. Antonia	21	1.28%
16. Martina	20	1.22%
17. Lucía	18	1.10%
18. Isabel	17	1.03%
19. Ana	14	0.85%
20. Ángela	12	0.73%
21. Jerónima	12	0.73%
22. Margarita	12	0.73%
23. Joaquina	11	0.67%
Total	1.635	99.9%

If we type %Peru% in baptism documents of *DK*, we only find one *Perusqui* (1541), one *Peru symon* (1542), and one *Peruxco* (1564), along with hundreds of *Pedro-s* in the 16th century itself. However, leaving aside other popular variants, the fact that *Peru* was the patrimonial variant in Biscay, Araba and Gipuzkoa²⁶ —at least in many areas of these regions and as long as Basque was spoken— is attested by literature (in the *Refranes y Sentencias* of 1596, in the Alavese Lazarraga' manuscript of ca. 1600, in Barrutia's play *Acto para la Nochebuena* of the 1st half of the 18th century, and of course in Moguel's *Peru Abarca*, written in about 1800). *Peru* and derivatives are preserved in oikonyms, family names (*Perurena*, *Peruchorena*, *Peruandia*,

²⁶ Let it be noticed that the *-u* of Bq. *Peru* is not a remnant of the short *-ũ-* of Lat. *Petrus* (which until the Low Middle Age is absolutely marginal as an anthroponym, as I said in § 4.2). Instead, it is an adaptation of the medieval Spanish variant *Pero* through the synchronic change Romance *-o* → Bq. *-u*, which occurs in many loan words even today.

etc.),²⁷ and other sources. We have also the mentions of the hagnonym ‘St. Peter’ as *Iljandone Peria-* in the late-16th-century Alavese Betolaza, in Lazarraga and in the Duranguese Capanaga (1656). By contrast, in the case of *Juan/-a*, these standard forms do not become exclusive in Church registers until the 19th century. Until then, we also have the male variants *Joanes*, *Joan*, even *San Joan*, and the females *Joana* and *Joaniza*. The dorsal sibilant, which should be regarded as an old feature, is also preserved in the hagnonym *Jandoneanez* (< **Jaun* ‘Lord’ + *Done* ‘Saint’ + *Joanez*) in Lazarraga (and similar variants in other old authors, and in toponyms).²⁸

4.3. Hypocoristic variants and double names

As I said in § 3.6, the promotion of Christian names since the 11th century, strengthened by the Council of Trent in the 16th, brought about a simplification of the anthroponymic stock and an increasing concentration of individuals in a few names. This, in turn, generated functional problems, as given names lost distinctive force. This tendency has been strengthened by some anthropological customs well rooted in certain areas of the Basque Country —especially in the Pyrenean Navarre— until the Modern Period, like giving several sons or daughters the same given name with the purpose of «recreating the ancestor more than once», thus guaranteeing the anthroponymic continuity of the lineage, represented in the house as an institution. Thus, if a Pedro —or a Catalina—, son of Pedro, was the inheritor of the house and its estate,²⁹ but died prematurely (or was blind, or deaf), the *mayorazgo* could be passed over to another Pedro without cutting off the anthroponymic chain. Satrustegui (2001) and Zabalza Seguí (1999) attest several such cases in northern Navarre.

To make up for all this, some compensatory strategies have been developed, such as the proliferation of hypocoristic variants of standard names, or, in the Modern Period, double names.

Hypocoristic variants were the ones people really used and by which individuals were distinguished, as opposed to the standard variant of the official documents.³⁰ In the Basque-speaking areas, most of them are vernacular and undergo the phonetic processes typical of Basque, although there may be hybrids like *Piarreño* in Luzaide, with the Basque suffix *-ño* attached to a French variant of the name). Formally, their

²⁷ These are not patronymics in origin, at least in most cases, but family names given by the name of the house.

²⁸ I have based my analysis of the standardization in Church registers on Biscay, Araba and Gipuzkoa, because *DK* provides an efficient device to study sources. However, after briefly consulting the data from Church registers of the continental Basque Country given by Elosegi (2005), I believe that a detailed research would yield similar results in that region, albeit with French standard variants (*Pierre*, *Jean*, *Etienne*...).

²⁹ The so-called *mayorazgo*. In the customary law of northern Navarre, any of the sons or the daughters could be chosen as the heir, regardless of sex and order of birth.

³⁰ However, hypocoristic variants often sneak into official documents, especially in the 16th century. In the marriage contracts of Agoitz, Zabalza Seguí (1999: 320-321) attests *Miguelico* (1561), *Marianica*, younger sister of a María (1632), *Anica* (1578), etc. In other cases, homonymous sibilings are distinguished by specifying *Martín mayor*, *Martín menor*, *Martín mínimo*.

formation can involve a number of devices, such as apheresis, apocope, expressive palatalization (even of phonemes which are not palatalized in the common lexicon, e.g. *Peru* → *Txeru*), addition of suffixes (especially diminutives: *-ko*, *-t(t)o*, *-txo*, *-txu*, *-ot(e)*...), and combinations of several of these. The following selection is restricted to the top three male names in Table 5 above and the top two female names in Table 6. It puts forward data collected by Mitxelena & Irigaray (1955) and Salaberri (2009):³¹

- a) *Catalina*. *Chatalin* (Bergara, 1547), *Chetalinena* (oikonym in Azpirotz, 1726), *Kattalín* (Beruete, Etxarri Aranatz, Luzaide), *Kátti* (Etxarri Aranatz), *Kattálinà* (Goizueta), *Káttalinà* (Leitza), *Kattalín* (Leitza, Perurena), *Cathalínco* (Lantz, 1537), *Catelinto* (Ihabar, 1587), *Catalinche* (Bilbao, 1470), *Catelinacho* (in Lazarraga's manuscript, ca. 1600).
- b) *Juan*. There is a plethora of popular variants, starting from medieval *Jo(h)annes -is*. Leaving hagionyms —which pose special problems (see above)— and toponyms derived from *Jo(h)annelis* aside, the given name has *-s* in Lapurdian and Low Navarrese, as attested by several Lapurdian authors of this name in the 16th and 17th centuries, starting from *Ioannes Leicarraga Berascoizcoac* «Jean de Liçarrague de Briscous» (1571). It has no *-s*, by contrast, in Zuberoan (mod. *Joháne*, *Joháñe*, although there is also *Juanés*). A variant without *-s* is also attested for Biscayan in literature (*Joane Xauna* «Don Juan», in Mikoleta, 1653; *Yoane* in the fables of Moguel-Zabala, 1804). In DK, we have the males *Joanes* and *Joan*, and the females *Joaniza* (rare, the last one baptized in 1716) and *Joana*. We have *Joana* also in Leizarraga (*Joanna Albrete* «Jeanne d'Albret») and in Oihenart's poems (*Ioana*). In coastal Lapurdian, **jo-* > [jw-] > *g-* (as in *gan* 'go' < *joan*) in about the 17th century, and hence *Joan-* > *Ganis*, and diminutives *Ganex*, *Ganix*, attested in literature. In Low Navarre, we have the variant *Manex/z* (with assimilation of nasalization), and *manex-ak* 'the manex' is the nickname given by Zuberoans to other continental Basques.

Diminutive variants by means of suffixation, palatalization, or both, are countless: *Joango su hijo* (Zizurkil-Aduna, 1470), *Chachu Arrona* (Deba, 1436), *Xaneton* (Maule, 1377), *Xuan Lopez Monnago* (Durango, 1490), *Máñe* (Amikuze), *Johanet* (Pamplona/Iruñea, 1253), *Johango d'Ascue* (Hondarribia, 1384), *Johangoxe de Erreten* (Deba, 1482), *Johanico d'Arecalde* (Donibane Garazi, 1391), *Joanicote* (in the chants of the fire of Arrasate, an event occurred in 1448), etc.

- c) *Maria*. *Marico d'Iriart* (Orbaizeta, 1366), *Mariaco* (Elizondo, 1529), *Chariaco* (Bergara, 1516). The apocopated *Mari* is hypocoristic, but also a common procedure to turn a male name into female (→ *Mari Martín*, etc.).
- d) *Martín*. *Machin de Lanz* (1366), *Machin* (in the *Refranes y Sentencias* of 1596), *Machico* (in the family name *Machicorena*), *Martingo garaycoa* (1366), *Marticho Errementarico* (Leitza, 1530), *Marticot de Rivera* (Hondarribia, in Isasti, 1st half of the 17th century).

³¹ When no year is indicated, the variant has been gathered in the research of recent decades.

- e) *Pedro*. Two productive vernacular variants are *Betiri*, < gen. *Petri* (with initial voicing and elimination of the consonant cluster by anaptyxis of a vowel with the same timbre as the following), and *Peru* (with a simplified consonant cluster, like Old Sp. *Pero*). Not all attestations of the former, however, undergo both processes. That being said, variants derived from these two are: *Betri Martiniz de Sant Esteuen* (Pamplona/Iruñea, 1350), *Petriquo* (Lerga, 1428), *Bettiriño* (Lapurdian character of a religious dialogue in the mid-18th century), *Peruco deliçaondo* (1366), *Perute de garcia çuri* (1366). The palatalized *Cheru* and *Cheruco* have survived in Biscay until today.

There is also *Pello*, especially in Gipuzkoa (which must come from *Pero* or *Pedro*), and Old Biscayan *Peri(a)*, as a hagionym supported by toponymy (there is also *Periza* in Gipuzkoa in the 16th century). In the continental Basque Contry, variants of Fr. *Pierre* have somehow become patrimonial, like *Pierris* (already in Leizarraga), *Pierres* (in Axular), etc.

With some precedents in southwestern France (see § 3.5), double—or triple, etc.—names spread in the Renaissance (see Dauzat 1944: 70-71), from nobles to the bulk of the population. This procedure enabled the perpetuation of more than one ancestor or godparent, or the honouring of more than one patron saint, or any combination. In the end, the male *Jose*—or the variants *Josef*, *Josephe*, etc.—and the female *Mari(a)* tended to become filler names, usually in the first slot. In *DK*, this use of *Jose(fl)phe* is not generalized before the 18th century (that of *Mari(a)* somewhat earlier, as its original function was to give women male names or accompany advocations).

By changing variants, combining languages or inverting the order, double names can also make up multiple combinations, thus increasing their distinctive potential. In Luzaide (northern Navarre, next to the French border), Satrústegui (1961: 226) records the following combinations of *Juan/Jean* + *Pedro/Pierre*: *Juan Pedro*, *Juan Peyo*, *Juan Pelo*, *Juan Pello*, *Pello Juan*, *Peyo Juan*, *Pedro Juan*. They can also merge into a single hypocoristic name conceived as unitary. In Luzaide, resulting from the same combination, Satrústegui records: *Yanpier*, *Sanpier*, *Amper*. In Urdiain (western Navarre, next to the border with Araba), Satrústegui (2001: 6) records the following oikonyms derived from merged double names: *Migel Esteban* > *Mielestuen*, *Esteban Diego* > *Eztudio*, *Miguel Frantzisko* > *Milintxiko*, *Juan Bautista* > *Fanbesta*, *Migel I(g)nazio* > *Milixu*. Two such female names in Biscay are *Maria Ignacia* > *Mañasi* (as the protagonist of Domingo Aguirre's novel *Kresala*), and *Josefa/Pepa Ignacia* > *Pepiñasi* (as the protagonist's mother in Unamuno's novel *Paz en la guerra*).

4.4. The development of appellation formulae in the Modern and Contemporary Periods

The systematization of the Church registers fostered by the Council of Trent brought about the regularization of appellation formulae or personal names, which in Spain would consist in 'given name + father's surname + mother's surname', and in France in 'given name + father's surname'. These procedures, which are the legal ones since the civil registers arose, were generalized after Trent, albeit with different rhythms depending on the type of document. In *DK*, the expected former formula

is practically general by the last third of the 16th century. By contrast, in more eastern regions of the Atlantic Basque Country, the old system (individual's surname = name of the house where (s)he lives) does not give way to the new system (individual's surname = father's surname) until the first half of the 17th century, as Elosegi (2005: 346-356) reports for Sara and Goyheneche (2011 [1966]: 575) for Uztaritze, both being small towns in Lapurdi. Regarding Agoitz in Navarre, according to Zabalza Seguín (2008: 606), 1600-1630 are the critical years for a set of transformations which are somewhat more complicated than the simple transition from the old system to the new one just described, and which include also the elimination of the practice of acquiring the surname from the mother (and, beyond the onomastic realm, of matrilineal practices in general). Unlike Elosegi and Goyheneche, Zabalza Seguín refers to civil sources, and insists that the new surname-assigning system prevailed thanks to Castilian notaries, unfamiliar with the Navarrese customs, who first tried different options to adapt these to the reforms imposed by the Castilian administration.

In fact, the formula 'given name + house name' stopped being used only in registers intended to reflect the individual as a legal entity. At a popular level, the real or «vernacular» surname of Basques living in non-industrialized villages of the areas we are considering has been and still is the house name. In some Navarrese municipalities like Elizondo, the local council has even published phone directories registering residents according to their house name, as they were not recognized by their official surname.

In some civil documents of the peninsular Basque Country, different procedures to combine the two-surname rule with the popular formula can be found. Thus, in some 18th century lists of owners from Erandio and Loiu (northwestern Biscay), Ros (2015) reports the dominant formula to be 'given name + father's surname + house name' (e.g. *Bautista Aguirre Rodrigoena*, owner of the house Rodrigoena, in Erandio, and son of an Aguirre). In Navarre, the combinations are countless, the possibility of using larger toponyms (village or valley of origin) is also resorted to, and, as Zabalza Seguín (2008: 611) says, the transmission of the surname does not follow fixed rules until the rise of the Civil Register.

In the continental Basque Country, the official formula will be 'given name + father's surname', but in Zuberoa the latter is often accompanied by the name of the village or quarter of origin (Haritschelhar 1970: 214). Thus, the poet Etxahun refers to the dignitary from Barkoxe —as was Etxahun himself— Jean Alcat as: *Musde Alkhat Barkoxe, zütan dizüt sinheste* 'Mr Alkhat Barkoxe, in you I have my trust' (*Biberset dolorusik*, 16, 1).³²

4.5. Basque oikonyms and nicknames derived from them

The importance of the house (Bq. *etxe*) as the socio-economic cell is not an exclusive feature of the Atlantic Basque Country (it spreads over the whole Pyrenean

³² He also refers to himself, at least once, as *Etxahun-Barkoxe, doha gabia* 'Etxahun-Barkoxe, you miserable one' (*Musde Deffis*, 9, 1), although *Etxahun* was actually his mother's surname.

area), nor is the onomastic custom of using the name of the house as a popular surname (this is also done at least in Gascony). Yet the latter is an outstanding feature of Basque anthroponymy (and toponymy). In Biscay and Gipuzkoa, nearly all official native surnames are of oikonymic origin. As Omaechevarría (1949: 173) observed, the main reason for this might be socio-political. At the beginning of the Modern Period, Biscayans were granted the so-called *hidalguía universal* (universal nobility), an important legal recognition in a period in which, after the expulsion of the Jews and the Muslims, Spaniards had to prove their cleanliness of blood to be considered *hidalgos* or old Christians. The *hidalguía universal*, made explicit in the *Fuero Nuevo* of Biscay (1526), stated that any citizen stemming from a known ancestral home or house within the Estate of Biscay was automatically *hidalgo*. This was *de facto* valid also for Gipuzkoans. Thus, using the house name as surname was a label which immediately guaranteed the *hidalguía* of Biscayans and Gipuzkoans, hence the nearly exclusiveness of oikonymic surnames among these. By contrast, in Navarre, even in the north, Basque native surnames include some of patronymic origin like *Ochoa* (see § 3.3), original nicknames like *Gorri* ('red'), or surnames of toponymic origin making reference to an entity much larger than the house, like the village (*Orbaiz, Nagore, Salazar, Urzainki...*).

Oikonymic surnames are extremely interesting, as, most of them being minor toponyms, they make reference to the specific location of houses or to their surroundings. Trask (1997: 349) regretted that this realm of Bascology was unexplored, but since then many important works have reverted this situation, such as Orpustan's (2000) monograph for the continental Basque Country, Salaberri (2006) for Navarre, as well as many monographs on the oikonymy of different villages or valleys, especially in Navarre. I cannot go into details of an issue which belongs to toponymy rather than to anthroponymy, but one anthroponymic procedure characteristic of the Atlantic Basque Country should not be left unmentioned.

I am referring to how, in addition to the «popular surname», in many villages the name of the house provides the individual with a «popular given name», which is derived from the oikonym by means of procedures which can include (what follows is a selection of Salaberri 2006: 884-887):³³

- a) Palatalization: *Bénta* → *Béntta* (Aniz), *Pertaláts* → *Pertalátx* (Arizkun).
- b) Dropping of a final element, which can be the genitive suffix typical of oikonyms: *Antonjóinja* → m. *Antónjo* / f. *Antonjosa* (Ondarrota, Arnegi), *Errándenià* → *Errándo* (Ituren); or the article *-a*: *Albérruà* → *Albérrro* (Amaiur), *Kamíuà* → *Kamío* (Ituren); or any other element constitutive of the oikonym: *Xurtotegia* → *Xurto*.
- c) Dropping of the article plus palatalization: *Batzabaléa* → *Batxábal*, *Batxabál* (Arizkun).
- d) Dropping of the genitive plus addition of a diminutive suffix: *Arginénja* → *Argíntto* (Amaiur).

³³ The name in parentheses indicates the village where the nickname occurs.

There are, of course, more combinations. Note that sometimes the procedure also implies accent shift.

4.6. Basque neo-anthroponymy

The repertoire of given names established at the beginning of the Modern Period did not suffer any abrupt change until the 70s of the 20th century. Then, along with the socio-cultural shift brought about by the transition from Franco's dictatorship to democracy, an onomastic revolution occurred which, in the course of a few generations, profoundly remodeled the repertoire of Basque names in Biscay, Gipuzkoa, and Araba, by introducing new given names or creating completely new versions of the old ones. This anthroponymic drift has been more moderate—or at least more gradual—in Navarre, and its impact on the continental Basque Country has been only tangential.

Since this repertoire was the work of two Bascologists, and most of its names were creations with no tradition, they are in fact neo-anthroponyms. Their sudden success in the 70s and 80s may have had, in origin, sociological motivations (adherence to a Basque identity, vindication of a culture which had been repressed...), but very soon it went beyond the borders delimited by any ideological contour, and in fact also beyond the geographical borders of the Basque Country, as some names like the male *Iker* or the female *Ainhoa* have been successful all over Spain.³⁴

The first of these Bascologists was Sabino Arana (1865-1903), politician and ideologist from Abando (today Bilbao), founder of the Partido Nacionalista Vasco in 1895. His prolific proposals on onomastics, gathered in his *Egutegi Bizkaitarra* ('Biscayan Calendar') of 1897, were reedited by Luis Eleizalde and published posthumously as *Deun-Ixendegi Euzkotarra* ('The Basque Catalogue of Saints' names'), in 1910. In line with his purism for the lexicon, he proposed mostly arbitrary given names intended to fit with his ideas on Basque phonetics rather than to standardize a set of forms attested by tradition. In many cases, he proposed to take names from their original source, adapting them to his preconceived rules. Thus, for *Pedro* he created *Kepa*, from the presumably original Aramaic form *Cephas* 'stone' cited in John 1, 42, dropping the *-s* and turning the *f* into *p*. For *Luis*, in turn, he resorted to the form *Chlodovichus* of some Merovingian chronicles, but metathesizing *-lo-* to avoid the initial consonant cluster and adding *-a* of male names: *Koldobika*. Many of the given names created by him end in *-a* if they are masculine and in *-e* if they are feminine (*Koldobikal-e*, *Josebal-e* 'Joseph/-ine', *Karlal-e* 'Charles/-otte', etc.), drawing on the (inherited) idea that, when they were born, male babies cried making an *a* sound, female babies an *e* sound. He even invented the suffix *-ne*, which allowed the inclusion into this pattern of (especially religious) female names which otherwise would not fit, such as *Jaione* ('Nativity', Bq. *jaio* 'be born'), *Jasone* ('Assumption', Bq. *jaso* 'lift'), *Irunne* ('Trinity', Bq. *hiru* '3'), etc.

³⁴ The boom of the name *Iker* from 2000 onwards, after the goalkeeper Iker Casillas, is paradigmatic. Both he and his brother Unai were given Basque names because their father, who was a civil guard, was stationed in Bilbao for some time.

Some phonetic rules applied by Arana were (see Knörr 1999: 144, Arana & Eleizalde 1910: 12-15): 1) *muta cum liquida* groups should be avoided (*Adrián* → *Adiran*); 2) *f* becomes *p* in Basque (*Félix* → *Peri*);³⁵ 3) voiceless stops become voiced after *n*, *l* (*Antonio* → *Andoni*); 4) *s*, *z* become palatalized after *i* (*Elisabet* → *Elixabete*); 5) diphthongs should be avoided (*Ignacio* → *Iñaki*). Some of these rules had some basis, but were misconceived, or generalized the Biscayan pattern (the fourth one).

Two more well-known and successful names invented by Arana are: *Jorge* → *Gorka*,³⁶ *Ángel*-*a* → *Gotzon*-*e* (perhaps from *gogo*- 'spirit' + *huts* 'pure' + *on* 'good'). In a few cases, he preferred attested forms rather than inventing anything: *Miguel* → *Mikel*, *Gonzalo* → *Gontzal*, *Domingo* → *Txomin* (a hypocoristic form).

Another innovation proposed and fostered by Arana involved the manner of giving the personal name (i.e., the whole name structure). Instead of 'given name + surname(s)', he favoured the formula 'surname(s) + *-tar* + given name'. Thus, in Arana & Eleizalde (1910), the personal name which appears on the title page is *Arana-Goiri'tar Sabin*. This procedure never caught on at a popular level, but was used by some pro-aranist authors to sign their works in the course of the 20th century.

In fact, when we talk about the success of Arana's names we are referring to the boom they underwent from the 70s on. During his lifetime they remained at a programmatic level, and in the following decades they were very rarely employed, due either to disagreements among pro-aranist and anti-aranist Bascologists or to onomastic prohibitions during some periods of the 20th century, especially during the post-war period.³⁷ In 1957, the prohibition was softened a bit, but it was not until a law of 1977 that all Basque names were legalized (with retroactive effects for people born earlier who wanted to change their name).

The other figure crucial in the shaping of Basque neo-anthroponyms was José María Satrústegui (1930-2003), a Navarrese priest from Arruazu. At the end of the dictatorship, he was entrusted by Euskaltzaindia, to which he belonged, with the creation of a catalogue of Basque given names. As a result, he published his *Nomenclátor Onomástico Vasco* or *Euskal Izendegia* in 1972, with two reeditions enlarged and adapted to the current legislation in 1977 and 1983. An Onomastics Commission of Euskaltzaindia has made some later enlargements and amendments, and a digital device establishes which names are regularized.³⁸

Satrústegui created his catalogue from several sources, the most important of which are:

- a) He rescued and regularized what could be deemed reasonable from Arana's *Deun-Ixendegia*. Thus, he rejected m. *Begoña*, *Eneka* / f. *Begoñe*, *Eneke*, and standardized instead the attested *Begoña* as female (§ 4.2) and m. *Eneko* / f. *Eneka*, *Oneka*.

³⁵ In fact, there is a patrimonial *Eriz* (< *Felice(m)*).

³⁶ In fact, there is also a patrimonial and elegant *Jurgi*.

³⁷ Both issues are explained in detail in Knörr (1999: 146-150).

³⁸ In: https://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_content&view=article&id=253&Itemid=469&lang=eu.

- b) He resorted to historical sources, and thence he took names like m. *Alain* (1570), m. *Oier* (Leire, 1110), f. *Aiora* (Leire, 1068), *Andregoto* (Leire, 970), etc.
- c) He took some few but very successful neo-anthroponyms from the 19th century Romantic literature. From Navarro Villoslada's novel *Amaya o los vascos en el siglo VIII*, he took *Amaia* (the symbolic name of the protagonist, meaning 'End'), *Amagoia* ('Mother from Above', a pre-Christian fortune-teller and mother of Amaia), and *Aitor*. In the novel, he was the ancient patriarch of Basques. Both the character and the name had been actually invented by the Zuberoan author J. A. Xaho in his *La légend d'Aitor*, where he fantasized with the idea that the Zuberoan phrase *aitoren seme* 'noble' (< *aita onen seme* 'son of good fathers') was in fact a proper name indicating the mythical patriarch of his imagination.
- d) To make up for the poor tradition of using names based on local and mystical cults to the Virgin (§ 4.2), he proposed numerous female names from beautiful and euphonic names of monasteries, shrines and hermitages scattered all over the Basque Country, like *Leire*, *Iratxe*, *Irantzu*, *Irati*, *Ainhoa*, *Estibaliz*, etc.
- e) He turned some natural elements, animals, tree species, etc., into proper names, such as f. *Haizea* (*haize* 'wind'), m. *Hodei* 'cloud', m. *Ibai* 'river', m. *Aritz* 'oak', m. *Izei* 'fir tree', f. *Lorea* (*lore* 'flower'), etc.

5. Conclusion

By and large, the repertoire of Basque anthroponyms has gone hand in hand with the ones from neighbouring regions in Europe. A stock which contained animals, descriptive common nouns and some other pre-Christian names received a very strong formal influence through Romanization, as well as, in the course of time, influence in the stock itself through Christianization. Like in other western European regions, in the Basque Country patrimonial variants of Christian names were developed in a process which spreads over the whole 2nd millennium AD. The neo-anthroponyms created by Arana and Satrústegui are indeed a peculiar feature, which provide the traditional Christian catalogue with a breath of fresh air, but also—in the case of Satrústegui's fifth source—reincorporate pagan or even «animistic» elements. Although no particular given name of the old Aquitanian stock has succeeded in reviving, at least the divinity name *Xuban* has done so (as a male given name).

Even if the Pyrenean area of the Basque Country developed a patronymic suffix inherited from Antiquity—and of Latin origin—, it was pushed aside by the one in *-ez*. As for appellation formulae, the history of these is not different from that of the rest of western Europe, from the Modern Period on the peninsular Basque Country being heavily influenced by Spain, the continental one by France. Perhaps a peculiar feature is the overwhelming preponderance of oikonymic surnames in the Atlantic areas and, in Araba (and in western parts of Navarre, particularly in the region around Lizarra), of compound surnames of the type 'patronymic + toponymic'.

References

- Aguirre Gandarias, Sabino. 1994. El linaje de Arteaga en la Bizkaia bajo medieval. *Hidalguía* 247. 799-826.
- Arana, Sabino & Luis Eleizalde. 1910. *Deun-ixendegi euzkotarra*. Bilbao: Imprenta y Encuad. Bilbao Marítimo y Comercial.
- Azkarate, Agustín & Iñaki García Camino. 1996. *Estelas e inscripciones medievales del País Vasco (siglos VI-XI). I. País Vasco occidental*. Bilbao: University of the Basque Country.
- Cantón Serrano, Esther. 2009. Onomástica y organización social de los Vascones. In Javier Andreu Pintado (ed.), *Los vascones de las fuentes antiguas. En torno a una etnia de la Antigüedad peninsular*, 423-456. Barcelona: University of Barcelona.
- Castillo, Carmen. 1992. La onomástica en las inscripciones romanas de Navarra. *Príncipe de Viana* Year 53. Supplement 14. 117-133.
- Ciérbide, Ricardo. 1996a. Onomástica personal de los vecinos de Pamplona (siglos XII-XIV). *Nouvelle Revue d'Onomastique* 27-28. 87-96.
- Ciérbide, Ricardo. 1996b. Onomástica de los judíos navarros (siglo XIV). *Nouvelle Revue d'Onomastique* 27-28. 97-108.
- Ciérbide, Ricardo. 2004. El patriciado urbano occitano en la Navarra medieval. In Roldán Jimeno Aranguren & Juan Carlos López-Mugartza Iriarte (eds.), *Vasculence y romance: Ebro-Garona, un espacio de comunicación*, 163-174. Pamplona: Government of Navarre.
- Ciérbide, Ricardo. 2008. Onomástica personal de los francos de Estella (1090-1222). In Henrike Knörr & M.ª Ángeles Libano Zumalacárregui (eds.), *III. Onomastika jardunal-dien agiriak (Lizarrá, 1990eko iraila) (Onomasticon Vasconiae 7)*, 165-186. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Ciprés, Pilar. 2006. La onomástica de las inscripciones romanas del País Vasco. Estructura del nombre personal y estatuto jurídico. *Veleia* 23. 85-128.
- Dacosta, Arsenio. 2001. Estructura, uso, y funciones del nombre en la Baja Edad Media: el ejemplo de los hidalgos vizcaínos. *Vasconia* 31. 67-90.
- Dauzat, Arsenio. 1944. *Les noms de personnes. Origine et évolution. Prénoms - Noms de famille - Surnoms - Pseudonymes*. Paris: Librairie Delagrave.
- Elosegi, Xabier. 2005. *Sara, etxeak eta deiturak lau mendez (XVI-XIX)*. San Sebastián: Eusko Ikaskuntza.
- Esmonde Cleary, Simon. 2008. *Rome in the Pyrenees. Lugdunum and the Convenae from the first century B.C. to the seventh century A.D.* London & New York: Routledge.
- García de Cortázar, José Ángel. 1995. Antroponimia en Navarra y Rioja en los siglos X a XII. In Pascual Martínez Sopena (ed.), *Antroponimia y sociedad: sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, 283-296. Valladolid: University of Valladolid.
- García Gallarín, Consuelo. 2009. Variación y cambio antroponímicos: los nombres de persona en el periodo clásico. In Consuelo García Gallarín & Karlos Cid Abasolo (eds.), *Los nombres de persona en la sociedad y en la literatura de tres culturas*, 71-110. Madrid: Sílex.
- Gómez-Pantoja, Joaquín & Eduardo Alfaro Peña. 2001. Indigenismo y romanización en las tierras altas de Soria. In Francisco Villar & M.ª Pilar Fernández Álvarez (eds.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*, 169-188. Salamanca: University of Salamanca.
- Gorrochategui, Joaquín. 1995a. Basque names. In Ernst Eichler (ed.), *Namenforschung. Name studies. Les noms propres*, 747-756. Berlin & New York: Walter de Gruyter.

- Gorrochategui, Joaquín. 1995b. The Basque language and its neighbors in Antiquity. In José Ignacio Hualde, Joseba Andoni Lakarra & Robert Lawrence Trask (eds.), *Towards a history of the Basque language*, 31-63. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Gorrochategui, Joaquín. 2003. Las placas votivas de plata de origen aquitano halladas en Hagenbach (Renania-Palatinado, Alemania). *Aquitania* 19. 25-47.
- Gorrochategui, Joaquín. 2004. Las raíces lingüísticas de Navarra. In Roldán Jimeno Aranguren & Juan Carlos López-Mugartza Iriarte (eds.), *Vascuence y romance: Ebro-Garona, un espacio de comunicación*, 105-122. Pamplona: Government of Navarre.
- Gorrochategui, Joaquín. 2009a. Vasco antiguo: algunas cuestiones de geografía e historia lingüísticas. *Palaeohispanica* 9. 539-555.
- Gorrochategui, Joaquín. 2009b. Las lenguas de los Pirineos en los tiempos antiguos. In Juan Santos Yanguas (ed.), *Los tiempos antiguos en los territorios pirenaicos*, 55-80. Vitoria: University of the Basque Country.
- Goyheneche, Eugène. 2011 [1966]. *Onomastique du Nord du Pays Basque (XIe-XVe siècles)* (IKER 27). Bilbao: Euskaltzaindia.
- Goyheneche, Eugène. 1991. Notas sobre la onomástica y la historia medieval en Iparralde. In Henrike Knörr & M.ª Ángeles Líbano Zumalacárregui (eds.), *I. Onomastika jardunaldien agiriak. Toponimia (Gasteiz, 1986ko apirila) (Onomasticon Vasconiae 4)*, 291-305. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Guerra, Juan Carlos. 1919. Lecciones de genealogía y heráldica. In *Primer Congreso de Estudios Vascos*, 689-714. Bilbao: Eusko Ikaskuntza.
- Haritschelhar, Jean. 1970. *L'oeuvre poétique de Pierre Topet-Etchahun*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Kachru, Yamuna. 1995. Current naming practices in Northern India. In Ernst Eichler, Gerold Hilty, Heinrich Löffler, Ladislav Zgusta & Hugo Steger (eds.), *Namenforschung. Name studies. Les noms propres*, 671-678. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Knörr, Henrike. 1999. Nombres de persona en el País Vasco: cuestiones históricas y de normalización. *Fontes Linguae Vasconum* 80. 135-154.
- Lakarra, Joseba Andoni. 2002. Etymologiae (proto)uasconicae LXV. Xabier Artiagoitia, Patxi Goenaga & Joseba Andoni Lakarra (eds.), *Erramu boneta: Festschrift for Rudolf P. G. De Rijk (Supplements of ASJU 44)*, 425-442. Bilbao: University of the Basque Country.
- Líbano Zumalacárregui, M.ª Ángeles. 1995. La antroponimia en Álava, Guipúzcoa y Vizcaya en los siglos x al xiii. In Pascual Martínez Sopena (ed.), *Antroponimia y sociedad: sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, 259-281. Valladolid: University of Valladolid.
- Luchaire, Aquille. 1875-1877. Les origines linguistiques de l'Aquitaine. *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Pau* 10. 349-423.
- Luchaire, Aquille. 1973 [1879]. *Études sur les idiomes pyrénéens de la région française*. Geneva: Slatkine Reprints.
- Martín Duque, Ángel Juan. 2008. La antroponimia pamplonesa del siglo x en las *Genealogías de Roda*. In Henrike Knörr & M.ª Ángeles Líbano Zumalacárregui (eds.), *III. Onomastika jardunaldien agiriak (Lizarra, 1990eko iraila) (Onomasticon Vasconiae 7)*, 393-419. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Mitxelena, Koldo. 1985 [1954]. De onomástica aquitana. *Pirineos* 10. 409-458 (Reprinted in *Lengua e Historia*. Madrid: Paraninfo, 1985, 409-445).

- Mitxelena, Koldo. 1988 [1957]. El genitivo en la onomástica medieval. *Emerita* 25. 134-148 (Reprinted in *Sobre historia de la lengua vasca (Supplements of ASJU 10)*. San Sebastián, 1988, II, 595-603).
- Mitxelena, Koldo. 1985 [1961-1962]. Los nombres indígenas de la inscripción hispano-romana de Lerga (Navarra). *Príncipe de Viana* 82-83. 65-74 (Reprinted in *Lengua e Historia*, 446-457. Madrid: Paraninfo, 1985).
- Mitxelena, Koldo. 1985 [1968]. Lat. S: el testimonio vasco. In Antonio Quilis, Ramón Blanco Carril & Margarita Cantarero (coord.), *Actas del XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas*, vol. 2, 473-489. Madrid: Revista Española de Lingüística (Reprinted in *Lengua e Historia*. Madrid: Paraninfo, 1985, 282-295).
- Mitxelena, Koldo & Ángel Irigaray. 1988 [1955]. Nombres vascos de persona. *ASJU* 2. 107-127 and *BAP* 11. 405-425 (Reprinted in *Sobre historia de la lengua vasca (Supplements of ASJU 10)*. San Sebastián 1988, II, 581-594).
- Omaechevarría, Ignacio. 1949. Nombres propios y apellidos en el País Vasco y sus contornos. In *Homenaje a D. Julio de Urquijo e Ibarra. Estudios relativos al País Vasco (Número extraordinario del BAP. Tomo II)*, 153-175. San Sebastián: Museo de San Telmo.
- Omaechevarría, Ignacio. 1957. Nombres propios y apellidos en Oñate. Consideraciones histórico-lingüísticas. *BAP* 13. 114-136.
- Orpustan, Jean-Baptiste. 2008. Prénoms et surnoms en Soule et Basse-Navarre au début du XIVe siècle (1305-1350): contribution à l'histoire de l'anthroponymie médiévale basque. In Henrike Knörr & M.ª Ángeles Libano Zumalacárregui (eds.). *III. Onomastika jardunaldien agiriak (Lizarrá, 1990eko iraila) (Onomasticon Vasconiae, 7)*, 439-497. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Orpustan, Jean-Baptiste. 2010. *Les noms des maisons médiévales en Labourd, Basse-Navarre et Soule*. St-Etienne-de-Baïgorry: Izpegi.
- Peterson, David. 2008. Sobre el nombre medieval *Annaia*. *FLV* 107. 119-149.
- Peterson, David. 2010. Antroponimia vasca en la Castilla condal. In Monique Bourin & Pascual Martínez Sopena (eds.), *Anthroponymie et migrations dans la chrétienté médiévale*, 105-122. Madrid: Casa de Velázquez.
- Peterson, David. 2012. Antroponimia vasca altomedieval. In Beatriz Arizaga, Dolores Mariño, Carmen Díez, Esther Peña, Jesús Ángel Solórzano, Susana Guijarro & Javier Añibarro (eds.), *Mundos medievales. Espacios, sociedades y poder. Homenaje al Profesor José Ángel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre. Tomo I*, 795-806. Santander: University of Cantabria.
- Peterson, David. 2013. Basque in the Becerro. Basque names and language in the *Beccerro Galicano* of San Millán. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba Andoni Lakarra & Céline Mounole (eds.), *3rd Conference of the Luis Michelena Chair*, 405-430. Vitoria: University of the Basque Country.
- Ros, Ander. 2015. Reflexiones sobre el origen de los apellidos vascos (III). *Antzina* 19. 30-38.
- Salaberri, Patxi. 2003. *Euskal Deiturategia: Patronimia*. Bilbao: Summer University of the Basque Country.
- Salaberri, Patxi. 2006. Nafarroako euskal oikonimiziaz. In Joseba Andoni Lakarra & José Ignacio Hualde (eds.), *Studies in Basque and historical linguistics in memory of R. L. Trask (ASJU 40)*, 871-893. Bilbao: University of the Basque Country.

- Salaberri, Patxi. 2009. *Izen ttipiak euskaraz (Onomasticon Vasconiae 26)*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Salazar y Acha, Jaime. 2006. Urraca. Un nombre egregio en la onomástica altomedieval. In Miguel Ángel Lardero Quesada (ed.), *Estudios de genealogía, heráldica y nobiliaria*, 29-47. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- Satrústegui, José María. 1961. Aportación al estudio de la onomástica tradicional vasca. *Euskera* 6. 210-229.
- Satrústegui, José María. 1983 [1972]. *Euskal Izendegia*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Satrústegui, José María. 2001. Historia de los nombres de pila. <https://www.euskaltzaindia.net/dok/jagonet/Satrustegi.pdf> (2020/07/18).
- Trask, Robert Lawrence. 1997. *The history of Basque*. New York & London: Routledge.
- Verd, Gabriel María. 1989. *Egnatius: historia y filología*. *Archivo de Filología Aragonesa* 42-43. 173-238.
- Verd, Gabriel María. 2013. El topónimo y la lengua del castillo de Javier. *Príncipe de Viana* 257. 313-376.
- Zabalza Seguín, Ana. 1999. Con nombre y apellido. Casa, parentesco e identidad en el Pre-Pirineo de Navarra (1550-1725). *Vasconia* 28. 317-332.
- Zabalza Seguín, Ana. 2008. Atando cabos. La formación del apellido en la Navarra Moderna. *Oihenart* 23. 597-612.

«Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegiaren Aldizkariaren Gehigarriak
Anejos del Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
Publications of «Julio de Urquijo» Seminar of Basque Philology

- I. *El Seminario "Julio de Urquijo". Antecedentes y constitución*, 1955. Agotado.
- II. JOSÉ MARÍA LACARRA, *Vasconia medieval. Historia y filología*, 1957. Agotado.
- III. MANUEL AGUD - LUIS MICHELENA, *Landuccio, Dictionarium Linguae Cantabrigae (1562)*, 1958. Agotado.
- IV. LUIS MICHELENA, *Fonética histórica vasca*, 1990 (1961¹, 1977², 1985³). 18 €.
- V. NILS M. HOLMER, *El idioma vasco hablado. Un estudio de dialectología vasca*, 1991 (1964¹). 12 €.
- VI. LUIS VILLASANTE, *Pedro A. de Añibarro, Gramática vascongada*, 1970. 8 €.
- VII. CÁNDIDO IZAGUIRRE, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes. (Índice inverso de Gerardo Markuleta)*, 1994 (1970¹). 12 €.
- VIII. *Papers from the Basque Linguistics Seminar. University of Nevada. Summer 1972, 1974.* 10 €.
- IX. JULIEN VINSON, *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, 1984. 18 €.
- X. LUIS MICHELENA, *Sobre historia de la lengua vasca*, 1988. 2 vols. Agotado.
- XI. LUIS MICHELENA - IBON SARASOLA, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, 1989. 12 €.
- XII. HUGO SCHUCHARDT, *Introducción a las obras de Leizarraga. Sobre el modo de disponer la reimpresión, en particular sobre las erratas y variantes en el texto de Leizarraga*, 1989. 8 €.
- XIII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, I. A-Ardui*, 1989, 1993. Agotado.
- XIV. JOSEBA A. LAKARRA (ed.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, 1991. 36 €.
- XV. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz I: XVI-XIX. mendak*, 1992. 18 €.
- XVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *La pastorale souletine: édition critique de "Charlemagne"*, 1990. 18 €.
- XVII. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz II: XIX-XX. mendak*.
- XVIII. JOSEBA A. LAKARRA, *Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)*, 1994. 10 €.
- XIX. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, II. Arduin-Beuden*, 1990, 1993. Agotado.
- XX. LUIS MICHELENA, *Lenguas y protolenguas*, 1990 (1963, 1986). 8 €.
- XXI. ARENE GARAMENDI, *El teatro popular vasco. Semiótica de la representación*, 1991. 12 €.

- xxii. LASZLÓ K. MARÁ CZ, *Asymmetries in Hungarian*, 1991. 15 €.
- xxiii. PETER BAKKER, GIDOR BILBAO, NICOLAAS G. H. DEEN, JOSÉ I. HUALDE, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, 1991. 10 €.
- xxiv. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, III. Beule-Egileor (Barraso-Bazur)*, 1991. Agotado.
- xxv. JOSÉ M.ª SÁNCHEZ CARRIÓN, *Un futuro para nuestro pasado*, 1991. 15 €.
- xxvi. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, IV. Egiluma-Galanga*, 1991. Agotado.
- xxvii. JOSEBA A. LAKARRA - JON ORTIZ de URBINA (eds.), *Syntactic theory and Basque syntax*, 1992. 18 €.
- xxviii. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991ko irailaren 2-6)*, 1994. 21 €.
- xxix. JOSÉ I. HUALDE - XABIER BILBAO, *A phonological study of the Basque dialect of Getxo*, 1992. 8 €.
- xxx. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, V. Galani-Iloza*, 1992. 8 €.
- xxxi. KARLOS OTEGI, *Lizardi: lectura semiótica de "Biotz-begietan"*, 1993. 18 €.
- xxxii. AURELIA ARKOTXA, *Imaginaire et poésie dans "Maldan behera" de Gabriel Aresti (1933-1975)*, 1993. 18 €.
- xxxiii. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VI. Ilpiztu-Korotz*, 1993. 8 €.
- xxxiv. JOSÉ I. HUALDE - GORKA ELORDIETA - ARANTZAZU ELORDIETA, *The Basque dialect of Lekeitio*, 1994. 18 €.
- xxxv. GEORGES REBUSCHI, *Essais de linguistique basque*, 1997. 18 €.
- xxxvi. XABIER ARTIAGOITIA, *Verbal projections in Basque and minimal structure*, 1994. 12 €.
- xxxvii. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VII. Korpa-Orloi*, 1994. 8 €.
- xxxviii. PATXI GOENAGA (arg./ed.), *De grammatica generativa*, 1995. 18 €.
- xxxix. ANTONIO CID, *Romancero y balada oral vasca. (Literatura, historia, significado)*.
- xl. AMAIA MENDIKOETXEA - MYRIAM URIBE-ETXEBARRIA (eds.), *Theoretical issues at the morphology-syntax interface*, 1997. 21 €.
- xli. BERNARD HURCH - MARÍA JOSÉ KEREJETA, *Hugo Schuchardt - Julio de Urquijo: Correspondencia (1906-1927)*, 1997. 21 €.
- xl. JOSÉ I. HUALDE, *Euskararen azentuerak*, 1997. 15 €.
- xl. RUDOLF P. G. de RIJK, *De lingua Vasconum: Selected Writings*, 1998. 15 €.
- xl. XABIER ARTIAGOITIA - PATXI GOENAGA - JOSEBA A. LAKARRA (arg./eds.), *Erramu Boneta: Festschrift Rudolf P. G. de Rijk*, 2002. 30 €.
- xl. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiiaz*.
- xl. BEÑAT OYHARÇABAL, *Inquiries into the lexicon-syntax relations in Basque*, 2003. 18 €.

- XLVII. BLANCA URGELL, *Larramendiren "Hiztegi Hirukoitza"-ren Eranskina: saio bat hiztegin-tzaren testukritikaz*, 2002. 21 €.
- XLVIII. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *"Aitorkizunen" historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuonaren ediziora*, 2003. 21 €.
- XLIX. GOTZON AURREKOETXEA - XARLES VIDEGAIN (arg.), *Haur prodigoaren parabola Ipar Euskal Herriko 150 bertsiotan*, 2004. 21 €.
- L JOSEBA A. LAKARRA, *Raíz y reconstrucción del protovasco*.
- LI XABIER ARTIAGOITIA - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren Omenez*, 2008. 36 €.
- LII BEATRIZ FERNÁNDEZ - PABLO ALBIZU - RICARDO ETXEPARE (arg.), *Euskara eta euskarak: aldakortasun sintaktikoa aztergai*, 2010. 18 €.
- LIII GOTZON AURREKOETXEA - JOSE LUIS ORMAETXEA (eds.), *Tools for Linguistic Variation*, 2010. 18 €.
- LIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo I (Lingüística histórica), 2011. 18 €.
- LV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo II (Lingüística general), 2011. 15 €.
- LVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo III (*Paleohispanica*), 2011. 15 €.
- LVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IV (Exposiciones generales sobre la lengua vasca. Tipología y parentesco lingüístico), 2011. 15 €.
- LVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo V (Historia y geografía de la lengua vasca), 2011. 21 €.
- LIX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VI (*Fonética histórica vasca*), 2011. 21 €.
- LX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VII (Fonética y fonología. Morfosintaxis. Dialectología), 2011. 24 €.
- LXI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VIII (Lexicografía. Historia del léxico. Etimología), 2011. 24 €.
- LXII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IX (Onomástica), 2011. 21 €.
- LXIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo X (Norma y unificación de la lengua. Historia de la Vascolología. Presente y futuro de la Vascolología. Reseña de gramáticas, métodos y diccionarios), 2011. 24 €.
- LXIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XI (Textos vascos), 2011. 24 €.
- LXV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XII (*Textos arcaicos vascos*. N. Landuchio, *Dictionarium linguae Cantabrice - 1562*), 2011. 18 €.
- LXVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIII (Historia de la literatura vasca. Literatura vasca del siglo xx), 2011. 21 €.

- LXVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIV (Escritos autobiográficos y literarios. Traducciones. Actualidad política y cultural. Entrevistas. Crítica de cine. Cuestiones históricas y culturales), 2011. 21 €.
- LXVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XV (Bibliografía. Índices), 2012. 18 €.
- LXIX IRANTZU EPELDE (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*, 2011. 16 €.
- LXX BRUNO CAMUS BERGARECHE - SARA GÓMEZ SEIBANE (eds.), *El castellano del País Vasco*, 2012. 17 €.
- LXXI URTZI REGUERO UGARTE, *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750)*, 2019. 40 €.
- LXXII RICARDO GÓMEZ-LÓPEZ - JOSU M. ZULAIKA, *El Vocabulario Pomier: edición y estudio de un diccionario manuscrito anónimo euskera-español*, 2020. 24 €.

MONUMENTA LINGUAE VASCONUM
STUDIA ET INSTRUMENTA

- I. BLANCA URGELL, *Larramendiren "Hiztegi Hirukoitza"-ren Eranskina: saio bat biztegi-gintzaren testukritikaz*, 2002 (= Gehigarriak XLVII). 21 €.
- II. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *"Aitorkizunen" historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuonaren edizioa*, 2003 (= Gehigarriak XLVIII). 21 €.
- III. OROITZ JAUREGI, *Correspondencia de Gerhard Bähr con R. M. Azkue, H. Schuchardt y J. Urquijo (1920-1944)*, 2002 (= ASJU xxxvi-2). 21 €.
- IV. CÉLINE MOUNOLE HIRIART-URRUTY, *C. H. de Belsunce Bizkondea. Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858): azterketa eta edizioa*, 2003 (= ASJU xxxvii-2). 21 €.
- V. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiaz* (= Gehigarriak XLV).
- VI. IÑAKI CAMINO, *Alphonsa Rodriguez Jesusen Compagnhaco Aitaren Guiristinho perfeccioniaren praticaren pparte bat (1782)-Edizioa eta azterketa*, 2015 (= ASJU XLVIII-1). 21 €.
- VII. DOROTA KRAJEWSKA, ENEKO ZULOAGA, EKAITZ SANTAZILIA, BORJA ARIZTIMUÑO, OXEL URIBE-ETXEBARRIA, URTZI REGUERO, *Esteve Materraren Do(c)trina Christiana (1617 & 1623). Edizioa eta azterketa*, 2017 (= ASJU LI: 1-2). 21 €.
- VIII. CÉLINE MOUNOLE, *Le verbe basque ancien : étude philologique et diachronique*, 2014 [2018] (= ASJU XLVIII). 26 €.
- IX. JOSEBA A. LAKARRA - BLANCA URGELL (arg./eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*, 2018 (= ASJU LI 1/2). 55 €.
- X. URTZI REGUERO UGARTE, *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750)*, 2019 (= Gehigarriak 70). 40 €.
- XI. RICARDO GÓMEZ-LÓPEZ - JOSU M. ZULAIKA, *El Vocabulario Pomier: edición y estudio de un diccionario manuscrito anónimo euskera-español*, 2020 (= Gehigarriak 71). 24 €.

EGILEENTZAKO OHARRAK

1. Gidalerro orokorrak

ASJUn euskaraz edo nazioarteko zientzia-elkarteetan ohiko diren hizkuntzetako batean idatziriko euskal linguistika eta filologiazko lan originalak argitaratzen dira, baita eremu ezberdin edo zabalago bati atxikiak izan arren, euskalaritzarako interesgarri izan daitezkeenak ere.

Lanak euskarri elektronikoa (DOC(X), ODT edo RTF formatuetan) bidaliko dira; bestalde, PDF bertsio bat ere bidal daiteke. Artxibo elektronikoko guztiak aldizkariaren argitalpen koordinatzaileari (Ricardo Gómez) igorriko zaizkio asju@ehu.eus helbidera.

2. Originaltasuna eta plagioa

Egileek ziur egon behar dute bidali duten lana erabat originala dela; alegia, ez duela plagio ez autoplagio arrastorik. Plagio deritzogu egileak inoren lana berea balitz bezala aurkezteari, horren barnean dagoelarik besteen esaldi, kontzeptu eta ideien iturriak behar bezala aipatu gabe ematea. Autoplagio deritzogu norberaren lana behin eta berriz berrerabiltzeari jatorrizko iturria aipatu gabe.

Egileei gaztigitzen zaie beren eskuizkribuetan plagioa ote dagoen azter litekeela *Similarity Check* softwarea erabiliz.

3. Ebaluazio eta argitaratze prozesuak

ASJUk kidekoen ebaluazio sistema (*peer review*) erabiltzen du. Aldizkarira igorritako artikulua kanpoko bi ebaluatzaile anonimoki aztertuko dituzte eta, haien txostenak kontuan izanik, aldizkariaren idazkaritzak lana argitaratu ala ez erabakiko du. Artikulua onartzekotan, egileei oztopo, akats edo aldabeharren zerrenda ere emango zaie.

Egileek artikulua lehendabiziko inprenta probak PDF formatuan jasoko dituzte, eta adierazitako epean zuzenduta itzuli beharko dizkiote argitalpen koordinatzaileari.

Egileei *ASJUko* zerbakiaren ale bana eta lanaren separata elektronikoa bana (PDF formatuan) emango zaizkie; egileek paperezko separatak nahi izanez gero, kostu prezioan agin ditzakete.

4. Originalaren formatua

Ez da inongo murrizketarik artikuluen luzeraz, baina ez lukete izan behar berez behar baino gehiago; lanek zehatzak eta argiak beharko dute izan.

Originalen hasieran egilearen/egileen kideketza (unibertsitatea, ikergunea edo erakundea), helbidea (saila, fakultatea, unibertsitatea, kalea, posta-kodea, hiria / etxeko helbidea), telefonoa eta helbide elektronikoa ezarriko dira, baita ORCID kodea ere, nahi izanez gero. Horrekin batera 10-20 lerroko laburpena eta izenburuaren itzulpena ere erantsiko dira ingelesez eta beste laburpen bat artikulua hizkuntzan (ingelesez ez bada); halaber, hizkuntza bakoitzean gehienez sei hitz gako emango dira.

Aurkeztu baino lehen zuzen bedi ahalik eta hobekienik originala, hutsak gutxitzeko.

Eskuizkribua honako arauoi jarraiki aurkeztuko da:

- Testu nagusian 1,5 lerroartea erabiliko da, eta marjina guztietan 2,5 cm utziko dira.
- Artikuluaren atal eta azpiatal guztiak zenbaki arabiarrez eta hierarkikoki zenbakituko dira: 1., 1.1., 1.1.1., 1.2., 1.2.1., 2., etab. (ez erabili 0. atalik).
- Orrialdeak eta oin-oharrak segidako zerrendan zenbakituko dira. Hala ere, hasierako oharrik balego (proiektuak, esker onak, etab.), haren oin-oharraren erreferentziak artikulua izenburuaren ondanoan joan beharko luke, izartxo batez markatua.
- Oin-oharren deiak puntuazio-marken ondoren kokatuko dira, ez lehenago.

- Hiru lerrotik gorako aipuak paragrafo berezian joango dira, ezkerrean 1 cm koskatuta, hasiera eta amaiera komatxorik gabe, letra biribilean; aipu laburragoak ere biribilean, testuan bertan eta komatxo bikoitzen artean (“ ” edo « »).
- Aipu baten barruan testua kendu dela adierazteko kortxete arteko etenpuntuak erabiliko dira: [...].
- Argazki, lauki, mapa, grafiko, taula, irudi, etab. emanaz gero, izan bitez kalitaterik handienekoak, gardentasunik gal ez dezaten. Horiak guztiak zerbaituko dira eta ezagutzeko oin-perpaua laburra erantsiko zaie, testuan ere nontsu jarri nahi diren argiro markaturik.
- Irudi, mapa eta abarretako zerbakiak eta izenburuak haien azpian kokatuko dira, tauletakoak izan ezik; azken hauek taularen gainean agertuko dira.
- Komatxo bakunak (‘ ’) adierak edo hitz solteen itzulpenak emateko baliatuko dira.
- Adibideak zerbakitu egingo dira: (1), (2) a, (2) b, etab.; testuan aipatzerakoan egin bedi era hone-tan: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etab.
- Letra-tamaina hauek erabiliko dira: 12 testu nagusian; 11 bibliografian, adibideetan eta irudi, taula eta abarren izenburuetan; 10 aipu luzeetan eta oin-oharretan.
- Metalinguistikoki erabilitako edota artikulua idazteko erabili den hizkuntzaz beste bateko hitzak le-ttra etzanean ezarriko dira.
- Etzanez idatzitako hitz edo esaldi baten ondoren puntuazioa letrakera biribilean idatziko da; orobat testu etzana inguratzan duten parentesi edo kortxeteak letrakera biribilean idatziko dira.
- Mendeak letra larri txikietan idatziko dira.
- Letra lodiak eta azpimarratuak ahal den gutxien erabiliko dira.

5. Bibliografia eta aipuak

Aipuetarako erabil bedi egile-urte sistema, eta urte bereko egile baten lan bat baino gehiago aipatu bada, letra bat (a, b, c, etab.) erantsiko zaio urteari; egileak puntu eta komaren bidez bereiziko dira, eta egile beraren erreferentziak, aldiz, koma baten bidez: adib. (Campbell 2020: 35-38), (ikus Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Mitxelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

Liburuek izenburu eta azpi-izenburuaren artean puntuazioa ikurrik ez badute, erabil bedi puntu bat, ez bi puntu.

Bibliografia ere 1,5 lerroartea erabiliz idatziko da, eta honako formatu honi atxikiko zaio:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (2020/02/14).
- Arriolabengoa, Julen. 2006. *Ibarguen-Cachopin kronika. Edizioa eta azterketa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbeago. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.
- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (arg.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitania*. Gasteiz: UPV/EHU).
- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4. argit. Edinburgh: Edinburgh University Press (1. argit., 1998; 2. argit., 2004; 3. argit., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hüllen (arg.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniopo.
- Gorrotxategi, Joakin. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbo: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27. <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (arg.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIIe siècle*. Bordele: Delmas (Berrargit. faksim. Baiona & Donostia: Elkar, 1980).

- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Berrargit. faksim. Donostia: Hordago, 1979).
- Mitxelena, Koldo. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Berrargit. OC 8, 675-683).
- Mitxelena, Koldo. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Berrargit. OC 7, 3-20).
- Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Berrargit. OC 7, 517-544).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: “Julio Urkixo” Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <https://scriptumdigital.org> (2014/10/23).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (arg.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, 2. lib., 921-935. Gasteiz: UPV/EHU.
- Salaberri Zarategi, Patxi. 2018. Euskara Erdi Aroan. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 287-344. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <https://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (2014/10/19).

Bibliografía-zerrendan soilik artikuluan aipatutako lanak sartuko dira. Lan bat lehenengo argitalpenaren arabera aipatzen ez bada, zehatz bedi zein argitalpen erabili den eta, aukeran, gehi bitez gainerako edizioak erreferentziaren amaieran, parentesi artean. Orobat eman bitez amaieran eta parentesi artean itzulpenei dagozkienak edo bestelako informazio osagarria.

Bibliografía-laburduretarako erabili bedi *ASJU*ren webgunean argitaratutako laburdura gomendatuen zerrenda. Beharrezkoa balitz, egileak besterik ere erabili ahalko luke, betiere esangura lehendabiziko agerraldian edo artikulua hasierako oin-ohar batean azaldurik.

6. Bestelakoak

Ohar hauetan zehazten ez diren arazoetarako, jarrai bekio *Unified style sheet for linguistics* gidalerroetan ezarritakoari: https://www.linguisticsociety.org/files/style-sheet_0.pdf.

INFORMATION FOR AUTHORS

1. General guidelines

Papers on Basque linguistics and philology, and more general fields related or of interest to Basque studies are accepted in *ASJU*, provided they are written in Basque or in the languages most used by the international scientific community.

Submissions should be sent in digital format (DOC(X), ODT or RTF; an additional PDF file is also welcome) to the editorial coordinator (Ricardo Gómez): asju@ehu.eus.

2. Originality and plagiarism

Authors should ensure that the work they submit is entirely original, without traces of plagiarism (presenting someone else's work as if it were your own by including sentences, concepts and ideas of others without properly citing the source) or auto-plagiarism (the redundant reuse of your own work, without citing its original source). Authors are advised that their manuscripts may be analyzed for plagiarism using the *Similarity Check* software.

3. Evaluation and publication processes

ASJU is a peer-reviewed journal. Each paper is evaluated anonymously by two external reviewers, whose comments are used to decide whether the paper should be published or not. Should a paper be accepted, a list of objections or changes deemed necessary will be sent to the author(s).

The authors will receive the first proofs of their work in PDF format, and they must return the corrected version to the editorial coordinator within the previously established deadline.

Authors receive a copy of the *ASJU* volume in which their paper appears, as well as an electronic offprint (PDF) of their article. Paper offprints may previously be ordered at cost price.

4. Formatting requirements

There is no restriction on the maximum length of submissions, but they should be no longer than is necessary; papers must be concise and clear.

The originals should include the author's/authors' affiliation (university, research centre or institution), address, telephone number(s) and e-mail in the first lines, as well as the ORCID iD, if applicable. The paper must include a 10-20 line abstract in English and an English translation of the title, together with an abstract in the original language (if not English). A maximum of six key-words must also be given in each language.

It is recommended that the paper be carefully corrected before presentation to avoid possible errors,

The manuscript should be submitted in accordance to the following guidelines:

- The main text must have 1.5 line spacing and 2.5 margins all around.
- All sections and subsections of the paper must be numbered hierarchically using Arabic numerals: 1., 1.1., 1.1.1., 1.2., 1.2.1., 2., etc. (do not begin numbering sections with "0").
- Pages are to be numbered serially, as are notes. Should an initial note be included (for acknowledgements, funding details, etc.), its reference mark, an asterisk, must be inserted at the end of the title.
- The footnote reference numbers –superscript numbers– must be written after punctuation marks, not before.
- Quotations longer than 3 lines must be written as a separate paragraph, left-indented by 1 cm, without quotation marks at the beginning and end of the text, and in plain type. Shorter quotations are to be integrated in the text, written in plain type and enclosed in double quotation marks (“ ” or « »).

- Elided text in a quotation will be indicated by means of suspension points in square brackets: [...].
- Photographs, pictures, maps, graphs, tables, figures, etc. should be of the best possible quality to avoid loss of detail in reproduction. These graphics should all be numbered and have a short footnote or key for identification; their position in the text should also be indicated.
- The titles of figures, maps, etc. must be situated at the bottom, except for tables; the titles of the tables must appear at the top.
- Single quotation marks (‘ ’) are to be used to denote definitions or translations of isolated terms.
- Examples should be labelled consecutively by numbers enclosed in brackets: (1), (2) a, (2) b, etc.; these bracketed numbers should be used in the body of the text when referring to examples, like so: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc.
- The following font sizes are to be used: 12 for the main text; 11 for the reference section, examples and titles of figures, tables, etc.; 10 for long quotes and foot-notes.
- Terms used metalinguistically or in a language different to that of the text must be in italics.
- The punctuation following a word or a sentence in italics must be written in plain text. The same rule applies to brackets or square brackets enclosing text in italics.
- If the text is written in a language where centuries are written in Roman numerals, then they must be written in small caps.
- Bold and underlined text should be avoided, to the extent possible.

5. Bibliography and quotations

Use the author-year system for quotation. When more than one work by the same author has been written in the same year, a letter (a, b, c, etc.) must follow the year. Authors must be separated by semicolons, and multiple works by the same author by a comma: e.g. (Campbell 2020: 35-38), (see Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Michelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

When books' titles have a subtitle and their separation is not indicated by punctuation marks, use a period, not a colon.

The bibliography must also have 1.5 line spacing and respect the following format:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (14/02/2020).
- Arriolabengoa, Julien. 2006. *Ibarguen-Cachopin kronika. Edizioa eta azterketa*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU doctoral dissertation.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbegozo. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.
- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU).
- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4th edn. Edinburgh: Edinburgh University Press (1st edn., 1998; 2nd edn., 2004; 3rd edn., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hüllen (eds.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniöpe.
- Gorrochategui, Joaquín. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27. <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (eds.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIe siècle*. Bordeaux: Delmas (Facsim. repr. Bayonne & San Sebastián: Elkar, 1980).
- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Facsim. repr. San Sebastián: Hordago, 1979).

- Michelena, Luis. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Repr. in *OC* 8, 675-683).
- Michelena, Luis. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Repr. in *OC* 7, 3-20).
- Michelena, Luis. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Repr. in *OC* 7, 517-544).
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas (Supplements of ASJU 54-68)*, 15 vol. San Sebastián & Vitoria-Gasteiz: "Julio Urkixo" Basque Philology Seminar, Gipuzkoa Provincial Council & UPV/EHU (ed. by Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <https://scriptumdigital.org> (23/10/2014).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, 2nd vol., 921-935. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 2018. Euskara Erdi Aroan. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Euskararen historia*, 287-344. Vitoria-Gasteiz: Basque Government.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <https://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (19/10/2014).

Do not list in the reference section any works that are not cited in the text. If a work has multiple editions, please specify which edition is being referred to; if needed, information about other editions can be provided at the end of the reference, in brackets. Where relevant, further information about reprints, reedition, translation, etc. can be included in the same way.

For abbreviations, use the list of recommended abbreviations published in *ASJU*'s website. If necessary, other abbreviations may be used, but these should be made explicit on their first appearance in the text or in a footnote at the beginning of the paper.

6. Other

For matters not specified in these guidelines, follow the recommendations of the *Unified style sheet for linguistics*: https://www.linguisticsociety.org/files/style-sheet_0.pdf.

INFORMACIÓN PARA LOS AUTORES

1. Directrices generales

ASJU publica artículos sobre lingüística y filología vasca y campos más generales relacionados con o de interés para la vascoología, escritos en euskera o en cualquiera de los idiomas utilizados por la comunidad científica internacional.

Los originales se enviarán en formato electrónico (DOC(X), ODT o RTF); se puede añadir, además, una versión en PDF. Todos los archivos electrónicos se enviarán al coordinador editorial de la revista (Ricardo Gómez) a la dirección asju@ehu.eus.

2. Originalidad y plagio

Los autores deben asegurarse de que la obra que presentan es totalmente original, sin rastros de plagio (presentar la obra de otro como si fuera propia incluyendo frases, conceptos e ideas de otros sin citar debidamente la fuente) o autoplagio (la reutilización redundante de la propia obra, sin citar su fuente original). Se advierte a los autores que sus manuscritos puedan ser analizados por plagio usando el software *Similarity Check*.

3. Procesos de evaluación y publicación

ASJU utiliza un sistema de evaluación por pares (*peer review*). Los artículos recibidos en la revista son examinados de forma anónima por dos revisores externos, cuyos informes condicionan su aceptación por parte de la redacción de la revista. En caso de aceptarse el artículo, se enviará a los autores una lista de objeciones, errores o cambios necesarios.

Los autores recibirán las primeras pruebas de su trabajo en formato PDF, que deberán devolver corregidas al coordinador editorial dentro del plazo establecido.

Se entregará a cada autor un ejemplar del *ASJU* y una separata electrónica de su artículo (en formato PDF), si bien es posible encargar separatas en papel, que le serían facturadas a precio de coste.

4. Formato del original

No existe restricción alguna sobre la longitud máxima de los originales, pero no deben ser más largos de lo necesario; los trabajos han de ser concisos y claros.

Al comienzo de los originales se hará constar la filiación (universidad, centro de investigación o institución), su dirección completa (departamento, facultad, universidad, calle, código postal, ciudad; en su defecto, dirección particular), el teléfono y la dirección electrónica del(os) autor(es), así como el código ORCID, si procede. Se añadirán en inglés un resumen de entre 10 a 20 líneas y la traducción del título, así como otro resumen en la lengua en que se ha redactado el artículo (si no está en inglés); además, se proporcionará un máximo de seis palabras clave en cada idioma.

Se recomienda que el original sea corregido antes de su presentación para minimizar las erratas.

El manuscrito se presentará siguiendo estas normas:

- Se utilizará un interlineado de 1,5 en el texto principal, y se dejarán 2,5 cm en todos los márgenes.
- Todas las secciones y subsecciones del artículo se numerarán con números arábigos y jerárquicamente: 1., 1.1., 1.1.1., 1.2., 1.2.1., 2., etc. (no habrá una sección 0.).
- Las páginas irán numeradas correlativamente, así como las notas a pie de página. No obstante, si hubiera una nota inicial (agradecimientos, proyectos, etc.), su referencia se situará tras el título del artículo y se señalará mediante un asterisco.
- Las llamadas de nota a pie de página se situarán tras los signos de puntuación, no antes.
- Las citas de más de tres líneas irán en párrafo aparte sangrado 1 cm por la izquierda, sin comillas al principio y final, en letra redonda; las citas breves, también en redonda, irán dentro del texto entre comillas dobles (“ ” o « »).

- Para indicar que se ha suprimido texto dentro de una cita se utilizarán los puntos suspensivos entre corchetes: [...].
- Se procurará que fotografías, cuadros, mapas, gráficos, tablas, figuras, etc. sean de la mejor calidad posible para evitar pérdidas de detalle en la reproducción. Todos ellos irán numerados y llevarán un breve pie o leyenda para su identificación; se indicará asimismo el lugar aproximado de colocación en el texto.
- Los números y leyendas de las figuras, mapas, etc. se situarán debajo de estas, excepto en las tablas, que llevarán el número y la leyenda encima.
- Se usarán los ápicos (‘ ’) para denotar acepciones o traducciones de términos aislados.
- Los ejemplos irán numerados: (1), (2) a, (2) b, etc.; al referirse a ellos en el texto se usará el formato (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc.
- Se utilizarán los siguientes tamaños de letra: 12 para el texto principal; 11 en la bibliografía, en los ejemplos y en las leyendas de figuras, tablas, etc.; 10 para las citas extensas y las notas a pie de página.
- Los términos utilizados metalingüísticamente o en una lengua distinta a aquella en la cual está redactado el texto irán en cursiva.
- Tras una palabra o frase escrita en cursiva la puntuación irá en redonda; igualmente irán en redonda los paréntesis o corchetes que encierren texto en cursiva.
- Los siglos se escribirán en versalitas.
- Se procurará utilizar los menos posible las negritas y los subrayados.

5. Bibliografía y citas

Se utilizará el sistema autor-año para las citas y, si se cita más de una obra del mismo año y autor, se distinguirán mediante las letras a, b, c, etc.; los autores se separarán mediante punto y coma, y las referencias de un mismo autor, mediante una coma: por ej. (Campbell 2020: 35-38), (ikus Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Michelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

Cuando no aparezca puntuación propia, se utilizará un punto para separar el título y el subtítulo de un libro, no dos puntos.

La bibliografía irá también con interlineado de 1,5, ajustándose al siguiente formato:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (14/02/2020).
- Arriolabengoa, Julen. 2006. *Ibarguen-Cachopin kronika. Edizioa eta azterketa*. Vitoria: UPV/EHU. Tesis doctoral.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbegozo. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.
- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitania*. Vitoria: UPV/EHU).
- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4^a edn. Edinburgo: Edinburgh University Press (1ª edn., 1998; 2ª edn., 2004; 3ª edn., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hüllen (ed.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniophe.
- Gorrochategui, Joaquín. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27. <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (eds.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlín: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIIe siècle*. Burdeos: Delmas (Reimpr. facsim. Bayona & San Sebastián: Elkar, 1980).

- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Reimpr. facsim. San Sebastián: Hordago, 1979).
- Michelena, Luis. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Reed. *OC* 8, 675-683).
- Michelena, Luis. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Reed. *OC* 7, 3-20).
- Michelena, Luis. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Reed. *OC* 7, 517-544).
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas (Anejos de ASJU 54-68)*, 15 vols. San Sebastián & Vitoria: Seminario de Filología Vasca "Julio Urkixo", Diputación Foral de Gipuzkoa & UPV/EHU (edn. de Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <https://scriptumdigital.org> (23/10/2014).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, vol. 2, 921-935. Vitoria: UPV/EHU.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 2018. El euskera en la Edad Media. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Historia de la lengua vasca*, 307-367. Vitoria: Gobierno Vasco.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <https://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (19/10/2014).

La lista de referencias bibliográficas solo contendrá las obras citadas en el artículo. Si no se ha utilizado la primera edición de una obra, cítese la edición utilizada y, opcionalmente, añádase el resto de ediciones al final de la referencia, entre paréntesis. Asimismo, la información referida a traducciones o a otros datos complementarios se incluirá al final de la referencia y entre paréntesis.

Para las abreviaturas de fuentes primarias o secundarias se recurrirá al índice de abreviaturas recomendadas publicado en el sitio web de *ASJU*. En caso necesario el autor podrá utilizar otras, cuyo valor explicará en la primera aparición o en nota a pie de página al inicio del artículo.

6. Otros

Para todo asunto que no se detalle en estas directrices se seguirá lo dispuesto en *Unified style sheet for linguistics*: https://www.linguisticsociety.org/files/style-sheet_0.pdf.

